Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ю. Б. САВЕЛЬЄВ

БАГАТОВИМІРНА СУЧАСНІСТЬ

СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ В ОЦІНЦІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Монографія

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ 2017

УДК 316.3
ББК 60.5
С12

Рецензенти:
д-р філос. наук, проф. Є. І. Головаха
(Інститут соціології НАН України),
д-р філос. наук, проф. А. В. Резаєв
(Санкт-Петербурзький державний університет),
д-р соціол. наук, проф. В. І. Судаков
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Рекомендовано до друку
вченою радою факультету соціології
(*протокол № 3 від 23 вересня 2015 року*)

Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 2-15/16 н. р. від 23 грудня 2015 року)

За наук. ред. д-ра соціол. наук, проф. О. Д. Куценко

Савельєв Ю. Б.

С12 Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку : монографія / Ю. Б. Савельєв. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2017. – 447 с.

Savelyev Y. Multidimensional modernity: social inclusion in assessment of social development: monograph / Yuriy Savelyev. – K. : VPC "The University of Kyiv", 2017. – 447 p.

ISBN 978-966-439-912-5

Висвітлено сутнісні характеристики суспільства модерну, процесу модернізації й методологічні підходи до оцінки і порівняння розвитку різних країн. Проаналізовано соціокультурні виміри модернізації українського суспільства в загальноєвропейському контексті. Розроблено теоретичну модель соціального включення як виміру суспільного розвитку і соціальної якості.

Для фахівців, викладачів, аспірантів, студентів у галузі соціальних наук, а також усіх, хто цікавиться проблемами розвитку сучасного суспільства.

УДК 316.3
ББК 60.5

ISBN 978-966-439-912-5

ЗМІСТ

**МНОГОМЕРНАЯ СОВРЕМЕННОСТЬ:
СОЦИАЛЬНАЯ ВКЛЮЧЕННОСТЬ
В ОЦЕНКЕ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ**

Монография

СОДЕРЖАНИЕ

**MULLTIDIMENSIONAL MODERNITY:
SOCIAL INCLUSION IN ASSESSMENT
OF SOCIAL DEVELOPMENT**

Monograph

TABLE OF CONTENTS

Світлої пам'яті моїх учителів
проф. В. Бейліса і проф. В. Лобаса –
видатних учених і чудових людей,
з якими мені пощастило працювати

ПЕРЕДМОВА

Ця книга була задумана давно – після участі у Всесвітньому соціологічному конгресі в Південній Африці, темою якого була "*Якість соціального буття в глобалізованому світі*". Тоді – всередині 2000-х рр. – немов гриби після дощу виникали усілякі індекси і рейтинги, які дозволяли порівнювати не лише різні країни та економіки, а й університети. Світ дійсно ставав глобальним.

З іншого боку, за межами комфортних приміщень, де проходив конгрес, кидалось в очі, наскільки різною може бути якість суспільного буття навіть на тлі сучасної інфраструктури, як відрізняються форми цього буття від тих, до яких ми звикли у своєму повсякденному досвіді.

Реалізація задуму стала можливою завдяки моєму перебуванню у докторантурі факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Автор щиро вдячний своєму науковому консультантові професору О. Д. Куценко, декану факультету А. П. Горбачику, професорам В. І. Воловичу, В. І. Судакову, Ю. І. Яковенку і учасникам наукового семінару за їхні поради.

Також вагому роль відіграла участь у декількох міжнародних наукових проектах і спілкування із провідними фахівцями та всесвітньо відомими соціологами. Без цього здійснити задум було б неможливо.

У монографії використовуються матеріали досліджень, що проводилися автором у рамках держбюджетних науково-дослідних тем № 11БФ017-01 "Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції" і № 16БФ017-01 "Методика моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в регіонах України" факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; проекту "Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України" цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України "Модернізація українського суспільства та економіки в контексті викликів XXI ст.", № держреєстрації 0112U002980, НДР № II.12.12; науково-дослідної теми "Соціокультурний вимір

модернізації економіки України (І етап: Актуальність соціокультурних параметрів економічної модернізації)", що проводилася відповідно до Розпорядження Президії НАН України № 142 від 05.03.2014 р.

Автор також щиро вдячний за можливість обговорення тематики дослідження та надані зауваження: міжнародному проекту "European Visions and Divisions: Comparative Studies for Advances in Teaching Sociology" Програми підтримки вищої освіти / Регіонального семінару вдосконалення викладання (HESP/ReSET) Інституту відкритого суспільства (OSI, Budapest) і особисто – Н. Генову і К. Херпферу; заступнику директора Інституту соціології НАН України Є. І. Головасі й завідувачу відділу соціальних структур цього інституту С. О. Макеєву; завідувачу кафедри соціології НТУУ "КПІ" П. В. Кутуєву; відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України, зокрема, завідувачу відділу О. М. Балакірєвій, Ю. Середі, О. Шестаковському; Лабораторії порівняльних соціальних досліджень (ЛССІ) НДУ ВШЕ, особисто К. Вельцелю, М. Войку, Г. Дюльмеру, Р. Інглхарту, А. Неміровській, Е. Понаріну і К. Сводеру.

У роботі також використовуються матеріали дослідження, яке було проведене автором частково під час участі у проекті Програми підтримки вищої освіти (HESP/ReSET) Інституту відкритого суспільства (OSI, Budapest) "Модерність і майбутнє капіталізму в Євразії" ("Modernity and the Futures of Capitalism in Eurasia"). Окрему подяку автор висловлює деканові факультету соціології Санкт-Петербурзького державного університету професору Н. Скворцову, професорам А. Резаєву і Ю. Веселову за можливість участі в цьому проекті. Особливо автор зобов'язаний професорам Дж. Александеру, М. Буравому, А. Мартінеллі, П. Ле Гале, Г. Терборну і П. Штомпці за їхні консультації та участь в експертних інтерв'ю.

Частина матеріалів дослідження була підготовлена автором в Європейській лабораторії порівняльних досліджень EUROLAB GESIS – Інституту соціальних наук Лейбніца за фінансової підтримки гранту GESIS no. El-2013-112. Дослідження, результати

яких увійшли до книги, також проводилися за підтримки Програми дослідницьких стипендій Корпорації Карнегі в Нью-Йорку, що адмініструється Національною радою євразійських та східноєвропейських студій, Вашингтон, США (NCEEER) і за підтримки Програми стажування для викладачів вищих навчальних закладів (JFDP), яка фінансується Бюро освітніх та культурних справ Державного департаменту США (ECA), відповідно до Закону Фулбрайта-Хейса 1961 з поправками, і яку адмініструють Американські ради з міжнародної освіти: ACTR/ACCELS. Автор висловлює щиру подяку д-ру М. Войку (GESIS, Кельн, Німеччина) за її цінні рекомендації, професору Б. Геро (Boston College) за його зауваження і підтримку, професору А. Бонанно (Sam Houston State University Distinguished Professor and a Texas State University System Professor of Sociology) за запрошення й організацію обговорення результатів дослідження, професору Н. Саркісян (Boston College) за її консультації, професору Д. Бейтс (The College of New Jersey) за її постійну підтримку, професору А. Гусєвій (Boston University) за її консультації, а також професорам Дж. Борочу (Rutgers University), А. Ларьо (University of Pennsylvania), Х. Сілвер (Brown University) і Ш. Фремстаду (Center for Economic and Policy Research, Washington, DC) за участь в експертних інтерв'ю.

Інтерпретації та висновки, відображені в цій публікації, належать виключно її автору і можуть не збігатися з позиціями зазначених організацій, програм та фахівців.

Автор безмежно вдячний своїй родині та близьким за підтримку в цей нелегкий час.

ACKNOWLEDGMENTS

Part of this work was carried out at the EUROLAB at GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences (Cologne) and was financially supported by a GESIS research grant no. El-2013-112. The author is sincerely grateful to Dr. M. Voicu (GESIS, Cologne) for her inspiring advices and to Laboratory for Comparative Social Research (LCSR, HSE) including H. Dülmer, R. Inglehart, A. Nemirovskaya, E. Ponarin, C. Swader, M. Voicu amd C. Welzel for discussion of the research results.

The author appreciates greatly the opportunity to discuss research results trough participation in the HESP/ReSET project "European Visions and Divisions: Comparative Studies for Advances in Teaching Sociology" funded by Open Society Institute's (OSI, Budapest) and held by Faculty of Sociology of Taras Shevchenko National University of Kyiv in 2009–2012 (led by Dean A. Gorbachyk and Professor O. Kutsenko) and in particular with professors N. Genov and C. Haerpfer.

Part of the research was curried out during participation in the project "Modernity and the Futures of Capitalism in Eurasia" funded by Open Society Institute's (OSI, Budapest) Regional Seminar for Excellence in Teaching / Higher Education Support Program (HESP/ReSET) and organized by Faculty of Sociology of St. Petersburg State University and International Center for Comparative and Institutional Research. The author is grateful to Dean of Faculty of Sociology of St. Petersburg State University professor N. Skvortsov, professors A. Rezaev and Yu. Veselov for opportunity to participate in the project. The author expresses special gratitude to professors J. C. Alexander, M. Burawoy, A. Martinelli, P. Le Gales, G. Therborn and P. Sztompka for their inspiring consultations and participation in expert interviews.

Research for this publication was supported in part by the Carnegie Research Fellowship Program, which is administered by the National Council for Eurasian and East European Research (NCEEER). The author is sincerely grateful to professor B. Gareau (Boston College) for his comments and support, professor A. Bonanno (Sam Houston State University Distinguished Professor and a

Texas State University System Professor of Sociology) for his kind invitation and organizing discussion of the research results, professor N. Sarkisian (Boston College) for her consultations, professor D. Bates (The College of New Jersey) for her constant support, professor A. Guseva (Boston University) for her consultations, as well as to professor J. Böröcz (Rutgers University), professor A. Lareau (University of Pennsylvania), professor H. Silver (Brown University) and S. Fremstad (Center for Economic and Policy Research, Washington, DC) for participation in expert interviews.

Research for this publication was supported in part by the Junior Faculty Development Program, which is funded by the Bureau of Educational and Cultural Affairs of the United States Department of State (ECA), under authority of the Fulbright-Hays Act of 1961 as amended, and administrated by the American Councils for International Education: ACTR/ACCELS. The opinions expressed herein are the author's own and do not necessarily express the views of either.

The interpretations and opinions expressed herein in any part of the book are solely the author's own and do not necessarily express the views of either ECA or the American Councils for International Education (ACTR/ACCELS), the Carnegie Corporation of New York or the National Council for Eurasian and East European Research (NCEEER), Open Society Institute (OSI, Budapest) or Regional Seminar for Excellence in Teaching / Higher Education Support Program, Laboratory for Comparative Social Research (LCSR, HSE), EUROLAB at GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences (Cologne) or other institutions and individuals mentioned above.

ВСТУП

СКРОМНА ЧАРІВНІСТЬ РОЗВИТКУ В СУЧАСНОМУ ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ [1]

Актуальність запропонованого дослідження зумовлена надзвичайно важливим, напевно, для кожної людини – члена суспільства – питанням про стан суспільства, в якому ця людина живе, напрямок його руху, потенціал розвитку і, нарешті, про шанси у майбутньому порівняно з іншими суспільствами. Адже матеріальний стан, якість життя й самореалізація переважної більшості людей практично всіх соціальних верств безпосередньо або опосередковано залежить від перспектив суспільства, досі окресленого, незважаючи на очевидну і всеохоплюючу глобалізацію, межами національної держави. Незадоволеність цими перспективами може призводити до значних міграційних потоків, унаслідок яких суспільство, як правило, утрачає наймобільніші, творчі й підприємливі групи людей, що у свою чергу, не покращує його перспективи.

Із 2013 р. Україна переживає найжорсткішу за часи своєї незалежності кризу, що загрожує її існуванню як держави. Але проблеми виникли задовго до цієї кризи. Майже чверть століття Україна є країною еміграції. Українці емігрують як у країни Східної та Західної Європи, які історично мали більш високі стандарти життя, так і до Російської Федерації, де подібний до України рівень життя був ще 15 років тому. Дані соціологічних опитувань демонструють високу частку людей, зокрема молоді, які готові виїхати закордон і не пов'язують свою долю із країною свого народження. Наприклад, за результатами порівняльного міжнародного дослідження "Сучасне і майбутнє трьох ключових пострадянських країн (Азербайджан, Росія, Україна).

---

[1] У вступі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: Савельєв Ю. Б. Соціальне включення як вимір розвитку суспільства: постановка проблеми / Ю. Б. Савельєв // Наукові записки НаУКМА. – 2012. – Т. 135: Соціологічні науки. – К.: Націон. ун-т "Києво-Могилянська Академія", 2012. – С. 25–33.

Погляд молодих", яке в Україні проводив Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) у листопаді 2002 р. (вік респондентів становить 18–34 роки), 10,6 % опитаних хотіли б поїхати з України назавжди (у Російській Федерації таких лише 4,4 %, а в Азербайджані ще більше – 15,8 %). Серед мотивів еміграції для української молоді на першому місці були фінансові причини ("зможу заробляти більше" в іншій країні) – 8,3 % опитаних (3,2 % – у Росії і 7,5 % – в Азербайджані); на другому – економічні причини (відсутність фінансування галузі, в якій працює респондент, "безперспективність економіки нашої країни") – 6,4 % (лише 1,6 % у Росії і 4,9 % – в Азербайджані); на третьому – соціально-культурні причини ("там кращі умови життя, вище рівень культури") – 4,4 % (1,3 % – у Росії і 9 % – в Азербайджані); і, нарешті, очікування закордоном можливостей для "кар'єрного / фахового росту, подальших перспектив" – 2,3 % (1,4 % у Росії і 2,4 % – в Азербайджані) [КМІС, 2002].

Можна припустити, що за останнє десятиліття ситуація не тільки не стала кращою, а навіть погіршилася. За даними дослідження 2011 р., яке проводив ЦСД "Софія", 34,1 % опитаних висловили готовність за сприятливих умов виїхати для постійного проживання закордон і лише 55,1 % цього б не зробили. Готовність до еміграції серед молоді віком 18–29 років є ще вищою – 50,4 %, серед людей віком 30–39 років – 42,4 % [Ермолаев, 2011]. Автори цього дослідження справедливо пов'язують готовність до еміграції зі ставленням населення до своєї країни. За їхніми даними, 56,3 % опитаних відносять Україну за рівнем розвитку до "відсталих" країн і лише 17,2 % вірять у те, що за 10 років Україна "може увійти до двадцятки економічно найбільш розвинених країн світу" (1,8 % уважали, що вона на момент опитування належала до такої групи), у той час як абсолютна більшість (69,9 %) не вірили в таку можливість.

Отже, навіть за відсутності громадянської війни, бойових дій і озброєних угруповань, реальної загрози тероризму, ризиків військового вторгнення, серйозних громадянських конфліктів, вуличного насильства, етнічних або релігійних переслідувань, дискримінації, високого рівня безробіття, нестачі продуктів хар-

чування, епідемій, природних катастроф або інших вагомих причин для зміни країни проживання, значна кількість українців, особливо молоді, демонструють стійку готовність до еміграції. Мотивацією для цього, як підтверджують наведені дані, є не просто незадоволеність власним фінансовим станом і рівнем життя, а зневіра багатьох людей щодо поліпшення ситуації у майбутньому. Це свідчить про низьку оцінку перспектив українського суспільства його громадянами.

Опосередкованим підтвердженням даних соціологічних опитувань стосовно готовності українців до еміграції є статистика поданих документів для участі в щорічній лотереї для отримання так званої "зеленої карти" (green card) – офіційного документу, який надає право жити і працювати в США. Перевагою цієї статистики є можливість порівняти Україну з іншими країнами. Так, у 2010 р. із понад 15-ти млн заявок зі всього світу 760 тис. були від громадян України. Із цим показником Україна посіла третє місце, поступившись Бангладеш, із якої було 7,67 млн заявок, та Нігерії – 1,47 млн. Україна випередила Ефіопію (580 тис.) і Єгипет (340 тис.). Проте, якщо розрахувати співвідношення кількості бажаючих емігрувати до США відповідно до загальної кількості населення, то Україна з показником 1,65 % займає друге місце у світі. Вищий результат має лише Бангладеш (4,73 %). Позаду залишились Нігерія (0,95 %), Ефіопія (0,68 %) та Єгипет (0,43 %) [Коммерса́нтъ Украина, 2010].

Іншими словами, протягом одного року 760 тис. наших співвітчизників (а це розмір такого великого міста, як Львів) не просто мали "готовність до еміграції", а доклали певних зусиль, витратили час і гроші, заповнили й подали необхідні документи. Наголосимо, що це лише бажаючі виїхати до США. (До речі, за даними згаданого дослідження КМІС 2002 р., серед преференцій молоді щодо країни, куди вони хотіли б поїхати назавжди або на деякий час, США зайняли друге місце – 12,3 %, поступившись Німеччині – 14,1 % [КМІС, 2002].) Але головним висновком із цієї статистики є те, що, по-перше, жодна європейська країна не має скільки-небудь подібної кількості (абсолютної чи відносної) заявників на отримання дозволу на проживання в США. По-

друге, за показником відносної чисельності (1,65 %) Україна випереджає навіть такі країни, як *Нігерія*, де фактично триває громадянська війна, існує конфесійне протистояння, а також періодично здійснюються терористичні акти, і яка має значно нижчий рівень економічного розвитку (показник ВВП на душу населення у 2007 р. становив 1969 дол США за методикою паритетної купівельної спроможності – ПКС, тобто у 3,5 рази менше, ніж в Україні), *Ефіопію* – одну з найбідніших країн світу, яка потерпає в останні роки від сильних засух і ВВП на душу населення якої у 2007 р. становив 779 дол США ПКС. Україна поступається лише дуже бідній Бангладеш (ВВП на душу населення у 2007 р. – 1241 дол ПКС), яка регулярно страждає від повеней і голоду [2].

Для тих мешканців України, які не бажають або не можуть від'їхати в іншу країну (а це все ще значна кількість населення), їхній власний добробут тією чи іншою мірою пов'язаний із тим, в який спосіб і наскільки успішно українське суспільство розвиватиметься. Звичайно, можна досягти високого соціально-економічного статусу і забезпечити собі гарне життя й у бідній країні, проте статистична ймовірність цього для пересічної людини зростатиме у країні, яка більш розвинена, і частка домогосподарств з високими доходами в національному розподілі у цьому випадку збільшуватиметься, а тих домогосподарств, що перебувають за межею бідності, відповідно, зменшуватиметься.

Напевне тому, майже кожного дня, у засобах масової інформації можна було почути, як представники минулих урядів говорили про те, яке було зростання ВВП у попередній період, яке зростання ВВП вони очікують у майбутньому, яке вони хотіли б мати і як ці показники відрізняються від показників інших країн.

---

[2] Дані ВВП на душу населення розраховані Світовим банком за методикою паритетної купівельної спроможності (PPP US$) у 2009 р. і наводяться за: Human Development Report 2009. Overcoming barriers: Human mobility and development [Електронний ресурс] : United Nations Development Program. – New York: Palgrave Macmillan, 2009. – Режим доступу до ресурсу: http:// hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009. – С. 197.

Не слід забувати, що попередня українська влада ставила за мету прискорення розвитку України й підвищення її конкурентоспроможності, унаслідок чого можливо було б наздогнати "найбільш економічно розвинені країни світу", так звані країни "великої двадцятки" (G20) [Україна, 2010]. Ці країни визначаються за найбільшим у світі розміром ВВП (валового внутрішнього продукту). Проте, вони можуть суттєво відрізнятись за іншими критеріями, у тому числі, рівнем життя, мірою участі населення в суспільному житті, станом здоров'я населення, показником інноваційності економіки, її ефективності, екологічності, затрат ресурсів, продуктивності праці тощо. Таким чином, якщо навіть заявлена мета і була б досягнена, невизначеними виявились би очікувані характеристики українського суспільства, крім, звичайно, обсягу ВВП.

Занепокоєність минулої української влади щодо прискореного зростання ВВП і стосовно того, як наздогнати лідерів світової економіки, не була чимось винятковим у сучасному світі. (Із позицій сьогодення це виглядає утопією, але рано чи пізно повернення до цієї теми в політичному дискурсі буде неминучим.) Не буде перебільшенням, якщо сказати, що час, в якому ми живимо, є часом *розвитку*. Більшість соціальних процесів розглядається під цим кутом зору. Безпрецедентний економічний і технологічний розвиток є реальністю і характеризує останні 200 років існування людства (хоча він був і залишається нерівномірним для різних суспільств).

Науково-технічний прогрес в останні десятиліття навіть прискорюється. Він значною мірою забезпечує економічне зростання. З'являються принципово нові продукті та послуги. Усе більше людей із все більшої кількості країн стають активними споживачами нових продуктів і технологій. Збільшується загальносвітовий ринок і світове споживання як нових високотехнологічних товарів, так і традиційних, зокрема продуктів харчування. Наприклад, у середині 2000-х років експерти були вражені кардинальними змінами у традиційних схемах харчування в країнах, що розвиваються, і які завжди характеризувалися високим рівнем бідності. Символом цих змін стало регуля-

рне споживання молока широкими верствами населення в Китаї, де воно до того завжди було дефіцитом, доступним небагатьом, і ніколи не передбачалось для щоденного вжитку [Fishman, 2005: p. 2; Федотова, 2008: с. 527]. Отже, сотні мільйонів бідних людей (тобто раніше нецікавих світовій економіці) перетворились на клієнтів провідних компаній світу. Вони включаються до глобального ринку і як виробники, і як споживачі.

Але розвиток також є ідеєю, яка формує наше уявлення про реальність. Наше сьогодення – це й час панування імперативу розвитку. Той, хто сьогодні не розвивається, той уже, начебто, і не існує для зовнішнього світу. Екстремальним прикладом є найбідніші країни світу, які розташовані на південь від пустелі Сахара (міжнародні організації позначають цей регіон Sub-Saharan Africa). Сотні мільйонів осіб цього регіону є *виключеними* (*excluded*) зі світового економічного життя. Але й в інших країнах по всьому світу також існують сотні мільйонів *виключених* осіб, які не впливають ані на ситуацію на ринку праці, ані на споживчий ринок і ціноутворення.

Розвиток став справжньою магічною формулою. Його розуміють дуже просто – як економічне зростання, яке створює ресурси для підвищення якості життя широких мас населення, що має, урешті-решт, привести до їхнього більшого задоволення своїм життям. Розвиток дозволяє в суспільствах електоральної демократії здобути й утримати політичну владу, а в авторитарних суспільствах він забезпечує стабільність існуючих режимів. Тому існує свого роду одержимість розвитком політичних еліт різних суспільств.

Розвиток міфологізується як у суспільній свідомості, так і в науковому дискурсі. Стрімке піднесення тієї чи іншої країни визначається медійним штампом "економічне диво". Успішні країни отримують яскраві епітети (напр., "азійські тигри"), а весь процес в очах публіки виглядає як дивовижне й захоплююче перетворення Попелюшки на принцесу. С. Ґантингтон свого часу писав, як його вразила схожість економік Гани й Південної Кореї на початку 1960-х років: приблизно однакові рівень ВНП на душу населення, структура виробництва та експорту, і їхня

разюча відмінність за 30 років, коли Південна Корея стала індустріальним гігантом, 14-тою за розміром економікою світу, у ній відбулися демократичні перетворення, а її ВНП на душу населення вже перевищував показник Гани у приблизно 15 разів [Huntington, 2000].

Але розвиток відбувається в умовах конкуренції компаній, ринків праці, національних держав. Після Другої світової війни почалися справжні перегони економічного зростання, поліпшення якості життя і, як у попередні два століття (адже це був час "холодної війни") – військової могутності. Україна була частиною Радянського Союзу, який був важливим учасником цих перегонів. Тоді Радянський Союз і Україна разом із ним, незважаючи на досягнену надзвичайну військову міць, конкуренцію програли.

На сьогодні глобалізація лише загострила конкуренцію між країнами. Національні держави, які відповідають за розвиток і якість життя населення, практично не контролюють міжнародні компанії та наднаціональний фінансовий клас. Великі компанії вже декілька десятиліть розгортають своє виробництво там, де є меншими транзакційні витрати. Сьогодні не лише виробництво, але й дизайн продуктів набуває транснаціонального характеру. Т. Фридман, триразовий лауреат Пулітцерівської премії і автор таких відомих книг, як "Лексус і оливкове дерево" та "Світ є плоским", указує на існуюче протиріччя між баченням світу політиками, які сприймають його як локалізовані в межах держав "блоки виборців", і компаніями, для яких продукти створюються в глобальних мережах і ринком збуту є весь світ, а не окремі держави [Friedman, 2012]. Він посилається на розмову в 2011 р. між президентом США Б. Обамою та С. Джобсом, у той час ще керівником найбільшої за капіталом компанії світу Apple. Б. Обама поцікавився, чи можуть робочі місця, завдяки яким створюються мільйони високотехнологічних продуктів американської компанії, повернутися до Америки. С. Джобс відповів, що "ці робочі місця не повернуться".

У чому Т. Фридман має рацію, так це в тому, що сучасна економіка все більше виходить із-під контролю національних урядів і значна її частина функціонує у вигляді глобальних

транслокальних мереж. Про це з понад два десятиліття пишуть соціологи глобалізації. У чому з ним категорично не можна погодитись – що за цих умов утрачає сенс поняття експорту, оскільки продукти "зроблені в світі" і продаються по всьому світу. Незважаючи на це, експорт та імпорт існують, адже саме національні держави в межах своєї юрисдикції контролюють емісію грошей, збирають податки та здійснюють перерозподіл суспільного багатства. Так само не втрачають сенс поняття національного платіжного балансу, торговельного балансу, суверенного боргу й національного рівня безробіття.

Ці питання безпосередньо пов'язані з існуючими тенденціями та перспективами економічного й соціального розвитку, у тому числі, України. Адже за останні більш ніж півстоліття "проривів" в економічному зростанні та збільшенні рівня життя досягли лише ті країни, економіка яких була орієнтована на експорт. Саме така стратегія, а не імпортозаміщення, стимулювання споживання та розвиток внутрішнього ринку виявилась успішною для країн "навздогінного розвитку" [Иноземцев, 2000]. Внутрішнє споживання "працювало" певний час як самодостатній рушій економіки лише в США і, частково, Західній Європі, які вийшли на високий рівень життя більшої частини населення за рахунок попереднього індустріального періоду й накопичення капіталу, у тому числі шляхом колоніальної експансії. Проте, із кінця 2000-х років "економіка споживання" опинилась у глибокий кризі, що демонструє проблематичність сталого зростання в умовах хронічного дефіциту національного платіжного балансу.

Тому в останні роки національні уряди ведуть так звані "валютні війни", намагаючись отримати конкурентну перевагу через заниження вартості власної валюти, і збільшити експорт, знизити рівень безробіття й покращити торговельний і платіжний баланси. Ось саме в такій ситуації українська влада визначила стратегію модернізації країни та поставила за мету досягнення рівня розвитку країн "великої двадцятки". Україні, яка із 2005 р. має дефіцит торговельного балансу, також потрібно стимулювати власне виробництво і збільшувати експорт.

Проблема, однак, полягає в тому, що це саме одночасно намагаються робити багато урядів інших країн світу. Поширення такої політики є результатом тотального домінування "ордоліберальної (ordoliberal) економічної філософії орієнтованого на експорт зростання", хоча іронія ситуації зумовлена "залізною логікою платіжного балансу, коли експорт однієї країни є імпортом іншої країни, надходження капіталу до однієї країни є відпливом капіталу з іншої" [Matthijs, 2011]. У ситуації, коли всі зусилля урядів спрямовані на збільшення експорту й отримання стійкого торговельного профіциту, хтось має мати постійний дефіцит. Як виразно зауважив М. Бліс, "ми не можемо все експортувати до Марсу" [Blyth, 2011] [3].

Таким чином, розвиток суспільств у сучасному світі зводиться до економічного зростання, що вимірюється ВВП, є взаємообумовленим і відбувається в умовах жорсткої конкуренції. У нашому дослідженні ми не будемо зосереджуватись на існуючих внутрішніх і зовнішніх обмеженнях зростання, які, безумовно, також мають вплив [4]. Проте, привернемо увагу до менш очевидних вимірів суспільного розвитку та їхньої оцінки. Потреба в цьому зумовлена тим, що розвиток із домінуючої на сьогодні неоліберальної позиції розуміється однобічно: *економічне зростання – добробут населення – задоволення життям*. Навіть системи нових показників, які розробляються в останні роки і мають подолати обмеження традиційного індикатора ВВП, у цілому залишаються в межах цієї схеми [GDP and beyond, 2009; Stiglitz, 2009].

Також існує потреба в уточненні змісту процесу модернізації, який політичні еліти, наприклад, України й Російської Федерації, схильні розглядати суто інструментально [Модернізація України, 2011; Послание, 2009], що робить ці суспільства приреченими на "навздогінний шлях". Тим більше є хибним отото-

[3] Схожу метафору також запропонував відомий економіст і автор колонки у Financial Times М. Вольф, а подібна позиція була лейтмотивом на Всесвітньому економічному форумі в Давосі у 2010 р. [Wolf, 2011].

[4] Докладніше про це, див. у [The Limits to Growth, 1972; Hirsch, 1976].

ження сутності модернізації з технологічним переоснащенням економіки та розбудовою її інноваційних галузей [Инновационное развитие, 2008; Послание, 2011]. Модернізація – всеосяжний соцієтальний процес, зміст і результати якого є суперечливими та становлять предмет дискусій різних соціальних наук протягом півстоліття. Новітні дослідження Д. Аджемоглу, Дж. Робінсона, С. Джонсона та інших представників "неоінституціоналізму" [5] і, передусім, "нової інституціональної економіки" доводять, що економічне зростання зумовлюється ефективністю соціальних інститутів та їхнім типом [Acemoglu, 2005; Acemoglu, 2012]. Тому вони, наприклад, прогнозують, припинення вражаючого сьогодні економічного підйому Китаю за відсутності інституціональних змін. Отже, високі технології й інвестиції самі по собі не є чарівними компонентами стійкого зростання, як це вважають (або хочуть в цьому переконати інших) модернізатори із країн, що мають авторитарні режими або тенденції до авторитаризму.

Перевагою соціологічного ракурсу дослідження суспільного розвитку, на відміну від економічного, на наш погляд, є можливість "виходу за горизонт" зростання економіки й добробуту. Навіть "новий інституціональний" підхід, який є найвпливовішим на сьогодні у вивченні цих процесів, створює одновимірну картину сучасного суспільства. Соціологічна традиція характеризується існуванням комплексу *теорій суспільства модерну*, які у різний спосіб пояснюють *сучасний стан* людства. У розрізі цих соціологічних теорій *сучасність*, на наше переконання, постає як *багатовимірний феномен*. Саме в контексті тенденцій і характеристик суспільства модерну необхідно уточнити проблематику суспільного розвитку та дослідити його соціокультурні – крім економічних та інституціональних – виміри. Одним із таких важливих соціокультурних вимірів розвитку і характеристик модерну є *соціальне включення (social inclusion)*.

[5] Цей науковий напрям також позначають як "нові інституціональні теорії" [Fligstein, 2001].

Онтологічна складова досліджуваної проблеми полягає в наявній суперечності процесів розвитку сучасних суспільств у вимірі соціального включення. Історичний досвід свідчить про те, що розвиток суспільства модерну, передусім економічний, передбачає, по-перше, поширення громадянських прав, по-друге, "мобілізацію людей та їхніх потреб, домагань і бажань" [Dahrendorf, 1992: p. 16]. Проте донедавна найкращі темпи економічного зростання демонстрували суспільства, в яких утвердилися авторитарні чи напівавторитарні режими (Китай, Азербайджан, В'єтнам, Російська Федерація, Саудівська Аравія, Сінгапур), або які мають політичні системи "неконсолідованої" демократії (Бразилія, Індія, Індонезія, Малайзія, Мексика, Таїланд, Філіппіни). Разом із тим, розвинені демократичні суспільства, які забезпечують найвищий рівень громадянських, політичних і соціальних прав, найбільше постраждали від глобальної економічної кризи, пережили найглибшу за останні півстоліття рецесію. У більшості із них – хронічні дефіцити платіжного балансу й надмірні показники суверенного боргу. Через погіршення економічної ситуації ці суспільства мають сьогодні загострення внутрішніх соціальних конфліктів, вони перебувають на порозі нової рецесії та втрачають свої позиції на глобальному рівні.

Більше того, такі країни, як Південна Корея і Тайвань, які сьогодні мають ознаки розвиненої демократії, здійснили модернізацію, яку прийнято вважати успішною, або, принаймні, зробили економічний прорив, за часів обмеження громадянських прав і активного сприяння авторитарних режимів економічному зростанню. Подібна практика була концептуалізована як особливий тип "держави, яка орієнтована на цілі розвитку" або "держави, що стимулює розвиток" [Иноземцев, 2000; Кутуєв, 2002]. Навіть у суспільствах "першого ешелону (або хвилі) розвитку капіталізму" та формування модерну індустріалізація відбувалась у добу драматичного утвердження громадянських прав і повної відсутності соціальних. Політичні системи цих суспільств були далекими від стандартів сучасної демократії. Як слушно зауважує Б. Уітрок, майже до середини XX ст. "практично жодна європейська країна не мала такого типу політичного

порядку, який сьогоднішні теоретики визначають емблематичним для модерну, тобто типу характерного для демократичної національної держави" [Wittrock, 2000: p. 35].

Підкреслимо, що питання про відношення між розвитком і демократією не можна зводити до ідеологічного забарвлення теорій модерну й модернізації, які, зазвичай, звинувачують у просуванні західних цінностей і вестернізованої моделі розвитку. Демократія не є лише цінністю "західного способу життя" та певною системою ненасильницького передавання влади. Демократія з позиції суспільства модерну є тією політичною системою, що забезпечує ті самі громадянські й соціальні права, ініціативність, участь і піднесення потреб та прагнень соціальних акторів – тобто їхнє соціальне включення, яке є передумовою економічного зростання і просування на шляху модернізації. Утім, демократія може бути не єдиним ефективним засобом соціального включення, оскільки також існують авторитарні мобілізаційні технології.

Отже, питання про роль соціального включення у розвитку суспільства модерну та його зв'язок з інститутами демократії або авторитаризму є відкритим. Тому Р. Дарендорф – ще в оптимістичну добу завершення холодної війни і, напевно, найбільшої віри в остаточну перемогу західних ліберальних цінностей – указував на те, що "демократичний шлях до модерну є радше винятком, ніж правилом", а модернізація –"необхідна, але недостатнья передумова для встановлення демократичних режимів" [Dahrendorf, 1992: p. 15]. Тому А. Мартінеллі, оцінюючи наявний соціологічний дискурс щодо зазначеного питання, резюмує: "Відношення між демократією і модерном є найбільш дискусійним із усіх" [Martinelli, 2005: p. 119; Мартинелли, 2006: p. 179].

З онтологічним аспектом проблеми пов'язана її гносеологічна складова. Вона полягає у тому, що в сучасній соціальній теорії існує розбіжність оцінок сутності суспільства модерну та процесу суспільного розвитку. Як зазначає П. Вагнер, сьогодні немає прийнятних відповідей на питання, що є "спільним для різних форм модерну [сучасності] і що є відмінним", чому "певні форми модерну розвиваються у специфічних соцієтальних обставинах" [Wagner, 2010: p. 53].

Більше того, невизначеним залишається розуміння сутності суспільства модерну. Скільки існує його форм, якщо пристати на позицію теорії множинних модернів, і які вони? Чим вони відрізняються і що їх об'єднує? А. Мартінеллі ставить питання не лише про характер відмінностей між сучасними суспільствами і глибину цих відмінностей, а й про те, чи "усі суспільства сьогодні однаково сучасні, якщо ми перебуваємо у *модерному глобальному стані*" (курсив мій – *Ю. С.*), і що саме означає "бути сучасним [модерним]?" [Martinelli, 2005: p. 119].

Іншими словами, необхідно віднайти критерії для порівняння різних форм модерну й оцінки рівня розвитку суспільств у глобальній світовій системі. У той же час широко використовуються декілька параметрів для порівняльного аналізу суспільств у межах національних держав, груп країн і регіонів. Окрім суто економічних індикаторів, це також Індекс людського розвитку Програми розвитку ООН, показники Світового банку, різні індекси конкурентоспроможності суспільств, соціального прогресу, якості життя, щастя, соціальної згуртованості, підприємницької активності, відкритості економік, інноваційності, ефективності врядування тощо [Human Development Report, 2014; Thompson, 2006; Abdallah, 2009; Huppert, 2009; Cracolici, 2010; The Global Competitiveness Index, 2011; The Economist, 2012; The Worldwide Governance, 2013; Porter, 2013; The Global Innovation Index, 2014; OECD, 2015; Helliwell, 2015; Porter, 2015].

Усі ці показники, які були розроблені за останні 15–20 років (перша Доповідь з людського розвитку була опублікована у 1990 р.) [Human Development Report, 1990], є дуже важливими і утворюють емпіричну базу для порівняння різних суспільств. Проте вони здебільше є недостатніми для повноцінного соціологічного аналізу, який зосереджується на структурних, інституціональних і культурних особливостях суспільств.

Саме в оцінці цих особливостей знаходиться головне, як на наш погляд, протиріччя соціологічного дискурсу суспільного розвитку. Це – суперечність між теоріями спільності форм суспільства модерну, які виходять з ідеї універсальності механізмів соціального розвитку, і теоріями множинних модернів та чис-

ленних модернізацій, які заперечують існування єдиної моделі розвитку. По суті, це – фундаментальна теоретична та світоглядна розбіжність між баченням єдності людської історії (від просвітницької ідеї прогресу, марксистського формаційного підходу, Парсонівської еволюції систем до сучасних теорій постіндустріального суспільства й постматеріалістичних цінностей) і цивілізаційним підходом ("концепціями локальних цивілізацій"), згідно з яким історичний процес є дискретним і соціальний розвиток зумовлюється унікальними культурними або цивілізаційними особливостями суспільств.

Дослідження феномена соціального включення дозволить по-новому оцінити рівень розвитку суспільств із врахуванням їхніх модерних і цивілізаційних характеристик, а також виявити спільні для них властивості. З іншого боку, цей напрям досліджень удосконалить наявну концепцію людського розвитку, яка сформувалась у 1990-ті роки і запропонувала оригінальне розуміння універсального механізму соцієтального розвитку для всіх типів суспільств, та дозволить співвіднести цю концепцію з теоріями суспільства модерну. Концепція людського розвитку і пов'язаний з нею теоретичний підхід "збільшення спроможності" (*the Capability Approach*) А. Сена, М. Нусбаум, С. Ананда визначають ключовим індикатором розвиненості суспільства забезпечення спроможності людей у здійсненні ними вибору [Sen, 1985; Nussbaum, 1993; Anand, 1994; Sen, 1997; Sen, 1999; Сен, 2004]. Ґарантування такого вибору є лейтмотивом модернізаційного розвитку [Дарендорф, 2002: p. 32]. К. Вельцель обґрунтовує ідею про те, що поява емансипаційних цінностей трансформує модернізацію у процес людського розвитку [Welzel, 2006: p. 203].

В останні роки концепція людського розвитку була доповнена концепцією соціального відторгнення й залучення [Анджелкович, 2011; Лібанова, 2011], тобто соціальної ексклюзії та соціального включення, якщо використовувати соціологічну термінологію, яка досі формується. Це дозволило ввести до концепції людського розвитку "агента" соціального відторгнення – "групи або інститутів, що відповідають за відторгнення", вивчити "механізми і причини відторгнення, а також дії, що сприяють відторгненню" [Анджелкович, 2011: p. 14].

Таким чином, сьогодні "соціальне залучення" (або включення) розглядається як "засіб забезпечення людського розвитку". Проте ні соціальне включення, ні людський розвиток не пов'язуються у зазначених дослідженнях із розумінням сутності суспільства модерну, його ключовими властивостями, вимірами, а також зі спільністю або відмінністю його форм. Залишається незрозумілою успішність механізмів забезпечення вибору та соціального включення залежно від культурних і інституційних особливостей сучасних суспільств. Різні суспільства демонструють не тільки різні механізми забезпечення вибору і включення, але й різну успішність застосування подібних механізмів. Не доведено існування кореляції між мірою соціального включення та економічними й соціокультурними вимірами модернізації.

Таким чином, виходячи із вищезазначеного, можна сформулювати два актуальних дослідницьких питання:

1. В яких сучасних суспільствах відбувається збільшення соціального включення і який зв'язок останнього з іншими вимірами суспільного розвитку?

2. Чи є соціальне включення спільною властивістю різних форм модерну або воно є унікальною цивілізаційною характеристикою лише західноєвропейських суспільств?

Це фундаментальні питання, на які відсутні відповіді. Щодо цих питань у світовій соціології в різних форматах (часто імпліцитно) відбувається наукова дискусія і існують різні концептуальні позиції. Необхідно визначити той спільний теоретичний ґрунт, на підставі якого можна надати відповіді на поставлені питання й узгодити наявні теорії інституціонального та активістського підходів, а також підходу "збільшення спроможності". Необхідно вдосконалити критерії для порівняння різних форм модерну й оцінки рівня розвитку суспільств у глобальній світовій системі.

Тому дослідження спрямовано на розв'язання суперечності між теоріями спільності форм суспільства модерну, які виходять з ідеї універсальності механізмів соціального розвитку, і теоріями локальних форм модерну. Відповідно *наукову проблему* ми формулюємо як відсутність теорії, яка могла б пояснити сучасні

тенденції й конфігурації соціального включення, його зв'язок з формуванням і змінами суспільства модерну (та його форм), а також іншими соціокультурними вимірами його розвитку, насамперед, змінами ціннісних орієнтацій. Зазначені дослідницькі питання в нашому дослідженні конкретизовані в контексті порівняння західноєвропейських суспільств і країн Центральної та Східної Європи, в яких соціально-економічні перетворення в останні два десятиліття кардинально змінили соціальну структуру й інститути.

Отже, *метою нашого дослідження* є розвиток концепції модернізації із врахуванням виміру соціального включення як властивості суспільства модерну. Реалізація мети дозволить також удосконалити наявну концепцію соціального включення й теоретичну модель соціальної якості, що ґрунтується на підході "збільшення спроможності". Результатом дослідження виміру соціального включення є більш точна оцінка рівня розвитку суспільств, а також визначення місця України за соціокультурними вимірами модернізації в загальноєвропейському контексті.

Об'єктом дослідження є виміри модернізації європейських суспільств. Емпіричний аналіз цих вимірів здійснюється через порівняння українського суспільства зі східноєвропейськими постсоціалістичними й західноєвропейськими суспільствами у хронологічних межах середини 1990-х – кінця 2000-х рр.

Теоретичну основу дослідження становлять теорії суспільства модерну (Ю. Габермас, З. Бауман, П. Бергер, Дж. Александер, П. Вагнер, Г. Терборн, А. Турен, В. Цапф), модель модернізації та ціннісних змін (Р. Інглхарт, К. Вельцель, Г.-Д. Клінгеман), неоінституціональний підхід ("нові інституціональні теорії": Д. Норт, Д. Аджемоглу, Н. Флігстін), підхід "збільшення спроможності" (А. Сен, М. Нусбаум, Ф. Комім), теоретична модель соціальної якості (В. Бек, Л. ван дер Месен, А. Уолкер, П. Еббот, К. Уоллес), теорія розвитку соціальної системи Т. Парсонса, теорії громадянських і соціальних прав, визнання та громадянської сфери (Т. Х. Маршал, Дж. Александер, В. Кимличка, Ч. Тейлор, Б. Тернер, А. Хоннет), теорії соціальної й політичної участі (С. Верба, Р. Далтон, С. Роккан, Г. Кітшелт, К. Ньютон).

Емпірична база дослідження включає інтегровані дані Всесвітнього дослідження цінностей / World Values Survey (2, 3, 4 та 5-тої хвилі: WVS1989-1993, WVS1994-1999, WVS1999-2004, WVS2005-2007) і Європейського дослідження цінностей / European Values Survey (2, 3 та 4-тої хвилі: EVS1989-1993, EVS1999-2001, EVS2008-2010). Дизайн дослідження крос-секційний із сімома точками вимірювання (разом 394414 респондентів). Дані по Україні охоплюють чотири точки вимірювання – 1996, 1999, 2006, 2008 рр. (разом 6513 респондентів). Вибірка репрезентативна для населення старше 18-ти років. Також до емпіричної бази увійшли Індекс людського розвитку Програми розвитку ООН (1990–2014), дані Світового банку (1996–2014) і Міжнародного валютного фонду (1990–2014), результати опитувань громадської думки (ESS 2005, 2007; Eurobarometer 62, 67, 71), дані щорічного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ, індекс конкурентоспроможності (World Economic Forum 2007–2014), результати експертних інтерв'ю, що були проведені у 2008 р.

Методи дослідження включають історично-компаративний метод і крос-національні порівняння, метод систематичного огляду, метод експертного інтерв'ю, одновимірний і багатовимірний статистичний аналіз даних, статистичне моделювання з використанням бінарної логістичної регресії, мультиноміальної логістичної регресії, когортного аналізу та лінійної декомпозиції тренду.

Монографія складається зі вступу, трьох розділів та висновків.

У *першому розділі* розглядаються суперечності соціологічного дискурсу модернізації й суспільного розвитку і визначаються, з одного боку, евристичний потенціал, з іншого – обмеження існуючих теоретичних моделей суспільства модерну та модернізації. Відштовхуючись від наявного потенціалу, а також від цих суперечностей і обмежень, уточнюється типологія вимірів розвитку сучасного суспільства, обґрунтовується критерій модернізації і, відповідно до існуючих концепцій, пропонується оригінальний теоретичний підхід до вивчення суспільного розвитку. Здійснене вдосконалення теоретичних інтерпретацій суспільства модерну та процесу модернізації, підходу "збільшення спромо-

жності" і моделі соціальної якості дозволяє покращити порівняльну оцінку розвитку сучасних суспільств та створити багатовимірну теоретичну модель сучасності.

У *другому розділі* демонструються і розв'язуються суперечності наявних концепцій соціального включення й соціальної ексклюзії. У контексті впливу ідеологічних парадигм виявляються концептуальні засади наявних підходів політики соціального включення в країнах Європейського Союзу в 1990–2000-х рр. Доводиться обмеження домінуючого сьогодні в літературі підходу релятивної багатомірної депривації та обґрунтовується перевага соціологічних теоретичних інтерпретації соціальної ексклюзії й соціального включення через формування нееквівалентних відносин між соціальними групами. Пропонуються шляхи подолання обмежень підходу релятивної депривації. Виявлено зв'язок соціального включення із глибинними протиріччями суспільства модерну, зокрема спроможністю акторів у здійсненні ними вибору. Проаналізовано механізм соціального включення доби "пізнього модерну" через упровадження принципу колективних прав для подолання інституціоналізованої монополії, ексклюзивності статусів і соціальних інститутів та створення умов конкуренції у межах інститутів. Розроблено концептуальну модель на основі підходу "збільшення спроможності" й теорії громадянської сфери для оцінки суспільного розвитку та перспектив модернізації.

У *третьому розділі* аналізуються сучасні тенденції змін у глобальному світі, а також місце в ньому України, виявлено соціокультурні виміри модернізації. Із використанням експертних і масових оцінок визначається потенціал європейських суспільств у контексті зростання нових світових центрів впливу і прогнозується майбутнє Європейського Союзу в нових умовах глобальної системи. На основі Індексу людського розвитку ПРООН проводиться порівняльний аналіз тенденцій розвитку України в контексті європейської інтеграції в 1990–2000-х рр. Виділяються кластери європейських країн і демонструються зміни, що відбулися в них в останні два десятиліття. У порівняльному контексті ми перевірили наявність тенденції формування емансипаційних цінно-

стей у постсоціалістичних суспільствах 1990–2000-х рр. і за допомогою когортного аналізу й методу лінійної декомпозиції тренду частково підтвердили гіпотезу соціалізації Р. Інглхарта. Це дозволило отримати відповідь на питання, чи існує ціннісне підґрунтя для модернізації українського суспільства.

Також у цьому розділі у зіставленні з іншими показниками розвитку (економічним зростанням, індексом конкурентоспроможності, показниками ефективності економічних та політичних інститутів) розглянуто ключові соціокультурні виміри модернізації. Ми порівнюємо тенденції й патерни соціального включення через політичну, громадянську та соціальну участь і виявляємо динаміку окремих складових соціального включення в країнах Західної, Центральної і Східної Європи в 1990-х–2000-х рр. За допомогою статистичного моделювання з'ясовуються особливості системи факторів соціального включення і конфігурації зв'язку основних типів участі в Україні та інших західноєвропейських і постсоціалістичних країнах. Демонструється існування зв'язку визначених соціокультурних вимірів модернізації з економічним розвитком суспільства. На основі проаналізованих даних зроблено висновок про спільність та відмінність європейських суспільств на сучасному етапі й надано рекомендації уряду України та місцевим органам влади щодо підвищення соціального включення і сприяння модернізації українського суспільства.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЇ РОЗВИТКУ І СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН: ВИМІРИ МОДЕРНУ ТА ПРОБЛЕМА ПОРІВНЯННЯ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ

"Всесвітня історія є прогресом усвідомлення свободи, –
прогресом, який ми маємо визнати як необхідність.
… Східні народи лише знали, що один є вільним,
грецький і римський світ знав, що деякі вільні,
ми знаємо, що вільні всі люди в собі,
тобто людина вільна як людина".

Г. В. Ф. Гегель.
Лекції із філософії історії

Сучасне суспільство [6] характеризується безпрецедентною в людській історії здатністю до рефлексії. Найпотужнішим інструментом такої рефлексії є наука, і саме соціологія є, до певної міри, "справжнім дзеркалом модерну, одночасно формою і продуктом самосвідомості епохи" [Ионин, 2004: с. 408] [7]. Можна стверджувати, що соціологія за самим своїм походженням сфокусована, передусім, на проблематиці виникнення, розвитку й сутності процесів доби модерну.

У цьому розділі буде розглянуто суперечності соціологічного дискурсу модернізації, суспільного розвитку, соціальної еволюції й соціальних змін і визначено евристичний потенціал та обмеження наявних теоретичних моделей суспільства модерну й

---

[6] У даному випадку ми широко розуміємо сучасне суспільство як історичну епоху, яка орієнтовно починається у XVII ст. (суспільство Нового часу), і як певну цивілізацію, яка набула глобального масштабу (суспільство модерну).

[7] Також П. Кутуєв доходить висновку, що модерн є "центральною проблемою сучасної соціологічної теорії", а "походження, розвиток і перспективи модерну" – "фундаментальні питання для більшості теоретиків-соціологів" [Кутуев, 2009: с. 145].

модернізації. На основі відмінностей трактування розвитку та еволюції в сучасних природничих науках і соціології будуть ідентифіковані сутнісні характеристики сучасного суспільства й обґрунтована модель, що включає основні виміри суспільного розвитку. Ми визначимо термінальний критерій модернізації і запропонуємо шляхи вдосконалення наявних підходів компаративного аналізу й оцінки рівня розвитку різних суспільств. У результаті ми спробуємо відповісти на питання, які виміри розвитку сучасного суспільства інваріантні та визначають сутність модерну, а які є додатковими й відбивають лише специфіку окремого суспільства.

1.1. У пошуках сутності сучасності: соціологічний дискурс суспільства модерну і модернізації [8]

Теорії суспільства модерну й модернізації є одними з найсуперечливіших у сучасній соціології. Ґрунтовний аналіз цих теорій, етапів їхнього розвитку, переваг і недоліків, систематизація та детальна критика окремих підходів містяться в роботах таких відомих закордонних і українських учених, як Дж. Александера, Ґ. Ґаферкампа, Н. Смелзера, А. Мартінеллі, Е. Тіріак'яна, П. Штомпки, В. Цапфа, К. Кумара, Д. Ґаррісона, В. Іноземцева, П. Кутуєва, Н. Тихонової, В. Федотової та багатьох інших [9].

[8] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, що вперше було опубліковано: *Савельев Ю. Б.* Социология в поисках сущности современности: систематизация теорий общества модерна и модернизации / Ю. Б. Савельев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 3. – С. 45–67; *Savelyev Y.* Multidimensional Modernity: Essential Features of Modern Society in Sociological Discourse / Yuriy Savelyev // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2013. – Vol. 6. – No. 11. – P. 1673–1691.

[9] Зокрема, у роботі П. Кутуєва міститься оцінка історіографії проблем розвитку і модернізації в соціологічній літературі до початку 2000-х років і наводиться великий перелік літератури [Кутуєв, 2005].

Проте матеріал, переважно, подається традиційно у хронологічній послідовності, що відображає зародження та розвиток уявлень про суспільство модерну та модернізацію, і пропонується відповідна періодизація цього інтелектуального процесу як поступового наслідування одних теоретичних підходів іншими [Мартинелли, 2005; Tiryakian, 1991; Штомпка, 1996; Иноземцев, 2000; Концепция модернизации, 2007; Эволюция концепции, 2007]. Навіть якщо використовується альтернативний аналітичний підхід, то структура соціологічного дискурсу модерну все одно зумовлюється лише логікою самої соціологічної теорії [Кутуєв, 2009: с. 152–153]. На відміну від цього, Дж. Александер [Alexander, 1994] і В. Цапф [Цапф, 1998] застосували, хоча й по-різному, такий спосіб аналізу й систематизації теорій модерну та модернізації, в якому пов'язується логіка розгортання наукового дискурсу з тенденціями розвитку й викликами самого сучасного суспільства, що певним чином зумовлюють функції цих теорій із продукування смислів.

Незважаючи на те, що історіографія проблеми модернізації не є спеціальним предметом нашого аналізу, у цьому підрозділі ми розвиваємо такий підхід і ставимо за мету створення систематизованої картини сучасних теорій суспільства модерну і модернізації через виявлення спільності й розбіжностей їхніх інтерпретацій сутності модерну. Новизна нашого способу аналізу полягає в тому, що на відміну від традиційного зображення соціологічного дискурсу модерну та модернізації як послідовної стадіальної зміни різних парадигм або безкомпромісної конкуренції дослідницьких програм, ми фокусуємось на їхній спорідненості й можливості одночасного застосування різних пояснювальних платформ. Це дозволяє виділити різноманітні *виміри сучасного суспільства*. На противагу Дж. Александеру, який уважав, що соціологи-теоретики є інтелектуалами, що намагаються "зрозуміти кризу свого часу" і різні теоретичні підходи змінюють один одного залежно від того, наскільки успішно вони дозволяють це зробити [Alexander, 1994: p. 165], ми виходимо з того, що ці підходи не втрачають свою актуальність. У сучасному суспільстві постають різноманітні виклики, які,

звичайно, можуть мати різну вагу та значущість у різні історичні періоди. Однак, сучасність є *багатовимірним феноменом* і для її цілісного адекватного розуміння замість альтернативних інтерпретацій потрібне систематичне застосування комплексу теорій модерну і модернізації.

Для розв'язання цього завдання ми надамо загальну оцінку теоретичних інтерпретацій суспільства модерну і модернізації, охарактеризуємо наявні напрацювання й окреслимо перспективи їхнього застосування порівняно із суспільним розвитком.

Передусім зазначимо, що результатом пошуку сутнісних характеристик сучасного суспільства і закономірностей його розвитку стало те, що, з одного боку, будь-яка цілісна теорія або, принаймні, узгоджена система теорій модерну та модернізації сьогодні відсутні. Ключові поняття, що використовуються, неоднозначні та, за словами В. Кньобля, фактично "модернізація означає цілком різні речі для різних суспільств" і взагалі не існує "емпірично обґрунтованої теорії… є свого роду дискурс модернізації, розпливчасті ідеї щодо можливих шляхів розвитку сучасних суспільств" [Knöbl, 2003: p. 104, 105].

З іншого боку, ці ідеї активно використовуються в різноманітних дослідженнях і у 2000-х рр. Наявність ідеологічного забарвлення, що визначає певну нормативність розуміння суспільного розвитку, продовжує приваблювати значну кількість учених із різноманітних галузей соціальних наук, у першу чергу економістів і соціологів із країн, що розвиваються [Blokker, 2005; Жуков, 2005; Ясин, 2007; Зевин, 2008; Тихонова, 2011; Хэ Чуаньци, 2011]. Риторика модернізації у 2000-х роках стала загальноприйнятою у заявах керівників Російської Федерації та України і була важливою складовою задекларованої урядової стратегії розвитку цих країн [Україна, 2010; Модернізація України, 2011; Послание, 2011] [10].

---

[10] Доречно нагадати, що П. Кутуєв сформулював тезу про існування в соціальних науках в Україні "спільноти ритуалу модернізації" [Кутуев, 2007: с. 106–127]. Можна припустити, що подібна ритуальна риторика існує не лише в науковому, а й в політичному дискурсі окремих країн.

На противагу цій риториці в сучасному науковому дискурсі, зокрема соціологічному, переважає обережне ставлення до концепту модернізації та евристичних можливостей зазначеної теорії [Аллард, 2002; Келлер, 2002]. Щоправда, часто, як наприклад, у характерних роботах російських дослідників В. Рукавішникова і Н. Коровіциної, модернізація розуміється у спрощеній формі та може фактично зводитися до вестернізації, яка руйнує культурний і ціннісний фундамент відповідного суспільства [Рукавишников, 1995; Коровіцина, 2009]. Це вже друга хвиля критичного ставлення (перша припала на кінець 1960-х–1970-ті рр. [Штомпка, 1996]) після нетривалого періоду "відродження теорії модернізації" як парадигми "неомодернізаційного аналізу" із другої половини 1980-х років, який, зокрема, був пов'язаний з революційними перетвореннями у соціалістичних країнах і сподіваннями на повернення східноєвропейських суспільств до "західного світу" [Tiryakian, 1991: p. 171–172; Штомпка, 1996: 179]. Один із найбільш послідовних критиків теорії модернізації І. Валлерстайн, як і інші представники світсистемного аналізу, наголошує, що ця теорія надає ідеологічно спотворене уявлення про соціальну реальність. За його відомим висловом, "ми живемо не в світі, що модернізується, а в капіталістичному світі", який поділений на ядро, напівпериферію і периферію і в якому відбувається несправедливий перерозподіл ресурсів і асиметрична конкуренція [Валлерстайн, 2008; Wallerstein, 2000].

У той же час зазначимо, що для суспільств, що розвиваються, або, якщо використовувати відповідний термін модернізаційної парадигми, перебувають у процесі навздогінного розвитку ('catching-up development'), є особливо актуальним пояснення особливостей цього розвитку і застосування різноманітних варіантів теорії модернізації у поєднанні з теорією "держави, що спрямована на цілі розвитку", часто виявляється адекватним пізнавальним інструментом. Як зауважує В. Іноземцев, досвід економічного розвитку 1970–1990-х рр. засвідчив, що прихильники вестернізаторського крила теорій модернізації виявились, напрочуд, більш точними у своїх прогнозах, ніж їхні опоненти, що запропонували альтернативну "теорію залежності" (dependency) та "недорозвитку" (underdevelopment) [Иноземцев, 2000: с. 35].

Звичайно, необхідно усвідомлювати той факт, що, як було наведено вище, цілісної теорії модернізації не існує і, більше того, шанси на те, що така "ґрунтовна і переконлива нова теорія модернізації з'явиться, є доволі малими" [Knöbl, 2003: p. 105]. Тому тут не можемо говорити про створення цілісної теорії, що, на наш погляд, не тільки не є реалістичним, але епістемологічно невиправданим. Ми поділяємо позицію П. Кутуєва, який пише про "безперспективність сприйняття феномена модерну в "Платоновій" манері, тобто як незмінного абсолюту" [Кутуев, 2005: с. 17]. Як соціокультурна реальність модерн не є трансцендентним ідеалом, до якого потрібно прагнути, а модернізація не є нормативним і заздалегідь визначеним процесом. Орієнтація на подібний ідеал означає привнесення ціннісного компоненту в наукову теорію і відповідно звинувачення опонентів в ідеологізації бачення шляхів розвитку сучасного суспільства. Разом із тим, модерн – це не лише певний фактичний стан суспільства, комплекс властивостей його інститутів, форм виробництва, соціальної структури і культури, а й певна філософська та ідеологічна система, яка за визначенням пропонує ціннісний орієнтир.

У цій подвійності полягає *перша фундаментальна суперечність* теорій суспільства модерну і теорій модернізації (про другу суперечність, що пов'язана з інваріантністю-варіативністю модерну, ітиметься в підрозд. 1.3). Суспільство модерну – реальність; проте, воно також є ідеологією. Більше того, воно є утопією, що "як будь-яка утопія має надзвичайно високий експансіоністський потенціал" [Ионин, 2002: с. 230]. Модерн, звичайно, не був запланований і сконструйований відповідно до європейської раціоналістичної філософії Нового часу та ідеалів Просвітництва. Але він став самодостатнім "Проектом" (у термінах Ю. Ґабермаса), у межах якого соціальна реальність реконструюється і репрезентується як модерне суспільство з усіма притаманними йому ознаками. Реальність з її альтернативними репрезентаціями, з одного боку, і соціально-філософський та ідеологічний проект (або різні проекти) – з іншого, часто не збігаються.

Отже, звідси випливають відмінності у розумінні сутності суспільства модерну і процесу модернізації. Можна виділити п'ять наявних позицій або напрямів у соціологічному дискурсі [11]. Вони перетинаються в певних моментах, можуть бути споріднені за своїм теоретичним походженням, але відрізняються за ключовими інтерпретаціями.

По-перше (і це є найприродніше для соціології як європейської науки Нового часу), модерн розуміється як *етап еволюції людського суспільства*, наступником аграрного суспільства, заснованого на традиції, тому кроком вперед на шляху історичного прогресу. Таке розуміння в соціології притаманно в першу чергу еволюціоністським теоріям ХХ ст.: Т. Парсонса, Н. Смелзера, Г. Ленски, К. Дойча, М. Леві, Д. Лернера та багатьох інших [Haferkamp, 1992; Lenski, 1970; Parsons, 1971; Deutsch, 1961; Lerner, 1958; Levy, 1996 (1966)]. Але еволюціоністська та прогресистська парадигма була характерна для всієї класичної соціології від О. Конта до Е. Дюркгейма. Навіть у 2000-х роках авторитетний дослідник Д. Широ продовжує обстоювати її переваги у поясненні соціальних змін порівняно з цивілізаційними теоріями, світ-системним аналізом і теоріями постмодерну [Chirot, 2001]. Р. Інглехарт і К. Вельцель, спираючись на дані лонгітюдних порівняльних досліджень, обґрунтовують універсальність схеми розвитку через формування емансипаційних цінностей і демократичних інститутів [Вельцель, 2008; Inglehart, 2010; Inglehart, 2009].

У межах цієї парадигми суспільство модерну відрізняє певний набір характерних ознак (добре відомих з будь-якого гарного підручника соціології), які відображають еволюційні зміни в соціальних інститутах, структурі й культурному житті. Це структурна диференціація, урбанізація, індустріаліза-

---

[11] Звичайно, існує багато інших класифікацій. Наприклад, В. Ядов розглядав проблематику модернізації в межах трьох макропарадигм теоретичної соціології: 1) активістської; 2) інституціональних і культурних умов розвитку; 3) глобальної світ-системи [Ядов, 2010: с. 46–56]. У нашому випадку критерієм виділення груп теорій є не підходи до загальних факторів розвитку суспільства, а специфічне розуміння сутності модерну й модернізації.

ція, ринкова економіка, національна держава та нація, бюрократичні організації, раціоналізація, зростання ролі науки і її перетворення у виробничу силу, поширення освіти, секуляризація тощо [Див., напр.: Lerner, 1968: p. 387; Eisenstadt, 2010] [12]. Модернізація відповідно концептуалізується як "сума великомасштабних соціальних, економічних, політичних і культурних змін, які характеризують світову історію в останні 200 років і походять з багатогранної революції (економічної, соціальної, політичної, культурної) другої половини XVIII століття" [Martinelli, 2005: p. 8]. Модернізація є "особливою формою розвитку, сутність якої – перехід від традиційного суспільства до сучасного" [Федотова, 2008: с. 74].

Такий підхід найбільше піддавався критиці з боку всіх наступних теорій, а ставлення до оригінальної теорії модернізації 1950–1960-х рр., що на ньому ґрунтується, у сучасній соціології часто навіть глузливе. Проте еволюціонізм є потужною інтелектуальною традицією і різною мірою імпліцитно представлений у багатьох існуючих теоріях соціальних змін. Визначення суспільства модерну й модернізації, що були наведені вище, не півстолітньої давнини. Вони разом з іншими інтерпретаціями є робочими і сьогодні. Дж. Александер підкреслював піднесення неомодернізму в 1980–1990-х рр., що набув нових форм, як "більш героїчної і романтичної" перспективи у розв'язанні "проблем нашого часу" [Alexander, 1994: p. 165]. Значні втрати в популярності теорій постмодерну в останні 10–15 років також є підтвердженням цього.

Другий напрям соціологічного дискурсу модерну і модернізації є своєрідним уточненням першого, але в ньому кардинально змінюється універсалістсько-еволюціоністський погляд на суспі-

---

[12] П. Штомпка, наприклад, підтримує так зване "аналітичне" визначення сучасності через виявлення її фундаментальних властивостей і систематично викладає та порівнює різні переліки таких властивостей, запропонованих М. Вебером, Т. Парсонсом, М. Леві, К. Кумаром, Е. Гідденсом, А. Інкелесом [Штомпка, 1996: с. 99–109]. Перевагою такого підходу є індуктивно-емпірична фіксація суспільства модерну. Але він обмежений як принциповою відкритістю ряду властивостей, так і різноманітністю, часто парадоксальною, їхніх комбінацій.

льний розвиток. Модерн визначається як конкретно-історичний тип суспільства, який теж має певний набір специфічних властивостей, який, принаймні в його західноєвропейському варіанті, повністю збігається із зазначеним вище [13]. Проте він є не універсальною стадією еволюційних змін, а локалізується в просторі й часі, тобто може розглядатись як *окрема цивілізація*. За словами Е. Гідденса, "модерн" [modernity] означає способи соціального життя або організації, які виникли в Європі починаючи приблизно з XVII ст. і які в подальшому набули за своїм впливом більш-менш світового масштабу" [Giddens, 1990: p. 1].

Такий цивілізаційний підхід у свою чергу має два принципово різних варіанти. Згідно з *першим з них,* у дещо спрощеному формулюванні "the *West* versus the *Rest*" модерн уважається суто європейським феноменом і відповідає вищезазначеній дефініції Е. Гідденса. Після свого піднесення (або одночасно з ним) локальна європейська (або північноатлантична) цивілізація здійснила глобальну експансію. Можна також припустити, що таке піднесення стало можливим, у тому числі, завдячуючи глобальній експансії. Важливо зазначити, що ззовні ця цивілізація сприймається як цілісна, як "Західний світ", "Захід", що протистоїть решті світу. Відповідно, модерн із такої постколоніальної позиції концептуалізується як "виклик Заходу", "виклик сучасності минулому", коли в концепції прогресу вбачається "легітимізація виклику Заходу в умовах перетворення історії людства у всесвітню" [Федотова, 1997: с. 27] [14].

Звідси також випливає друге "вузьке" значення модернізації як "процесів, через які слаборозвинені суспільства або суспільства, що розвиваються, тобто різноманітні периферії світу, нама-

---

[13] У даному випадку ми заперечуємо тезу П. Штомпки про те, що на відміну від "аналітичного" визначення модерну, "історичне" визначення обмежується лише зазначенням "на час і місце" без перерахування його характеристик [Штомпка, 1996: с. 100]. Як раз історичні типи суспільства відрізняються не тільки локалізацією, а й притаманними їм особливостями.

[14] В. Федотова зауважує, що, наприклад, Росія або Турція, сприймаються як "Європа" з точки зору Китаю, проте, їхня європейська ідентичність ставиться під сумнів західноєвропейцями [Федотова, 1997: с. 27].

гаються скоротити або подолати розрив, який відділяє їх від розвинених країн… в економічному зростанні, конкурентоспроможності на глобальному ринку і якості життя населення" [Martinelli, 2005: p. 25]. Отже, модернізація у такому розумінні є відповіддю "Заходу" решти світу. П. Штомпка у зв'язку з цим зазначає, що "модернізація є дещо інше, ніж спонтанний розвиток у прогресивному напрямі. Вона означає свідоме копіювання західних суспільств, які є зразками…" [Штомпка, 1996: с. 173].

Зауважимо, що, по-перше, у цьому аспекті модернізація – це завжди цілеспрямований проект політичних еліт суспільств, які намагаються конкурувати з більш розвиненими й успішними суспільствами. Тому можна погодитись із виділенням типу мобілізаційної модернізації [Федотова, 2008: с. 110–112]. А існування типів органічної та інноваційної модернізації викликає сумнів. По-друге, якщо стосовно теорії модернізації копіювання розвинених суспільств мусить приводити до підвищення рівня розвитку суспільств, які наслідують взірець, то емпіричні дані в другій половині XX ст. не підтвердили такий прогноз і більш ґрунтовною є позиція світ-системного аналізу, згідно з якою для покращення позиції суспільства потрібні системні зміни та втрати іншими суспільствами привілейованого становища, що неможливо без політичної боротьби [Wallerstein, 2000].

Другий варіант цивілізаційного підходу (другого напряму дискурсу модерну за нашою класифікацією) був програмно сформульований Ш. Ейзенштадтом і відомий як теорія "численних модернів" (*multiple modernities*) [Eisenstadt, 2000; Eisenstadt, 2001]. Концептуально він споріднений із цивілізаційним аналізом Й. Арнасона, а також із розумінням модерну як різних способів інтерпретації світу, "напружень" і "уявних значущостей", запропонованого К. Касторіадісом [Arnason, 1989; Arnason, 2010 Castoriadis, 1987; Касториадис, 2003]. Його сутність полягає у концептуалізації модерну як окремої цивілізації нового типу. Так само, як і в попередньому євроцентристському варіанті, Ш. Ейзенштадт уважає, що цивілізація модерну вперше "кристалізувалась у Західній Європі", а з часом поширилась (у т. ч., за рахунок імперіалістичної, колоніальної й економічної експансії) на інші регіони Європи та решту світу. Проте, відмінність є в тому, що за

Ш. Ейзенштадтом, експансія цієї цивілізації не привела до гомогенізації й утворення єдиної цивілізації модерну, а навпаки, – спричинила появу "численних модернів" – цивілізаційно обумовлених (тобто визначених контекстом локальних цивілізацій) альтернативних інтерпретацій сучасності та різноманітних відповідей на нові виклики [Eisenstadt, 2001: p. 322].

Підтримуючи цей підхід, Е. Тіріак'ян формулює тезу про діалектику єдиної цивілізації модерну (сучасності) і модерність (сучасність) різних цивілізацій. Він підкреслює, що тріумф "західної цивілізації" відбувся, зокрема, завдяки тому, що вона вийшла за свої межі й перетворилась на цивілізацію модерну, до якої залучені представники інших цивілізацій [Tiryakian, 2001: p. 289–290]. Схожу позицію поділяє Б. Уітрок, наголошуючи, що модерн є глобальним становищем і як глобальне становище є єдиним. Проте, з позиції інститутів і культурних особливостей для суспільства модерну характерна величезна різноманітність [Wittrock, 2000: p. 31, 55].

Хоча підхід "численних модернів" у різних його варіантах (крім вищезгаданих дослідників, його також застосовують П. Вагнер, В. Спон, Д. П. Гаонкар, І. Кайя, Р. Ли [Wagner, 2010; Wagner, 2011; Spohn, 2010; Gaonkar, 2001; Kaya, 2004; Lee, 2008]) можна вважати сьогодні найпоширенішим (і, навіть, модним; його охоче підтримують соціологи із країн, що знаходяться за межами Європи і Північної Америки), у дослідженнях сучасного суспільства, він, тим не менш, зазнає критики за редукцію сучасності до культурних програм і слабкість емпіричного обґрунтування результатів [Див., напр.: Schmidt, 2006; Schmidt, 2007; Schmidt, 2010; Мартинелли, 2006: с. 169–172].

Варто додати, що ще однією слабкістю теорій "численних модернів" також є невизначеність терміну "модернізація". Ураховуючи концептуальні положення цього підходу, цей термін просто не має сенсу. Сам підхід "численних модернів" був запропонований як альтернатива теорії модернізації і мав за мету спростування існування такого феномена, як модернізація. П. Вагнер, розглядаючи ліквідацію апартеїду в Південній Африці, пише, що в цьому випадку рух до індивідуальної та колективної автономії можна вважати "модернізацією" і це "можливо

єдине виправдане значення цього терміну, починаючи із критики соціологічних теорій модернізації з кінця 1960-х років" [Wagner, 2011: p. 498]. Проте, як буде показано далі, проблемою для теорій "численних модернів" є відсутність критеріїв для порівняння альтернативних інтерпретацій сучасності та визначення критеріїв модерності, а також шляхів набуття модерного статусу. Адже для набуття такого статусу потрібна модернізація, яка в цих теоріях концептуально заперечується.

Третій напрям, який ми виділяємо, за своїм походженням є, безумовно, євроцентристським, проте, як це не парадоксально, містить універсалістський потенціал. Це підхід до модерну як до "проекту", соцієтального й культурного здобутку людства. Такий підхід є інтелектуально спорідненим з попереднім і деяких авторів можна навіть віднести до обох із них. У той же час, відмінність залишається, на наш погляд, суттєвою, оскільки розуміння модерну як "проекту" не обмежується локальними цивілізаційними рамками. У цьому аспекті до такого підходу можна вважати більш наближеним перший еволюціоністський напрям, оскільки "теорія модернізації придає веберівському поняттю "модерн" характер абстракції, що має великі наслідки. Вона відділяє модерн від його витоків – Європи Нового часу – і стилізує як зразок для процесу соціального розвитку взагалі, який *нейтралізований у просторово-часовому відношенні* (курсив автора. – *Ю. С.*)" [Хабермас, 2003: с. 8].

Так само розуміння модерну в межах цього підходу не можна звести до номенклатури відомих ознак (диференціація, урбанізація, індустріалізація тощо). Тим більше, мова не може йти про "альтернативні" або "різні" модерни, адже в даному випадку конструюється ідеальний тип (у веберівському розумінні) суспільства, його соціальної та культурної організації. Це відверто світоглядний, ціннісний і нормативний підхід, який зародився в надрах європейської соціальної та моральної філософії.

Проте, було б помилкою відносити до цього напряму лише ті теорії, які розглядають явище модерну переважно позитивно. "Проект модерну" неможливо зрозуміти без його критики та виявлення в ньому суперечностей і "ліній напруги". Тому до цього

напряму було б цілком виправдано включити й постмодерністські студії, які ставлять під сумнів теоретичні та ідеологічні засади "проекту модерну". У такий спосіб (через заперечення) постмодерністська філософія і соціологія пояснюють (реінтерпретують) сутність сучасного суспільства, його минуле та майбутнє.

Хронологічно цей напрям виник раніше за всі інші, які тут розглядаються. Власне, саме уявлення про модерн сформувалось у його межах. Філософія Просвітництва і Німецька класична філософія XVIII–XIX ст. визначили його оптимістичну спрямованість. Некласичні ірраціональні філософські вчення XIX–XX ст. виявили його зворотний темний бік. Ще задовго до появи теоретиків постмодерну і, навіть, теорії модернізації, В. Беньямін "сформулював розуміння модерну (і розуміння капіталізму) як міфологічного і навіть релігійного феномена на противагу Веберу" [Ионин, 2007: с. 302]. Філософія постмодерну зазіхнула на основоположні модерні метанаративи – раціональність, об'єктивність, саме наукове пізнання як провідний інструмент рефлексії.

Разом із тим, розвиток проекту модерну не зводиться тільки до інтелектуальних пошуків. Як справедливо зазначає Ю. Габермас, Реформація, Просвітництво і Французька революція були "ключовими історичними подіями для реалізації принципу суб'єктивності… Декларація прав людини й Кодекс Наполеона втілили в життя принцип свободи волі як субстанціональної основи держави на противагу історично даному праву" [Хабермас, 2003: с. 17].

Ураховуючи всю багатоманітність філософської традиції в інтерпретації модерну та його протиріч, надзвичайно складно визначити його інваріантні властивості. Тим не менш, можна стверджувати, що сутність проекту модерну полягає в тому, що він є *емансипаційним* проектом. Це домінуюча позиція в різних інтерпретаціях від Гегеля і Маркса до Габермаса. Незважаючи на всю обмеженість такого розуміння через виникнення в процесі розгортання цього проекту нових несвобод, залежностей, нової "непрозорості" світу, усвідомлення вад раціоналізму тощо, саме в добу модерну формулюється специфічна ідея свободи та прав людини, створюються і стають доступними ресурси для їхнього забезпечення.

Емансипація з цієї точки зору означає як аспект негативної свободи від "бар'єрів і обмежень", так і аспект позитивної свободи для можливості "самовизначення й самореалізації" і "впливу на власне суспільство"; вона також означає "розширення поля діяльності для тих, хто є… правомочним суб'єктом" [Штомпка, 1996: с. 52].

Емансипація в європейському вимірі нерозривно пов'язана із "західним раціоналізмом", "розчаклуванням", переконанням у принциповій можливості пізнати об'єктивний світ, вірою в силу науки, нестримним бажанням людини "інструментально оволодіти світом" [Хабермас, 2003: с. 10]. Як резюмує Ю. Габермас, "Проект модерну, що був сформульований у XVIII ст. філософами Просвітництва, полягає… в тому, щоб невпинно розвивати науки, які об'єктивують, універсалістські засади моралі та права й автономне мистецтво..., але одночасно і в тому, щоб вивільнити накопичені в такий спосіб когнітивні потенціали з їхніх вищих езотеричних форм і використати їх для практики, тобто для розумної організації життєвих умов" [Хабермас, 1992: с. 45].

Проте, емансипація призвела до несподіваних суперечливих результатів, а загрози для досягнення свободи людиною виходили з розвитку як публічної сфери, так і приватної [Bauman, 2000: p. 50–51]. Упевненість раннього модерну в тому, що "мистецтва і науки сприятимуть не лише підкоренню природи, але й розумінню світу та людини, моральному вдосконаленню, справедливості суспільних інститутів і навіть щастю людей", виявилась "надмірним упованням" [Хабермас, 1992: с. 45].

Незважаючи на це, Ю. Габермас закликає "радше винести науку, ніж визнати поразку модерну і його проекту" [Хабермас, 1992: с. 49]. З. Бауман також проголошує, що "війна емансипації незакінчена", хоча її пріоритети змінилися [Bauman, 2000: p. 50–51]. Цей проект є далеким від завершення, адже його принципи й ідеали не були реалізовані. У той же час можна стверджувати, що суспільство Нового часу, хоча й не в той спосіб, який уявляли європейські філософи XVIII – першої половини XIX ст., суттєво змінилося на шляху людської емансипації. Також залишається відкритим питання, чи можуть ідеали модерну взагалі бути втіленими в життя. Ю. Габермас, наприклад, уважає, що це в принципі можливо, проте шанси на це є малими [Хабермас, 1992: с. 50].

Визнання емансипації й раціоналізму сутністю модерну не заперечує існування в ньому антиномій і "ліній напруги"[15]. Таких антиномій виділяють декілька. Свого часу П. Бергер ще в 1970-х роках блискуче сформулював п'ять дилем сучасності, які фундаментально впливають на людське життя в суспільстві модерну. Це такі дилеми:

1. Абстракції – тобто "ворожість" безособових суспільних інститутів (капіталістичного ринку, бюрократичної держави, технології, міста, ЗМІ), форм мислення й емоційності до людського життя, особистісних зв'язків і "компактних" спільнот.

2. "Майбутності" – "зміни темпоральної структури людського сприйняття, у межах якої майбутнє стає головним орієнтиром не лише уяви, а й діяльності".

3. Індивідуалізації – "відокремлення індивіда від колективів і соціальних спільнот" та "безпрецедентне протистояння індивіда і суспільства".

4. "Звільнення" – зростання ролі людського вибору як індивідуального, так і колективного, збільшення для сучасної людини "тягаря" вибору.

5. Секуляризації – суперечність відношення "до трансцендентного виміру людського буття" [Бергер, 1990: с. 127–133].

Ш. Ейзенштадт уже у 2000-ні роки теж виділяє п'ять антиномій, які дещо відрізняються від попередньої типології [Eisenstadt, 2010: p. 5]:

1. Антиномія вимірів людського існування, тобто "напруження між домінуванням раціональності на противагу емоційним і естетичним вимірам" (фактично збігається з першою дилемою П. Бергера).

2. Антиномія людської автономії та основ моралі, зокрема, існування універсальних принципів (можна ототожнити із третьою дилемою П. Бергера).

---

[15] У межах третього напряму дискурсу суспільства модерну антиномії розглядаються в термінах єдиного проекту модерну, у той час як представники теорій "численних модернів" приписують їх різним "культурним і політичним програмам сучасності" [Eisenstadt, 2000: p. 10]

3. Антиномія "рефлексії і дії" – напруження між пізнанням природи й суспільства й "опануванням" ними, конструюванням природи та суспільства.

4. Антиномія тотальності (універсалістського) і плюралістичного бачення різних цінностей та "раціональностей" (це напруження є центральним для Ш. Ейзенштадта і використовується в полеміці при відстоюванні принципової можливості існування "численних модернів").

5. Антиномія людської автономії та наявних обмежень, свободи і контролю (частково збігається з четвертою дилемою П. Бергера).

Якщо відштовхуватись від розуміння сутності проекту модерну як емансипаційного, то можна дійти висновку, що всі зазначені антиномії та дилеми тією чи іншою мірою пов'язані з його сутністю і процесом емансипації. Іншими словами, ключова "напруженість" проекту модерну як у теоретично-філософській площині, так і в реально-історичній, полягає в *діалектиці емансипації* – це боротьба, звільнення, отримання прав і можливостей для вибору, яке супроводжується накладанням зовнішніх обмежень, утратами, контролем, що зростає, усвідомленням "тягаря" вибору тощо.

Отже, емансіпаторний проект модерну не може реалістично розглядатись лише позитивно, як шлях до свободи, або лише негативно, як "сутінки розуму". Після М. Фуко, який жорстко і песимістично констатував формування на тлі емансипаційних процесів в Європі Нового часу ефективної й витонченої системи контролю, дисципліни та екcклюзії [Foucault, 1965; Foucault, 1977], П. Вагнер переконливо виявив амбівалентність модерну. Характеризуючи тип суспільства, який він позначає як "організований модерн" [organized modernity], П. Вагнер указує, що надзвичайно потужні інститути цього суспільства "одночасно наділяють можливостями й обмежують, вивільняють і дисциплінують" [Wagner, 1994: p. xi, 193]. Модерна "уявна значущість" людської автономності та самореалізації може бути позначена примусом, утисками, екcклюзією та знищенням, а забезпечення індивідуальних суб'єктів

можливостями для їхньої самореалізації відбувається "аж до загрози *самозаперечення* модерну (курсив оригіналу. – *Ю. С.*)" [Wagner, 1994: p. 65].

З інших позицій, З. Бауман привертає увагу до антиномії публічної та приватної сфери, які, хоча й по-різному, загрожують індивідуальній свободі. Він зазначає, що модерна емансипація після конфронтації з публічною сферою, владою, яка завжди була "під підозрою" та її звинувачували в усіх "недоліках і фрустраціях свободи", тепер протистоїть приватній сфері, яка, у свою чергу, "колонізує" публічну [Bauman, 2000: p. 50–51]. З. Бауман доходить висновку, що на сучасному етапі публічна сфера парадоксально сприяє індивідуальній свободі, тому "*будь-яке справжнє звільнення потребує не меншої, а більшої публічної сфери і публічної влади* (курсив оригіналу. – *Ю. С.*)" [Bauman, 2000: p. 51].

Діалектику проекту модерну також переконливо обґрунтовує А. Турен. По-перше, він виходить із того, що західноєвропейський модерн є унікальним, оскільки нічого подібного до того способу модернізації, який полягав у "створенні суспільства не як засобу, а як цілі", ніде у світі більше не виникло [Touraine, 2007: p. 51]. По-друге, він розрізняє модерн і модернізацію та вказує на те, що існує багато способів модернізації, у тому числі ті, для яких модерн не є ціллю, а лише послуговується засобом для того, щоб набути могутності, особливо військової [Touraine, 2009: p. 106]. Основоположними двома принципами модерну А. Турен уважає:

1) віру в раціональність і раціональну дію;

2) визнання універсальності прав індивідуума незалежно від його соціальних позицій [Touraine, 2007: p. 72–73].

У цілому, модерн означає можливість того, що "кожен індивідуум має право втілювати свої права та преференції і захищати їх від наявних центрів влади" [Touraine, 2009: p. 104]. Це слід інтерпретувати як те, що ідея модерну суперечить ідеї суспільства, незалежно від того, чи розуміється воно з позицій функціональності й утилітаризму, чи з позицій способів і наслідків домінування. На відміну від цього ідея модерну "містить нездолану напругу між раціональністю та *правами індивідуу-*

мів, з одного боку, і *колективним інтересом* – з іншого (курсив мій. – *Ю. С.*)" [Touraine, 2007: p. 75]. До того ж, раціональність і права суб'єкта, за А. Туреном, теж можуть перебувати у суперечності між собою.

Зазначені протиріччя є вирішальними для розуміння сутності проекту модерну й діалектики його розвитку. Емансипація як головна обіцянка європейського модерну (або "зобов'язання" [promissory note] у термінах Б. Уітрока) невідворотно ставить питання, за рахунок кого вона здійснюватиметься. Але, на наше переконання, ключовим моментом є не лише сама суперечність між, з одного боку, індивідуалізацією, суб'єктивізацією, автономією і правом індивідуального вибору, а з іншого – зовнішнім контролем, зобов'язаннями, інтеграцією, солідарністю та правами вибору контрагентів. А також ще й те, *в який спосіб і за якою процедурою* ця суперечність розв'язуватиметься в кожному окремому суспільстві. Без цього осягнути проект модерну й перипетії його конкретно-історичних реалізацій неможливо.

Із цієї причини потрібно визнати безперспективними спроби побудови теорії "другого модерну" У. Беком, К. Лау та їхніми послідовниками [Beck, 2010; Beck 2005]. Концептуалізуючи глибокі зміни останніх десятиліть як "модернізацію суспільства модерну", вони стверджують, що "старі розрізняння і дихотомії щезають" і з'являються "нові правила гри" [Beck, 2003: p. 3].

Безумовно, слід погодитись, що зміни, які відбуваються, є радикальними, хоча основне положення цієї теорії про завершення "першої модерної" ери національних держав є дискусійним. Проте, зовсім не ці сучасні зміни є викликом "модерну, що заснований на Просвітництві" [Beck, 2005: p. 525]. Виклик йому був кинутий не сьогодні. Цей виклик закладено, як ми намагались продемонструвати, спираючись на теорії Ю. Габермаса, З. Баумана, П. Бергера, А. Турена, П. Вагнера, у власній природі проекту модерну. Тому сподівання на те, що "рефлексивна модернізація" здатна ідентифікувати "тріщини в європейському фундаменті", полагодження яких є інтелектуальним завданням "теорії другого модерну" [Lee, 2008: p. 56], є абсолютно примарними.

Четвертий напрям соціологічного дискурсу модерну і модернізації формується теоріями, які умовно можна визначити як темпоральні. В межах цих теорій модерн концептуалізується саме як специфічний часовий вимір – сучасний стан суспільства незалежно від його *стадіальних* або *цивілізаційних* ознак, чи ціннісно-нормативного змісту ідеологічних систем. Фундаментальними характеристиками такого сучасного стану вважаються орієнтація на *зміни* і здатність до них, тобто *інноваційність*.

Незважаючи на констатовану універсальність цих характеристик, темпоральна концептуалізація модерну має глибоке європейське культурне коріння. Саме європейська християнська цивілізація започаткувала передумови для зміни співвідношення між традицією і сучасністю, а також формування уявлення про модерне. Власне поняття "модерн", що європейського походження, має виражений темпоральний зміст. Ю. Габермас, використовуючи праці Г. Яусса, зазначає, що це поняття "відображає свідомість епох, які співвідносять себе з минулим і давниною і розуміють себе як результат переходу від "старого" до "нового" [Хабермас, 1992: с. 41].

Більше того, в європейській культурі не лише сформувалось протиставлення сучасного минулого, а й відбулось усвідомлення сучасного як мінливого. Воно протиставляється "вічному" і є, за словами Е. Гумбрехта, "минулим завтрашнього майбутнього" [Цит. за: Ионин, 2007: с. 48]. Із філософських позицій Ю. Габермас визначає його сутність як "актуальність духу часу, що спонтанно оновлюється" [Хабермас, 1992: с. 41]. Це, з одного боку, є соціальне життя в умовах "відчуття загального прискорення" (в економіці, політиці, технологіях, повсякденному житті, моді, тощо) [Ионин, 2007: с. 48–49], а з іншого – абсолютизація змін, зведення сенсу соціального життя до змін, постійного оновлення тощо. Як образно висловився П. Бергер, "один із найбільш спокусливих принципів сучасності" полягає в тому, що "речі можуть бути не такими, якими вони були раніше"; сучасність "прагне до інновації і революції", а "майбутнє – ці відкритий горизонт" [Бергер, 1990: с. 131]. Утім, також існує альтернатив-

ний критичний варіант подібного усвідомлення сучасності, який утілився у філософії постмодерну [Ионин, 2007: с. 49–50].

У сучасній соціології темпоральну теорію модерну розвиває Г. Терборн. Він запропонував релятивний концепт модерну, яким позначається будь-які "культура, епоха, суспільство, соціальна сфера, що мають специфічну *часову орієнтацію* [*time orientation*] (курсив оригіналу. – *Ю. С.*)" [Therborn, 2006: p. 279].

Релятивність такого підходу полягає в тому, що модерн означає не "особливий хронологічний період або особливу інституціональну форму", а універсальну "концепцію часу…, бачення сучасності як можливої підготовки майбутнього… відкритого, нового, досяжного…". Міру модерності Г. Терборн пропонує оцінювати емпірично через подібну "часову орієнтацію конкретних інституціональних сфер, таких, як продукування знання, мистецтво, економіка, політика". Причому "домінуюча часова культура цих сфер може суттєво відрізнятись у певному суспільстві в певний проміжок часу" [Therborn, 2003: p. 294].

Відповідно, у межах такого підходу модерність окремих суспільств оцінюється стосовно їхньої здатності до змін. Соціологи й футурологи виділяють різні новітні характеристики сучасності, що орієнтовані на зміни: безпрецедентну швидкість економічного зростання, інноваційну економіку, поширення технологічних новацій у різних сферах життя, домінування фінансового сектору і сфери послуг як галузей економіки, формування "суспільства, що засновано на знаннях", зростання ролі венчурного підприємництва, комунікативних технологій, "творчого класу", піднесення мережевих структур, гнучкого менеджменту тощо [Белл, 1996; Штомпка, 1996; Stehr, 1994; Castells, 2004; Florida, 2005]. Серед умов переходу до інноваційної економіки зазначають достатній рівень добробуту населення, свободу творчості, свободу підприємництва та конкуренції, високий рівень освіти й науки, наявність індустрії інновацій, соціальний капітал і довіру [Ясин, 2007: с. 10].

Очевидно, що орієнтація на зміни й постійну інновацію є протилежністю суспільству, заснованому на традиції. Якщо в класичній модернізаційній теорії було прийнято жорстко приставляти

модерн традиції, то згодом дослідження довели, що суспільство модерну є більш складним, суперечливим і традиція є його невід'ємною складовою [Bendix, 1977 (1964); Gusfield, 1967]. Отже, абсолютно інноваційне суспільство на противагу традиційному є утопією. Проте, суспільства можуть відрізнятись мірою інноваційності, у них можуть існувати, як уже зазначав Г. Терборн, спрямовані на інновації окремі соціальні інститути й актори.

Протиставлення традицій і сучасності також знімається в теоріях "рефлексивної модернізації" та "пізнього модерну", згідно з якими сучасний стан суспільства співвідноситься з попереднім періодом модерну, а не із традиційним суспільством [Beck, 2003]. Тут існують дві інтерпретації:

1) сучасне суспільство може характеризуватись як новий етап трансформації й оновлення в певних хронологічних межах "пізнього", "другого", "текучого" модерну або, навіть, у його різних локально-цивілізаційних формах [Giddens, 1990; Beck, 2010; Lee, 2006];

2) сучасність більш узагальнено інтерпретується як постійна спрямованість на безкінечне оновлення [Bauman, 2000: p. 28].

Якщо перша інтерпретація зближається з цивілізаційними теоріями, згідно з якими тип суспільства модерну не має універсального характеру (це або суто європейський феномен, що набув глобального масштабу, або різноманітні "численні модерни"), то друга сфокусована саме на універсальну спроможність суспільства до інновації та змін. У цьому випадку сутністю будь-якої модернізації в будь-якому суспільстві виявляється "трансформація сприйняття часу" [Бергер, 1990: с. 129].

Важливо наголосити, що, коли З. Бауман розрізняє форми модерну ("твердої" і "текучої" сучасності), він, тим не менш, підкреслює їхню сутнісну спорідненість, незважаючи на існуючі дуже вагомі відмінності. Він стверджує, що "суспільство початку XXI століття є сучасним так само, як і суспільство початку XX; максимум, що можливо сказати, це те, що воно сучасне по-іншому. Те, що робить його сучасним… і що відрізняє модерн від всіх інших історичних форм людського співіснування – це примусова і нав'язлива, неперервна модернізація, яку не можна зупинити і яка ніколи не завершується…" [Bauman, 2000:

p. 28]. З. Бауман використовує поняття "перманентної", "постійної" модернізації, наголошуючи, що "звичка розглядати модернізацію як шлях до модерну, а модерн – кінцевим продуктом модернізації, є помилковою за своєю суттю: модерн є модернізацією…, модернізація є способом існування сучасності" [Bauman, 1999: p. 192].

Таким чином, перманентні зміни та інноваційність є надзвичайно важливим виміром модерну. Так само, як його принципова незавершеність, відкритість у майбутнє. В. Федотова та її колеги зазначають чотири аспекти цієї незавершеності, серед яких, зокрема, те, що сучасність "не може бути остаточно побудована, адже вважати так, означає думати, що суспільства досягають або можуть досягти певних ідеальних станів, які не вимагатимуть подальших удосконалень" [Федотова, 2008: с. 284].

Проте, варто застерегти від небезпеки розуміння зазначеного виміру як абстрактної властивості соціальних систем. Адже зміни відбуваються всупереч, а не завдяки ним. Рушійною силою змін і інновацій є соціальні актори, яким для цього потрібні мотивація та сприятливі умови для творчості. Тому, здавалося б, цілком релятивний інноваційний вимір суспільства модерну нерозривно пов'язаний із ціннісним виміром модерну як проекту. Саме принципи останнього (права індивідуума, раціональність) є передумовами забезпечення свободи і творчості у "межах соціальних систем, які природно спрямовані на зміцнення себе, ніж на формування вільних акторів" [Touraine, 2007: p. 72].

П'ятий напрям соціологічного дискурсу, який пропонується виділити, є найменш цілісним. До нього можна віднести різноманітні за своїм концептуальним походженням теорії з різних соціальних наук. Між собою їх об'єднує загальне розуміння суспільства модерну як *найефективнішого* на поточний момент соціального устрою. Відповідно основним критерієм оцінки стану суспільства та його окремих інститутів, передусім, економічних, є ефективність або, у більш спеціальному економічному тлумаченні, *продуктивність* порівняно з іншими суспільствами. Продуктивність (ефективність) може бути визначена діахронно – у зіставленні з попередніми історичними періодами.

Проте синхронне порівняння сучасних суспільств у межах цього підходу дозволяє виявити наявну конкурентну перевагу і, у решті-решт, оцінити їхній *рівень конкурентоспроможності*.

Ці теорії, які ми пропонуємо позначити як "теорії ефективності", найчастіше є спорідненими з еволюційними теоріями першого напряму. Адже, наприклад, базові парсонівські поняття соціальної еволюції (диференціація, підвищення адаптивної спроможності) насамперед означають більшу ефективність. Також спільним для цих напрямів є виділення груп "більш і менш розвинених" суспільств. Принципова відмінність між ними полягає в тому, що в даному випадку ефективність не розглядається як однаково досяжна для всіх суспільств і не визнається існування універсальних етапів еволюції.

Близькість до попереднього напряму темпоральних теорій пояснюється тим, що інноваційність у межах обох напрямів уважається передумовою і засобом досягнення ефективності, принаймні в економічній сфері. Інноваційне часто ототожнюється з ефективним, а "сучасне" як у теоретичному, так і в повсякденному розумінні означає "найкращий, найбільш передовий" [Федотова, 2008: с. 284]. З цієї точки зору, щоб залишатись сучасним і конкурентоспроможним, потрібні постійні зміни, оновлення. У науковому й повсякденному дискурсі бути попереду – це добре, це дає конкурентну перевагу. За З. Бауманом, уся ця безкінечна перманентна модернізація здійснюється не просто заради себе: "Усе це заради того, щоб робити більше те саме у майбутньому, підсилюючи продуктивність або конкурентоспроможність" [Bauman, 2000: p. 28].

Серед теорій ефективності можна виокремити декілька груп. Перша теорія, найбільш цілісна і впливова, склалася в межах "нового інституціонального підходу". Вона домінує в сучасній економічній теорії й політичній економії. Згідно з нею, продуктивність і конкурентоспроможність суспільства в економічній та політичній сферах зумовлені ефективністю його економічних інститутів, які не лише визначають загальне економічне зростання, а й "розподіл ресурсів у майбутньому (тобто розподіл багатства, фізичного або людського капіталу)" [Acemoglu, 2005:

p. 389–390]. У свою чергу, економічні інститути залежать від політичних інститутів та розподілу ресурсів і функціонують під впливом системи політичної влади суспільства [Acemoglu, 2005: p. 392]. Така базова модель доповнюється специфічними елементами (напр., прямий або опосередкований трансфер ресурсів політичними елітами, блокування інституціонального розвитку політичними елітами) і дає насправді цікаві результати [Див., напр.: Acemoglu, 2006].

Варіантом "нового інституціонального підходу" є розрахунок індексу конкурентоспроможності країн організацією "Всесвітній економічний форум", який проводиться із 2005 р. Х. Сала-і-Мартін та його колеги розглядають комплекс інституціональних, політичних, інфраструктурних і людських факторів як детермінантів рівня продуктивності країни [The Global Competitiveness Index, 2011: p. 4]. Також зауважимо, що серед економістів менш розвинених країн, для яких притаманні авторитарні режими або режими неконсолідованої демократії, при оцінці продуктивності акцент часто зміщується з інститутів на новітні технології, ефективність праці, оновлення основних фондів, розвиток високотехнологічних виробництв, упровадження нових продуктів та послуг, а модернізація розуміється як "перехід до інноваційної моделі розвитку" [Зевин, 2008: с. 291]. Іншими словами, у цьому випадку підживлюється позиція технологічного детермінізму, що суперечить суті неоінституціонального підходу.

Друга група теорій привертає увагу до іншого аспекту ефективності, який є результатом економічної продуктивності. Це якість життя й можливості, які відкриваються перед людьми. Проте зауважимо, що зв'язок між формуванням суспільства модерну та якістю життя не є лінійним. В. Цапф, пов'язавши дослідження модернізації, якості життя й соціального забезпечення, продемонстрував різні можливі констеляції факторів [Zapf, 1979: p. 241]. Е. Тіріак'ян указує, що модернізація має свою ціну і вимагає певних жертв, тим не менш, у довгостроковій перспективі вона означає те, що "більша кількість акторів має кращі життєві шанси [Tiryakian, 1995: p. 255].

Теорії останньої групи є, з одного боку, еклектичними, оскільки вони намагаються емпірично зафіксувати абсолютно різні риси суспільства, яке є "більш придатне для життя", тобто "гарне суспільство" (*good society*) [Федотова, 2005: с. 458]. З іншого боку, вони є нормативними, оскільки їхні автори намагаються окреслити параметри оптимального соціального устрою. У теоріях "гарного суспільства" комбінуються як положення неоінституціоналізму (ефективно працюючі інститути є основою такого суспільства), так і різні компоненти якості життя (добробут, здоров'я, освіта тощо).

Крім того, у концепцію "гарного суспільства" вписуються ціннісно-нормативні складники (права людини, громадянське суспільство, справедливий розподіл ресурсів, можливості для індивідуального розвитку), що наближує цю концепцію до уявлення про модерн як проект. Таке нормативно-еклектичне поєднання притаманно, передусім, концепції "гарного суспільства" Дж. К. Гелбрейта [Galbraith, 1996: p. 3–4]. У той же час, А. Етціоні акцентує нормативний аспект, пропонуючи класичне філософське розуміння "гарного суспільства" як такого, де люди ставляться до себе та інших як до цілей, а не засобів [Etzioni, 2000: p. 11]. Р. Белла та його співавтори вбачають фундамент "гарного суспільства" у "креативності й життєздатності інститутів" у поєднанні з індивідуальною і соціальною відповідальністю [The Good Society, 1991: p. 17]. Такий неоінституціональний підхід доповнюється тим, що вони називають "плюралістичним баченням гарного суспільства", а фактично є еклектичним поєднанням його емпіричних і нормативних характеристик: демократичної участі, підзвітності інститутів, взаємозалежного добробуту, свободи, миру і справедливості [The Good Society, 1991: p. 9]. Пізніше Р. Белла здійснив, як на наш погляд, дуже перспективну спробу розвинути цю концепцію, яка, на жаль, не знайшла свого завершення [Bellah, 1997].

У цілому, дискурс ефективності й конкурентоспроможності сучасного суспільства логічно доповнює темпоральні теорії інноваційності та спрямування на зміни. У межах цього напряму

було визначено дуже важливий вимір модерну. Водночас, у тлумаченні виміру ефективності існують суттєві розбіжності, які не можуть бути подолані, не виходячи за межі цього дискурсу.

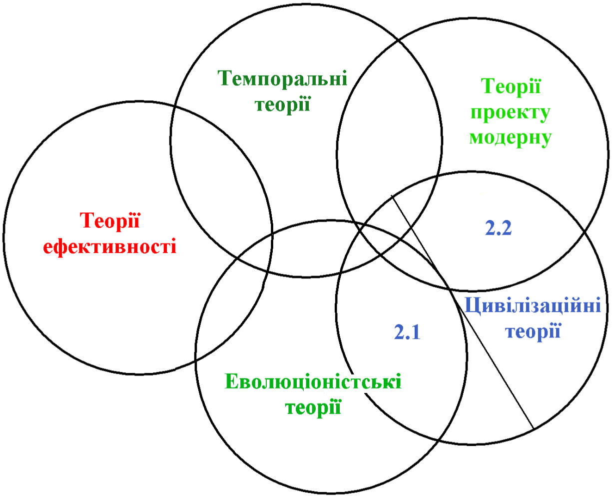


Рис. 1.1.1. Співвідношення теорій (напрямів соціологічного дискурсу) модерну і модернізації: 2.1) євроцентристський варіант цивілізаційного підходу (the West versus the Rest); 2.2) теорії численних модернів

Таким чином, намагаючись створити систематизовану картину сучасних теорій суспільства модерну й модернізації, ми виділили п'ять наявних напрямів соціологічного дискурсу, а саме:

1) універсальної стадії еволюції;

2) локальних цивілізацій (із двома варіантами: євроцентристський (*the West versus the Rest*) і "численних модернів");

3) "проекту модерну";

4) темпорального (часової орієнтації, спрямованості на зміни й інновації);

5) ефективності (конкурентоспроможності, якості життя, "гарного суспільства" і сприяння людині).

У межах цих напрямів функціонують групи теорій, які пропонують різні інтерпретації сутності суспільства модерну й закономірностей його розвитку. Співвідношення між цими

теоріями показано на рис. 1.1.1. Усі зазначені теорії мають обмеження, проте вони не втрачають своєї актуальності та висвітлюють різні виміри модерну, які в сукупності формують його цілісну картину. Вони не стали здобутком історії науки як різні стадії парадигмальних змін, а є спорідненими евристичними підходами, які дозволяють краще зрозуміти особливості сучасного суспільства.

1.2. Куди рухається людське суспільство? Теоретична інтерпретація суспільного розвитку, еволюції, модернізації й соціальних змін [16]

Усі розглянуті теорії суспільства модерну й модернізації нерозривно пов'язані з певним уявленням про суспільний розвиток. Суспільний (або соціальний) розвиток є неоднозначним поняттям, навколо якого в соціальних науках завжди точилися дискусії. Його теоретичні інтерпретації глибоко вкорінені у філософській думці та є відбитком тих чи інших ціннісних і ідеологічних систем. Фактично, саме уявлення про розвиток у природі та суспільстві є модерним і сформувалось під впливом європейської філософії й науки Нового часу. Тому суспільний розвиток був ключовим поняттям у соціології XIX–XX ст. Адже соціологія увібрала до себе квінтесенцію світосприйняття доби модерну.

Як відомо, за довгий час у соціологічній і соціально-філософській думці висувались різні теорії розвитку суспільства, а його джерело бачилось у найрізноманітніших факторах [Штомпка, 1996]. Сучасні концепції суспільного розвитку, соціальної еволюції та соціальних змін утворюють суперечливу картину посту-

---

[16] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, що вперше було опубліковано: *Савельев Ю. Б.* К вопросу о факторах общественного (социокультурного) развития / Ю. Б. Савельев // Вісн. Східноукраїнського держ. ун-ту. – 1998. – № 5 (15). – С. 77–82; *Савельев Ю. Б.* Противоречия современных теоретических интерпретаций общественного развития, социальной эволюции, модернизации и социальных изменений / Ю. Б. Савельев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2015. – № 3. – С. 59–74.

пу суспільства. Значною мірою проблеми теоретичної інтерпретації суспільного розвитку мають витоки в позитивістській еволюційній парадигмі. Як підсумовує Д. Ґаррісон, не існує узгодженого визначення суспільного розвитку, який неминуче виявляється нормативним терміном, що може охоплювати всілякі процеси від економічного зростання й індустріалізації до самореалізації індивідуумів і культурного піднесення [Harrison, 1988: p. 151]. Метою цього підрозділу є визначення обмежень сучасних теоретичних інтерпретацій розвитку, соціальної еволюції та соціальних змін, а також розробка теоретичної моделі вимірів розвитку суспільства, що дозволить мінімізувати наявні концептуальні суперечності.

В історії соціальної думки можна розрізнити теорії суспільного розвитку, які сфокусовані на спрямованому розкритті "потенціалу, що первісно був заложений у системі", і альтернативні їм концепції циклічних змін, які не вбачають у змінах "певної направленості" [Штомпка, 1996: с. 25].

Т. Парсонс, поєднавши еволюційну парадигму і системний підхід, розумів суспільний розвиток як спрямовані й послідовні еволюційні зміни в соціальній системі та її підсистемах, результатом яких було підвищення адаптивної спроможності (*enhancement of adaptive capacity*), що відбувається "як виникнення нового типу структури всередині певного суспільства, так і через дифузію культури й поєднання інших факторів у комбінації з новим типом структури в межах інших суспільств…" [Parsons, 1966: p. 21]. Такий системно-еволюціоністський підхід не залишав у розумінні суспільного розвитку місця для людини як актора. Він був телеологічним і нечутливим під впливом еволюційної парадигми до особливостей соціальних змін. У подоланні обмеження теорії Т Парсонса, з одного боку, Р. Дарендорф, Д. Локвуд, Дж. Александер та інші розглядали зміни і процеси диференціації в контексті конфлікту, а не лише інтеграції, у той час, як Н. Смелзер, Н. Луман, Ш. Ейзенштадт, Б. Гізен підставили під сумнів направленість соціального розвитку [Haferkamp, 1992: p. 5–12].

П. Штомпка, намагаючись розв'язати дихотомії "індивідуальність – тотальність", "статика – динаміка" та "можливість – дійсність" і поєднуючи теоретичні засади історичного матеріалі-

зму, структуралізму й еволюціонізму, обґрунтував розуміння соціальної реальності як "соціо-індивідуального поля в процесі становлення", коли "суспільство… існує лише як соціальне становлення" [Sztompka, 1991: p. 94–95]. П. Штомпка пропонує п'five соціологічних понять для характеристики розвитку суспільства: зміна, процес, тенденція, соціальний розвиток і прогрес [Штомпка, 2005: с. 455–462]. Якщо тенденція є спрямованим процесом, то соціальний розвиток, на його переконання, відрізняється від інших спрямованих процесів тим, що, по-перше, напрям розвитку має позитивний характер, по-друге, він зумовлений ендогенними факторами (у випадку, якщо зміни спричинені екзогенними факторами, вони не визначаються як розвиток, а є реактивними і адаптивними процесами) [Штомпка, 2005: с. 458]. Прогресом пропонується вважати такий процес розвитку, напрям якого збігається з "реалізацією важливих соціальних цінностей"; якщо прогрес наближає до них, то регрес, відповідно, віддаляє [Штомпка, 2005: с. 459].

Незважаючи на те, що П. Штомка як теоретик відомий своєю скрупульозністю і майстерністю побудови чітких логічних конструкцій, у його схемі приховано обмеження і, навіть, логічні суперечності. По-перше, якщо прогрес і регрес розрізняються лише за шкалою цінностей – а, за словами П. Штомпки, прогрес і регрес є відносними поняттями, залежно від того, до яких цінностей вони наближають і від яких віддаляють [Штомпка, 2005: с. 460], то, відповідно, регрес (тобто деградація) є також формою розвитку. Проте, цей висновок суперечить попередньому твердженню, що розвиток є процесом "позитивного характеру", коли "підвищується рівень певної змінної величини" [Штомпка, 2005: с. 458]. По-друге, залишається відкритим питання: у чому полягають "позитивні та спрямовані" процеси, які є розвитком? Як їх вирізнити і виміряти? По-третє, хоча розвиток суспільства є його іманентною властивістю (у цьому не можна не погодитись зі П. Штомпкою), погляд на соціальний розвиток, що зумовлений лише ендогенними факторами, є обмеженим, оскільки розвиток як соціальних, так і природних систем нерозривно пов'язаний із впливом зовнішнього середовища. Більше того, на відміну від природних систем, суспільство є системою, що адаптує, а не тільки адаптивною [Маркарян, 1983]. В історичному

процесі зростає значущість взаємного впливу різних соціальних систем. Не можна ігнорувати той факт, що прискорення розвитку багатьох суспільств у процесі модернізації було відповіддю на "виклик Заходу" [Федотова, 2005: с. 243].

Із позицій діалектики фундаментальним джерелом розвитку суспільства є взаємодія – умова виникнення внутрішнього протиріччя. У взаємодії відбувається заперечення причини нею самою, причина виявляється наслідком існування самої себе, "причинність обумовлена і обумовлює" [Гегель, 1971: т. 2, с. 222–223].

Таке логічно-філософське обґрунтування доповнюється емпірично верифікованими теоріями сучасних природничих наук. Як зауважили І. Пригожин і І. Стенгерс, описуючи процеси автокаталізу, автоінгібіції та крос-каталізу (перехресного каталізу), "у той час, як у неорганічному світі зворотний зв'язок між "наслідками" (кінцевими продуктами) нелінійних реакцій і "причинами", що їх породили, зустрічається відносно зрідка, у живих системах (тобто більш складних, що самоорганізуються) зворотний зв'язок, навпаки, є радше правилом, ніж винятком" [Пригожин, 1986: с. 209]. Тому взаємодія дійсно може вважатись "істиною causa finalis речей" [Энгельс, 1961: т. 20, с. 546]. Адже взаємодія протилежностей – протиріччя – є іманентним усебічним джерелом саморуху матеріального світу та людського пізнання.

Особливого сенсу це загальне філософське положення набуває стосовно складної системи, що саморозвивається, зокрема, суспільства. У складних системах, де відбувається самоорганізація, розвиток залежить від "великої кількості елементів, які взаємодіють" [Пригожин, 1986: с. 266]. У тому числі, у таких системах важливу роль відіграє взаємодія підсистем – умова для виникнення внутрішнього протиріччя [17].

---

[17] У попередніх роботах автором був зроблений акцент саме на взаємодії як факторі соціокультурного розвитку з позиції системного підходу і синергетики. Зокрема, була досліджена взаємодія субкультур, серед різновидів якої були імітація, коли найближчий до домінуючої субкультури сегмент приймає за ідеал її програму діяльності та намагається її копіювати; акомодація – перетворення підпрограми в цілому під впливом іншої для покращення їх відносин; інкорпорація – включення окремих елементів однією підпрограмою над іншою; конвергенція – наближення та вини-

Отже, як з позиції філософії, так і синергетики, розвиток є діалектичним направленим незворотним процесом. Його сутність полягає у зростанні складності та рівня самоорганізації системи. У цьому сенсі він збігається із класичним дарвінівським розумінням еволюції як руху "від простого до складного, від нижчих форм до вищих, від недиференційованих структур до диференційованих" [Тоффлер, 1999: с. 24]. Це уявлення було органічно інкорпоровано до соціальної теорії, в якій воно домінувало протягом більш ніж століття. Добре відомо, що, починаючи зі Г. Спенсера, який побудував свою схему соціального розвитку, спираючись на попередні дослідження розвитку "індивідуальних організмів" (а не видів і популяцій, як у Ч. Дарвіна), і стверджував, що "закон органічного прогресу є законом будь-якого прогресу", а "перетворення однорідного у різнорідне є саме тим явищем, в якому полягає сутність прогресу", процеси диференціації розглядались як основа і механізм "розвитку простого у складне" [Спенсер, 1998: с. 24].

Проте зазначимо, що, з одного боку, синергетика доводить, що еволюція (тобто спрямовані зміни) відбувається неоднаково (тобто має відмінне спрямування) у системах різного типу. І. Пригожин і І. Стенгерс обґрунтували еволюційну парадигму, яка охоплює "ізольовані системи, що еволюціонують до хаосу, і відкриті системи, що еволюціонують до все більш високих форм складності" [Пригожин, 1986: с. 369]. Таким чином, еволюція в цьому випадку є більш широким поняттям, ніж розвиток, що відбувається шляхом самоорганізації системи. Розвиток є властивістю лише систем певного типу, оскільки для того, щоб здійснилося зростання порядку через нерівновагу і флуктуації в системі, потрібно, щоб "складність системи перевищувала певний поріг" [Пригожин, 1986: с. 369].

З іншого боку, сучасна біологія сама змінила уявлення про еволюцію у живій природі. Уже не йдеться про "виживання найбільш пристосованих організмів", а еволюційний механізм

кнення подібності підпрограм, що в деяких аспектах можуть бути взаємозамінними; позитивна чи негативна інтерференція – перехрещення підпрограм людської діяльності в процесі їх реалізації; синтез – утворення нової субкультури із двох чи більше існуючих [Докладніше див.: Савельєв Ю. Б., 1997; Савельєв Ю. Б., 1998; Савельєв Ю. Б., 2002].

розглядається на молекулярному рівні. По-перше, "сучасний неодарвінізм, особливо у своїх радикальних версіях, відмовляється від теорії групового, видового або популяційного відбору на користь мінливості, селекції й закріплення ознак на рівні самих генів, які й є "суб'єктами" еволюції" [Антоновский, 2005: с. 219]. По-друге, в еволюції більше не вбачається спосіб "досягнення більш досконалої пристосованості організму" [Антоновский, 2005: с. 244].

До речі, розрив сучасної теорії біологічної еволюції з концепцією адаптації як стрижневої функції еволюційних перетворень залишився переважно непоміченим для більшості соціологів, навіть тих, хто дуже критично ставиться до парадигми соціальної еволюції. Наприклад, Е. Гідденс наполягав, що характерною рисою для практично всіх теорій соціальної еволюції є розуміння саме адаптації як домінуючого механізму соціальних змін [Giddens, 1984: p. 233] [18]. Утім, така концептуальна єдність розуміння соціальної та біологічної еволюції, на якій свого часу наголошував Е. Гідденс [Giddens, 1984: p. 231], здебільшого втрачена. Якщо вона і відновлюється, то вже на зовсім інших теоретичних засадах, що долають концепції Спенсера і Дарвіна [Луман, 2005: с. 39]. А еволюціонізм на кшталт відомої теорії Т. Парсонса в соціології є дуже далеким від сучасних уявлень про біологічну еволюцію.

По-третє, найкраща пристосованість (здатність до адаптації) не обов'язково пов'язана зі складністю системи. Ще Л. фон Берталанфі вказував на те, що успішна "адаптація можлива на будь-якому рівні організації" [Цит. за: Антоновский, 2005: с. 253]. Це означає існування різних комбінацій пристосованості та складності. Дж. Стігліц, критикуючи нерозуміння еволюційної біології при екстраполяції її ідей на соціальну реальність, підкреслює, що пристосованість не є абстрактною уніфікованою властивістю. Вона існує лише в контексті екологічної системи, в якій "різні види займають різні ніші", що формує "множинні рівно-

[18] Навіть у публікаціях останніх років можна знайти твердження, що "в основе… [адаптационной] модели лежит эволюционистская гипотеза о вариативности и приспособлении как оптимальном способе выживания и развития обществ" [Погосян, 2009: с. 99].

ваги" ("multiple equilibria") [Stiglitz, 2004: p. 24]. Більше того, ті системи, які могли би бути успішними в довготерміновій перспективі, мають шанс програти конкуренцію тим, які краще пристосовані на поточний момент [Stiglitz, 2004: p. 24].

По-четверте, в еволюції живих організмів структурна узгодженість генів (тобто внутрішні умови) є визначальною до зовнішнього впливу середовища, що забезпечує "природній відбір", а успішність мутації "залежить від… [цих внутрішніх умов], а не від властивостей фенотипу, що відхиляється (або ні) в ході селекції" [Антоновский, 2005: с. 223]. І, нарешті, сьогодні домінує точка зору, згідно з якою еволюція не може ототожнюватись з рухом від простого до складного і в її процесі "висококомплексні композиції" замінюються спрощеннями, що мають над ними перевагу [Луман, 2005: с. 40–41].

Остання теза також поширюється на соціальну еволюцію. Зокрема, Н. Луман, який наполегливо відстоював цю тезу, писав, що, хоча в ході еволюції системи "перевіряються" на складність і вибудовуються більш складні системи, еволюційне зростання складності в суспільстві й культурі не підтверджується, у першу чергу, стосовно мови [Луман, 2005: с. 41]. Тому в сучасній культурній антропології, за визначенням Х. Классена, під еволюцією розуміється "процес структурної реорганізації в часі, в результаті якої виникає форма або структура, що якісно відрізняється від попередньої форми" [Цит. за: Коротаев, 2003: с. 5]. Еволюція в цьому випадку може відбуватись як в напрямі переходу до більш складних систем, так і в зворотному напрямі від складних до простих, або без зміни рівня складності. На думку А. В. Коротаєва, тип еволюційних процесів, який він позначає як "спенсерівський" і який характеризується переходом від "однорідного у різнорідне", і є власне розвитком [Коротаев, 2003: с. 6].

З іншого боку, у сучасній соціально-філософській і соціологічній думці залишається традиція розуміння суспільного розвитку і еволюції, що має просвітницькі витоки. Визначальним тут є підхід Ю. Габермаса [Habermas, 1979], для якого термін "соціальна еволюція" має лише "метафоричний зв'язок" з біологічними процесами і виконує функцію "евристичного орієнтиру", що "структурує наше сприйняття соціального процесу" [Kirkpatrick,

2003: p. 92, 108]. Як зазначає Г. Кіркпатрик, ця метафора важлива для Ю. Габермаса тому, що вона скеровує увагу на важливість "еволюційного механізму навчання" ("еволюції через навчання", що забезпечує системний розвиток) в "історичному розвитку" суспільства і таке розуміння має більше спільного із філософською позицією І. Канта "радше, ніж з еволюційною теорією в сучасній науці" [Kirkpatrick, 2003: p. 93, 103, 104, 108].

Отже, трактування розвитку й еволюції на сьогодні є неоднозначним, вони відрізняються у питаннях філософії, фізики, біології й соціальних науках. Якісні структурні зміни не обов'язково призводять до зростання складності системи. Підвищення рівня складності не означає автоматично збільшення її ефективності (прості системи можуть демонструвати кращу здатність до адаптації, ніж складні, а складність не є критерієм відбору в процесі природної еволюції).

Застосування поняття "розвиток" стосовно суспільства є, навіть, більш проблематичним. Поява некласичних філософських учень і розчарування у прогресистських ідеалах Просвітництва привели до усвідомлення ідеологічного забарвлення й телеологічності концепції суспільного розвитку. В останні чотири десятиліття в період піднесення філософії постмодерну і критики соціологічних теорій еволюціонізму, модернізації та історичного матеріалізму, у соціології існує помітна тенденція уникання терміну "соціальний розвиток" і використання замість нього терміну "соціальні зміни" [Calhoun, 2000: p. 2641–2649]. Причому, якщо в період панування еволюціонізму в соціології в 1950-ті роки останній термін був повним синонімом еволюції [Social Change, 1955: p. 155–159], то в 1980–1990-ті рр. він уже вважається більш загальним поняттям і йому надають перевагу перед скоріше спеціальними поняттями "еволюція", "прогрес", "диференціація" і "розвиток", які позначають "специфічні механізми, процеси й напрями змін" [Haferkamp, 1992: p. 1].

Разом із тим, термін "розвиток" продовжував і продовжує широко вживатись щодо економічної сфери суспільства. У науковій літературі навіть склалась стала формула "економічний розвиток і соціальні зміни", яка використовується для опису соціально-економічних процесів у країнах, що розвиваються

(тобто мають низькій рівень ВВП і доходу на душу населення) [19]. Утворилась ціла потужна наукова галузь, що займалась вивченням цих процесів і отримала назву "економіка розвитку" (*development economics*) [Debraj, 1998; Meier, 2001; Development economics, 2009]. Під впливом цієї галузі в англомовній літературі поняття "розвиток" (development) має конотацію подолання відсталості та бідності, а сам "проект розвитку" у такому розумінні зародився у добу колоніалізму, коли інші суспільства "інкорпорувались в європейську орбіту" [McMichael, 2004: p. 25–26]. Іншими словами, у цьому контексті поняття "розвиток" використовується для опису специфічних процесів у так званих країнах "третього світу" або "півдня", що спрямовані на скорочення відриву від "розвинених" суспільств "заходу" (або "півночі"), і фактично воно є синонімом модернізації.

У свою чергу, економісти, визначаючи розвиток, розрізняють економічне зростання, тобто збільшення доходу на душу населення або виробництва на одного зайнятого (тобто суто кількісне збільшення), і економічний розвиток – структурні зміни і трансформації [Acemoglu, 2009: p. 694–695]. Частина таких трансформацій і структурних змін пов'язана із проблематикою соціології так само, як і економічної теорії. Це рівень освіти і здоров'я, нерівність, бідність, дискримінація та інші соціальні фактори, що можуть впливати на найбажаніший у сучасному світі результат – економічне зростання. Проте, на жаль, у цьому напрямі літератури існує розвив між різними за своїм предметом і дослідницькими питаннями науковими традиціями, а також зверхнє ставлення економістів, що оперують математичними моделями макроекономіки, до інших підходів, які, з їхньої позиції, уважаються "нетеоретичними" [Acemoglu, 2009: p. 695].

Якщо економічне зростання є однозначним терміном, що експліцитно вимірюється, а темпи зростання в різних країнах легко порівняти, то економічний розвиток залишається розпливчастим поняттям. Незважаючи на різні теоретичні підходи, домінуючою

[19] Залежно від дисциплінарної належності автора і, відповідно, пріоритету економіки або соціального аспекту, елементи цієї формули могли мінятися місцями [Damachi, 1973; Watters, 1969].

інтерпретацією виявляється та, що походить із ортодоксальної неокласичної економічної теорії. Згідно з нею розвиненість означає продуктивність, багатство і зростання, у той час як "недорозвиток" – бідність і стагнацію [Stoltz Chinchilla, 1981: p. 139]. На інших теоретичних засадах, але з аналогічними висновками, інтерпретують рівень економічного розвитку російські економісти. Наприклад, Л. Г. Кудров вимірює його за двома кількісними показниками: ВВП на душу населення (за методикою ПКС) і "продуктивності праці в народному господарстві" [20].

Цікаво, що навіть розрізняючи зростання і розвиток, такий знаний сучасний представник нової інституціональної економічної теорії, як Д. Аджемоглу врешті-решт ототожнює розвиток і зростання суспільного багатства. Він визнає, що ті суспільства є на сьогодні розвиненими, які мали "стійке зростання протягом останніх 200 років, і ті є бідними (або менш розвиненими), які не досягли такого типу сталого розвитку. З цієї точки зору економічний розвиток і економічне зростання є в основному одним і тим самим" [Acemoglu, 2009: p. 693]. Таке твердження від дослідника, який доводить, що інститути є не просто основним, а, фактично, єдиним чинником зростання економіки і добробуту, може здатися дивним. Утім, воно демонструє існуючий у літературі гіпертрофований акцент на кількісному зростанні, що легко вимірюється й порівнюється.

Ураховуючи це, зауважимо, що економічний розвиток і розвиненість (рівень розвитку) пов'язані зі зростанням, але не дорівнюють йому. Із 1960-х років частина країн "третього світу" продемонструвала, що бідність і "недорозвиток" не обов'язково означає стагнацію і може супроводжуватись тривалим кількісним зростанням [Stoltz Chinchilla, 1981: p. 139]. Водночас, існує тенденція, коли зростання ВВП на душу населення в країнах, що мають більш високий рівень розвитку (тобто вихідне значення ВВП на душу населення), перевищує цей показник у менш розвинених країнах, навіть якщо останні мають стрімкий економічний підйом і відносно більший щорічний приріст ВВП [Иноземцев,

[20] В оригіналі "народнохозяйственная производительность труда" [Кудров, 2005: с. 47].

2000: с. 58]. Навіть "економічне диво" сьогодення і локомотив світової економіки – Китай, обсяг ВВП якого за останнє десятиліття зріс майже у чотири рази, не оминає цієї проблеми. Так, наприклад, щорічне зростання ВВП на 2 % у США збільшує дохід на душу населення більше, ніж 12 % зростання економіки Китаю [Иноземцев, 2000: с. 58]. Тобто лише лічені країни реально скорочують розрив із "першим світом". Для цього необхідно підтримувати надзвичайно високі темпи економічного зростання, що, як правило, призводить до структурних дисбалансів, соціального напруження й екологічних проблем. З іншого боку, наприклад, Японія перебуває понад 20 років у стані рецесії або незначного зростання, тобто в стагнації. Проте, ні в кого не виникне сумнівів у тому, що це високорозвинена країна.

Тому з кінця 1990-х років почала переважати позиція, яку підтримують, зокрема, Світовий банк і Програма розвитку ООН і згідно з якою економічне зростання розглядається як "невідворотно нестале", тобто воно "не може продовжуватись протягом тривалого часу", без урахування соціальних і екологічних аспектів, і таке зростання є не метою, а засобом розвитку людського потенціалу, покращення якого тільки й може перетворити зростання на стале [Soubbotina, 2000: p. 8]. Іншими словами, це означає, що кількісне зростання може принести добробут і перетворити суспільство на розвинене лише за умови структурних якісних змін. Причому, без таких змін і відповідного збільшення людського потенціалу темпи зростання неухильно знижуватимуться[21].

[21] Цю модель побудовано на макроекономічних даних 1960–початку1990-х рр. Було б цікаво врахувати тренди періодів буму розвитку "emerging markets" 2000-х років, кризи 2008–2009 і післякризового відновлення. Зауважимо, що насправді темпи зростання знижувались у будь-якому випадку: як для країн з якісними структурними змінами, так і без них. Навіть високорозвинені країни, як це можна побачити з кінця 1980-х років у Японії та з кінця 2000-х у більшості країн ЄС, не уникали періодів рецесії. Утім, існує суттєва відмінність у наслідках рецесії в багатих і бідних країнах. Можна дійти висновку, що ключовим моментом є досягнення суспільством певного рівня добробуту (тобто ВВП на душу населення приблизно більше 20 тис. дол. США в цінах 2000 р.) до того, як темпи зростання впадуть.

Суперечливим є також відношення між економічними розвитком, індустріалізацією і технологічними інноваціями. У 1950–1960-х рр. розвиток для політичних еліт країн "третього світу" був тотожним індустріалізації [Development economics, 2009: p. 5, notes 9, 11]. Проте, індустріалізація виявилась як провальною, так і успішною стратегією, а позитивні результати були в основному наслідком "ефективних ринкових інститутів", "відповідальної адміністративної інфраструктури", а також збільшення людського капіталу [Development economics, 2009: p. 73 74, 63]. Тим не менш, зауважимо, що без індустріалізації (чи то у форматі "другої", чи "третьої хвилі") розвиток узагалі неможливий.

Найочевиднішим є зв'язок розвитку і науково-технічного прогресу. Останній багато в чому й сформував уявлення про поступовий розвиток економіки та суспільства, що подано в роботах Р. Арона, У. Ростоу, Д. Белла, Л. Уайта, О. Тоффлера [Bell, 1976; Новая, 1986; Арон, 1996; Белл, 1999; Тоффлер, 1999]. Утім, навіть прихильники "технологічного детермінізму" усвідомлювали, що "сама по собі технологія, як і окремі ідеї або духовні цінності, не є рушійною силою історії" [Тоффлер, 1999: с. 202]. Про це варто пам'ятати адептам економічної модернізації і сьогодні. Адже у 2000-х роках як серед політичних еліт Росії та України, так і в наукових колах, що їх обслуговували, була поширена точка зору, згідно з якою розвиток насамперед забезпечується технологічними інноваціями [Инновационное развитие, 2008; Зевин, 2008; Модернізація України, 2011; Послание, 2011]. Російські економісти переконані, що в сучасному світі успішний розвиток є результатом "конкурентних переваг" – "це науково-технічний і освітній потенціал, нові технології й інновації" [Кудров, 2005: с. 55].

Безумовно, здатність до інновацій і науково-технічний поступ є ключовою складовою сучасного економічного розвитку. Проте, як доводить Дж. Стігліц, хоча інновації та зрушення в технологіях зумовлюють зростання ефективності, вони також можуть спровокувати конфлікти інтересів, поставити під загрозу діючи норми й погіршити економічне та соціальне становище значної частки населення. Парадоксальним результатом цього може бути зниження "загальної продуктивності економіки"

[Stiglitz, 2004: p. 22]. Він, даючи оцінку процесу соціальних змін, підсумовує: "те, що відбувається під назвою прогресу, насправді не репрезентує прогрес, навіть у суто економічному сенсі цього поняття" [Stiglitz, 2004: p. 25].

До того ж, не слід забувати, що розвиток не є "абстрактним" "ідеальним" процесом, що відбувається безвідносно до суспільних відносин. Той розвиток, який так високо цінують економісти і до якого прагнуть політичні керманичі різних країн, не забезпечує всіх автоматично добробутом і новими можливостями.

Як справедливо зазначають представники неомарксизму і світ-системної теорії, розвиток, про який ідеться, є не абстрактним, а капіталістичним, і це означає, що за своєю суттю він "приносить прогрес тільки для деяких за рахунок привласнення праці, контролю, влади, творчості та, іноді, життів багатьох" [Stoltz Chinchilla, 1981: p. 144]. На будь-якому ринку – локальному, національному чи глобальному рівні, рівновага є ідеальним типом (у веберівському розумінні) і розвиток у реальності відбувається в умовах асиметрій, тобто завжди за чийсь рахунок. У той же час, існують механізми та практики, що тою чи іншою мірою зменшують асиметрії й наближають до рівноваги [Greenwald, 1986]. Тому абсолютизувати крайні позиції "ідеалістів-технократів" і "радикальних критиків" розвитку не варто. Так само не варто ігнорувати їхні аргументи.

Отже, економічний розвиток є складовою суспільних процесів і його не можна розглядати поза соціальних відносин, структур та становища певних груп. У вищезгаданій формулі "економічний розвиток і соціальні зміни" останні не є лише супутніми ефектами або підсилюючими факторами першого. Разом вони становлять єдиний процес, який, однак, може мати суперечливий характер.

Важливим аспектом суспільного розвитку є демографічні процеси, через призму яких іноді розглядають розвиток суспільства в цілому [Коротаев, 2009]. Кількість і структура населення, рівень народжуваності, смертності, захворюваності тощо є надзвичайно інформативними показниками стану суспільства, про

особливості використання яких докладніше йтиметься в наступному підрозділі. Динаміка кількості населення використовується також у макроекономічних моделях, наприклад, неокласичній моделі Р. Солоу і Т. Свана, яка є "відправною точкою" в аналізі економічного зростання [Acemoglu, 2009: p. 26]. У цій моделі факторами зростання є збільшення населення, що знаходить відображення в кількості зайнятих у господарстві, продуктивність, накопичення капіталу і зміна технологій.

Соціологи, зі свого боку, вивчали демографічні й екологічні фактори соціальних змін, так само як пов'язані з цими змінами процеси міграції та урбанізації [Беккер, 1961: с. 310]. Соціальні зміни в соціології традиційно розглядались через соціальну мобільність, зміни в інститутах, культурі, а також у контексті суспільних рухів [Беккер, 1961: с. 312–321]. Останні визнаються "найбільш потужними силами, що викликають соціальні зміни" [Штомпка,1996: с. 337]. Утім, як доводить Ч. Тіллі, суспільні рухи виникли лише в XIX ст. і є "постійним викликом тим, хто тримає владу", з боку населення, яке цій владі підпорядковується, що відбувається "шляхом публічної та повторюваної демонстрації достоїнства, єдності, чисельності й наполегливості цього населення" [Tilly, 1999: p. 257]. Тобто їхнє існування як рушія змін уже потребує певного рівня розвитку суспільної організації, яка уможливлює подібну демонстрацію і забезпечує наявність властивостей групових акторів, необхідних для систематичного здійснення такого виклику.

"Узагальненою моделлю" різних типів змін є виникнення, поширення і прийняття інновацій, найсприятливішими до яких виявляються формальні організації [Calhoun, 2000: p. 2644]. Також соціальні зміни відбуваються через "колективні девіації від усталених типів" та індивідуальні відхилення, що спричинені рольовими конфліктами [Беккер, 1961: с. 331–333]. Важливу роль у соціальних змінах відіграють інституціоналізація відхилень і нормативні новації – "виникнення, заміна або перетворення компонентів нормативних структур: норм, цінностей, ролей, інститутів, інституціональних комплексів" [Штомпка, 1996:

с. 313]. Р. Мертон побудував класичну типологію реактивних дій акторів (індивідуального пристосування) у ситуації протиріч між культурними цілями й інституціоналізованими засобами (нормами) [Мертон, 2006: с. 231–322].

Відповідно, Д. Локвуд, намагаючись розв'язати проблеми, які стояли перед функціоналізмом, і пояснити, яким чином суспільство здатне генерувати соціальні зміни, запропонував розрізняти соціальну інтеграцію та системну інтеграцію. Він розуміє соціальні зміни передусім як "зміну в інституціональній структурі соціальної системи; точніше трансформацію ядра інституціонального порядку суспільства", яке свідчить про перехід до іншого типу суспільства [Lockwood, 1964: p. 244]. Це показова позиція для різних теорій системного підходу (або різноманітних утілень цього підходу) від марксизму до інституціоналізму. Тому, наприклад, В. Цапф підкреслював важливість розрізняння зміни систем і зміни в межах систем [Zapf, 1968: p. 21].

Продовжуючи конфліктологічну лінію в соціології, Д. Макадам, С. Тарроу і Ч. Тіллі продемонстрували, що ключовим моментом у соціальних змінах є те, що вони визначили як "динаміку протиборства" [McAdam, 2001]. Ця динаміка, зокрема, охоплює трансформації режимів – тобто "повторюваних сильних взаємодій між основними політичними акторами, у тому числі, урядом", і репертуарів – "упорядкованої множини практик подання вимог" [Tilly, 2006: p. 19, vii]. Як ми намагались показати на прикладі кран Західної та Східної Європи [Savelyev, 2013], режими визначають структури політичних можливостей (*Political Opportunity Structures*), що пояснюють виникнення, успіх або невдачу соціальних рухів, а також існуючі відмінності в репертуарах дії [McAdam, 1996]. Концепція структури політичних можливостей була запропонована П. Ейсінджером у 1973 р. для пояснення відмінностей у результатах соціальних рухів і протестних дій залежно від локальних умов [Eisinger, 1973]. Унесок у розробку цієї концепції зробили Г. Кітшелт, С. Тарроу, Д. Макадам, Г. Крісі, Р. Коопманс та інші [Kitschelt, 1986; New Social Movements, 1995; McAdam, 1996; Wahlström, 2006]. Зазвичай під структурами політичних можливос-

тей розуміють інституціональні та структурні особливості суспільства, що визначають колективні дії акторів, але зазначена концепція також може використовуватись для аналізу індивідуального залучення й участі (соціальної агентності) [Savelyev, 2013].

Таким чином, у соціології соціальні зміни вивчаються на індивідуальному рівні (діяльність індивідуальних акторів, які намагаються розв'язати існуючи конфлікти, пристосовуються, продукують інновації та змінюють свій соціальний статус); на рівні колективної дії (соціальні рухи, групові політичні актори, форми, способи і репертуари дій, поширення інновацій в організаціях); на макрорівні суспільства (структурні й інституціональні перетворення, зміна інституціонального порядку, політичних режимів і відносин між акторами).

Проте, незважаючи на все різноманіття соціологічних досліджень соціальних змін, останні, фактично, дуже мало можуть сказати про суспільний розвиток. Інновації є очевидною і необхідною передумовою розвитку, але вони часто загрожують аномією й дестабілізацією і переважно використовуються в партикулярних інтересах, провокуючи соціальні конфлікти. Колективні відхилення та нормативні новації призводять до суперечливих результатів у близькій, середньостроковій або довгостроковій перспективах. Їхні наслідки здебільше можна зрозуміти лише через значний проміжок часу і вони по-різному оцінюються істориками залежно від ідеологічних позицій.

Перетворення соціальної структури складно однозначно інтерпретувати в контексті суспільного розвитку. Наприклад, у розвинених країнах Заходу останні три десятиліття характеризуються суттєвим зростанням соціальної нерівності (тобто відмінностями у доходах населення), яке прийшло на заміну попередньому тренду зменшення розриву між доходами [Esping-Andersen, 2007; Piketty, 2014]. Причому ці зміни відбуваються на тлі економічного зростання та прискорення технічного прогресу. Також на фоні цих тенденцій може відбуватися зростання ризику соціальної ексклюзії для певних груп [Bask, 2010]. Хоча зростання економіки "не має систематичного зв'язку" зі збільшенням нерівності, у багатьох країнах, як західних, так і в Ла-

тинській Америці та Азії, друге супроводжує перший і збільшення нерівності є "всесвітнім трендом" останніх десятиліть глобалізації [Poverty, 2003: р. 36–38].

Р. Еріксон і Дж. Голдорп, вивчаючи суперечливість трендів міжпоколінної класової мобільності (intergenerational class mobility) і мобільності на основі доходу (intergenerational income mobility) у Великий Британії, дійшли висновку, що класова мобільність характеризується більшою стабільністю та "більш повно відбиває наступність в економічних перевагах і невигодах, що зберігаються через покоління", у той час як мобільність на основі доходу більшою мірою "сенситивна до відносно короткострокових соціальних змін" [Erikson, 2010: р. 226]. Слід урахувати, що остання значно знизилась у Великій Британії всупереч іншим позитивним змінам у суспільстві: поширенню інновацій, піднесенню економіки, що засновано на знаннях і виникненні нових інноваційних галузей, зростанні ВВП і добробуту населення тощо. Таким чином, соціальні зміни мають різне спрямування і можуть заперечувати одна одну. Вони не обов'язково вказують на розвиток суспільства.

Більше того, навіть за умов направленого й незворотного характеру, як показав П. Штомпка на прикладі "культурної травми", глибокі соціальні зміни, яким узагалі притаманна властивість руйнувати "життєвий світ" і викликати "травматичні" ситуації, можуть приводити до двох протилежних сценаріїв "конструктивного морфогенезу культури" або "деструктивного циклу культурного розпаду" [Sztompka, 2000: р. 449, 465–466]. Це означає, що соціальні зміни є амбівалентними і самі по собі не свідчать про просування суспільства у позитивному напрямі. Або аналогічні зміни можуть призводити до цілком протилежних наслідків для різних суспільств.

Для уникнення цих суперечностей, у контексті розвитку суспільства соціальні зміни розуміють як єдиний комплекс перетворень, як узгоджені або спрямовані в певний бік процеси в різних суспільних сферах. Наприклад, П. Кутуєв пропонує концептуалізувати розвиток "як взаємодію економічного зростання,

консолідації інституцій демократії, участі в політиці й поваги до прав людини в поєднанні з рівністю можливостей і загальним добробутом" та розуміти його "як основу емансипаторських проектів, і як засіб контролю: соціального – усередині кордонів індивідуальних суспільств та політичного – у площині міждержавної системи" [Кутуєв, 2005: с. 49]. Він поділяє точку зору, згідно з якою розвиток охоплює як "зміни на макрорівні": "економічне зростання, розбудова / перебудова держави, соціальна політика" тощо, так і на рівні індивіда ("цінності та стратегії побудови соціальної дії") [Кутуєв, 2005: с. 49].

Зазначимо, що подібне розуміння суспільного розвитку якраз збігається з визначенням того комплексу "соцієтальних змін", який у 1960-х р роках концептуалізувався як "процес модернізації" [Lerner, 1968: p. 387]. Звичайно, деякі дослідники, такі, як А. Інкелес і Д. Сміт робили акцент на змінах мікрорівня [Inkeles, 1974]. Інші, наприклад, Р. Бендикс, відокремлювали зміни в економіці й технології від соціально-політичної модернізації [Bendix, 1977: p. 6]. Узагальнюючі наявні на той момент теоретичні розробки, В. Цапф і П. Флора в роботі, що була опублікована у фундаментальній студії з утворення сучасних держав і націй за редакцією Ш. Ейзенштадта та С. Роккана, запропонували всеосяжну "кількісну модель модернізації" [Zapf, 1973]. Вони розглядали модернізацію як процес, що відбувався на чотирьох взаємопов'язаних рівнях (культури, суспільства, особистості й системи міжнародних відносин) і розподілявся на шість вимірів:

1) культурні трансформації (секуляризація, раціоналізація, науковий прогрес, ідеологічні перетворення);

2) політичний розвиток (формування націй, держави, політичних інститутів);

3) економічний розвиток (технічний прогрес, накопичення капіталу, зміни економічних структур);

4) трансформація соціальної структури (зростання населення, урбанізація, мобільність, соціальна мобілізація й інтеграція);

5) зміни особистості ("психічна мобілізація", орієнтація на досягнення);

6) трансформацію міжнародних відносин [Zapf, 1973: p. 172].

Це всебічна та вичерпна модель суспільного розвитку, що втілився протягом доби модерну. Цікаво, що подібний комплексний підхід відновився і у 2000-х роках у Китаї, для якого питання розвитку й модернізації надзвичайно актуальні [Хэ Чуаньци, 2011]. Китайські дослідники виокремлюють "універсальні елементи людської цивілізації", що згруповані за шістьма царинами, в яких відбувається спочатку первинна, а згодом вторинна модернізації [Хэ Чуаньци, 2011: с. 45]. В основному вони збігаються з тими шістьма вимірами, які виділяли В. Цапф і П. Флора більше 40 років тому. Відмінність оновленої кількісної моделі модернізації в тому, що замість виміру міжнародних відносин з'являється екологічний вимір.

Інакше кажучи, розвиток суспільства і через майже півстоліття в соціології переважно дорівнюється модернізації як спрямованому в певному "прогресивному" напрямі комплексу процесів, що залишає питання про його теоретичну інтерпретацію досі відкритим.

Узагальнюючи наявні в соціальних науках теоретичні підходи, ми пропонуємо виділити аналітичні виміри розвитку суспільства, але *не за окремими сферами суспільного життя або трансформаціями різних соціальних інститутів, а за характером і спрямованістю змін соціуму*. Кожен із таких вимірів визначатиме відповідну теоретичну інтерпретацію поступу суспільства та ракурс проведення наукового аналізу. У цій теоретичній моделі не йдеться про єдину ексклюзивну інтерпретацію. Скоріше за все, це комплекс узгоджених інтерпретацій складного багаторівневого явища, що доповнюють одна одну і створюють цілісну картину.

Усього можна виокремити шість виразних вимірів суспільного розвитку[22]. Вони не утворюють чітку ієрархію рівнів структурованого феномена, проте їх можна впорядкувати згідно з логікою соціологічного аналізу. Ці шість вимірів охоплюють:

---

[22] Окремим виміром розвитку суспільства також є демографічні процеси, проте ми їх у даному випадку спеціально не розглядаємо. Частково, як заміщення вікових когорт, вони відображаються у вимірі соціальних змін.

а) економічне зростання;
б) науково-технічний розвиток;
в) соціальні зміни;
г) еволюційний розвиток ("соціальну еволюцію");
д) розвиток суспільних відносин;
е) модернізацію.

Перший вимір економічного зростання є фундаментальною складовою розвитку суспільства, проте, як було наведено вище, у ніякому разі нетотожний із ним. Це очевидна матеріальна основа суспільного розвитку, яка полягає, як зазначав ще Г. Спенсер, "у виробництві більшої кількості та більшої різноманітності предметів, що служать для задоволення людських потреб" [Спенсер, 1998: с. 22], а також у підвищенні продуктивності праці і, врешті-решт, зростанні добробуту населення. При чому широких верств населення, а не привілейованої еліти, оскільки значущість економічного зростання в розвитку суспільства пов'язане з поширенням добробуту. Перефразуючи вислів Й. Шумпетера, сутність економічного розвитку, який забезпечив капіталізм, не в тому, щоб виробляти більше "шовкових панчох для королев", а в їхній доступності для робітниць фабрик за рахунок зменшення вартості [Schumpeter, 1994: p. 67]. Економічна історія свідчить про спрямованість і позитивний характер економічного зростання, яке, між тим, не є лінійним [Maddison, 2001]. Забезпечуючи матеріальну основу поступу суспільства, економічне зростання, у свою чергу, обумовлено соціальними змінами [Спенсер, 1998: с. 22]. Проте, на відміну від Г. Спенсера, який уважав це соціальним прогресом, зв'язок між економікою і соціальними змінами є складним та суперечливим [Stiglitz, 2004; North, 2009; A new global, 2013]. ООН, Світовий банк та інші міжнародні організації вбачають оптимізацію економічного зростання на шляху впровадження моделі сталого розвитку [Soubbotina, 2000]. Отже, економічне зростання і, передусім, піднесення продуктивних сил, є рушієм суспільного розвитку та його результатом, наслідком ефективності форми соціальної організації й соціальних інститутів.

Науково-технічний вимір розвитку суспільства найбільшою мірою відповідає уявленням про прогрес [Тоффлер, 1999]. І хоча зміни в цій сфері мають певний кумулятивний характер, це не є рівномірним процесом [Kuhn, 1970; Niiniluoto, 2011]. У будь якому разі, науково-технічний розвиток є надзвичайно важливою рушійною силою сучасного суспільства. Він тісно пов'язаний з економічним зростанням і спрямованістю на інновації доби модерну. Суспільства можна порівняти як за якістю науково-дослідницької інфраструктури, так і за інноваціями, їхнім упровадженням та інноваційним потенціалом [Academic Ranking, 2014; The Innovation, 2014; Dutta, 2012; Wonglimpiyarat, 2010]. Разом із тим, навіть маючи рівний доступ до нових технологій, більш розвинені країни демонструють кращі економічні результати і вищу продуктивність праці, ніж менш розвинені [Acemoglu, 2001]. Отже, науково-технічний фактор залежить від інших вимірів суспільного розвитку.

Третій вимір охоплює соціальні зміни. Це різноманітні процеси в суспільстві, важливою теоретичною та методологічною основою вивчення яких є теорія поколінь К. Мангейма [Mannheim, 1952] і дослідницька стратегія когортного аналізу [Ryder, 1965; Glenn, 1977; Glenn, 2005]. Після того, як Н. Райдер запропонував демографічний підхід до вивчення соціальних змін у соціології, згідно з яким фізична зміна вікових когорт ("демографічний метаболізм") є основою відтворення і трансформацій у суспільстві [Ryder, 1965], стало очевидним, що соціальні зміни складаються з відносно *незалежних компонентів,* розмежування ефектів яких є необхідною умовою для розуміння процесу соціальних змін та їхніх джерел і, узагалі, для коректного визначення предмета соціології розвитку. Наприклад, як влучно зазначив Г. Файербау, було б помилковим ототожнювати зміну громадської думки з реальною зміною думки індивідуумів, оскільки воно може бути як його наслідком, так і наслідком змін у структурі популяції, тому відмінність між природними змінами в результаті зміни когорт та змінами всередині кожної когорти є фундаментальним для соціології [Firebaugh, 1989].

Фактично, комплекс змін, що емпірично фіксуються у суспільстві, становлять *три компоненти,* які є результатом різних за своїм характером процесів. Це, по-перше, перетворення, які зазнають індивідууми внаслідок вікових змін (напр., з віком люди можуть ставати більш консервативними, менш схильними до ризику, вони частіше мають проблеми зі здоров'ям і т. п.). По-друге, це зміни, що відбуваються в ході розгортання різноманітних суспільних явищ і процесів – подій, конфліктів, інституціональних практик, поширення інновацій тощо ("ефект історичного періоду" або контекстуальних факторів). До цього компонента слід також додати зміни, що продукуються самими соціальним акторами, у тому числі інновації, що генерують "стратегічні агенти", які мають винятковий доступ до ресурсів [Acemoglu, 2011]. Нарешті, третій компонент становлять трансформації, які є результатом послідовного заміщення когорт (зміни поколінь) [Ryder, 1965; Alwin, McCammon, 2003].

Такий комплекс може одночасно відображати як зміни в популяції, так і зміни на індивідуальному рівні [Firebaugh, 1992]. Як правило, предмет соціології розвитку включає саме другий компонент – "ефект історичного періоду", який дозволяє відповісти на питання, що сталося в суспільстві на інституціональному або культурному рівні, і що викликало такі зміни? За допомогою методу когортного аналізу можна, по-перше, оцінити ефекти вікових змін, які перебувають у фокусі уваги, насамперед, демографії; по-друге, зрозуміти "джерела і природу" різного роду соціальних, культурних та політичних трансформацій [Glenn, 2005]. Отже, визначення природи соціальних змін важливо, оскільки вони можуть означати або прихід нових поколінь, які відрізнялись за своєю соціалізацією, або суттєві історичні події, що вплинули одночасно на всі вікові когорти.

Якщо вимір соціальних змін у соціологічному аналізі вказує на окремі компоненти, характер впливу суспільних процесів на соціальних агентів і роль останніх у них, то поняття еволюції дозволяє виявити певну послідовність процесів та структур. Вище згадувалося про метафоричне наповнення терміну "соціальна еволюція" для позначення логіки історії й формування історично-

го досвіду людства [Habermas, 1979]. Звичайно, така логіка часто може бути радше уявною, ніж існувати в об'єктивній реальності. Утім, крім власне історичного досвіду, який може інтерпретуватись по-різному, еволюційна логіка, безумовно, полягає в тому, що одні форми соціальної організації приходять на заміну іншим, від яких вони якісно відрізняються [Giddens, 1984: p. 232; Коротаев, 2003: с. 5]. Можна навіть говорити про певну послідовність таких змін, оскільки попередні форми соціальної організації є передумовою виникнення нових форм, що робить використання поняття еволюції, за словами Е. Гідденса, виправданим, хоча воно і не пояснює механізм соціальних змін і є далеким від змісту біологічної еволюції [Giddens, 1984: p. 232]. Тобто в цьому випадку йдеться лише про формальну характеристику суспільного розвитку як неперервного процесу обумовлених змін [23].

Наступний вимір, який ми умовно визначаємо як розвиток суспільних відносин, відбиває якраз змістовний бік розвитку. Він охоплює зміни норм, статусів, практик та інститутів, які відбуваються через суперечності в системі виробничих відносин, передусім відносин власності [Маркс, Энгельс, 1955; Маркс, 1959], структур домінування й легітимності [Weber, 1978; Bourdieu, 1977; Giddens, 1984], патернах соціальної організації та механізмах контролю насильства [North, 2009]. Розвиток суспільних відносин здійснюється завдяки діяльності соціальних агентів, їхньої взаємодії, боротьби за ресурси, відстоювання своїх інтересів, відтворення й перебудови структур домінування.

Цей вимір розвитку є інваріантною властивістю суспільства і можна зазначити його певну об'єктивну спрямованість. Існують історичні тенденції збільшення й поширення прав людини [Marshall, 1992], підвищення якості життя, спроможності вибору та, відповідно, свобод значної частини населення [Anand, 1994;

[23] Зауважимо, що нові форми соціальної організації можуть заперечувати попередні, а їхнє виникнення і вплив стохастичних факторів може порушувати послідовність соціальних змін. Утім, навіть за революційних перетворень у суспільстві існують як тривіальна історична обумовленість, так і специфічні прояви *path dependency*, що й визначає суспільний розвиток як цілісний і, в узагальненому вигляді, неперервний.

Sen, 1999; Сен, 2004], збільшення життєвих шансів і зростання кількості тих, хто має кращі життєві шанси [Weber, 1978; Dahrendorf, 1979; Tiryakian, 1995], інституціональної емансипації й поширення цінностей самовираження [Inglehart, 2005; Welzel, 2003], переходу до соціального порядку відкритого доступу тощо [North, 2009]. Проте подібні тенденції не є універсальними і не всі суспільства здатні додержуватися цього шляху [Acemoglu, 2012]. Попри зазначену спрямованість розвитку суспільних відносин і соціальних інститутів, його результати можуть бути неоднозначними [Bellah, 1997]. Утім, це найбільш значуща загальна характеристика історичного процесу, який є діалектичним, рухомим діяльністю і прагненням людей, що вступають у взаємодію між собою, яка об'єктивується в соціальних відносинах.

Що в такому разі в запропонованій теоретичній моделі означає останній вимір розвитку – модернізація? У підрозд. 1.1 уже зазначалась її найпоширеніша інтерпретація як комплексу певних змін, якими характеризувався перехід від одного типу суспільства до іншого типу суспільства Нового часу [Martinelli, 2005]. Проте в добу "пізнього модерну" стало очевидним, що це не є однократний перехід. Цей перехід не приводить і не міг привести до завершеного певного стану.. Це відкритий процес і модернізація є безперервною, неминуче перманентною, оскільки це – спосіб існування суспільства модерну [Bauman, 2000].

З іншого боку, модернізація не відбувається рівномірно і її перебіг дозволяє оцінити розвиток різних суспільств у порівняльному аспекті. У сучасному глобальному світі вона розглядається як "форма міжнародної конкуренції" і, навіть, у контексті всесвітньої історії – як "міжнародна конкуренція цивілізацій" [Хэ Чуаньци, 2011: с. 45, 46, 76]. Такий погляд на модернізацію може бути як ретроспективним, так і використовуватись для пояснення та прогнозування співвідношення сил у глобальній світ-системі майбутнього.

Найбільш повно подібне розуміння модернізації в трьох часових планах було запропоноване В. Цапфом [Цапф, 1998]. Це дозволяє вичерпно порівняти різні суспільства за рівнем розвит-

ку й оцінити їхні перспективи. Проте, такий підхід обмежується лише формальним боком модернізації. Формально модернізація орієнована на досягнення новітнього найсучаснішого стану (*"up-to-date"*), який лише можливий у цей час і в цьому місці [Harrison, 1988: p. 152]. У соціологічній інтерпретації суспільного розвитку в цьому вимірі, як і у випадку використання поняття соціальної еволюції, це надає можливість ранжувати суспільства, розташувати їх за певною шкалою [Giddens, 1984: p. 232]. Це є дуже важливим для порівняння конкурентоспроможності суспільств і розуміння світових тенденцій розвитку. Поняття модернізації є цілком придатним для такого ракурсу проведення соціологічного аналізу. Утім, виникає проблема релятивності (спрямованості) поступу суспільства, адже невизначеними залишаються змістовні орієнтири розвитку (крім власне "найсучаснішого стану" і найвищої конкурентоспроможності).

Відповідно до нашої моделі вимір модернізації може також охоплювати ці змістовні орієнтири, якщо розглядати його у зв'язку з виміром розвитку суспільних відносин. Тоді постає питання критеріїв модернізації, які раніше переважно ототожнювались з набором певних характерних ознак "західного" суспільства модерну – сталого економічного зростання, участі в суспільному житті й демократичного представництва, поширення секулярних і раціональних норм, мобільності тощо [Lerner, 1968: p. 387; Zapf, 1973: p. 172].

Усі ці ознаки є важливими, хоча вони можуть по-різному проявлятись в окремих суспільствах. Але оскільки загальним орієнтиром розвитку суспільства в процесі перетворень соціальних відносин, інститутів та типів порядку є розширення "прав і свобод", в основі яких – спроможність вибору людини [Sen, 1997; Сен, 2004], то термінальним критерієм модернізації слід уважати збільшення спроможності людей у здійсненні ними вибору.

Отже, модернізація є процесом, коли суспільство відповідає актуальним викликам і оновлюється, досягаючи сьогочасного становища й порівняно високої конкурентоспроможності, при цьому задовольняється критерій оптимізації спроможності вибору людини. Такий вимір може доповнити теоретичну інтер-

претацію розвитку суспільства. Усі разом зазначені виміри утворюють комплекс узгоджених інтерпретацій, які мінімізують суперечності наявних концепцій соціальних змін, соціальної еволюції, модернізації та суспільного розвитку.

1.3. Інваріантні характеристики модерну: проблема порівняння і оцінки рівня розвитку сучасних суспільств [24]

У попередніх розділах ми розглянули та систематизували теорії суспільства модерну, модернізації, соціальних змін і суспільного розвитку; виявили їхні суперечності, обмеження й евристичний потенціал. Наявні концептуальні розбіжності в соціальних науках створюють проблеми для оцінки рівня розвитку і порівняння суспільств. Відштовхуючись від існуючих теоретичних підходів, у цьому підрозділі ми можемо підбити підсумки й уточнити виміри розвитку сучасного суспільства в порівняльному аспекті.

Таке уточнення є необхідним для оптимізації оцінки рівня розвитку різних суспільств, що нерозривно пов'язано з розв'язанням *другої фундаментальної суперечності* теорій суспільства модерну та модернізації (перша суперечність, яка полягає в одночасному розумінні модерну як реального історичного стану суспільства і як певної ціннісної та ідеологічної системи, була розглянута в підрозд. 1.1). Друга фундаментальна суперечність зумовлена, як зазначалось у вступі, невизначеністю спільного й відмінного для різних форм модерну [Wagner, 2010: p. 53]. У наявному соціологічному дискурсі відсутній консенсус щодо того, що є інварантом, а що варіантами на шляху модернізації, а це створює проблеми для оцінки рівня розвитку суспільств та

---

[24] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, що вперше було опубліковано: *Савельєв Ю. Б.* Порівняння і оцінка розвитку сучасних суспільств: перспектива теоретичного синтезу / Ю. Б. Савельєв // Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія. – 2016. – Вип. 7. – С. 15–22.

їхнього порівняння. Така невизначеність також актуалізує питання про сутність модерну і що насправді означає "бути сучасним" [Martinelli, 2005: p. 119].

Отже, за якими критеріями можна порівняти різні суспільства? Які виміри розвитку сучасного суспільства є інваріантними й визначають сутність модерну, а які є додатковими і відбивають лише специфіку окремого суспільства?

У літературі існують три підходи, які пропонують відповіді на ці питання залежно від розуміння логіки людської історії, особливостей суспільства модерну та процесу модернізації. Їх можна умовно визначити як:

- *інституціонально-універсалістський;*
- *цивілізаційно-конкурентний;*
- *формально-компаративний.*

У межах **першого** підходу функціонують групи теорій суспільства модерну, які відповідно до запропонованої нами класифікації в підрозд. 1.1 можуть бути як теоріями *універсальної стадії еволюції*, починаючи із класиків соціології, так і теоріями *ефективності або інноваційно-часової орієнтації*. Усіх їх споріднює розуміння єдності історії людства та припущення існування універсальних суспільних перетворень (закономірностей, механізмів, структур, інститутів, ціннісних орієнтацій, які поширюються на різні суспільства).

Акцент може робитися на ефективності економічних та політичних інститутів, які визначають продуктивність і конкурентоспроможність певного суспільства в глобальному контексті [Acemoglu, 2006; Acemoglu, 2012; The Worldwide Governance Indicators, 2013; Kaufmann, 2011; The Global Competitiveness Index, 2011]. З іншого боку, у фокусі може опинитися людський капітал [Schultz, 1993; Becker, 1993], соціальна мобілізація [Deutsch, 1961], емансипація і когнітивна мобілізація [Welzel, 2013] або специфічні індивідуальні характеристики, що сприяють модернізації та економічному розвитку [McClelland, 1961; Gilleard, 1989]. У порівняльному аспекті А. Інкелес і Д. Сміт визначили загальний вплив процесу модернізації на особистість і вказали на формування властивостей "нової" сучасної людини, а саме: індивідуалізм, активність, орієнтація на досягнення тощо [Inkeles, 1969; Inkeles, Smith 1974].

У дослідженнях Р. Інглехарта, К. Вельцеля та Г.-Д. Клінгемана було поєднано економічний, інституціональний і ціннісно-культурний виміри модернізації та продемонстровано формування постматеріалістичних і емансипаційних цінностей у процесі розвитку суспільства [Welzel, 2003]. Вони запропонували концептуальну модель модернізації на трьох рівнях, яка складається із:

1) індивідуальних ресурсів, які забезпечують вибір людини;

2) цінностей, які визначають і мотивують вибір людини;

3) політичних та правових інститутів, які гарантують цей вибір [Welzel, 2003: p. 346].

У цій моделі робиться акцент, по-перше, на зміні цінностей, зокрема, зростанні ролі емансипаційних цінностей унаслідок збільшення економічних ресурсів, по-друге, на впливі емансипаційних цінностей на формування ефективних демократичних інститутів. На основі цієї моделі вони обґрунтовують тезу про те, що економічний розвиток зумовлює соціальні й політичні інституціональні зміни, у тому числі демократизацію, через поширення емансипаційних цінностей [Inglehart, 2005; Inglehart, 2010].

Така багаторівнева модель є більш складним концептуальним продовженням популярної в 1960–1970-х рр. моделі модернізації, згідно з якою економічний розвиток і, зокрема, зростання рівня доходу на душу населення, приводить до розвитку демократичних інститутів [Lipset, 1959]. Її варіантом також є теорія впливу економічного зростання та участі індивідуумів у процесах економічної модернізації на зміни на рівні особистості: цінності, ставлення і поведінка [Inkeles, 1969; Welzel, 2006].

Хоча економічне зростання відбувається в різних країнах нерівномірно, проте саме по собі воно є загальним процесом, що в цілому приводить до подібних результатів – збільшення доходів і рівня життя населення. Тому Р. Інглехарт і К. Вельцель та їхні колеги стверджують, що модернізація довела свою універсальність: економічний розвиток і пов'язане з ним відчуття безпеки зумовлюють зміни в цінностях, що у свою чергу визначає піднесення демократичних інститутів [Welzel, 2003; Inglehart, 2005; Inglehart, 2009; Inglehart, 2010; Распутывание связей, 2012]. Емпіричні дані опитувань Усесвітнього дослідження цінностей (WVS) у 52 країнах показують, що зростання екзистенціальної

безпеки соціальних агентів (на економічній основі) обумовлює зміни в їхніх ціннісних орієнтаціях: від традиційних до секуляр-но-раціоналістичних і від цінностей виживання до цінностей самовираження. Даний ціннісний зсув корелює зі зміною рівня демократії: із середини 1980-х до середини 1990-х цей фактор пояснює більше половини варіації змінної рівня демократії ($R^2 = 0{,}517$) [Inglehart, 2010: p. 561–562].

Інший напрям причинно-наслідкового зв'язку обґрунтовує нова інституціональна економіка. Моделі, які ґрунтуються на аналізі даних на рівні суспільств, демонструють вплив інститу-ціональних змін та історичних факторів як на економічне зрос-тання, так і на рівень демократії [Reevaluating the modernization, 2009; Acemoglu, 2012].

У будь-якому разі, незважаючи на визнання інституціональ-них [Acemoglu, 2005] або ціннісно-культурних [Inglehart, Baker, 2000] відмінностей, а також залежності від історичного шляху розвитку, згідно з універсалістським підходом усі суспільства перебувають в єдиній системі координат, у якій діють спільні "правила гри". Іншими словами, суспільства можуть порівнюва-тись, що є концептуально важливим. І хоча спільним знаменни-ком для різних суспільств виявляється економічне зростання і розмір ВВП на душу населення, це лише результат функціону-вання соціальної системи й формальні (причому, дуже зручні) показники. Розмір ВВП може залежати від природної ренти, тому при порівнянні беруться до уваги "стрижні конкурентосп-роможності": структура економіки, якість інститутів, людський капітал, інноваційність тощо [The Global Competitiveness Index, 2011; The Global Innovation Index, 2014].

Таким чином, ключовими вимірами для зіставлення рівня розвитку суспільств з точки зору соціологічного аналізу є ефе-ктивність інститутів (економічних, політичних, правових), ціннісні орієнтації й мотиви діяльності людей, людський ка-пітал, характеристики особистості та когнітивна мобілізація [Acemoglu, 2012; The Worldwide Governance, 2013; Kaufmann, 2011; Inglehart, 2005; Schultz, 1993; Welzel, 2013].

Проте, з точки зору **другого (***цивілізаційно-конкурентного)* **підходу**, який охоплює різноманітні теорії *локальних цивілізацій*, зокрема, концепції "численних модернів" і, до деякої міри –

теорії конкурентоспроможності, подібні моделі не здатні відобразити відмінності різних модерних суспільств і альтернативні реінтерпретації вимірів сучасності, а гомогенне та односпрямоване бачення модерну, що пропонується прихильниками теорії модернізації, не відповідає багатоманітній реальності [Eisenstadt, 2000; Eisenstadt, 2001].

Усі цивілізаційні теорії спрямовані проти євроцентричного або західно орієнтованого розуміння модерну й модернізації [Mouzelis, 1999; Tiryakian, 2001; Павленко, 2002; Kaya, 2004]. У цьому полягає раціональна складова даного підходу, оскільки він ґрунтується на критиці обмежень "класичних" теорій модернізації, які частково зберігаються в універсалістських теоріях. Адже навіть сучасні дослідження ціннісних або інституціональних змін, фактично, можуть бути спрямовані на зіставлення різних культур із цінностями й уявленнями або інститутами та практиками, що сформувались у Західних суспільствах, і встановлення міри їхнього наближення до останніх [Inglehart, 2005; Acemoglu, 2012]. При цьому ігноруються можливі альтернативні шляхи модернізації. Сучасний глобальний світ не тільки і "не стільки уніфікується", а "набуває вигляду поліцивілізаційної системи" [Павленко, 2002: с. 19]. У реальності, як доводять конкретні дослідження, схожі умови й можливості породжують різні інституціональні або культурні відповіді, які можуть приводити як до протилежних, так і подібних результатів на шляху розвитку суспільства [Huntington, 2000; Hsieh, 2011; Savelyev, 2013: Vol. 5].

У свою чергу, цивілізаційні теорії мають предметом свого аналізу розбіжності культурних програм модерну – різні способи відносин між державою і громадянським суспільством, індивідуальним та колективним, специфічні бачення влади і відповідальності, політичної активності та протесту, основ соціального порядку тощо [Eisenstadt, 2010]. Утім, ці теорії не виділяють гомогенні для сучасних суспільств тенденції та спільні характеристики. У межах цих теорій модерн є передусім культурною програмою, а не "структурними умовами та інституціональною реальністю" [Martinelli, 2005: p. 113]. Якщо здобутком цього підходу була "де-вестернізація" модернізації, позбавлення "західної

монополії" на цивілізацію модерну [Eisenstadt, 2000], то його обмеженням є абсолютизація антиномій та ліній напруженості модерних культурно-політичних програм [Eisenstadt, 2010]. Це призводить до розмивання розуміння сутності суспільства модерну й ігнорування його основоположних характеристик.

Не має сумніву, що існують цивілізаційні або культурні відмінності між різними суспільствами. Також відсутні обґрунтовані свідчення того, що різні суспільства прямують до певного сталого типу модерну, який був би історично універсальним. Утім, теоретично небезпечною є абсолютизація цивілізаційних відмінностей, що робить будь-які порівняння проблематичними (а за своїми опосередкованими далекоглядними наслідками такий підхід є також політично і ідеологічно небезпечним). Ще більш загрозливим є акцент на "національно винятковому" альтернативному шляху розвитку, який обумовлений певними цивілізаційними особливостями та спрямований на "конкретизацію національного інтересу" [Ядов, 2010: с. 52]. Ця винятковість може проголошуватись перевагою над іншими суспільствами й цивілізаціями, хоча на практиці "твердження про культурну унікальність та цивілізаційну місію часто служили справі політичної, культурної й соціальної реакції" [Арон, 2014].

Проблема теорій численних модернів часто полягає в тому, що в цих теоріях модерн і модернізація продовжують поставати у спрощеному вигляді – їх розглядають у тих характеристиках, до яких в універсалістських теоріях давно ставляться з обережністю. Наприклад, "транзит до демократії" і "розбудова капіталізму" не означають, як на цьому наголошує Б. Капустін, сутність процесу модернізації [Kapustin, 2003]. Розвиток суспільства та розгортання емансипаційного тренду, як свідчать міжнародні порівняльні дослідження, є багаторівневим комплексом рекурсивних зв'язків [Распутывание связей, 2012]. З іншого боку, форсовані модернізаційні проекти й запозичення призводять до ситуації псевдоморфоза і виникнення спотворених дисфункціональних інститутів та культурних практик [Savelyev, 2002; Савельєв, 2011; Savelyev, 2013: Vol. 5]. Якщо модернізаційні проекти, що були ініційовані елітами, не сприяли

тим позитивним зрушенням у суспільстві, на які очікували, це не обов'язково означає, що модернізація в цих суспільствах є в принципі неможливою.

Також обмеженням концепцій локальних цивілізації є їхній зв'язок з націоналістичними, консервативними і фундаменталістськими ідеологіями. Модернізація завжди розглядалась як глобальний процес, і теоретичне обґрунтування численних модернів є до певної міри відповіддю антиглобалістів різного штибу на глобальні зміни й виклики. Тому як світські авторитарні режими, так і релігійні фундаменталісти шукають причини небажаних змін та, зокрема, проявів громадянської активності у зовнішньому впливі. Так, на замовлення Міністерства оборони РФ у 2015 р. було підготовлено експертний висновок, згідно з яким протестні рухи та громадянська активність пояснюються посиленням "спроб країн Заходу" нав'язувати іншим народам "рецепти внутрішніх перетворень", що "не враховують їхні традиції й національні особливості" [Коммерсáнтъ, 2015]. Суспільні рухи як частина внутрішніх процесів соціуму переводяться в категорію так званих "кольорових революцій", які розглядаються як "форми збройної боротьби", що розроблені ззовні за "правилами військового мистецтва" [Коммерсáнтъ, 2015]. Подібні експертні висновки виходять за межі наукового аналізу і стають різновидом конспірологічних пояснень, популярність яких у масовій культурі підживлюється ЗМІ.

Цікаво, що, як правило, консерваторами заперечуються лише деякі характеристики модерну, які пов'язані із громадянською активністю і не влаштовують прибічників консервативних та фундаменталістських ідеологій як "цивілізаційно чужорідні". При цьому впровадження технологічної модернізації та інновацій уважається необхідним і реалістичним за умов авторитарного репресивного режиму, міжнародної конфронтації й мілітаристської мобілізації [Forbes, 2015].

Утім, на рівні соціальної теорії, сучасний цивілізаційний підхід оминає крайнощі ідеологічного фундаменталізму і визнає можливість порівняння та "міжнародну конкуренцію цивілізацій" на основі їхньої економічної ефективності [Хэ Чуаньци, 2011]. Існує певна конвергенція першого (універсалістського) і

другого підходів, оскільки сучасні виклики є спільними для різних суспільств [Eisenstadt, 2010]; альтернативні варіанти модерну мають спільну основу в інституціональній диференціації [Mouzelis, 1999]; модерн є єдиним глобальним станом, в якому поєднуються характеристики, що є загальними для різних варіантів сучасності [Wittrock, 2000: p. 31]. Наприклад, унікальність азійського типу модерну порівняно із західним сильно перебільшена [Schmidt, 2011].

З іншого боку, економічне зростання суспільства й формування нових цінностей, що в цілому є універсальним процесом, визнається культурно обумовленим і завжди має відбиток залежності шляху розвитку (*path dependence*) [Inglehart, Baker, 2000]. Ш. Шварц указує на двобічний причинний зв'язок (за наявності проблеми однозначного визначення напряму цього зв'язку) між універсальним економічним розвитком і специфічними культурними орієнтаціями, які за його емпіричним порівняльним аналізом 75 країн формують вісім виразно відмінних регіонів, що відбивають вплив географічної близькості, історії, мови та інших історичних факторів [Schwartz, 2014].

Незважаючи не таку часткову конвергенцію, при застосуванні підходів з обох теоретичних позицій у дослідженнях модернізації окремих суспільств проблемою залишається неможливість виокремлення універсально-модерних характеристик від особливостей національних культурних програм модерну та його інтерпретацій (цінностей, переконань, орієнтацій і преференцій акторів), як це винятково яскраво помітно на прикладі Росії [Тихонова, 2008; Культурные факторы, 2011].

Іншою проблемою є відсутність відповідей на питання, чому в деяких суспільствах не відбуваються очікувані зміни, які мали місце в інших суспільствах і які прогнозуються наявними моделями (до цього питання ми повернемось у 3 розд.). Попередні дослідження в Росії та Україні порівняно з іншими європейськими країнами продемонстрували певні суттєві особливості цінностей і установок стосовно держави, приватного бізнесу, індивідуальної автономії, свободи тощо [Тихонова 2008; Тихонова 2011; Магун, Руднєв 2007; Магун, Руднєв 2010; Магун, Руднєв 2011; Magun, 2012; Лебедева, 2011; Місютіна, 2011]. Усупереч

універсалістським теоретичним моделям ці аспекти не змінюються разом з економічним зростанням і підвищенням добробуту. З іншого боку, відсутні теоретичні моделі цивілізаційного підходу, які не лише пояснювали б унікальні культурно-інституціональні комбінації, які виникли за два десятиліття в деяких пострадянських країнах і виявились далекими від "західних" очікуваних зразків, а й переконливо обґрунтовували альтернативний реалістичний шлях модернізації або національну специфіку модерну.

Зокрема, очевидно, що пострадянські країни відрізняються від інших європейських суспільств у ціннісному й інституціональному аспектах, які є необхідною умовою для їхньої модернізації та економічного розвитку. Але чи означає це, що модель модернізації не є адекватною для опису цих суспільств або самі ці суспільства не здатні до модернізації?

Отже, у межах цивілізаційного підходу існують значні теоретичні проблеми для оцінки рівня розвитку різних суспільств, цивілізацій або культурних регіонів. Порівняльний аналіз може бути проведений через призму "конкуренції цивілізацій", яка фактично зводиться до єдиного виміру для порівняння – економічного розвитку, зокрема розміру ВВП на душу населення і технологічних інновацій. Цей вимір оцінки розвитку об'єднує як універсалістські, так і цивілізаційні теорії. У такий парадоксальний спосіб при порівнянні втрачається національно-культурна специфіка, на якій наголошують прихильники "численних модернів".

Зрозуміло, що суто економічні показники є недостатніми для порівняльної оцінки розвитку суспільств, а спільні шляхи формування інституціональних, культурних і особистісних складових заперечуються теоретиками локальних цивілізацій.

Відповіддю на такі труднощі може вважатись останній, **третій підхід**, який ми визначаємо як *формально-компаративний*. Цей підхід охоплює різноманітні компаративні теорії розвитку та якості життя, які мають спільним те, що задля порівняльного аналізу вони фокусуються на показниках, які свідчать про рівень життя в суспільстві або ширше – соціальну якість. За нашою

класифікацією теорій суспільства модерну, що наводилась в підрозд. 1.1, до цього підходу належать концепції ефективності, якості життя, "гарного суспільства" і сприяння людині.

У вступі вже згадувались численні показники та індекси, які були розроблені для порівняння країн у 1990–2000-х рр. В їхній основі, передусім, індикатори стану економіки і, звісно, той самий розмір ВВП на душу населення. Адже до кінця 1980-х у теоріях розвитку домінувала макроекономічна парадигма, згідно з якою розвиток ототожнювався з економічним зростанням, а основними показниками для порівняння були розмір ВВП, обсяг промислового виробництва, торговельний баланс, ВВП на душу населення, реальний дохід тощо [Сутулин, 1987; Acemoglu, 2009]. У модифікованому вигляді теорій нового інституціоналізму, що належать до універсалістського підходу, ці макроекономічні показники залишаються значущими і у 2000-х роках [Acemoglu, 2009].

І хоча економічне зростання є важливим виміром розвитку суспільства, воно, як ми не раз згадували, не може підміняти його в цілому. Тому економісти, які спеціалізуються на соціальному забезпеченні, добробуті й нерівності, почали пошук різноманітних критеріїв, що поєднували б вимірювання як економічного успіху, так і соціальних та гуманітарних здобутків різних країн.

Здебільше, це композитні індекси, які охоплюють економічні й позаекономічні аспекти і загальноприйняті стандарти життя [Booysen, 2002; Handbook, 2008; The Economist, 2005]. Це можуть бути об'єктивні показники, які ґрунтуються на даних національної статистики [Anand, 1994; Cracolici, 2010]. Але також використовуються суб'єктивні оцінки респондентами задоволеності та якості життя для порівняння країн [Huppert, 2009]. Суб'єктивні й об'єктивні індикатори можуть об'єднуватись в один композитний індекс, що є поширеною сьогодні практикою [Thompson, 2006; Abdallah, 2009; Fleurbaey, 2009; OECD, 2015].

Першим і досі найвідомішим інструментом для оцінки розвитку та порівняння різних країн є Індекс людського розвитку (HDI), що охоплює лише об'єктивні статистичні дані й розраховується із 1990 р. [Human Development Report, 1990]. Утім, інструменти для

порівняння якості життя та суб'єктивного благополуччя розроблялись соціальними психологами і раніше, але для оцінки індивідуального самопочуття (The Quality of Life Index QLI) [Ferrans, Powers, 1985]. Подібні суб'єктивні показники за результатами соціологічних опитувань були поширені для вимірювання стану соціальної сфери й охорони громадського здоров'я [Mulkay, 1987], а згодом – і на порівняльні, у тому числі міжнародні, соціологічні дослідження [Hagerty, 2007; Huppert, 2009].

Фактично, Індекс людського розвитку був простим поєднанням національних показників розміру ВВП на душу населення, рівня освіти і стану здоров'я населення. Із самого моменту його впровадження критикувались як теоретичні засади цього індексу, так і засоби вимірювання [Sugden, 1993]. Впливові економісти звертали увагу на "серйозні проблеми неспівмірності в часі та просторі" [Srinivasan, 1994: p. 241]. Утім, цей індекс довів свою життєздатність і використовується для порівняння різних суспільств уже чверть століття, що не знімає питання про пошук більш валідного інструментарію.

Однією з актуальних проблем компаративного аналізу є велика вага ВВП в Індексі людського розвитку та більшості інших індексів в оцінці рівня суспільного розвитку. У більш широкому контексті характеристик суспільства модерну це знову питання про співмірність різних цивілізаційних варіантів модернізації та виявлення здобутків окремих країн або культурних регіонів.

Для розв'язання концептуальних проблем суспільного розвитку Європейська комісія разом з іншими міжнародними організаціями із 2007 р. започаткувала ініціативу "За межами ВВП. Вимірювання прогресу, справжнього багатства та добробуту націй" [GDP and beyond, 2009]. У цьому проекті були систематизовані економічні, соціальні й екологічні індикатори розвитку суспільства [Beyond GDP, 2015]. У 2009 р. на прохання уряду Франції всесвітньо відомі економісти Дж. Стігліц, А. Сен і Ж. П. Фітоуссі підготували звіт, в якому вони надали рекомендації щодо вдосконалення "вимірювання економічної ефективності й соціального прогресу" і сфокусувались на аспектах якості життя, зокрема, розподілі доходу, рівні споживання, здоров'я, освіти, соціальній активності тощо [Stiglitz, 2009].

На основі цих розробок було прийнято десятилітню стратегію розвитку Європейського Союзу, яка спрямована на побудову "інтелектуальної, сталої та інклюзивної економіки" [Europe, 2010]. Відповідно було запропоновано інструменти моніторингу реалізації цієї стратегії й вимірювання соціального добробуту та прогресу [Fleurbaey, 2009; Beyond GDP, 2015]. На цих самих концептуальних засадах із 2011 р. побудовано "Індекс кращого життя" Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), за яким, щоправда, порівнюються лише 36 країн [OECD, 2015].

Схожим, але дещо відмінним методологічно, є Індекс якості життя, що розраховується "*Economist Intelligence Unit*" – аналітичним підрозділом медіакомпанії "The Economist Group", який упроваджено із 2005 р. для 111-ти країн [The Economist, 2005; The Economist, 2012]. Його спрямовано на з'ясування того, яка країна є найкращим місцем для народження, що чудово віддзеркалює узагальнене благополуччя життя в певному суспільстві.

Якщо в індексі ОЕСР і "*Economist Intelligence Unit*" використовують суб'єктивні оцінки респондентів як додаткові виміри якості життя, то в "Доповіді зі світового щастя" (*World Happiness Report*) це навпаки, – основний індикатор, який доповнюється об'єктивними даними про тривалість життя, розмір ВВП, стан політичних свобод, корупції тощо [Helliwell, 2012; Helliwell, 2015]. Альтернативний шлях пропонується в "Індексі щасливої планети" (*Happy Planet Index*), в якому розмір ВВП та інші економічні показники взагалі не враховуються, а суб'єктивне задоволення життям посідає центральне місце [Thompson, 2006; Abdallah, 2009].

Зазначимо, що так само, як і в індексах якості життя ОЕСР та "*Economist Intelligence Unit*", у "Доповіді зі світового щастя" і в "Індексі щасливої планети", для оцінки суб'єктивного задоволення використовуються дані одного й того самого всесвітнього опитування Інституту Ґеллапа [The Economist, 2012; OECD, 2015; Helliwell, 2015; Abdallah, 2009; Gallup, 2015].

Перевагою такого формально-компаративного підходу є те, що безвідносно фундаментальних інституціональних характери-

стик або особливостей культурних програм, рівень життя (або інший показник якості чи благополуччя) може інтерпретуватися як універсальний індикатор розвиненості суспільства незалежно від його типу, національних особливостей і цивілізаційної належності. Відповідно, усі суспільства можна порівнювати без припущення існування сутнісних і єдиних для всіх механізмів та структур. Тобто, на перший погляд, за такого підходу протиріччя між універсалістськими концепціями і теоріями локальних цивілізацій знімається. Адже якість людського життя є універсальною характеристикою будь-де у світі. А питання, за рахунок чого і в який спосіб досягається ця якість, не акцентується.

Проте, це питання все одно залишається. Окрім власне методологічної проблеми побудови композитних індексів оцінки суспільного розвитку [Booysen, 2002], перевага формально-компаративних теорій розвитку та якості життя є водночас їхнім головним обмеженням: адже, як зазначалось, вони (формальні індикатори) нечутливі або малочутливі до структурних, інституціональних і культурних характеристик суспільств, що порівнюються.

Індикатори, які використовуються, можуть бути взагалі нерелевантними для оцінки рівня розвитку суспільства, як наприклад, географічне положення і клімат в Індексі якості життя, що розраховується "*Economist Intelligence Unit*" [The Economist, 2012]. Розмір ВВП на душу населення, який використовується в більшості композитних Індексів якості життя, не відображає структуру економіки, у тому числі роль у ній сировинних галузей, а його високе значення може бути наслідком привласнення природної ренти. Екологічні показники і "відбиток суспільства на природі" [Thompson, 2006; Abdallah, 2009] можуть свідчити як про високотехнологічне інноваційне суспільство з розвиненою екологічною свідомістю, так і про суспільство з аграрною малопродуктивною економікою, яке, тим не менш, може завдавати значної шкоди навколишньому середовищу, як це очевидно на прикладі екстенсивного освоєння ґрунтів або вирубки лісів у деяких країнах, що розвиваються.

Суб'єктивні оцінки респондентами свого задоволення життям теж можуть уводити в оману. Зрозуміло, що вищий рівень задоволення є кращим для кожної людини і, здавалося б, середнє національне значення задоволення певним чином характеризує суспільство, в якому людина живе. Однак, чи можна робити однозначний висновок про тип і якість соціальної організації на основі цієї оцінки?

Було продемонстровано, що відчуття благополуччя й задоволення напряму залежить від рівня релігійності суспільства і поширення почуття національної гордості [Inglehart, 2013]. (До того ж, рівень задоволення життям, звичайно, є похідним від матеріального добробуту, який може свідчити або про ефективність економічних і соціальних інститутів, або, як зазначалось вище, про наявність високої природної ренти). Наприклад, релігійність, яка в останні десятиліття найбільш із усього світу підвищилася в Росії та деяких інших пострадянських суспільствах, заповнивши ідеологічний вакуум, сприяє відчуттю благополуччя в статистичних значеннях, що подібні до матеріального добробуту [Inglehart, 2013: p.3]. Більше того, порівняльні міжнародні дослідження свідчать про те, що як релігійність, так і почуття національної гордості є вищими в менш розвинених країнах із низькими доходами. Це пояснює відносно високий рівень суб'єктивного благополуччя в цих країнах [Inglehart, 2013: p. 10]. Тому не дивно, що для багатьох авторитарних режимів сприяння підйому національної гордості є одним із пріоритетів політики і дешевим ресурсом (на відміну від матеріального добробуту) підвищення рівня задоволення населення.

Подібні суб'єктивні індикатори, що неоднозначні в інтерпретації, важко узгодити і приписати кожному певну вагу [Hagerty, 2007]. На відміну від них, функцію інтегрального й найбільш однозначного показника якості життя виконують об'єктивні дані про стан здоров'я населення, загальну та дитячу смертність і очікувану тривалість життя [Hall, Lamont, 2009]. Очікувана тривалість життя є по-справжньому універсальним індикатором, в якому відбивається загальний стан суспільства. Можна оцінити рівень розвитку та успішність будь-яких суспільств і проранжу-

вати їх за одним цим показником. І хоча це надзвичайно інформативна й важлива ознака і наявні дослідження переконливо показують, що соціальні інститути та культурні практики впливають на здоров'я населення [Hall, Lamont, 2009], для соціологічного аналізу процесу модернізації й повноцінного порівняння розвитку суспільств лише очікуваної тривалості життя недостатньо. Разом із тим, ці дослідження указують на зв'язок таких універсальних компонентів якості життя людини, як здоров'я з інституціональними й культурними механізмами, які мають бути інваріантними для різних суспільств.

Отже, формально-компаративний підхід пропонує для оцінки розвитку суспільств різноманітні виміри якості життя за об'єктивними та суб'єктивними критеріями, які опосередковано відображають ефективність суспільних інститутів і адекватність культурних практик. Це змістовно зближує його з універсалістським підходом. Проте постає питання про вдосконалення інструментів вимірювання у напрямку підвищення чутливості до структурних, інституціональних і культурних характеристик соціуму без втрати напрацьованих можливостей для адекватного порівняння суспільств з різними цивілізаційними витоками і програмами модернізації.

Можна стверджувати, що розв'язання цього питання не стільки залежатиме від пошуку нових індикаторів і вимірів, а більшою мірою від їхньої теоретичної інтерпретації. Крім того, для оцінки спільного й відмінного в розвитку сучасних суспільств і збільшення евристичних можливостей соціологічної моделі суспільного розвитку існує потреба в синтезі або, принаймні, наближенні всіх трьох груп теорій: інституціонально-універсалістських, локально-цивілізаційних і формально-компаративних.

Це можливо на підґрунті найбільш глибокої та продуктивної теоретичної інтерпретації оцінки розвитку, яка, на наш погляд, пов'язана з виміром розвитку суспільних відносин, інститутів, соціальної організації й типів порядку, про який ішлося в підрозд. 1.2. Засади для такої інтерпретації було закладено в роботах К. Маркса, М. Вебера, Т. Х. Маршалла, П. Бурдьє, Р. Дарен-

дорфа, Ч. Тіллі, Д. Норта та багатьох інших. Утім, обґрунтування та побудова цілісної системи індикаторів соціальної якості життя, що створило можливості для порівняння відносного рівня розвитку різних суспільств, було здійснено в межах підходу "збільшення спроможності" (*the Capability Approach*) [25] і спорідненої з ним концепції людського розвиту [Sen 1985; Nussbaum, Sen 1993; Anand 1994; Sen, 1997; Sen, 1999; Сен, 2004]. У межах цього підходу розвиток розуміється як "розширення свободи", яке є його метою й головним засобом на шляху подолання обмежень людського вибору [Sen, 1999: p. 3, 10].

Першою спробою втілення цього підходу на практиці був Індекс людського розвитку, про недоліки якого згадувалось вище. За два десятиліття з того часу підхід "збільшення спроможності" було вдосконалено і він продемонстрував можливості виявлення різноманітних аспектів якості життя [Nussbaum, Sen 1993; Martinetti, 2000; Anand, 2005; Kuklys, 2005; Comim, 2008]. На його концептуальній основі було побудовано більш досконалі індекси, зокрема, Індекс соціального прогресу (*Social Progress Index*), який охоплює спроможності на трьох рівнях – від базових до ускладнених і соціально обумовлених, та інші індекси добробуту [Porter, 2013; Porter, 2015; Beyond GDP, 2015].

Використовуючи засади підходу "збільшення спроможності" було також побудовано модель соціальної якості [Beck, 1997; Beck, 2001; European Network, 2005; van der Maesen, Walker, 2005; Abbott, Wallace, 2010; Abbott, Wallace, 2012; Abbott, Wallace, 2014]. Її перевагою є те, що ця модель ураховує протиріччя й напруження суспільства модерну, що виникають при взаємодії самореалізації індивідуумів і формування колективних ідентичностей [van der Maesen, Walker, 2005: p. 11], а також поєднує аспекти індивідуального добробуту й соціального контексту якості життя [Abbott, Wallace, 2014: p. 423].

Л. ван дер Месен і А. Волкер – одні із фундаторів моделі соціальної якості – визначають основні умови для розвитку суспі-

[25] Ми надаємо перевагу такому перекладу терміну *the Capability Approach* перед варіантом "спроможнісний підхід".

льних відносин [van der Maesen, Walker, 2005: p. 11]. На наш погляд, це дозволяє напряму пов'язати вимірювання якості життя з оцінкою рівня розвитку суспільства. Ці умови передбачають, по-перше, спроможність людей для взаємодії; по-друге, доступність для них "інституціонального і структурного контексту"; по-третє, доступність матеріальних та інших ресурсів, які сприяють взаємодії людей; по-четверте, прийняття спільних норм і цінностей, а також взаємну довіру, що дозволяють зміцнити відносини всередині громади [van der Maesen, Walker, 2005: p. 11]. Відповідно, соціальна якість розглядається у чотирьох вимірах людських спроможностей:

1) економічної безпеки (*economic security*), яка гарантує певний рівень життя;

2) соціального включення (*social inclusion*), що означає доступ до інституціонального та інфраструктурного контексту, а також "ступінь інтегрованості людей до різних інститутів і суспільних відносин";

3) соціальної згуртованості (*social cohesion*), яка ґрунтується на спільних ідентичностях, цінностях і нормах, що забезпечують узгодженість взаємодій;

4) набуття повноважень і можливостей (*empowerment*), що означає або "здатність людей контролювати своє життя та наявність відповідних знань, вмінь і умов" для цього, або міру, наскільки суспільні відносини сприяють спроможностям людини [van der Maesen, Walker, 2005: p. 11; Abbott, Wallace, 2014: p. 423].

Така концептуальна схема використовувалась протягом 2000-х років для оцінки рівня життя і визначення соціальної якості в європейських країнах і, зокрема, у пострадянських [Böhnke, 2005; European Network, 2005; Abbott, Wallace, 2010].

І хоча з методологічної позиції виникає проблема визначення і відбору ключових спроможностей, обмеження їхньої кількості, упорядкування й вимірювання [Nussbaum, Sen, 1993; Martinetti, 2000; Robeyns, 2005], слід пам'ятати, що підхід збільшення спроможності фокусується не лише на реалізованих функціях (на тому, що "людина дійсно здатна робити"), а й на відкритому наборі спроможностей, що є потенціальними альтернативами

(на тому, що для "людини було б реально зробити"): у першому випадку йдеться про існуючі людські вчинки, в іншому – про те, що людина по суті вільна робити [Sen, 1999: p. 75].

Таким чином, усі критерії оцінки розвитку й порівняння суспільств мають співвідноситися зі стрижневою характеристикою соціальної організації – спроможністю вибору людини, тобто **мірою її свободи, що соціально зумовлена**. Саме людський вибір є універсальною категорією суспільства модерну, а збільшення спроможності вибору є інваріантом будь-якої локальної (національної) програми модернізації.

Утім, в який спосіб забезпечується спроможність вибору в суспільстві? Чому стає можливим його збільшення?

Як ми зазначали в підрозд. 1.2, таке збільшення є термінальним критерієм модернізації. Розширення вибору і свобод становить сутність процесу людського розвитку [Anand 1994; Sen, 1999]. Цей процес має емансипаційну спрямованість, що визначається інституціональними й культурними факторами [Распутывание связей, 2012]. Важливу роль у цьому процесі відіграють "інклюзивні інститути" [Acemoglu, 2012], а також можливості та мотивація соціальних агентів, які здатні "запускати механізм змін" [Ядов, 2010], створювати нові "поля" і правила [Fligstein, 2001].

Збільшення спроможності вибору передбачає як, з одного боку, активізацію соціальних агентів, так і з іншого – контекстуальні умови й можливості для такої активізації. Модель соціальної якості справедливо вказує на взаємопов'язані виміри соціального включення[26] згуртованості, що базується на соціальній інтеграції [Lockwood, 1964], а також набуття повноважень, які віддзеркалюють обидва боки процесу. Оскільки соціальну якість Л. ван дер Месен і А. Волкер визначають як "міру, відповідно до якої люди здатні брати участь у соціальному й економічному житті та розбудові їхніх громад в умовах, які сприяють їхньому

[26] У межах моделі соціальної якості під цим виміром розуміється переважно доступ до інститутів та інфраструктури. Про обмеження такого традиційного розуміння йтиметься в другому розділі. Нами будуть продемонстровані різні варіанти змісту цього конструкту.

добробуту й особистому потенціалу" [van der Maesen, Walker, 2005: p. 11–12], тому соціальна якість власне вказує на межі та перспективи активізації соціальних агентів, їхнього включення до різних сфер життя суспільства.

У літературі існують різні концептуальні бачення цього феномена. Таку передумову забезпечення спроможності вибору людини визначають як соціальну активність [Якуба, 1983], активізацію [Berkel, Møller, 2002; Holmqvist, 2009], активне громадянство [Turner, 2001; Kymlicka, 2002; Hvinden, 2007], участь різного типу і громадянську активність [Norris, 2001; Newton; 2007; Norris, 2009; Acik, 2013; Savelyev, 2013], соціальне включення (інклюзію) [Stewart, 2000; Berkel, 2002; Silver, 2010], залучення [van Deth, 2007; Анджелкович, 2011; Лібанова, 2011], набуття повноважень [Friedmann, 1992; Welzel, 2008; Welzel, 2013]. Вимірювання соціального включення або набуття повноважень є важливою складовою загальної оцінки якості життя та порівняння суспільств у найсучасніших інструментаріях [Porter, 2013; Porter, 2015; Beyond GDP, 2015].

В офіційних доповідях Програми розвитку ООН соціальне включення визнано провідним засобом забезпечення людського розвитку [Анджелкович, 2011; Лібанова, 2011] [27]. Таким чином, ступінь активності соціальних агентів або соціальне включення є важливим виміром для порівняння якості життя в суспільствах різного типу та з різними програмами модернізації, оскільки вказує на наявні й потенційні спроможності вибору соціальних агентів, що є інваріантом суспільного розвитку.

Евристичний потенціал цього напряму компаративних досліджень, а також наявність концептуальних розбіжностей і невизначеності із сутнісними характеристиками процесу соціального

---

[27] Іноді термін "*social inclusion*" перекладається як соціальне залучення [Анджелкович 2011; Лібанова 2011]. Ми будемо дотримуватись більш консервативного перекладу "соціальне включення" з різних причин, зокрема, для того, щоб відрізнити його від поняття "*Involvement*", яке теж вживається в англомовній літературі в контексті активності соціальних агентів [van Deth, 2007].

включення, логічно підводить нас до необхідності аналізу виміру соціального включення в контексті суспільного розвитку, характеристик модерну і модернізації в наступному розділі.

Отже, завершуючи перший розділ, можна дійти таких висновків.

Теорії суспільства модерну й модернізації залишаються актуальними для дослідження сучасних суспільств та їх порівняння, незважаючи на серйозну критику опонентів попередніх чотирьох десятиліть. Їхні фундаментальні суперечності пов'язані з тим, що суспільство модерну є багатовимірним феноменом, тому не може бути представлене в одній ексклюзивній інтерпретації. Крім того, концептуальні суперечності є наслідком відсутності усвідомлення того, що модерн є водночас реальністю, а також ідеологічним і ціннісним уявленням про суспільну реальність.

У цьому розділі було виділено п'ять провідних сегментів соціологічного дискурсу модерну та модернізації і запропоновано комплексне бачення існуючих теорій модерну. Новизна втіленого способу аналізу й комплексного підходу, основи якого були закладені Дж. Александером і В. Цапфом, полягає в тому, що на відміну від традиційного уявлення соціологічного дискурсу модерну та модернізації як послідовної зміни теоретичних підходів і конкуренції дослідницьких програм, нами зроблено акцент на глибинній спільності різних теорій модерну й можливості взаємоуточнюючого застосування альтернативних пояснювальних платформ.

Для адекватного розуміння багатовимірної сучасності потрібне систематичне застосування комплексу напрямів соціологічного дискурсу модерну і модернізації, який охоплює: 1) теорії універсальної стадії еволюції; 2) теорії локальних цивілізацій (у варіантах європоцентризму і "численних модернів"); 3) теорії модерну як проекту; 4) теорії темпоральної орієнтації, змін та інновацій; 5) теорії ефективності й конкурентоспроможності.

Зазначені групи теорій пропонують різні інтерпретації сутності суспільства модерну і закономірностей його розвитку, які доповнюють одна одну, фокусуючись на його окремих вимірах. (Графічно такий комплексний підхід подано на рис. 1.3.1).

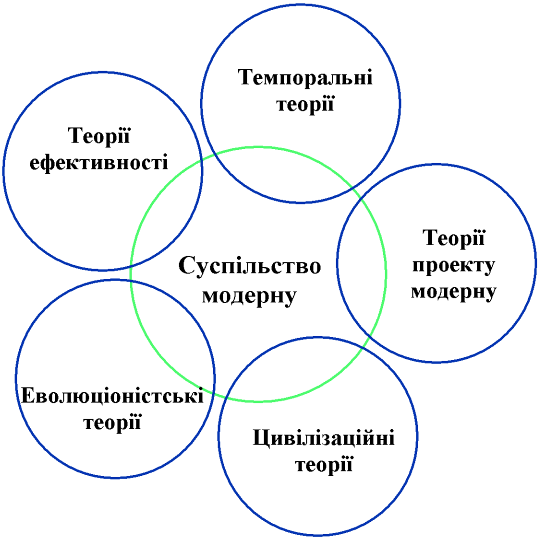


Рис. 1.3.1. Напрями соціологічного дискурсу і виміри суспільства модерну

Розроблений нами підхід дозволив коректно ідентифікувати та співвіднести різні виміри сучасного суспільства, які у своїй сукупності формують цілісну картину епохи модерну. Було продемонстровано сутнісні характеристики сучасного суспільства, які містять:

1. Модерну інваріантність – універсальні соціальні процеси й характеристики розвитку суспільства (диференціація, урбанізація, соціальна мобільність, тощо).

2. Цивілізаційну варіативність, особливості та унікальність культурних програм.

3. Суперечливість емансипаційного тренду, ціннісно-імперативний зміст, напруження й антиномічність суспільних процесів.

4. Перманентність змін, оновлення, релятивність та інноваційність.

5. Зростання ефективності, конкурентоспроможності, підвищення життєвих стандартів та якості життя.

У цьому розділі було також визначено обмеження, суперечності й евристичний потенціал сучасних теоретичних інтерпретації розвитку суспільства, соціальної еволюції, модернізації та

соціальних змін. На основі відмінностей трактування розвитку в сучасних природничих науках і соціології, що були виявлені, нами була обґрунтована модель, що включає шість вимірів суспільного розвитку:

1) економічне зростання;
2) науково-технічний розвиток;
3) соціальні зміни;
4) соціальну еволюцію;
5) розвиток суспільних відносин;
6) модернізацію.

На відміну від існуючих у соціології підходів, виміри розвитку суспільства запропоновано виділяти не за сферами суспільного життя або трансформаціями різних соціальних інститутів, а за характером і спрямованістю змін у суспільстві, які відбуваються на індивідуальному рівні (діяльність акторів, які намагаються розв'язати конфлікти, пристосовуються, продукують інновації та змінюють свій соціальний статус); на рівні колективної дії (соціальні рухи, поширення інновацій, способів і репертуарів дій); на макрорівні суспільства (структурні й інституціональні перетворення, зміни типу порядку, політичних режимів і суспільних відносин). Кожен із таких вимірів визначає відповідну теоретичну інтерпретацію розвитку соціуму та ракурс проведення наукового аналізу. Разом вони утворюють комплекс узгоджених теоретичних інтерпретацій розвитку, що дозволяє мінімізувати наявні концептуальні суперечності.

На основі розробленої моделі було обґрунтовано, що модернізація є процесом, коли суспільство відповідає актуальним викликам і оновлюється, досягаючи сьогочасного становища та порівняно високої конкурентоспроможності, при цьому задовольняється критерій оптимізації спроможності вибору людини. Спроможність вибору безпосередньо пов'язана з виміром розвитку суспільних відносин та є змістовним аспектом (на противагу формальному аспекту "найсучаснішого стану" суспільства) і термінальним критерієм модернізації. Таким чином, запропоновано розв'язання проблеми визначення змістовних орієнтирів розвитку суспільства.

Нарешті, у цьому розділі нами були уточнені наявні підходи компаративного аналізу й оцінки рівня розвитку різних суспільств із врахуванням їхніх цивілізаційних характеристик, що дозволило розв'язати іншу фундаментальну суперечність теорій суспільства модерну та модернізації, яка зумовлена невизначеністю спільного й відмінного для різних форм модерну.

На основі критичного розгляду інституціонально-універсалістського, локально-цивілізаційного і формально-компаративного підходів було визначено ключові виміри зіставлення різних форм модерну та рівня розвитку суспільств у глобальній світовій системі: стан і продуктивність економіки та матеріальна безпека, ефективність інститутів, адекватність культурних практик, ціннісні орієнтації й мотивація діяльності, людський капітал і когнітивна мобілізація, якість життя за об'єктивними та суб'єктивними критеріями, стан здоров'я і очікувана тривалість життя, соціальне включення, згуртованість й набуття повноважень.

Для вирішення питання щодо вдосконалення інструментів адекватного порівняння суспільств з різними цивілізаційними витоками і програмами модернізації із врахуванням інваріантних структурних, інституціональних та культурних характеристик модерну, були адаптовані теоретичний підхід "збільшення спроможності" (*the Capability Approach*) і пов'язана з ним модель соціальної якості, яка враховує протиріччя й напруження суспільства модерну.

З метою виокремлення універсально-модерних характеристик від особливостей національних інтерпретацій модерну, обґрунтовано, що критерії оцінки розвитку та порівняння суспільств мають співвідноситися зі стрижневою характеристикою соціальної організації – спроможністю вибору людини, тобто мірою її свободи, що соціально зумовлена. Саме людський вибір є універсальною категорію суспільства модерну, а збільшення спроможності вибору є інваріантом будь-якої локальної (національної) програми модернізації. Відповідно, усі такі локальні програми слід уважати не різними типами соціальної організації або альтернативними модернами [Mouzelis, 1999], а скоріше

варіативними констеляціями характеристик суспільства модерну, які до того ж постійно змінюються і переформатовуються залежно від зовнішніх викликів і внутрішніх протиріч.

Оскільки збільшення спроможності вибору передбачає активізацію соціальних агентів і можливості для такої активізації, то нами зроблено висновок, що передумовою для поєднання обох складових цього процесу є соціальне включення. Наш висновок підтверджується наявними теоретичними й методологічними новітніми підходами оцінки якості життя та порівняння суспільств [Анджелкович, 2011; Abbott, Wallace, 2014; Porter, 2015; Beyond GDP, 2015]. Утім, концептуальні розбіжності щодо визначення соціального включення, його ознак і ролі вимагатимуть його спеціального розгляду в контексті суспільного розвитку, характеристик модерну й модернізації.

Отже, у цьому розділі було встановлено, що суспільство модерну і суспільний розвиток мають різноманітні виміри. Проте такий погляд не є еклектичним. Усі виміри утворюють цілісну систему, оскільки вони тією чи іншою мірою об'єднані навколо спроможностей людини, складного та суперечливого процесу розширення спроможності вибору. Водночас, як було продемонстровано, збільшення спроможностей не може бути без соціального включення. Воно входить до того комплексу механізмів, що соціально зумовлюють міру свободи людини, – те, які можливості для неї відкриваються, а які ні. Саме це явище буде докладно розглянуто в наступному розділі.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ ЯК ВИМІР СУСПІЛЬСТВА МОДЕРНУ ТА ПРОЦЕСУ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Поняття "соціальне включення" ("соціальна інклюзія") набуло великого поширення як у дискурсі соціальної політики різних країн, так і в суспільних науках з кінця 1990-х років. Сьогодні це модний термін. Утім, попри значну кількість публікацій, можна констатувати, що сутнісні характеристики процесу соціального включення не є достатньо чітко визначеними. З основної маси літератури складно із впевненістю сказати, чим соціальне включення принципово відрізняється від подолання багатовимірної бідності чи відносної депривації; у чому його відмінність від інших соціологічних конструктів, таких, як інтеграція або соціальний капітал.

У цьому розділі, критично використовуючи наявні теоретичні інтерпретації, ми змістовно пов'яжемо феномен соціального включення з характеристиками суспільства модерну і його глибинними протиріччями, а також запропонуємо концептуальну модель на основі підходу "збільшення спроможності" та теорії громадянської сфери Дж. Александера для оцінки суспільного розвитку і перспектив модернізації. Адже, як зазначалось раніше, соціальне включення свідчить про наявні й потенційні спроможності вибору соціальних агентів, що є інваріантом суспільного розвитку, і таким чином, воно є важливим виміром для порівняння якості життя в суспільствах різного типу та з різними програмами модернізації.

2.1. Вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні концепції соціальної ексклюзії й інклюзії: соціальне включення як міра відносної депривації [28]

Зміни у суспільному житті викликають появу нових соціологічних інтерпретацій, теорій і конструктів. Унаслідок поглиблення нерівності усередині розвинених країн із 1980-х років [Esping-Andersen, 2007; Weeden, 2007; Piketty, 2014], а також концептуальної трансформації розуміння бідності в сучасній соціальній теорії, коли замість вертикальної стратифікації в центрі уваги опиняється горизонтальна диференціація з поділом на "інсайдерів" та "аутсайдерів" [Абрахамсон, 2001: с. 158], у соціологічних публікаціях почали активно використовувати конструкти "соціальне включення (інклюзія)" і "соціальне виключення (ексклюзія)". Вони широко вживаються у закордонній соціологічній літературі із середини 1990-х років у дослідженнях бідності, ринку праці та тривалого безробіття, міграції, якості життя, громадянських прав і держави соціального забезпечення [Rodgers, 1995; Room, 1995; Jordan, 1996; Levitas, 1996; Paugam, 1998; Procacci, 1998; Stewart, Askonas, 2000; Woodward, Kohli, 2001; Gough, 2006]. Ці конструкти також усе частіше використовуються в українській соціології у різних контекстах [Толстих, 2003; Оксамитна, Хмелько, 2004; Бабенко, 2007; Фурдига, 2010].

З іншого боку, у провідних країнах світу, передусім державах Європейського Союзу, у 1990-х роках сформувався напрям соціальної політики, спрямований на збільшення соціального включення та підвищення рівня інтеграції суспільства [Levitas, 1998; Ferrera, 2002; Silver, Miller, 2003; Béland, 2007]. Також по-

[28] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, що вперше було опубліковано: *Савельєв Ю. Б.* Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії / Ю. Б. Савельєв // Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія. – 2012. – Вип. 3. – С. 33–41.

дібний підхід до оцінки соціальної політики та стану суспільних процесів застосовується із 2000-х років у межах Програми розвитку ООН [UNDP, 2007; Анджелкович, 2011].

Поняття соціальної ексклюзії є більш поширеним у сучасній соціології і має приклади його концептуалізації й операціоналізації [Burchard, 2002; Оксамитна, Хмелько, 2004; Daly, Silver, 2008]. Ексклюзія концептуалізується як брак участі в основних видах діяльності суспільства [Burchard, 2002; Оксамитна, Хмелько, 2004], або, у більш широкому розумінні, як розрив соціальних зв'язків, що приводить до зменшення участі, доступу та солідарності [Silver, 1994: с. 539]. Р. Лістер зазначає, що у соціальній політиці конструкт "соціальне виключення" охоплює як існуючу нерівність на ринку праці, так і "аспекти громадянських (*citizenship*) та соціальних прав у більш широкому розумінні" [23, с. 221]. О. Рєвнівцева, яка у своїй статті головним чином використовує матеріали Н. Ільченко і Р. Жиленка, а також, значною мірою, роботу Н. Толстих, уважає, що в Україні соціальне виключення необхідно розуміти з позиції бідності й забезпечення зайнятості населення [Рєвнівцева, 2008: с. 104–105; Толстих, 2003; Ільченко, 2006]. При чому цей висновок суперечить викладеному в її статті лапідарному аналізу концепції ексклюзії.

Соціальне включення (інклюзія) функціонує в сучасній соціологічній літературі як допоміжний термін без концептуалізації в дослідженнях обміну в мережах, соціального капіталу і реалізації громадянських прав [Thye, 1997; Skrentny, 2006]. В. Радаєв пропонує використовувати міру включення до мереж як індикатор для вимірювання соціального капіталу [Радаєв, 2002: с. 27]. К. Урсуленко у схожий спосіб розглядає включення до соціальних мереж як структурний компонент соціальної солідарності [Урсуленко, 2009: с. 136]. Н. Ільченко і Р. Жиленко вперше в Україні здійснили спробу стислого огляду концепції соціального включення [Ільченко, 2006]. Проте явище соціального включення в їхньому огляді фактично залишилося у тіні соціальної ексклюзії, яку автори розуміли як нездатність підтримувати прийнятий у суспільстві спосіб життя через низький рівень освіти та бідність. С. Бабенко розглядає двобічний механізм екс-

клюзії-включення, який забезпечує розмежування груп з нерівними можливостями або відкриває доступ до ресурсів і "зміцнює життєві шанси" [Бабенко, 2007: с. 52]. Також було вказано на фактори ризику для соціального включення окремих груп, зокрема, формування компоненту особистісних ресурсів, соціальної й особистісної компетентності, ієрархій домінування і особливостей процесу міжособистісної комунікації [Савельєв, Дмитрук, 2010; Савельєв, Салата, 2010]. За замовчуванням включення розуміється як протилежність (з позитивним знаком) процесу виключення, на яке воно є відповіддю і по суті зводиться до усунення причин останнього.

У той же час, спираючись на існуючі дослідження, можна припустити, що соціальне включення є фундаментальним суспільним явищем і використання цього концепту не може обмежуватись тільки допоміжними функціями. По-перше, соціальне включення визначає інтеграційні процеси в соціальних системах [Wilson, 2006; Silver, 2010]. По-друге, воно (поруч з ексклюзією) є механізмом утворення "нових фундаментальних нерівностей у сучасних суспільствах" [Куценко, 2006: с. 67].

Ураховуючи те, що сам термін є багатозначним і вживається у різноманітних контекстах соціологічних досліджень, а політика соціального включення на сьогодні є пріоритетом найрозвиненіших суспільств світу, можна дійти висновку про необхідність з'ясування евристичного потенціалу поняття "соціальне включення" у сучасній соціології.

Соціальне включення є однією з базових характеристик суспільства. У соціології й інших соціальних науках існують теорії та конструкти, які використовуються для опису соціальної взаємодії і згуртованості. Відношення концептуальних підходів до розуміння соціальної інклюзії до інших конструктів та теорій на сьогодні не визначено. Таким чином, у цьому підрозділі ми розглянемо евристичні можливості й обмеження теоретичних інтерпретацій соціального виключення і соціального включення в контексті взаємодії соціально-політичного дискурсу й соціологічних теорій. Дослідницькі завдання включатимуть виділення і порівняння окремих підходів концепції соціальної ексклюзії й

інклюзії; установлення впливу на формування концепції ідеологічних парадигм; співвіднесення понять соціального виключення і включення; оцінку підходу відносної депривації спроможностей у розкритті сутності виключення та включення; з'ясування суперечностей існуючої концепції тощо.

Ураховуючи те, що в російськомовній та україномовній літературі вживаються як терміни "ексклюзія" й "інклюзія", так і "виключення" і "включення", які є аналогом англомовних (або франкомовних) термінів "*exclusion*" і "*inclusion*" відповідно, при розгляданні концепцій терміни "ексклюзія" і "виключення" у цій статті вживатимуться як синоніми. Це також стосуватиметься пари термінів "інклюзія"/"включення". Необхідність використання синонімічних термінів у даному випадку зумовлена їхнім застосуванням у публікаціях, що аналізуються. Також у 2010-х роках у російськомовних та україномовних публікаціях, починаючи з регіональних доповідей Програми розвитку ООН [Анджелкович, 2011; Лібанова, 2011], іноді вживаються терміни "відторгнення" і "залучення", які є повними відповідниками поняттям "*exclusion*" і "*inclusion*", що використовуються в міжнародних виданнях. Як уже зазначалось у першому розділі, ми дотримуємось більш консервативного перекладу і для цього є також змістовні причини, про які йтиметься нижче.

Незважаючи на відносно недавнє походження, існує більше трьох десятків наукових публікацій, у яких розглядається витоки та зміст концепту соціальна ексклюзія. Спільним для переважної більшості цих оглядів є її аналіз у контексті соціальної політики та її наслідків. Адже конструкт, що розглядається, має своє походження із досліджень бідності, депривації та тривалого безробіття. Як справедливо вказує Х. Сілвер, значення, з яким його використовують, залежить від впливу не тільки наукових парадигм, а й конкуруючих політичних ідеологій [Silver, 1994: p. 536]. Тому, як зараз буде продемонстровано, у межах саме соціально-політичного дискурсу сформувалась окрема лінія розвитку концепцій соціального виключення та включення. Звичайно, усередині цього дискурсу виникали різні підходи й відповідне конкуруюче бачення суспільних явищ.

Значна частина дослідників уважає, що термін "соціальна ексклюзія" виник у Франції та ввійшов до публічного дискурсу з роботою Рене Ленуара "Виключені" (*'Les exclus'*) у 1974 р. [Silver, 1994: p. 536; Procacci, 1998: p. 71; Burchard, 2002: p. 2]. В оригінальному значенні до виключених відносили тих людей, які не потрапляли до сфери дії системи соціального захисту держави, наприклад, ті, хто не мав поліса соціального страхування або втратив право на виплати з безробіття [Burchard, 2002: p. 2]. З іншого боку, поняття виключення також описувало становище осіб, які через фізичні або ментальні обмеження (особи з інтелектуальною недостатністю, з фізичними обмеженнями) не можуть брати участь у повноцінному житті і стають відчуженими від суспільства [Rawal, 2008: p. 162].

Х. Сілвер пов'язує виникнення концепту соціального виключення з ідеологією французького республіканізму [Silver, 1994]. У своїй найбільш цитованій публікації з цієї теми вона виділяє три "парадигми" (точніше ідеологічні концепції) соціальної ексклюзії, які по-різному пояснюють бідність, безробіття і депривацію залежно від розуміння сутності соціальної інтеграції та громадянських прав [Silver, 1994: p. 539, 541]. Саме перша з цих концепцій – "парадигма республіканської солідарності", яка мала коріння у Франції (у т. ч., соціальному католицизмі), у 1980-х років поширилась на континентальну Європу і згодом на весь Європейський Союз. Відповідно до цієї ідеології, соціальна ексклюзія є відображенням розриву соціального зв'язку між індивідуумом і суспільством як цілим [Silver, 1994: p. 538].

Друга концепція, яку Х. Сілвер називає "парадигмою спеціалізації", має коріння в ідеології лібералізму. Ця ідеологія пояснює соціальне виключення дискримінацією і порушенням прав, які зумовлюють відсутність або обмеженість доступу агентів до соціальних взаємодій, економічного обміну, а також ресурсів та послуг.

Третя "парадигма монополії" пов'язана з ідеологією соціал-демократії й розглядає ексклюзію як наслідок нерівності класів, домінування і монополізації ресурсів певними статусними групами [Silver, 1994: p. 570]. Ексклюзія безпосередньо є наслідком

соціального закривання (*closure*), що, як ми продемонструємо в підрозд. 2.3, споріднює цей підхід із соціологічними теоріями М. Вебера і П. Бурдьє.

На практиці при формуванні соціальної політики всі ці ідеологічні концепції можуть поєднуватись, маючи на меті усунення комплексу різних причин соціального виключення. Проте, перша точка зору отримала найбільше поширення. Сама Х. Сілвер разом із М. Дейлі вважає, що саме солідарність є ключовим компонентом для розуміння процесів ексклюзії та забезпечення інтеграції суспільства і зближує республікансько-католицький солідарізм з комунітарною традицією А. де Токвіля і концепцією соціального капіталу [Daly, Silver, 2008: p. 564].

Проте, критику, яку Х. Сілвер спрямовувала на обмеження інших ідеологічних течій, можна логічно повернути і проти так званої республіканської парадигми. Статусні позиції та класова належність у її межах не відіграють важливої ролі. Найяскравіше така точка зору проявилась у розділенні вертикальної стратифікації й горизонтальної диференціації, що була запропонована А. Туреном. На відміну від класової нерівності, яка створює вертикальний поділ, ексклюзія відображає неієрархічну геометрію центра і периферії, що лежать в одній площині: "інсайдери" знаходяться усередині кола, а "аутсайдери" поза ним [Burchard, 2002: p. 3; Абрахамсон, 2001: c. 158].

Інша авторитетна дослідниця проблем соціального виключення Р. Левітас указує на нерівність позицій, через які здійснюється доступ до ринку праці, а також існування дискримінації неоплачуваної праці [Levitas, 1996: c. 224]. Вона, у свою чергу, пропонує виділити три окремих дискурси соціальної ексклюзії:

1) дискурс перерозподілу, у центрі уваги якого бідність;

2) дискурс морального андеркласу, у якому акцентуються ціннісна й поведінкова делінквентність виключених;

3) соціально-інтеграційний дискурс, який фокусується на доступності оплачуваної роботи [Levitas, 1998: c. 7].

Р. Левітас уважає, що перший дискурс є більш широким і сучасна соціальна політика у Великій Британії, яка у центрі її уваги, зміщується від першого до поєднання останніх двох [Levitas, 1998: p. 27].

Таблиця 2.1.1. **Система факторів соціальної ексклюзії**

Дискурси соціальної ексклюзії за Р. Левітас / **Парадигми За Х. Сілвер**	**Дискурс перерозподілу**	**Дискурс морального андеркласу**	**Соціально-інтеграційний дискурс**
Парадигма Республіканської солідарності	Недооцінка праці; відсутність власності; втрата житла	Розрив зв'язків із суспільством; невідповідність цінностям і нормам, які панують у суспільстві	Відчуженість від ринку оплачуваної праці; відсутність необхідних знань, умінь і кваліфікації
Парадигма спеціалізації	Відсутність політично-правового визнання; порушення громадянських прав	Ізольованість; етнорасова і культурна дискримінація; громадське неприйняття	Дискримінація на ринку праці; дискримінація неоплачуваної праці
Парадигма монополії	Класова нерівність; домінування і монополізація ресурсів статусними групами	Негативний соціальний капітал; криміналізація	Нерівність доступу до ринку праці; кваліфікаційні бар'єри; соціальне закривання

Таблиця укладена автором за аналізом публікацій Х. Сілвер і Р. Левітас [Silver, 1994; Levitas, 1996; Levitas, 1998].

Порівнюючи дві зазначені типології Х. Сілвер і Р. Левітас, можна дійти висновку, що вони в основному збігаються (див. табл. 2.2.1). Хоча типологія Х. Сілвер більш ґрунтовна і звертає увагу саме на ідеологічні засади пояснення явищ соціальної ексклюзії.

Поняття "соціальне виключення" стало також невід'ємною частиною політичного дискурсу Європейської комісії із середини 1980-х років під час президентства Жака Делора, коли у Брюсселі звернули увагу на необхідність узгодженої системної політики

щодо подолання бідності, оскільки саме по собі економічне зростання цю проблему не вирішувало [Ferrera, 2002: p. 228]. Цей термін був популяризований французькими політиками та інтелектуалами [Daly, Silver, 2008], хоча поруч з ним був уживаний термін "соціальна дискваліфікація" [Paugam, 1998: p. 43].

Ряд авторів звертають увагу на те, що поняття *соціального виключення*, яке почалось використовуватись на додаток до поняття *бідності*, мало дещо розпливчастий зміст, що власне і було однією із причин його привабливості для політиків [Woodward, Kohli, 2001; Ferrera, 2002]. В офіційних документах ЄС терміни *соціальне виключення* та *бідність* уживаються нерозривно один від одного і часто як синоніми. Проте, на відміну від бідності, соціальне виключення сьогодні розглядається як більш складний багатовимірний конструкт, який охоплює громадянські права, дискримінацію, аспекти трудової зайнятості, здоров'я, освіти і комунікації [Lister 1998; Ferrera, 2002; UNDP, 2007].

С. Оксамитна і В. Хмелько зауважують: "якщо бідність уважається певним становищем, станом, більш статичним явищем, то соціальна ексклюзія більшою мірою стосується процесуальності, тобто процесів маргіналізації, причин та наслідків обмеження доступу до основних соціальних інститутів суспільства" [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 67; також див.: Абрахамсон, 2001: с. 159]. Вони ще дотримуються позиції, згідно з якою ексклюзія концептуалізується як брак участі в основних видах діяльності суспільства, що дає можливість досліджувати "кризу соціальних зв'язків" [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 68; також див.: Burchard, 2002]. Із п'яти змінних, які вони обрали індикаторами браку участі та, відповідно, ексклюзії, дві стосуються рівня доходу і споживання (тобто бідності), а інші три – це тривале безробіття, низький рівень освіти й відсутність підтримки близьких [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 68–69]. Останній показник є дуже важливим, оскільки соціальна ексклюзія не обмежується бідністю, а свідчить про розрив соціальних зв'язків і характеризує рівень інтеграції суспільства [Silver, 2010; Wilson, 2006]. Крім того, соціальне включення не означає обов'язково

кінець бідності, оскільки, "бідність є матеріальною проблемою розподілу…, соціальна ексклюзія – це проблема соціальних відносин" [Silver, Miller, 2003: c. 1, 3].

Н. Толстих виділяє три ознаки виключення: до низького рівня "споживання та доходу індивідів чи груп", тобто власне бідності, вона додає "обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту" і "переважно пасивний тип взаємодії із суспільством" [Толстих, 2003: с. 82]. Такий підхід пов'язаний з теоретичними пошуками західних авторів, які намагаються визначити розмірності соціальної ексклюзії [Room, 1995; Woodward, Kohli, 2001; Aasland, 2001]. Серед українських соціологів його також поділяють С. Оксамитна і В. Хмелько, виокремлюючи три ключові прояви браку участі: у споживанні, оплачуваній праці, соціальній взаємодії та підтримці [Оксамитна, Хмелько, 2004: с. 68]. Із принципово іншої позиції, яка походить від концепції соціального закривання М. Вебера, С. Бабенко використовує терміни *ексклюзія* і *включення* для "аналізу динаміки соціальної структури" та міжгрупових взаємодій і концептуалізує їх як "аспект… відтворення, закріплення та сприйняття соціальних нерівностей" [Бабенко, 2007: с. 49].

Підкреслимо, що термін "соціальна інклюзія" (або "соціальне включення") у політичному дискурсі й науковій літературі цілковито підпорядкований концептуалізації соціальної ексклюзії. Аналіз публікацій показує, що часто автори використовують перший як такий, що має позитивне значення [29], але насправді вони розглядають прояви соціального виключення, які вже зазначались [Atkinson, 2002; Wilson, 2006; Fremstad, 2008; UNDP, 2007; Atkinson, Marlier, 2010].

Н. Равал доходить висновку, що ексклюзія і інклюзія є двома нерозривним частинами одного явища, причому зміст останньої не експлікується і вона може бути визначена лише стосовно першої [Rawal, 2008: p. 171]. Т. Аткінсон і Е. Марльє розуміють соціальну інклюзію "як процес, за допомогою якого суспільства борються з бідністю і соціальним виключенням" [Atkinson, Marlier, 2010: p. 1].

[29] Х. Сілвер пояснює це бажанням зосередитись на цілях майбутнього, а не проблемах минулого, і виглядати позитивно для зовнішнього спостерігача [Silver, 2010: p. 194].

Наявні практики соціального включення в Європейському Союзі також зводяться до боротьби із соціальною ексклюзією, бідністю та безробіттям [Joint Report, 2010]. Вони не пов'язані зі змінами в соціальній структурі й передбачають допомогу при виході (поверненні) до ринку праці, в отриманні більш якісної роботи шляхом навчання та розвитку нових умінь і навичок, у першу чергу IT, консультативні послуги та підтримка. Також сюди належать забезпечення повного доступу до якісних послуг в охороні здоров'я та покращення умов праці, що гарантуватиме більшу та довшу працездатність. Пролонгація працездатності й зайнятості людей старшого віку розглядається як спосіб, що автоматично забезпечує соціальне включення. Окремо здійснюється підтримка тих, хто нездатний працювати, і яким гарантується достатній рівень добробуту [Joint Report, 2010].

Е. Фелпс зводить соціальне включення до економічного, розуміючи його як наявність "оплачуваної роботи у формальній економіці", яка дає заробіток, необхідний для того, щоб "бути самодостатнім" [Phelps, 2003: p. 1]. Воно також ототожнюється з подоланням межі бідності, що в Європейському Союзі офіційно визначається щодо існуючого рівня матеріального добробуту в суспільстві в цілому і становить 60 % національної медіани чистого доходу домогосподарств [Joint Report, 2010]. Такий саме показник Ш. Фремстад пропонує використовувати для США, де бідність вимірюється в абсолютних, а не відносних числах [Fremstad, 2008]. За допомогою коефіцієнта варіації визначається інтегрованість (рівномірність) регіонів відповідно до загальнонаціональних показників [Stewart, 2003: p. 340].

Крім рівня доходу і зайнятості до соціального включення відносять можливість реалізації громадянських прав [Köhler, 2009], політико-правове визнання й надання громадянства [Odmalm, 2005], доступність освіти, у тому числі для людей з особливими потребами (інклюзивна освіта) [Allan, 2003]. Л. Уілсон пропонує вимірювати інклюзію через індекс згуртованості та міру конфліктності суспільства або громади, фактично ототожнюючи її із солідарністю [Wilson, 2006: p. 356]. Навпаки, Т. Аткінсон і Е. Марльє зазначають, що соціальна інклюзія не дорівнює згуртованості та інтеграції [Atkinson, Marlier, 2010: p. 5].

Н. Ільченко і Р. Жиленко зводять у дещо нетрадиційний спосіб соціальне включення до висхідної мобільності "шляхом підвищення соціального статусу особи чи групи осіб, за умови, що новий статус надасть їм більшого впливу на всі сторони життя громади та суспільства в цілому" або "шляхом повернення… до загальновизнаної соціальної ієрархії" [Ільченко, 2006: с. 3]. Якщо "повернення до соціальної ієрархії" можна трактувати як поновлення соціального зв'язку (оскільки, як зазначалось, відповідно до республіканської ідеологічної парадигми, за певних умов має місце його розрив), то ототожнення мобільності й інклюзії розмиває межі останньої. Оскільки у цьому випадку питання, до яких саме відносин, інститутів чи підсистем власне відбувається включення, стає нерелевантним (адже це можуть бути будь-які підсистеми), то й термін інклюзія втрачає сенс.

Усі ці підходи ігнорують власну природу соціального включення і за допомогою індикаторів, які пропонуються, вимірюється саме соціальна ексклюзія (як міра включення), а не те, як відбувається соціальне включення і яким є його результат. У політичному дискурсі Європейського Союзу панує підхід, заснований на використанні даних національної статистики, коли одиницею аналізу є країна. Актори, їхні стратегії та взаємодії із соціальними інститутами залишаються поза увагою. Можна погодитись з висновком М. Дейлі та Х. Сілвер, що поняття "соціальна ексклюзія" є концептуально менш розробленим, ніж інші поняття, наприклад, соціальний капітал, і йому бракує власної інтелектуальної традиції [Daly, Silver, 2008: p. 543]. Додамо, що це ще більшою мірою стосується ситуації із соціальним включенням.

А. Сен у своєму змістовному аналізі проблеми ставить питання, чи є поява ідеї соціального виключення концептуальним внеском до теорії або цей термін залишається суто риторичним і лінгвістичним засобом [Sen, 2000: p. 12]. (До цього можна було б додати – ідеологічним конструктом). А. Сен доходить висновку, що концептуальний внесок полягає в акценті на багатомірність і відносний характер депривації, хоча такий підхід він не вважає принципово новим і пов'язує його з арістотелівською традицією розуміння свободи та спроможності, яка у Новий час була розвинена Адамом Смітом [Sen, 2000: p. 47].

Розуміння соціальної ексклюзії як відносної й багатомірної депривації є підсумком розвитку цієї концепції у соціально-політичному дискурсі та пов'язаних з ним соціальних теоріях. А. Сен найкращим чином висловив її сутність: ексклюзія – це виключення із соціальних відносин, яке, по-перше, є прямим проявом бідності спроможностей (*capability poverty*), по-друге, може призводити до інших деприваций, що, у свою чергу, ще більше обмежує життєві можливості [Sen, 2000: p. 4, 5].

Відносна комплексна депривація перебуває у центрі уваги всіх згаданих ідеологічних парадигм: комунітарно-республіканської, ліберально-інтеграційної та соціалістично-редистрибутивної. Виключення із соціальних відносин може бути примусовим або добровільним, цілеспрямованим чи ненавмисним. Вони лише по-різному пояснюють її причини та наслідки і пропонують різні засоби протидії. Незважаючи на розбіжності, усі існуючи ідеологічні підходи можуть бути об'єднані на основі концепції відносної депривації та порушення соціальних зв'язків у єдиний соціально-політичний дискурс соціального виключення.

Відповідно, соціальна інклюзія має тлумачитись як поновлення соціальних зв'язків, входження до системи відносин, залучення до мереж, подолання нерівності та компенсація скрут. Зв'язки, мережі, нерівності, звичайно, є дуже різними у всіляких сферах діяльності. Відносність депривації означає необхідність мати порівняльну базу для її визначення [30]. Це вимагає введення уявлення про норму для встановлення депривації. Вона може бути, по-перше, результатом суб'єктивного сприйняття агентом, по-друге, інтерсуб'єктивним ставленням соціальної групи або суспільства в цілому, по-третє, визначена відповідними соціальними інститутами, передусім, державою. Наприклад, як на практиці соціальної політики в ЄС, це може бути система стандартів, яка охоплює необхідний рівень доходів, певний час відсутності на ринку оплачуваної праці, стан здоров'я, рівень освіти і професійної кваліфікації тощо.

[30] Ексклюзія як має природу в соціальних відносинах, так і є відносною (релятивною) (*relational and relative*) [Silver, 2010: p. 190–191].

Проблема полягає у тому, що всі ці стандарти умовні, а їхня властивість бути пороговим значенням, що відокремлює бідну людину від людини із прийнятним рівнем доходів або тривалого безробітного від звичайного, перебільшена. Використання таких стандартів для оцінки ризикує бути суто дескриптивним. З іншого боку, залишається незрозумілим, як депривація відповідно до визначеної норми співвідноситься з виключенням із соціальних відносин. Адже для однієї тієї самої депривації можуть бути абсолютно різні причини, які, у тому числі, могли бути викликані авжеж не руйнацією соціальних зв'язків. Наприклад, людина може втратити роботу через скорочення персоналу, сімейні проблеми або у зв'язку з погіршенням стану здоров'я. Людина може бути відсутньою на ринку праці протягом тривалого часу, але залишитись фінансово забезпеченою, маючи заощадження, або завдяки підтримці родини.

Існує також проблема релятивізації екслюзії та включення. Оскільки включення може відбуватись (або не відбуватись) до різноманітних соціальних відносин, мереж і царин життя, то, як зазначають Р. ван Беркель, І. Х. Моллер і К. Вільямс, будь-який індивідуум протягом свого життя є включеним до певних соціальних підсистем і виключеним з інших. При чому з часом на своєму життєвому шляху всі без винятку індивідууми стикаються зі змінами у процесі інклюзії, коли вони виключаються з одних підсистем (напр.., ринку праці) і включаються в інші (систему соціального забезпечення). Тому концепти інклюзія / ексклюзія зазначені автори пропонують розглядати як "*динамічні"* (курсив в оригіналі. – *Ю. С.*), позаяк "ніхто не може бути включеним до усіх (під) систем або, навпаки, бути виключеним із них усіх в один і той же час" [Berkel, 2002: p. 27].

З цією точки зору говорити про інклюзію або ексклюзію можна лише "*у відношенні до специфічної соціальної системи* (сегменту, класу або функції системи)" [Berkel, 2002: p. 28] (курсив в оригіналі. – *Ю. С.*), а визначення статусу інсайдерів та аутсайдерів у контексті інших підсистем або суспільства в цілому не має сенсу. Такий релятивізм може призвести до ігнорування структурних нерівностей і втрати змістовного наповнення понять *виключення* і *включення*. Оскільки мереж і соціальних під-

систем існує безліч, механізми та наслідки соціальної ексклюзії у таких підсистемах можуть бути абсолютно різними, які неможливо порівняти. Через незіставність статусів виникає ціла низка колізій, які ускладнять розуміння сутності суспільних явищ. Наприклад, нелегальний трудовий мігрант, який не має громадянських прав і є виключеним у цивільно-політичному сенсі, може нелегально працювати, тобто бути включеним до ринку праці. У той же час громадянин цієї країни може бути безробітним тривалий час, тобто виключеним із цього ринку. До того ж, цілком імовірно, що рівень доходів працюючого нелегального мігранта поступатиметься доходу безробітного громадянина, якщо останній є включеним до системи соціального забезпечення. Як у такій ситуації інтерпретувати стан включення до ринку праці мігранта? Якщо його праця недооцінена (а це загальне правило), то має місце дискримінація. Як дискримінація співвідноситься з його включенням до цієї підсистеми?

Подальша релятивізація термінів ексклюзії та включення, тобто коли визнається, що обидва стани мають як негативні, так і позитивні моменти [Berkel, 2002: p. 30], руйнує їхній концептуальний зв'язок з відносною депривацією спроможностей. Така проблема закладена також у самому підході А. Сена, який пропонує відрізняти несприятливе включення (*unfavourable inclusion*) поруч зі звичайним [Sen, 2000: p. 28–29]. Таким чином, депривація може бути наслідком не лише ексклюзії, а й несприятливої інклюзії. Якщо ж уявити за аналогією протилежну їй форму "сприятливої ексклюзії", то можна дійти висновку, що ексклюзія, яка зазвичай зумовлює депривацію, виявляючись сприятливою, до неї не призводить, в той час як інклюзія, що має компенсувати депривацію, у несприятливій формі сама її породжує.

Р. ван Беркель, І. Х. Моллер і К. Вільямс апелюють до суб'єктивної оцінки самими соціальними агентами, яка, зрештою, заснована на моралі, і стверджують таке: "Якщо система є огидною, то краще залишатись виключеними" [Berkel, 2002: p. 30]. Вони наводять зразки довільної оцінки на кшталт небажання безпритульних або наркозалежних бути включеними до "нормального життя суспільства". Але й в утилітаристському розумінні можна вказати на значну кількість ситуацій, коли стан виклю-

чення дає переваги замість депривації і навпаки. Наприклад, члени профспілки можуть бути звільнені за участь у страйку або матимуть менше шансів при прийомі на роботу, ніж ті, хто не є членом і уникає робітничих заходів, тобто формально є виключеним (або самовиключеним).

Єдиним засобом уникнути цих труднощів є типове для наявного соціально-політичного дискурсу рішення – ігнорувати всю багатоманітність зв'язків, мереж і інститутів, у яких може відбуватись включення та виключення у різних комбінаціях, і зосередитись лише на тих підсистемах, які є найважливішими у житті людей [Berkel, 2002: p. 31]. У більшості випадків дослідники стають на позиції багатомірності процесу включення / виключення і залишають три традиційні рівні, які відповідають базовим підсистемам суспільства – державі, ринку, громадянському суспільству:

1. Політичний – включення / виключення у контексті громадянських прав.
2. Економічний – включення / виключення на ринку праці.
3. Цивільний – включення / виключення у громадянському суспільстві й соціальній сфері [Woodward, Kohli, 2001: p. 4; Aasland, 2001: p. 1028].

Інша радикальна точка зору полягає у тому, щоб виокремити одну ключову розмірність, яка визначатиме всю іншу сукупність соціальних позицій агента. По-перше, це редистрибутивний підхід, згідно з яким рівень доходу (або відносна бідність) є визначальним [Levitas, 1998; Fremstad, 2008]. В Україні його поділяє О. Рєвнівцева [Рєвнівцева, 2008: с. 105], але у зарубіжній літературі він еволюціонує у бік багатомірності [Абрахамсон, 2001: с. 164]. Саме багатомірність ексклюзії, як зазначалось, уважається вагомою перевагою цього концепту перед бідністю.

По-друге, це поширений сьогодні в Європейському Союзі підхід залучення до ринку оплачуваної праці, який уже критикувався вище. Його прихильники переконані в тому, що цей тип включення, принаймні в західному суспільстві, є не тільки джерелом достатнього рівня доходу, але й "королівською дорогою до соціетальної інклюзії через нові мережі, вищий статус, більшу упевненість у собі та більше визнання ззовні за здійснювання чогось

корисного для суспільства" [Berkel, 2002: p. 31]. Тобто, інші розмірності соціального включення не заперечуються, а вибудовуються ієрархічно щодо чільного фактора. Проте, у всіх вищезгаданих випадках в основі процесу експлюзії все одно є відносна депривація, незалежно від того, у скількох і в яких саме сферах вона відбувається. А якщо це так, то у межах наявної концепції *соціальна ексклюзія є функцією соціальної нерівності*. Відповідно, ця концепція не відображає ті процеси виключення, які відбуваються внаслідок інших причин поза впливом нерівностей, і не може адекватно описати та пояснити причини й механізм соціального включення як подолання нерівності.

Отже, домінуюча концепція соціального виключення і включення сформувалась у взаємодії соціально-політичного дискурсу західноєвропейських країн і соціологічних теорій у 1970–1990 рр. під впливом вагомих ідеологічних течій (парадигм), які порізному пояснювали природу суспільних проблем і пропонували загальні принципи оптимального суспільного устрою. Це комунітарно-республіканська, ліберально-інтеграційна й соціалістично-редистрибутивна ідеології. Концепція соціального виключення та включення прийшла на заміну концепції соціального захисту і забезпечення, що змінило попередню соціальну політику сприяння рівності на політику створення рівності можливостей. У межах цієї лінії розвитку концепції таке ідеологічне бачення вплинуло на соціологічні теорії солідарності, бідності, зайнятості та безробіття, дискримінації тощо, і зумовило появу альтернативних дослідницьких підходів, які відрізнялись розумінням причин, механізмів і наслідків соціальної ексклюзії. Саме через близькість до соціально-політичного дискурсу в цих соціологічних теоріях концепція соціального виключення невід'ємно пов'язана з уявленням про соціальну інклюзію, як її протилежний та бажаний стан, і має нормативний характер.

Незважаючи на те, що домінуючим став дискурс розриву соціальних зв'язків, який ґрунтується на комунітарно-республіканській ідеології, спільним для всіх трьох ідеологічних парадигм є розуміння сутності соціальної ексклюзії як відносної та багатомірної депривації спроможностей. Відповідно, соціальне вклю-

чення у соціально-політичному дискурсі й похідних від нього соціологічних теоріях може розумітись як подолання депривації та поновлення соціальних зв'язків.

Утім, таке розуміння призводить до дескриптивно-нормативного наповнення концепту "соціальне включення", позбавляє його самостійного смислового навантаження, оскільки він може означати лише нульову точку на шкалі ексклюзії, тобто стан відсутності депривації. З іншого боку, існує ризик релятивізації термінів виключення і включення, що розмиває межі феномена та уподібнює його соціальній мобільності. Також постає проблема визначення, стандартів, показників і переліку підсистем або розмірностей соціального включення.

Таким чином, пануюче сьогодні у літературі концептуальне бачення зводить соціальне виключення та включення до міри відносної депривації. Це дозволяє виявляти депривовані групи й описувати їхнє становище у контексті суспільних норм і стандартів життя. Проте таке бачення має обмеження поза дескриптивною метою.

Протиріччя концепції соціального включення полягає у тому, що, маючи своє коріння в соціальній теорії, ця концепція, сформувалась і продовжила розвиватися під впливом ідеологічних парадигм та соціально-політичного дискурсу. Виходячи із сутності концепції як відносної депривації спроможностей, поширена теза про заміну ієрархічних нерівностей горизонтальним розмежуванням у суспільстві доби постмодерну є лише риторичним та ідеологічно обумовленим прийомом і не є теоретично обґрунтованою. Також наявна концепція не враховує існування факторів ексклюзії, що не пов'язані із соціальною нерівністю. У межах концепції суперечливим є взаємини між ексклюзією та включенням, з одного боку, і депривацією – з іншого, оскільки остання може не супроводжуватись розривом соціальних зв'язків, а такий розрив не призводити до депривації. Розв'язання зазначених суперечностей можливе за умов звільнення концептуального бачення соціального включення від впливу соціально-політичного дискурсу і його узгодження із соціологічною теорією розвитку суспільства.

2.2. Концептуальні засади політики соціального включення 1990–2000-х років в Європейському Союзі [31]

Розвинені європейські країни і Європейський Союз у цілому є світовими лідерами у використанні концептуально обґрунтованих підходів до керування суспільними процесами. Заслуговує на увагу той факт, що наприкінці XX ст. політика соціального включення була визначена частиною Лісабонської стратегії десятилітнього розвитку ЄС [European Commission, 2000]. Європейська комісія також була ініціатором і замовником теоретичних розробок із моніторингу розвитку суспільства й соціальної якості [European Network, 2005; Stiglitz, 2009; GDP and beyond, 2009; Beyond GDP, 2015]. На основі цих розробок було визначено чинну стратегію розвитку Європейського Союзу, яка передбачає інклюзивне зростання із високим рівнем зайнятості населення на ринку праці, що забезпечує "економічну, соціальну й територіальну згуртованість" [Europe, 2010].

У цьому підрозділі ми визначимо витоки і концептуальні засади політики соціального включення (інклюзії) у країнах Європейського Союзу і надамо оцінку здобуткам, перевагам та обмеженням цієї політики в контексті сучасних суспільних процесів і проблем.

Політика соціального включення Європейського Союзу заснована на комбінації ідеологічних парадигм, що були розглянуті, і фокусується на нерівному доступі (або його відсутності) до ресурсів. Якщо в США політика соціального включення до системи освіти, ринку праці та громадських служб була спрямована, насамперед, на осіб, які через фізичні або ментальні обмеження не можуть брати участь у повноцінному житті, а визнання права рівних можливостей для таких осіб стало заве-

---

[31] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, що вперше було опубліковано: *Савельєв Ю. Б.* Оцінка концептуальних засад політики соціального включення (соціальної інклюзії) у Європейському Союзі / Ю. Б. Савельєв // Соціологічні дослідження : зб. наук. пр. – 2011. – № 11. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 164–176.

ршенням руху за громадянські права, коли в 1975 р. конгрес США прийняв федеральний закон (*Individuals with Disabilities Education Act*), який гарантував інклюзивну освіту [Allan, 2003], то в Європейському Союзі її метою було подолання бідності та тривалого безробіття.

В офіційних документах ЄС термін бідність з кінця 1990-х років почав вживатися як синонім соціальної ексклюзії, але останній охоплював різні контекстуальні аспекти, пов'язані з бідністю (або, якщо взяти ширше, соціальною нерівністю) [Ferrera, 2002; Silver, Miller, 2003]. Це ситуація, "коли люди мають перешкоди для повноцінної участі в економічному, соціальному і громадському житті та (або) коли їхній дохід і доступ до інших ресурсів (особистих, родинних, соціальних та культурних) є таким неадекватним, що заважає (*exclude*) їм мати життєві стандарти і якість життя, які вважаються прийнятними у тому суспільстві, в якому вони живуть. У таких ситуаціях люди часто не можуть повною мірою користуватись своїми фундаментальними правами" [Joint Report, 2007]. Це не просто бідні або постійно безробітні, а "аутсайдери, які залишились поза основним рухом суспільства (*left out of mainstream society*) і опинились позаду (*left behind*) в економіці, що глобалізується" [Silver, Miller, 2003: p. 1].

Утім, соціально виключеними можуть бути не лише індивідууми, а також окремі домогосподарства, територіальні громади, цілі райони [Pavis, 2001: p. 292]. Серед причин соціального виключення виділяють:

- структурно-економічні (нерівність економічних умов, сегреговані ринки праці, недооцінка праці);
- брак солідарності та руйнування соціальних зв'язків;
- дискримінацію;
- відсутність політично-правового визнання;
- інституційне громадянське неприйняття;
- історичне пригнічення (колоніалізм) (*Historical oppression*);
- самовиключення (*Self-exclusion*);
- перманентне безробіття;
- брак освіти, професійних вмінь і навичок;
- відсутність житла або погані житлові умови;

- кримінальне оточення;
- проблеми зі здоров'ям; сімейні проблеми;
- ізольованість домогосподарств самотніх людей (*isolated single-member households*) [Pavis, 2001; Joint Report, 2007].

Із кінця 1990-х років в Європейському Союзі поруч із поняттям соціальної ексклюзії все частіше використовується термін *соціальне включення*, зміст якого залишається більш розпливчастим і, навіть, незрозумілим. Він застосовувався для позначення зусиль, спрямованих на подолання ексклюзії, і мав позитивну конотацію, позначаючи протилежний, бажаний стан, що приваблювало європейських політиків. Соціальна інклюзія стала невід'ємною частиною стратегічної мети ЄС, яка була поставлена на Раді Європи у 2000 р. і відома як Лісабонська стратегія. Було визнано, що "розбудова Європейського Союзу, який забезпечує більше включення" ("*a more inclusive European Union*"), "є основним елементом у досягненні стратегічної мети Союзу… стати найбільш конкурентоспроможною й динамічною у світі економікою, що заснована на знаннях, і яка здатна до сталого економічного розвитку зі зростанням числа і підвищення якості робочих місць та з більшою соціальною згуртованістю" [European Commission, 2000]. Ця стратегія є складовою концепції сталого розвитку, яка прийнята як фундаментальна ідея існування Європейського Союзу. Одним із семи викликів та пріоритетів оновленої у 2006 р. стратегії зазначені "соціальне включення, демографія та міграція" [European Commission, 2007], тобто питання людського капіталу. Відповідно до цієї стратегічної мети передбачаються інвестиції у людські ресурси, освіту, безперервне навчання протягом життя (*Lifelong learning*), науку та технології, системи комунікації, інноваційні галузі економіки [Building, 2003; Nicase, 2013].

Поширення такого підходу на державну політику в ЄС призвело до того, що концепція соціального включення прийшла на заміну концепції соціального захисту (*social protection*) та соціального забезпечення (*welfare*) у другій половині 1990–початку 2000 рр. Найяскравіше це відобразилось у підході Тоні Блера та лейбористського уряду у Великій Британії в 1990-х роках. Тоді було ідеологічно обґрунтовано і розпочато перехід від держави

"пасивного соціального забезпечення", яка сприяла "залежності та браку ініціативи", до держави "активного соціального забезпечення" або включення, що заохочує "особисту відповідальність" та пропонує нові можливості [Lister, 1998: p. 224].

Метою цих трансформацій було підвищення ефективності системи соціального забезпечення і сприяння конкурентоспроможності європейської економіки. У той же час вади такої політики й ігнорування структурних нерівностей не могли залишитися без критики. Як справедливо зазначає Р. Лістер, дискурс сприянню рівності був замінений на дискурс рівності можливостей "з наголосом на освіту, професійну підготовку… радше, ніж перерозподіл доходів через податкову систему" [Lister, 1998: p. 216]. Ішлося про розбудову суспільства, що засновано на меритократії з відкритими мережами, у якому мобільність відбуватиметься поза впливом класової структури і вже не основуватиметься на існуючих ієрархічних відносинах між акторами. Утім, наголошує Р. Лістер, "коли уряд зобов'язався сприяти соціальному включенню, виявилось, що він полишив мету сприяння більшій рівності" [Lister, 1998: p. 224].

Для реалізації політики соціального включення у 2000 р. було засновано Комітет соціального захисту (*Social Protection Committee (SPC*) [Joint Report, 2007]. Діяльність щодо боротьби з бідністю та підвищення соціального включення відбувається шляхом "Відкритого методу координації" (*'Open Method of Coordination' (OMC*), який охоплює систему спільних для всіх членів Євросоюзу цілей, спільних індикаторів, національних моніторингів та Програму спільної дії (*Community Action Programme*) [Joint Report, 2007]. Особливістю цього методу є відсутність законодавчого регулювання та правових зобов'язань. Він обмежується оцінюванням, рекомендаціями та планами дій. У березні 2006 р. Рада Європи ухвалила систему спільних цілей, яка спрямована на забезпечення "для всіх доступу до ресурсів, прав, послуг, які необхідні для участі у суспільному житті, попередження виключення та боротьбу з усіма формами дискримінації, які призводять до виключення [та забезпечення] активного соціального включення всіх [людей] шляхом сприяння участі у ринку праці та боротьби з бідністю й виключенням"

[European Commission, 2007]. У червні 2006 р. Комітет соціального захисту схвалив систему спільних індикаторів соціального включення та соціального захисту. Із цього часу щорічно відбувається моніторинг і публікуються спільний та національні доповіді щодо соціального включення [Joint Report, 2007].

Аналізуючи доповіді Європейської комісії та національних урядів, стає очевидним, що наявні практики соціального включення є доволі обмеженими та не пов'язані зі змінами в соціальній структурі й поновленням соціальних зв'язків. Що передбачає "активне" соціальне включення (*active inclusion*), яке пропонується в Брюсселі, у реальності? Це допомога при виході (поверненні) до ринку праці в отриманні більш якісної роботи шляхом навчання та розвитку нових умінь і навичок, у першу чергу IT (*upgrade skills*), консультативні послуги та підтримка (*counseling*). Також сюди належать забезпечення повного доступу до якісних послуг з питань охорони здоров'я та покращення умов праці, що гарантуватиме більшу і довшу працездатність. Пролонгація працездатності та зайнятості людей старшого віку розглядається як спосіб, який автоматично забезпечує соціальне включення. Окремо здійснюється підтримка тих, хто нездатний працювати, і яким гарантується достатній рівень добробуту [Joint Report, 2007].

Утім, навіть за умов реалізації такої соціальної політики й виконання всіх необхідних заходів, соціальне виключення не зникало, а набувало нових форм. Більше того, останнім часом західноєвропейськими соціологами було усвідомлене протиріччя між прагненням до розбудови інформаційного суспільства або "суспільства, що засновано на знаннях" (*Knowledge-Based Society*), та забезпеченням рівного доступу всім громадянам до його ресурсів. Ще в 1997 р. Європейська комісія запропонувала концептуальну програму розбудови інформаційного суспільства, що забезпечить соціальне включення всіх громадян. У такому суспільстві доступ до нової інформації та формування нових компетенцій і навичок шляхом постійного навчання має бути механізмом створення та розвитку відкритих гнучких структур і мереж, а у кінцевому рахунку, – повинен сформувати новий тип демократії та солідарності, а зрештою, меритократичне суспіль-

ство. Ідея полягала в тому, що соціальне включення та виключення відбуватиметься поза впливом класової структури і вже не основуватиметься на існуючих ієрархічних відносинах між акторами, а відкритість доступу до інформації, ефективність та доступність засобів комунікації мінімізують соціальне виключення та сприятимуть соціальному включенню [Häyrinen-Alestalo, 2001: p. 209–210].

Проте, у реальності достатньо благополучного Європейського Союзу і, навіть, такої розвиненої й технологічно "просуненої" країни, як Фінляндія, на противагу очікуванням виникає феномен соціального "нео-виключення" (*neo-exclusion*). Різниця між центром і периферійними регіонами лише поглиблюється. Індустрії високих технологій зосереджуються у столичному регіоні та окремих "полюсах зростання" (*growth poles*). Маргінальні групи не отримують рівних можливостей. Ідеться навіть про небезпеку поділу на громадян так званої категорії А та Б [Häyrinen-Alestalo, 2001: p. 214]. Крім того, соціальне включення не означає обов'язково кінець бідності, оскільки, як справедливо підкреслює Х. Сілвер, "бідність є матеріальною проблемою розподілу…, соціальна ексклюзія – це проблема соціальніх відносин" [Silver, 2010: p. 196].

З іншого боку, у керівних структурах ЄС та у західноєвропейських соціологів існує розуміння того, що "включення вимагає більшого, ніж просто доступу до ринку праці" [European Civic, 2005: c. 14].

Це зауваження в оригінальному документі стосувалося іммігрантів [32], проте ця теза може бути повністю поширена на процес соціального включення в цілому. Р. Левітас справедливо вказує на нерівність позицій, через які здійснюється доступ до ринку праці й існування дискримінації неоплачуваної праці [Levitas, 1996: p. 224]. Крім того, існують дослідження, які ставлять під сумнів припущення, що робота, навіть високооплачувана, обов'язково приводить до соціального включення [Yates, 2006: p. 364].

---

[32] "Робота – це недостатньо для того, щоб іммігранти були успішно включені у суспільство, вони мають почувати себе у безпеці, відчувати, що їхній внесок [у суспільство] цінується" [European Civic, 2005: c. 14].

Також, крім проблеми бідності й безробіття, в Європейському Союзі є серйозна проблема соціального включення іммігрантів і розбудови відповідної інтеграційної політики. Існує багато прикладів нестачі ефективних практик з питань включення іммігрантів. Р. Пирсон стверджує, що "урядова політика Великої Британії щодо міграції зосереджена радше на прикордонному контролі, ніж на інтеграції" [Pearson, 2007: p. 138]. В. Уберой зазначає, що є загроза соціальній єдності, відчуження призводить до "байдужості або ворожості [з боку іммігрантів] до суспільства, яке розглядається лише як місце перебування і нічого більше" [Uberoi, 2007: c. 144].

Усвідомлюючи ці проблеми, Європейська комісія всередині 2000-х років підтримала проект за назвою *Європейський міграційний діалог* (*European Migration Dialogue*), який започаткував обговорення шляхів включення іммігрантів та питання цивільного громадянства (*civic citizenship*) в ЄС. Я. Ніссен і його співавтори у своїй книзі, що була підготовлена у межах зазначеного проекту, фактично зосереджуються на такій формі включення, як інтеграція, яка, на їхню думку, є "шляхом визнання внеску іммігрантів…, їхнього залучення до економічного, соціального й культурного життя, що дозволяє зробити їх активними громадянами" [Niessen, 2005: p. 5]. Умовами для успішної інтеграції вони вважають гарантування права перебування (*securing residence*), сприяння єднанню сімей (*facilitating family reunion*), заохочення прийняття громадянства (*encouraging naturalisation*), боротьба з дискримінацією. У поєднанні ці умови мають забезпечити цивільне громадянство [Niessen, 2005: p. 8].

На основі цього підходу був створений Європейський індекс громадянства та включення (*European Civic Citizenship and Inclusion Index*). За його допомогою оцінюються політика щодо легальних іммігрантів, практики їхнього включення, які здійснюють країни ЄС, та їхні наслідки. Індекс охоплює більше 100 індикаторів, які вимірюють конструкт цивільного громадянства (з чотирма розмінностями, що зазначені вище: права перебування, сприяння єднанню сімей, надання і прийняття громадянства, боротьба з дискримінацією) та включення до ринку праці [European Civic, 2005: p. 15–16].

Створення цього індексу свідчить про необхідність обґрунтування підходів до вимірювання соціального виключення та включення. На відміну від США, де бідність вимірюється в абсолютних показниках [Fremstad, 2008], в Європейському союзі офіційна межа бідності визначається відносно існуючого рівня матеріального добробуту в суспільстві в цілому і становить половину національної медіани чистого доходу домогосподарств (*one-half of the national median disposable household income*) [Silver, Miller, 2003: p. 2].

Крім зазначеного вище індексу, створеного для вимірювання становища іммігрантів, у Європейському союзі із 2000 р. розробляються методи оцінювання структурних параметрів соціального включення та згуртованості. Ці параметри охоплюють:

- Розподіл доходу (*income quintile ratio*).
- Ризик бідності.
- Сталість бідності (*Persistence of poverty*).
- Інтегрованість регіонів (*Regional cohesion*).
- Незакінчена середня освіта (*Early school-leavers not in further education or training*).
- Рівень тривалого безробіття (*Long-term unemployment rate*).
- Частка населення у домогосподарствах, які не зайняті на ринку праці (*Population in Jobless households*) [Ferrera, 2002: p. 233].

Із 2006 р. в ЄС існує система моніторингу соціального включення, яка охоплює 11 основних, три додаткових та 11 контекстуальних індикаторів: оцінюється бідність, ризик бідності, безробіття, житлові умови, здоров'я, освіта [Joint Report, 2007]. Також через коефіцієнт варіації визначається інтегрованість регіонів у загальнонаціональному контексті [Stewart, 2003: p. 340]. Проте за допомогою цих індикаторів вимірюється саме соціальне виключення (як міра соціального включення), а не те, як саме відбувається соціальне включення і який є його результат.

На тлі панування такого розуміння соціального включення в політиці ЄС також сформувались альтернативні підходи, у центрі уваги яких підвищення спроможності соціальних агентів. Це підхід соціальних інвестицій в освіту, здоров'я і здібності людей, що потрапляють під визначення "виключених", з метою формування у них нових умінь та навичок (*New Skills*) і, у ціло-

му, збільшення їхньої спроможності на ринку праці та в суспільстві, що може забезпечити тривалий ефект соціального включення [Nicase, 2013]. Однак, акцент робиться саме на вміннях і навичках, залишаючи осторонь мотиваційну складову діяльності людини, зокрема емансипаційні та мерітократичні цінності.

З іншого боку, у скандинавських країнах були розроблені та впроваджені соціальні програми "активізації", які спрямовані не лише на розвиток необхідних умінь та компетенцій, а й на формування відповідальності й реалізації принципів "активного громадянства" [Berkel, Møller, 2002; Hvinden, 2007; Holmqvist, 2009].

Отже, політика соціального включення (інклюзії) виникла в ЄС як спроба реформування системи соціального забезпечення й підвищення її ефективності з метою сприяння конкурентоспроможності європейської економіки ще до початку глобальної економічної кризи. Ця політика охоплює шість специфічних підходів, що можна виділити аналітично:

1. Підхід залучення до ринку оплачуваної якісної праці.
2. Підхід забезпечення доступу до ресурсів та послуг, отримання нової інформації й формування нових актуальних компетенцій.
3. Підхід підтримання загальноприйнятих життєвих стандартів та якості життя і подолання відносної бідності.
4. Підхід політико-правового визнання й надання громадянських прав;
5. Антидискримінаційний підхід, що полягає у ліквідації правових норм і практик, які перешкоджають реалізації прав громадян.
6. Підхід підвищення згуртованості громади та взаємодопомоги; стимулювання відповідальності й активної громадянської позиції.

Політика соціального включення в країнах ЄС відображає зростання нерівності та спрямована на подолання тривалого безробіття й бідності, які мають сталий характер усупереч економічному зростанню. Концепція соціального включення, яка сформувалась під впливом розглянутих вище ідеологічних парадигм, прийшла на заміну концепції соціального захисту та соціального забезпечення, що змінило попередню соціальну політику сприяння рівності на політику створення рівності можливостей. В основі цієї концепції було закладено припущення про те, що соціальна ексклюзія та інклюзія – як виникнення та

подолання відносної депривації – відбуватимуться поза впливом класової структури і не залежатиме від існуючих ієрархічних відносин між акторами. Така можливість обґрунтовувалась відкритістю доступу до інформації, збільшенням частки висококваліфікованої праці, зростанням ефективності та доступності сучасних засобів комунікації. Утім, практична реалізація концепції виявила неадекватність подібних припущень.

Здобутки соціальної політики включення кінця 1990–2000-х рр. були зумовлені концептуальністю програми розбудови інформаційного суспільства та підвищення конкурентоспроможності європейської економіки, завдяки чому були створені нові можливості для соціальних інвестицій і доступу до ресурсів та послуг. Разом із тим, наявне протиріччя концепції соціального включення призвело до ігнорування структурних факторів нерівності та її наслідків. Європейська соціальна політика включення не змогла запобігти появі нових форм нерівності, ексклюзії, депривації і нових депривованих груп навіть у провідних та благополучних країнах ЄС з інноваційною економікою.

Переважна більшість практик соціального включення, що були запроваджені, виявилась обмеженою та не була пов'язана зі змінами у соціальній структурі, розподілом багатства та інших ресурсів або з підвищенням солідарності й поновленням соціальних зв'язків. Маючи великий потенціал сприяння суспільним змінам і підвищення соціальної якості, концепція соціального включення не отримала подальшого розвитку в межах наявних програм соціальної політики ЄС. Значною мірою її функція була зведена до моніторингу стану багатовимірної бідності та тривалого безробіття в країнах ЄС.

Отже, так само як і в пануючому соціально-політичному дискурсі, що був проаналізований у підрозд. 2.1, політика соціального включення ЄС переважно обмежується проблемою подолання релятивної депривації. Разом із тим у соціальних програмах окремих країн існує тенденція підвищення спроможності соціальних агентів не лише через забезпечення доступу до ресурсів та залучення до ринку праці, але й шляхом підвищення їхніх компетенцій та сприяння активній реалізації громадянських прав [Berkel, Møller, 2002; Hvinden, 2007; Holmqvist, 2009].

Інакше кажучи, домінуючий підхід релятивної депривації в соціально-політичній практиці розвинених європейських країн виявився обмеженим і робляться спроби вийти за його концептуальні рамки.

Можна дійти висновку, що наявним урядовим підходам і соціальним програмам Європейської комісії та урядів країн ЄС бракує використання відповідних соціологічних теорій, які можуть забезпечити більш глибоке розуміння феномена соціального включення і впровадження еквівалентних політичних утручань. Проте, розвиток концепції соціального включення та евристичний потенціал цього поняття може бути реалізований через його подальшу розробку в контексті існуючих соціологічних теорій, зокрема теорій суспільства модерну і модернізації, активного громадянства й участі. Таким чином, на сучасному етапі розвиток суспільства, соціальна якість, суспільні нерівності та механізми їхнього відтворення (водночас із можливостями подолання) потребують адекватного відображення соціальною теорією. Конструкт "соціальне включення" може бути використаний з цією метою за зазначених умов.

2.3. Соціальне включення у відтворенні соціального порядку і розвитку суспільства [33]

Переважна більшість публікацій, у тому числі соціологічних, із кінця 1990-х років і до сьогодні, в яких використовується концепція соціальної ексклюзії та соціального включення, розглядають цю концепцію саме з позицій соціально-політичного дискурсу, що були проаналізовані вище. Дискусії точаться навколо

[33] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: *Savelyev Y.* Critical Assessment of Development of a Modernizing Society in Eastern Europe: Latent Risks for Social Inclusion / Yuriy Savelyev // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2014. – Vol. 7. – No. 10. – P. 1775-1793; *Савельев Ю. Б.* Соціальне включення та ексклюзія як форми взаємодії в суспільстві: евристичний потенціал соціологічних концепцій / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2015. – № 4 (55). – С. 61–74.

конкуруючих ідеологічних парадигм, які пропонують альтернативні підходи до розв'язання проблем нерівності, бідності, безробіття та дискримінації. Може виникнути враження, що ця концепція була природно створена, насамперед, європейськими політиками та урядовими експертами у відповідь на актуальні виклики останнього часу. Навіть якщо безпосередньо йдеться про створення "соціології соціального включення" або наводиться розгляд цього явища саме із "соціологічної точки зору", то зародження цієї концепції пов'язується з діяльністю Європейської комісії з кінця 1980-х років [Allman, 2013: p. 7] [34].

Однак, більш ретельний аналіз демонструє, що підвалини цієї концепції було закладено набагато раніше в соціологічній теорії, починаючи із класичних робіт М. Вебера і Т. Парсонса, а соціальне виключення і соціальне включення є фундаментальними формами соціальної взаємодії та механізмами відтворення суспільного порядку. Відповідно, застосування цієї концепції лише в контексті нагальних проблем тривалого безробіття, багатовимірної бідності та "нових нерівностей" обмежує її евристичний потенціал. Більше того, соціологічні розвідки вказують на те, що ексклюзія і соціальне включення є, хоча і пов'язаними, але різними за своєю природою явищами. Тому редукція їх до пари термінів-антонімів або розгляд соціального включення як відсутності ексклюзії (чи ексклюзію як відсутність включення) є надто спрощеним уявленням про ці феномени.

На відміну від такого уявлення про соціальну ексклюзію як міру релятивної депривації, що є домінуючим сьогодні в літературі, у соціологічній теорії сформувалось більш глибоке бачення, згідно з яким виключення, передусім, відбувається через формування нееквівалентних відносин між соціальними групами та агентами. Депривація, у свою чергу, уже може виникати внаслідок існування таких відносин.

[34] Цікаво, що в цій статті Д. Алмана про "соціологію соціального включення", в якій систематизована значна кількість матеріалу, відсутня жодна згадка про внесок до розробки цього конструкту, наприклад, М. Вебера, Т. Парсонса, П. Бурдьє або Дж. Александера.

У своїх пізніх роботах М. Вебер розрізняв "відкриті" і "закриті" соціальні відносини, коли в останньому випадку "участь певних осіб виключається, обмежена або підпорядкована певним умовам", що може забезпечити "монополізовані переваги" для індивідуумів або груп [Weber, 1978 [1922]: p. 43; Weber, 1947 [1922]: p. 139, 140]. Такі привласнені переваги на постійній основі ("права") утворюють випадок "закривання" (*closure*), яке спрямовано проти аутсайдерів з використанням різних "методів регулювання й виключення" *(regulation and exclusion*), що призводить "до монополізації певних, як правило, економічних можливостей" [Weber, 1978 [1922]: p. 45, 342, Weber, 1947 [1922]: p. 141).

Таким чином, Вебер розпочав концептуалізацію соціального виключення, концентруючи увагу на активних стратегіях ексклюзії та пов'язав цей феномен із *правами й умовами участі соціальних агентів*. Підхід М. Вебера пізніше був розвинений і застосовувався в дослідженнях колективної дії та організацій [Olson, 1965], класовому аналізі [Parkin, 1974], дослідженнях соціальних ієрархій, структурних і культурних нерівностей тощо [Bourdieu, 1974; Bourdieu, Passeron, 1990 [1970]; Bourdieu, 1984; Lareau, 1987; Tilly, 1998].

Зокрема, у контексті забезпечення доступу до ресурсів, максимізації та контролю за їх розподілом Ф. Паркін запропонував додати до аналізу специфічні практики, які адаптуються особами як пряма відповідь щодо їхнього статусу аутсайдерів [Parkin, 1974: p. 4]. На відміну від Вебера, він розглядав режим закриття як комплексний і двосторонній, що охоплює, з одного боку, практики виключення, а з іншого – практики солідарності у відповідь. Так, власне виключення може бути не лише результатом міжкласових, а й внутрішньокласових соціальних дій. Таким чином Ф. Паркін намагався підкреслити, що "конфлікти із приводу розподілу ресурсів, які відбуваються всередині класів, не є явищами окремого порядку від боротьби між класами" [Parkin, 1974: p. 14]. Фактично, комплекс дій із виключення або солідаризації визначає правила перерозподілу, можливості соціальних агентів і тип соціального порядку.

З іншого боку, у своїй теорії груп і організацій М. Олсон розрізняв "ексклюзивні" та "інклюзивні" групи залежно від того, чи є ситуація ринковою або ні, і як поводить себе група, орієнтую-

чись на "ексклюзивні" або "інклюзивні суспільні блага" (*public goods*) [Olson, 1965]. По суті, Олсон ігнорує статусні відмінності між групами та інституційні умови розподілу ресурсів, підкреслюючи, що "ексклюзивність або інклюзивність групи залежить від цілей, які ставляться, а не від будь-яких ознак членства" [Olson, 1965: p. 39].

На відміну від такого підходу, П. Бурдьє звернув особливу увагу на ієрархію груп і панування. Зокрема, він виявив роль культури та освіти в практиках ексклюзії, яка, на його думку, є прихованою формою здійснення влади [Bourdieu, 1974; Bourdieu, Passeron, 1990 [1970]; Bourdieu, 1984]. Він також указав на зв'язок соціального виключення із соціальним і культурним капіталом, запропонувавши концептуальний підхід, який пізніше був розроблений М. Ламонт, А. Ларьо, Е. Макнамара-Хорват, М. Дейлі [Lareau, 1987; Lamont, Lareau, 1988; Horvat, 2003; Daly, Silver, 2008]. Зокрема, М. Ламонт і А. Ларьо продемонстрували, як культурний капітал використовується для культурної та соціальної ексклюзії, хоча розгляд її практик був обмежений недопущенням до статусних груп [Lamont, Lareau, 1988].

Таким чином, концепція соціального виключення, що була створена в соціологічній теорії, відображає цей феномен як активний і спрямований процес з конкретними механізмами, які можуть задіяти соціальні суб'єкти (приватні особи або групи), а не просто як стан депривації й суспільної нерівності. Подібні ексклюзивні практики стають можливими і закріплюються завдяки тому, що Ч. Тіллі називав "стійкими нерівностями" (*Durable Inequalities*) [Tilly, 1998]. Ці нерівності ґрунтуються на інституціоналізованих відмінностях груп або "категоріальних пар" (*categorical pairs*). У категоріях П. Бурдьє такі нерівності зумовлюються різницею в економічному, соціальному й культурному капіталі, хоча його послідовники зосереджуються головним чином лише на двох останніх формах. З іншого боку, практики виключення відтворюють нерівності через те, що "люди, які контролюють доступ до …ресурсів, вирішують нагальні організаційні проблеми за допомогою [звичних] категоріальних розрізнянь. Ненавмисно чи ні, ці люди створюють системи соціального закривання, ексклюзії та контролю" [Tilly, 1998: p. 7–8].

Виходячи із зазначених здобутків соціологічної теорії, не можна погодитись з висновком А. Сена, який наводився в підрозд. 2.1 про те, що ідея, яка лежить в основі концепції соціального виключення, не є новою або оригінальною порівняно з арістотелівською традицією та поглядами Адама Сміта і визначає лише додатковий аспект досліджень бідності [Sen, 2000: p. 45]. Хоча важливий унесок А. Сена в розробку концепції виключення полягав у встановленні його зв'язку з "відносною депривацію спроможності", поза його увагою залишились соціокультурні механізми ексклюзії та її роль у відтворенні соціального порядку – саме ті аспекти, на яких був зосереджений соціологічний аналіз цього феномена.

Крім перерозподілу економічних ресурсів, визначення статусів і депривації соціальних агентів процеси ексклюзії впливають як на політичні інститути суспільства, так і на його культуру та символічні репрезентації. Як зазначає Ч. Тіллі, "категоріальні нерівності загрожують демократичним інститутам двічі: тим, що дають членам могутніх категорій мотиви та засоби для виключення інших у повному отриманні благ, та тим, що забезпечують видимі маркери для включення та виключення" [Tilly, 1998: p. 245]. Таким чином, використання соціологічних теорій суттєво доповнює наявні підходи до аналізу соціального виключення, які функціонують у межах соціально-політичного дискурсу і є найпоширенішими сьогодні.

Ще більш вагомою є роль соціологічних теоретичних інтерпретацій у вивченні соціального включення як інваріантного прояву соціальної взаємодії. Уже неодноразово згадувалось, що поняття соціального включення, очевидно, пов'язано з поняттям ексклюзії. Незважаючи на те, що в багатьох публікаціях вони позначають лише два боки одного явища [Atkinson, 2002; Wilson, 2006; UNDP, 2007; Rawal, 2008; Fremstad, 2008; Atkinson, Marlier, 2010], у соціологічній теорії концепція соціального включення має окреме змістовне наповнення та власну інтелектуальну історію. Х. Сілвер навіть застерігає проти концептуалізації соціального включення тільки "як логічного антоніму соціального виключення", оскільки вони здійснюються за допомогою різних механізмів, мотивації та різними агентами [Silver, 2010: p. 193].

Для цього застереження дійсно є теоретичні підстави. Якщо конструкт "соціальна ексклюзія" був створений, щоб зрозуміти інституціональні відмінності в отриманні більш високого статусу та в доступі до ресурсів (як антонім включення, відповідно, означатиме надання такого доступу і статусу), то концепція соціального включення в соціології пов'язана, по-перше, з інтеграцією соціальної системи, і, по-друге, з різними формами інкорпорації релігійних та етнічних маргінальних груп (а пізніше, інших груп) до основної частини суспільства.

На відміну від веберівської традиції, яка була спрямована на дослідження домінування та монополізації, Т. Парсонс запропонував нову проблематику і концептуальні можливості, пов'язавши процес соціального включення з еволюційними структурними змінами в суспільстві, тобто фактично з його розвитком [Parsons, 1966; Parsons, 1971; Parsons, 1977].

Т. Парсонс розглядав суспільний розвиток (в його термінології, еволюційні зміни) як просування до більш високих рівнів системи, у першу чергу, в "інтегративній підсистемі", яка є "ядром суспільства як соціальної системи" [Parsons, 1971: p. 11]. Відповідно до основних функцій систем дії: підтримки зразка, інтеграції, ціледосягнення й адаптації, Т. Парсонс виділяв чотири підсистеми суспільства й розрізняв чотири процеси структурних еволюційних змін, а саме: диференціації, підвищення адаптивної спроможності, включення (*inclusion*) і генералізації цінностей [Parsons, 1966: p. 22; Parsons 1971: p. 5, 11, 26; Parsons, 1977: p. 48; Парсонс, 1998: с. 15, 23, 42].

За Т. Парсонсом включення є одним із аспектів системної інтеграції та процесу розвитку і споріднене з інтеграційною підсистемою суспільства – соцієтальною спільнотою. Розвиток через поглиблену диференціацію та збільшення складності соціальної системи невіддільно пов'язаний із проблемами інтеграції, які неминуче виникають унаслідок процесів структурних змін. Розв'язання цих проблем можливе шляхом "включення нових одиниць, структур і механізмів у межах нормативної конструкції соцієтальної спільноти" [Parsons, 1971: p. 27; Парсонс, 1998: с. 43].

Наслідуючи цю парсонівську традицію, Н. Мозеліс підкреслив аспект системної інтеграції в процесі модернізації та розглядав включення "інституціональних комплексів" або "оди-

ниць" (*unites*), які могли приймати симетричні або несиметричні форми (*balanced or unbalanced forms*) у різних варіаціях суспільства модерну [Mouzelis, 1999: p. 145, 158].

Але крім нормативної інтеграції, якою іноді обмежують цей аспект розвитку суспільства [Mouzelis, 1999], Т. Парсонс також підкреслював, що "диференціація та процес підвищення [адаптивної спроможності] можуть вимагати *включення* (курсив оригіналу. – *Ю. С.*) до статусу повноправного членства у відповідній системі спільноти тих груп, які були до того виключеними і які набули законні можливості для внеску до функціонування системи" [Parsons 1966, p. 22; Parsons, 1977: p. 49].

Цей процес включення Т. Парсонс, спираючись на теорію громадянства і типологію прав Т. Х. Маршала [Marshall, 1950], розглядає в історичній перспективі суспільства модерну як набуття громадянства й поширення прав. Включення, на його думку, передбачає участь у різних сферах суспільного життя і подолання релятивної депривації релігійних, етнічних та расових груп і також є аспектом розвитку суспільства в результаті диференціації та підвищення адаптивної спроможності, які вивільняють ресурси, що були закріплені за певними аскриптивними статусами [Parsons, 1977: p. 208–210; Parsons 1966, p. 22]. Украй важливим є те, що в процесі суспільного розвитку статус громадянства, насамперед, вивільняється від етнічної належності як аскриптивного статусу [Parsons, 1971: p. 92]. Проте, як зазначив уже сам Т. Парсонс, набуття громадянства і прав не повною мірою могло виконати функцію соціального включення, оскільки не обов'язково супроводжувалось зростанням доходу, а зменшення правової та політичної дискримінації не привело, наприклад, до зменшення расових конфліктів у США в середині XX ст. [Parsons, 1977: p. 209].

Розвиваючи цей підхід і намагаючись вирішити зазначену суперечність результатів поширення громадянських прав, Дж. Александер пов'язав соціальне включення із солідарністю й запропонував його концептуалізацію як "процес, за допомогою якого раніше виключені групи здобувають солідарність "термінальної спільності" соціуму" [Alexander, 1980: p. 7]. Інакше ка-

жучи, він справедливо вказує, що інституціональний аспект (тобто отримання громадянства) не є достатнім для завершення включення маргінальних груп. На рівні соціальної взаємодії також потрібні зміни у солідарному ставленні домінантної групи. Таку групу він, наслідуючи видатного американського культурного антрополога К. Ґірц [Geertz, 1973][35], визначає як "термінальну спільність" (*terminal community*) – найпоширенішу солідарну (пов'язану спільністю інтересів та ідентичності) групу, "з якою індивідууми відчувають значущу інтегрованість… поза межами родини і дружніх зв'язків" [Alexander, 1980: p. 7].

У цьому контексті взаємодії між групами Дж. Александер звертає увагу до власне суб'єктивного відчуття солідарності та його феноменологічного впливу: "Тією мірою, якою люди відчувають, що вони є повноправними членами термінальної спільності, такою мірою вони є "включеними" [Alexander, 1980: p. 7]. Подібний підхід був вагомим унеском у розвиток соціологічної концепції соціального включення, що дозволило виявити його цілком новий ракурс. Утім, Дж. Александер розглядав соціальне включення як "зміну в статусі солідарності" лише як особливу форму включення етнічних груп, свідомо оминаючи специфіку включення класів або інших соціальних груп.

Подальші соціологічні розвідки проблем соціального включення були також пов'язані із рівнем солідарності в суспільстві, у тому числі, з таким його аспектом, як визнання (*recognition*). Використовуючи відому концепцію органічної та механічної солідарності Е. Дюркгейма, Л. Уілсон концептуалізує соціальне включення в поєднанні із соціальним капіталом як показник міри згуртованості / конфлікту, який можна застосовувати не лише до вивчення взаємодії з маргінальними або дискримінованими групами, а до будь-яких спільнот та відносин між різними громадами [Wilson, 2006: p. 351]. На основі цієї теоретичної інтерпретації було розроблено індекс включення, який використовувався в дослідженні місцевих громад в Австралії. Цей індекс охоплює аспект єднання всередині громади; подібність (відмін-

[35] Сам К. Ґірц ґрунтується на роботі Р. Емерсона [Geertz, 1973: p. 257].

ність) у рівні доходу, статусі, конфесійної та етнічної належності та політичних уподобаннях; а також суб'єктивне відчуття того, наскільки наявні відмінності можуть викликати проблеми [Wilson, 2006: p. 356].

Останній компонент, так само як і у Дж. Александера, доповнює теоретичну модель соціального включення солідарним ставленням суб'єкта. Разом із тим, неважко помітити, що в такому разі найбільшим рівнем включення характеризуватимуться гомогенні спільноти, у тому числі, у релігійному й національному вимірах. Соціальне включення, таким чином, зводиться не лише до солідарності, а й до абсолютної рівності. При цьому залишається незрозумілим, як здійснюватиметься включення в гетерогенних спільнотах, які є характерними саме для сучасного світу.

М. Ламонт розробила споріднений, але більш перспективний підхід. Замість поняття солідарності дослідниця використовує поняття "соціальне визнання" і "культурне громадянство" [Lamont, 2009]. Однак, М. Ламонт фокусується лише на тих відповідях, які надають етнічні та расові групи, що піддаються дискримінації. Саме їхні "стратегії дестигматизації" приводять, на її думку, до збільшення соціального включення [Lamont, 2009: p. 151]. На відміну від Дж. Александера, М. Ламонт нехтує інституціональними та структурними факторами, що обмежує її аналіз наявними культурними смислами і репертуарами дії. Утім, залишається незрозумілим, як стратегії дестигматизації були сформовані, чому деякі з них є ефективними, а інші ні, і як ці стратегії взаємодіють зі ставленням домінуючих груп (у категоріях Дж. Александера та К. Ґірца – термінальної спільності), наскільки вони є сумісними з ними і в якій саме частині. Крім того, як визнає сама М. Ламонт, не всі "стратегії дестигматизації приводять до більшого включення", а їхнім наслідком також може бути самоізоляція [Lamont, 2009: p. 168]. Відповідно деякі стратегії нижчих за статусом груп (*subaltern*) можуть бути перешкодою для розвитку суспільства.

Незважаючи на зазначені обмеження, теоретична інтерпретація соціального включення, яка була запропонована М. Ламонт, містить значний евристичний потенціал. По-перше, у цій інтерпретації соціальне включення є "виміром успішних суспільств".

Інакше кажучи, цей вимір визначає рівень соціальної якості, а без підвищення соціального включення суспільства не можуть досягти вищого рівня розвитку. По-друге, її головний аргумент полягає в тому, що "інклюзивними суспільствами є ті, які створюють можливості для соціального визнання різноманітних груп", а таке визнання збільшує спроможність (*empower*) груп із низьким статусом, зокрема для виклику існуючому соціальному порядку [Lamont, 2009: p. 151]. Таким чином, інклюзивність є необхідною характеристикою "успішного суспільства" і умовою для соціальних змін.

Зауважимо, що категорія "визнання" відіграє важливу роль у соціально-філософських теоріях кінця XX ст. [Taylor, 1994; Fraser, 1995]. Визнання зумовлює суспільну оцінку "здібностей і діяльності" індивідуумів, які належать до певних соціальних груп і, урешті-решт, оцінку внеску цих груп у життя суспільства [Honneth, 2001: p. 54–55]. Визнання також впливає на можливості для соціальної взаємодії [Fraser, 2007]. Таким чином, аспект визнання може охоплювати суб'єктивне ставлення як складову соціального включення, яке було концептуалізовано в роботах Дж. Александера і М. Ламонт.

Отже, цей теоретичний доробок переконливо демонструє, що соціологічна концепція соціального включення може використовуватись для дослідження не лише окремих знедолених груп або груп ризику – безробітних, бідних, мігрантів, людей з обмеженими можливостями, бездомних, тощо, а й для *характеристики суспільства в цілому*. Крім того, феномени соціального виключення і включення в їхній соціологічній інтерпретації виходять за межі явища релятивної депривації, хоча й охоплюють його як один із аспектів.

Соціальне виключення і включення приводять до змін правил і умов взаємодії й перерозподілу ресурсів, зумовлюючи відповідне зменшення або збільшення можливостей соціальних агентів та їхнього капіталу в різних формах, передусім соціального капіталу в тому вихідному його розумінні, яке було запропоновано П. Бурдьє. Практики соціального виключення стають можливими й закріплюються завдяки "стійким нерівностям", що забезпечують монополізацію економічних та інших ресурсів. Соціальне включення поєднане із процесом набуття солідарнос-

ті "термінальної спільності", хоча питання про те, що є основою для солідаризації не отримало в наявних теоріях задовільної відповіді. Також соціальне включення має невід'ємний зв'язок із процесом визнання, який, згідно з А. Хоннетом і Н. Фрезер, поряд із перерозподілом матеріальних ресурсів, є ключовою розмірністю суспільного відтворення і чинником досягнення справедливості та рівності [Honneth, 2001; Fraser, 2007].

Таким чином, соціальна ексклюзія і соціальне включення є універсальними формами соціальної взаємодії та відіграють важливу роль у формуванні внутрішньогрупових і міжгрупових відносин та відтворенні соціального порядку [Bourdieu, Passeron, 1990: p. x; Jordan, 1996: p. 39]. Такі взаємодії та відносини визначають спроможності соціальних агентів і відображають їхній статус. Під час взаємодій соціальні агенти можуть застосовувати активні стратегії ексклюзії та включення й боротися за свої права і поліпшення умов участі, що означатиме підвищення їхньої спроможності.

Також існують певні відмінності у фокусі дослідження соціальної ексклюзії та соціального включення. Евристичний потенціал концепції соціального виключення полягає, насамперед, в описі нерівностей, відтворенні структур домінування, монополізації розподілу ресурсів, суспільних відносин, що склалися – тобто наявного стану суспільства. Соціальне включення теж є механізмом відтворення соціального порядку, проте цей конструкт водночас указує на трансформації відносин, процес змін умов участі, статусів, інноваційну активність соціальних агентів і виникнення нових полів, правил, економічних можливостей – отже, є *виміром розвитку суспільства*.

Т. Парсонс був першим, хто розглянув процес соціального включення в історичній перспективі та пов'язав його з розвитком суспільства модерну. Емансипація ресурсів від аскриптивних статусів, зокрема етнічних і конфесіональних, набуття громадянства та поширення прав привели до зростання участі в сучасному суспільстві, але не зменшили релятивну депривацію [Parsons, 1977]. Суспільство модерну за своєю суттю є інклюзивним, в якому збільшується спроможність груп із низьким статусом, а соціальне включення є одним із вимірів успішності сучасних суспільств [Lamont, 2009]. Незважаючи на обмеження

такого підходу (оскільки громадянство і набуття прав виявилися не єдиним і не завжди ефективним механізмом соціального включення), важливим було встановлення зв'язку цього механізму із процесом суспільного розвитку та формуванням суспільства модерну.

Отже, на додаток до описової та нормативної функції, концепція соціального включення може бути використана як аналітичний інструмент у розумінні суспільних відносин, людської свободи, можливості вибору й розвитку суспільства. Проте необхідно з'ясувати, в який спосіб забезпечується інклюзивність суспільства модерну і в чому полягають його обмеження.

2.4. Соціальне включення в суспільстві пізнього модерну: проблема паритетного доступу до суспільних інститутів і ресурсів [36]

Суперечливі результати емансипації груп, що були дискримінованими у XX ст., засвідчили, що первинні засоби соціального включення в суспільстві раннього модерну через набуття громадянських та політичних прав, які виділив Т. Парсонс, виявились недостатніми. Для більш успішного соціального включення необхідний дієвий механізм подолання інституціоналізованої монополії.

---

[36] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: *Savelyev Y.* Contradictions of Contemporary Sociology of Gender: Gender Inequality, Feminist Theory and Multiculturalism / Ю. Б. Савельєв // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. – Х.: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2002. – С. 286–289; *Савельєв Ю. Б.* Застосування принципу колективних прав як механізм соціального включення / Ю. Б. Савельєв // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. – К.: Логос, 2011. – Вип. 13. – С. 55–63; *Savelyev Y.* Modernization and Pseudomorphosis / Yuriy Savelyev // RSC: Research in Social Change. – 2013. – Vol. 5. – Issue 1. – P. 64–92.

У цьому підрозділі ми проаналізуємо механізм соціального включення наступного рівня, який реалізується через застосування принципу колективних прав (прав груп). На прикладі розвитку емансипаційних процесів жінок, що дискримінувались тривалий час, можна побачити, що після набуття прав і отримання формального доступу до ресурсів суттєвою перешкодою для збільшення спроможності жінок був монопольний контроль чоловіків за основними соціальними інститутами, який не дозволяв зміну правил.

У суспільстві пізнього модерну соціальне включення досягає якісно нового рівня на етапі інституціональної емансипації жінок (або інших дискримінованих груп), на якому створюються умови для їхньої ефективної конкуренції в межах соціальних інститутів. Успішне соціальне включення вимагає запровадження афірмативних дій на основі пріоритету колективних прав, що викриває глибинні протиріччя модерну.

Розвиток суспільства модерну істотно змінив і продовжує змінювати соціальне становище чоловіка та жінки, статеві моделі поведінки і взаємодії, а також традиційні уявлення про мужність та жіночність – тобто всю систему гендерних відносин у суспільстві, специфічний характер яких, на думку Р. Коннелла, утворює певний гендерний порядок [Connell, 1987: p. 120]. Увесь комплекс даних змін поєднується з емансипацією жінок. Емансипація невід'ємно пов'язана із процесом формування суспільства модерну, збільшенням соціальної мобільності та включенням жінок до нових сфер діяльності й професійних груп. Вона є тривалим процесом, пройшла кілька етапів і продовжується донині.

Перша хвиля емансипації – правова й соціально-політична, відповідає вихідному розумінню соціального включення, яке було запропоновано Т. Пасонсом [Parsons 1966; Parsons, 1971]. Ця хвиля зробила жінок суб'єктом правовідносин, дала їм можливість участі в суспільному житті (у т. ч., у боротьбі за свої права), але була доволі формальною, тому що реалізувати можливості, що відкрилися, усі жінки повною мірою не могли. Друга хвиля – освітня, йшла паралельно з першою і, можливо, хронологічно почалася раніше. Але ця хвиля вимагала набагато більшого періоду часу і була обумовлена першою. Завдяки да-

ному виду емансипації жінки стали повноцінними учасниками культурних процесів, виробниками та споживачами культурних цінностей. Були знищені гендерні бар'єри на шляху інтелектуального розвитку людини. Освіта стало однаково доступною для обох статей [37]. Із 1980-х рр. XX ст. середній освітній рівень жінок у розвинених суспільствах не поступається чоловічому, а в деяких країнах його перевершує [Basy, 1995: p. 436].

Але реалізувати свій освітній і інтелектуальний потенціал у професійній сфері жінки не могли. Необхідні були соціоетальні зміни, що перевели б соціальне включення на якісно інший рівень.

Ці зміни відбувалися в економічно розвинених країнах, починаючи із 1960-х років. Якщо ж говорити про радянський варіант емансипації, то тут вона практично закінчилася. У соціалістичній суспільній формації не вистачило ресурсів для продовження цього процесу. Проте ці ресурси міг забезпечити капіталізм, що дозволило початися третій хвилі емансипації – економічній. Величезне економічне зростання, підвищення рівня добробуту і розвиток держави соціального забезпечення (*welfare state*) зробили значну частину жінок матеріально незалежними: вони змогли забезпечити себе і своїх дітей без допомоги чоловіка. Звичайно, ця хвиля навіть на Заході ще не завершена, але вона стимулювала появу інших хвиль емансипації.

Четвертою хвилею ми вважаємо фізіологічну емансипацію. Це, мабуть, найбільш складне і дивне явище: адже воно стосується того, що найдальше від соціального та ближче до біології статі. Специфіка даного виду емансипації полягає в тому, що він обумовлений досягненням науки і, насамперед, медицини. Разом із тим, зводити її до них теж було б не правильно, тому що без зміни свідомості жінки і соціокультурних умов (економічних, правових, освітніх тощо) такі досягнення виявилися б незатребуваними. Спочатку, фізіологічна емансипація обмежувалася тим, що з розвитком засобів контрацепції жінки одержали мож-

[37] Безумовно, при цьому виникла уже внутрішньо-освітня гендерна сегрегація, але дана проблема могла бути вирішена лише на наступному етапі емансипації – інституціональної. А на цьому головним було те, що жінки розкріпачилися культурно й інтелектуально.

ливість приділяти більше часу роботі та професійній кар'єрі, знижуючи ризик вагітності чи взагалі відмовляючись від того, щоб мати дітей. Можливість контролю репродуктивності спричинила кардинальну зміну в демографічних тенденціях, яка вже набуває глобального характеру.

Сьогодні медицина пропонує штучне запліднення. У цьому випадку змінюється не тільки сутність жінки, яка, будучи фінансово й емоційно незалежної, може в зручний для неї час самостійно зачати, родити і виховати дитину поза інститутом шлюбу, сексу та партнерських відносин, виявляючись повноправною господаркою своєї долі, але і чоловіка, що втрачає монополію батьківства, стаючи анонімним донором сперми, відчуженим від жінки, дитини й родини. Уже сьогодні, хоча штучне запліднення поза шлюбом і не настільки поширено, багато чоловіків Західної Європи та США нездатні пристосуватися до нової незалежної жінки й налагодити з нею партнерські відносини, змушені "імпортувати" з бідних суспільств (у т. ч. ряду країн колишнього Радянського Союзу) дружин із нефеміністичною культурою.

Не лише медицина, але й розвиток спорту і фізичної культури змінює фізіологію жінки. Фізично емансипована жінка освоює нові види діяльності та професії, наприклад, служить в армії, змінюючи свій зовнішній вигляд і виконуючи "чоловіче" навантаження. Зазначимо, що ця хвиля емансипації тільки розгортається в аспекті зміни фізіології статі. Задовольняючи всі нові вимоги культури, людство може піти дуже далеко.

Однак не вона є останньою й вирішальною хвилею. Феміністичний рух і політичні практики лібералізму відкрили спочатку в західних країнах, а згодом, і в інших, уже п'яту хвилю – інституціональну емансипацію, що кардинальним образом змінює гендерний порядок у сучасному суспільстві. Її сутність полягає в тому, щоб трансформувати соціальні й культурні інститути суспільства, які традиційно є "чоловічими". Досвід показав, що, навіть володіючи всіма правами, маючи високий інтелектуальний і освітній рівень, будучи економічно самостійними й елімінуючи фізіологічні особливості свого організму, які часто розглядаються як перешкода для роботи й успішної кар'єри, жінки все рівно виявля-

ються безпомічними перед основними суспільними інститутами, що сформувалися в епоху патріархату, закріпили стратегії та моделі чоловічої поведінки й маскулінну семіотику, і які все ще контролюються домінантною групою чоловіків.

Тому для того, щоб емансипувати жінок і подолати перешкоди на шляху їхнього соціального включення недостатньо змінити їхнє економічне становище та надати їм рівні з чоловіками права й можливості. Тут справа у змінах самого суспільства, його інститутів і культури. Є ілюзією те, що емансипація односторонньо спрямована на жінок. У дійсності, її сутність у тому, щоб соціокультурно трансформувати "жіночність" (фемінність) у співвідношенні з "мужністю" (маскулінністю), коли змінюються їхні ролі в культурній традиції, соціальна значущість, соціальні функції, інституціональні форми, знаковість тощо. Процеси емансипації останніх двох століть – це тільки зовнішнє вираження глибинної соціокультурної динаміки фемінності та маскулінності, а в цілому – зміни гендерного порядку.

Не секрет, що історія людства – це історія панування маскулінності [Bourdieu, 2001]. Однак це аж ніяк не панування біологічної статі. Д. Гілмор, вирішуючи "загадку мужності", аналізує масу прикладів моделей поведінки, часом, жорстоких ритуалів, як сучасного, так і архаїчних суспільств, пов'язаних із завоюванням цієї цінності й підтвердженням права на її володіння. Загальний висновок такий: чоловіком, на відміну від жінки, не народжуються, їм стають [Гилмор, 2001: с. 882–892].

Відкидаючи біологічний редукціонізм і психоаналітичні спекуляції, Д. Гілмор пояснює природу даного явища регресією та її зв'язком із соціальною роллю, використовуючи роботи постфрейдистів. Відповідно до їхньої теорії, корені проблеми лежать у стані первинної психічної єдності дитини з матір'ю, що змінюється після критичного порога сепарації-індивідуалізації, усвідомленням свого "Я" і гендерною ідентичністю. Хлопчики стикаються з даною проблемою в більш гострій формі. Для них маскулінність – це новий та незалежний соціальний статус, що маркірує протилежність матері, і перманентна битва за мужність – це боротьба з регресією [Гилмор, 2001: с. 899–901].

Не ставлячи під сумнів результати, що знайшли клінічне підтвердження, усе-таки вкажемо на те, що головна причина, на наш погляд, у різному ставленні до мужності й жіночності протягом тисячоліть, що полягає, насамперед, у відмінності їхньої соціальної та культурної позицій.

Чому статус справжнього чоловіка такий важливий? Чому мужність настільки приваблива, що дотепер за неї боролися, не шкодуючи сил? Тому що мужність завжди була (і сьогодні багато в чому залишається) більш соціально значущою. Чоловіки були основними акторами соціальної дії, і, відповідно, маскулінність була інституціоналізована як монополія у рамках гендерного порядку, що склався. Вона стала ядром людської культури та найважливішим соціогенним фактором, який пов'язаний із бажаними статусами й системами ролей. Тому в ієрархії соціальних цінностей вона зайняла вищий щабель. Не дивно, що були вироблені складні соціокультурні системи її маркування, засоби огородження (ексклюзії та включення) і технології досягнення. Маскулінність, такими чином, стала культурним вираженням економічного, політичного й ідеологічного панування соціальної групи, що володіє спільною статевою ознакою.

Коло замкнулося. У свою чергу для того, щоб мати владу, ресурси і престиж потрібно бути гідним цього, тобто мати якості мужності та бути здатним підтвердити їх у будь-який час. Це володіння може здійснюватися на будь-якому рівні: суспільства, групи, організації, родини, воно визначає відносини не тільки між чоловіком і жінкою, але й між самими чоловіками. Тому маскулінність була менш пов'язана з біологічною статтю, ніж фемінність. Її характеризувала значно більша можливість, порівняно з останньою, для *соціального включення*. Досягти її могли навіть жінки. (Перша жінка – фараон Хатшепсут – зображувалася як чоловік.) Фемінність, звичайно ж, не менш культурна, але вона виявляється результатом освоєння й підпорядкування культурою жіночої природи. Дослідження показують, що традиційно жіночність – це "біологічна стартова даність, яка може бути культурно рафінована чи прирощена" і яка "розвивається природно", не потребуючи культурного втручання [Гилмор, 2001: с. 883, 887].

Інакше кажучи, вона більшою мірою пов'язана з аскриптивним статусом. Жіночність лише має маркування культурою, але не може бути соціально та культурно здобута. Вона спрямована на зовнішнє вираження і формальне закріплення біологічно детермінованого процесу становлення жінки: перша менструація – дефлорація – материнство. Пріоритет біології тут очевидний. Якщо в маскулінності соціальне – це первинне, то у фемінності воно виявляється вторинним (первинним залишається природне). Жіночність не тільки не можна, але й непотрібно досягати. Вона розглядається як дар Бога або природи. Це свого роду біологічний ескалатор, просування по якому можна наділити більшим соціокультурним смислом, і все.

Маскулінність довгий час у людській історії була монопольною умовою для соціального включення й культурної активності. Фемінність перебувала на периферії культури і була приречена на пасивність. Звідси, можна припустити, і виник міф про пасивність жіночої природи. Можна з упевненістю стверджувати, що жінки пасивні не за своєю біологічною сутністю (навпаки, багато хто з них були надзвичайно активні у використанні тих обмежених засобів, що давало їм суспільство, виявляючи при цьому дивовижну винахідливість та витонченість), а за своєю культурою, що склалася історично.

У XX ст. в епоху ескалації гендерної проблеми серед інших викликів пізнього модерну очевидно, що сутність жіночності не абсолютна, а конкретно-історична, і вона може бути визначена лише у співвіднесенні з мужністю. Але наскільки ж укоріненими є дані відносини, якщо в усіх суспільствах, незважаючи на найглибші культурні й соціоетальні трансформації, вони залишалися незмінними. Лише північноатлантична цивілізація виявилася спроможною на чергову мутацію, подібну до капіталізму та промислового перевороту і, напевно, не менш важливу, яка докорінно змінила гендерний *status quo*.

Раніше жінки просто включалися в боротьбу за мужність як соціально значущу позицію, залишаючись у рамках існуючої традиції. Подібна стратегія також була властива першому етапу феміністичного руху, коли жінки відкрито стали претендувати на чоловічі соціальні ролі. Вона мала і суто зовнішнє культурне

вираження у прагненні бути схожими на чоловіків: жінки стали поводитися як чоловіки (використовувати чоловічу лексику, займатися спортом, курити тощо), робити коротку стрижку, в одязі з'явилися деталі чоловічого костюма (насамперед, штани, що зробили справжній переворот у моді) тощо. Це могло змінити положення і вигляд жінки, але не сутність жіночності. По суті, це була псевдоемансипація, тому що соціокультурна значущість власне фемінності не підвищувалась. Її лише намагались підмінити квазі-маскулінністю.

Однак згодом ситуація змінилася. Політичні права, освітній потенціал і економічна незалежність жінок відкрили можливість для конкуренції з маскулінністю. Справжня емансипація почалася із трансформації жіночності, підвищення її соціокультурної значущості. Вона стала цінністю, що не дається від природи (традиційна жіночність як краса і чарівність), а досягається. Це вже не біологічний ескалатор, а соціальний трамплін, яким раніше могла бути лише маскулінність.

Проте, конкуренції з останньою продовжують заважати серйозні інституціональні бар'єри. Напевно тому інноваційна культурна активність жіночності спочатку була спрямована у фізіологічне русло, вільне від них. У другій половині XX ст. розгорнулася справжня битва за жіночу фізичну привабливість. Образ *self-made man'a* нині доповнює образ *self-made woman*. Виникла індустрія виробництва жіночності стандартного рівня якості: пластична хірургія, косметичні салони, системи схуднення, аеробіка, шейпінг тощо.

Звичайно, раніше жінки теж прагнули стати привабливими, але привабливими саме для чоловіків. Це забезпечувало їм певні соціальні вигоди і престиж, а також соціальну мобільність через стосунки з чоловіками з вищим статусом. Сьогодні досягти успіху й одержати суспільне визнання можна і без їхнього посередництва. Більше того, жіноча привабливість стає самоціллю. Жіночність сама по собі працює на її носительку. Виник самодостатній образ жіночності, незалежний від чоловічої оцінки. Сучасні чоловіки все менше виступають у ролі замовника і споживача жіночності. Навпаки, їхні уявлення сьогодні майже цілком формуються образами масової культури. Масова культура

та, зокрема, порнографія, створюють і нав'язують визначений образ жінки, що стає об'єктом бажання мільйонів чоловіків. Те саме, хоча й в інших рамках, відбувається з образом чоловіка та жіночим сексуальним бажанням. Людське суспільство в останні десятиліття породило сексуальний консюмери́зм і сексуальну індустрію, що виробляє товар, насамперед, у вигляді "сплощених" образів сексу і краси. Але, що ще важливіше, зазначена індустрія створює самих споживачів цих образів – "сексуальних клонів, чоловіків, які хочуть об'єкти (сексуального бажання), жінок, що хочуть бути об'єктами, і постійно мінливі недовговічні об'єкти бажання, що продиктовані ринковою кон'юнктурою" [Wolf, 2002: p. 144].

Представниці феміністичного знання по інерції продовжують звинувачувати чоловіків у тому, що вони хочуть бачити жінок такими, якими їх являє масова культура, а масову культуру в тому, що вона експлуатує образ жінки, який жорстко детермінований існуючою андроцентричною культурою, унаслідок чого жінкам доводиться відповідати якостям об'єкта чоловічого сексуального бажання [Bem, 1993: p. 164]. Проте, той факт, що, наприклад, за відомим твердженням, реклама поділяється на рекламу, яка розрахована на жінок, і рекламу, де показують жінок, свідчить не просто про експлуатацію їхнього образу, а про його гегемонію. Самоцінна й самодостатня віртуальна жіночність, хоча й у різний спосіб, тисне на обидві статі. Останнє покоління жінок на Заході, а на сьогодні уже й за його межами, бореться за неї не стільки заради соціального просування (і, звичайно, не заради чоловіків), скільки заради неї самої, щоб відповідати прийнятому ідеалу, який нав'язується. Віртуальна реальність актуалізується, стаючи реальним буттям реальних людей, яке, однак, не відрізняється від своєї репрезентації [Ионин, 2002: с.18].

На цьому тлі стійкими рисами маскулінності продовжують володіти основні соціальні інститути. Проти них і спрямована п'ята хвиля емансипації, умовно визначена нами як інституціональна. На відміну від всіх попередніх хвиль, що ґрунтувалися на ідеї рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, ця остання виходить із пріоритету колективних прав. Дана хвиля почалася у другій половині 1970-х років у Скандинавських країнах, охопи-

ла Західну Європу й Північну Америку, а потім інші регіони, включаючи Азію, Африку та Латинську Америку. Вона докорінно змінює існуючий гендерний порядок і сучасні уявлення про гендерні відношення – навіть ті з них, що склалися зовсім недавно в другій половині XX ст. під впливом фемінізму і вважалися інноваційними.

По-перше, у такий спосіб усе-таки визнається принципова нерівність чоловіків і жінок. Ряд напрямів феміністичної теорії, що концептуально ґрунтуються на філософії постмодерну, розвінчуючи дихотомічний принцип ієрархічних структур, критикують і відкидають політику досягнення гендерної рівності та стратегію розвитку, яка полягає у тому, щоб "наздогнати чоловіків" [Mies, 1993: p. 8, 64–68]. З іншого боку, сучасний лібералізм виходить із того, що "справедливість стосовно груп вимагає, щоб членам різних груп надавалися різні права" [Кимлічка, 2001: с. 61].

Таким чином, тільки визнавши принципову нерівність статей через наявність колективних прав, фемінізм стає справжнім фемінізмом. Це відбувається тому, що сутність фемінізму полягає не в боротьбі жінок за рівний статус із чоловіками – тоді це означало б прийняття маскулінності як загального соціального еквіваленту, а в піднесенні жіночності. У результаті остання не буде поступатися маскулінності у своїй соціокультурній значущості та можливостям для соціального включення. Однак при цьому фемінність і маскулінність не стають тотожними, надаючи своїм носіям, які відрізняються за своєю природою і можливостям, різні гендерні технології та засоби для конкуренції між ними.

В ідеалі результат такої конкуренції не має бути залежним від належності до статі та специфіки гендерних технологій. Він повинний бути детермінованим якостями і здібностями особистості, що використовує ці технології внаслідок біологічної зумовленості та культурної належності. Тому інституціональна емансипація, відмовившись від копіювання маскулінних гендерних технологій, спрямована на створення умов для ефективного використання в соціокультурній конкуренції фемінних технологій та їхню поступову інституціоналізацію.

Колективні права є тим дієвим засобом, за допомогою якого "хакери-феміністки" намагаються "зламати" маскулінні соціальні інститути. Будучи не в змозі масово проникнути туди і зайня-

ти в них гідне, поряд із чоловіками, становище за умови рівності прав і (юридично) можливостей, але в ситуації існування неформальних ексклюзивних правил "клуба джентльменів" або феномена "скляної стелі" (*glass ceiling*), вони виступають за введення обов'язкових квот представництва, що може забезпечити соціальне включення.

Такі квоти в багатьох країнах уже введені законодавчо й поширюються, насамперед, на інститут держави. Однак і у сферах традиційно для західного суспільства незалежних від держави, наприклад, приватного підприємництва, відбувається такий само процес під тиском феміністичних і правозахисних організацій. Багато компаній добровільно стежать за статевим паритетом при заміщенні вакансій, щоб не допустити в подальшому дорогих судових розглядів. Адже, якщо за всіх інших рівних умов на посаду, на яку також претендувала (чи могла претендувати) жінка, був призначений чоловік, то вона завжди може звинуватити компанію в дискримінації за ознакою статі. Для того щоб не програти справу в суді, компанія має статистично довести свою неупередженість: наприклад, коли відсоток жінок на її керівних посадах відповідає відсотку всіх працюючих у ній жінок.

Більше того, часто фіксоване квотне представництво вводиться не через острах юридичних наслідків і без співвіднесення зі статистичними даними. Підставою для нього є розуміння сучасними західними демократіями принципів справедливості та рівності, які були вироблені із врахуванням інтересів расових груп і національних меншин, а сьогодні вже поширюються й на жіночу більшість. Такі провідні теоретики лібералізму, як Р. Двойкін, Дж. Роулз і Ч. Тейлор уважають, що права груп є справедливими, служать засобом виправлення важкого положення, у якому невиправдано опинилися ці групи, і компенсації за заподіяний їм збиток у минулому [Кимлічка, 2001: с. 144]. Із цієї позиції, колективні права не дають привілеїв яким-небудь групам, а дозволяють їм реалізовувати свої інтереси та потреби нарівні з іншими й досягати того, чого без таких прав вони ніколи б не змогли досягти, і що для домінуючої соціальної групи є доступнім за замовчуванням.

Зазначимо, що поняття "колективні права" (або права груп) є багатозначним і охоплює неоднорідні явища. Ю. Габермас указує, що принцип колективних прав навіть підриває основоположне модерне розуміння індивідуальної свободи [Habermas, 1998: p. 205].

Утім, у філософії права в колективних правах розрізняють "внутрішні обмеження", метою яких є захист групи від дестабілізуючих наслідків розбіжностей між її членами, і "зовнішній захист", що відгороджує групу від небажаних для неї зовнішніх впливів з боку суспільства. Перші з них теоретики лібералізму вважають несправедливими, тому що вони пов'язані із примусом особистості й обмежують її індивідуальні права та волю (напр., якби феміністичні організації вимагали б від усіх жінок визначених правил поведінки). Інші, що ставлять вимоги групи до суспільства в цілому чи до його домінуючої частини, ліквідують загрозу для її нормального існування і, насамперед, існування культури та мови. І якщо вони не зачіпають інтереси інших груп, то визнаються виправданими колективними правами, що забезпечують "більш рівні можливості" для різних груп та підвищують ступінь їхньої захищеності [Кимлічка, 2001: с. 53–55].

Жінок, звичайно ж, не можна віднести ні до расових груп, що постраждали від сегрегації, ні до національних меншин. Вони не мають відмінні від чоловіків свого суспільства мову і культуру, які потребують захисту й підтримки. Разом із тим, вони, найчастіше, становлячи більшість, виявлялися дискримінованими за своїм соціальним і культурним положенням. "За народженням" і "з морально необґрунтованих причин" вони були позбавлені перспектив, що відкривалися перед чоловіками, виключеними із багатьох соціальних процесів та інститутів тощо.

Тому вони одержують сьогодні відшкодування за допомогою колективних прав. Ці права оберігають субкультуру фемінності та сприяють її розвитку, подібно культурі й мові національних меншин. Сучасним механізмом даного розвитку є інституціональна емансипація. І якщо один її бік полягає у формуванні, удосконалюванні, закріпленні та поширенні ефективних фемінних технологій гендерної конкуренції, то інший – в обмеженні маскулінних.

Чоловіку-підлеглому традиційно легше будувати відносини з керівником-чоловіком, ніж жінці, якщо вона, звичайно, не використовує свою фізичну привабливість. Керівник може запросити його, наприклад, на полювання, сауну, спортивні змагання, чи просто викурити сигарету. Таким чином, жінка виявлялася виключеною із системи неформальних відносин, що відіграють важливу роль у професійній кар'єрі. Коли ж керівну посаду займає жінка, то маскулінні паттерни взаємин утрачають актуальність. Але навіть у випадку, якщо більшість керівників, і взагалі службовців, продовжують становити чоловіки, інституціональна емансипація веде до витиснення подібних паттернів.

Інституціональна емансипація створює умови для осуду й неприйняття виражених статевих моделей поведінки. До того ж, прямі заборони тут не відіграють провідної ролі, хоча можна, наприклад, заборонити палити на роботі. Заборона або обмеження паління у громадських місцях, що законодавчо поширюється навіть в Україні, сприймається як боротьба за здоров'я населення. Але одночасно така акція позбавляє чоловіків однієї із можливостей для кулуарного спілкування, що має гендерну специфіку. Адже жінка, навіть почавши курити, мала мало шансів одержати статус рівного співрозмовника.

Проте, "безстатевий" (або, точніше, гендерно-нейтральний) соціальний статус – це лише ілюзія. За примарною ліквідацією соціальних гендерних відмінностей приховані колективні права. Вони відкрили нові можливості для соціального включення жінок. Разом із тим, західні ліберальні демократії намагаються застрахуватися від потенційної загрози нерівності в гендерних відношеннях, не допускаючи прийняття таких колективних прав, "які дають можливість одній із груп пригнічувати або експлуатувати інші..." [Кимлічка, 2001: с. 145]. Традиційно вважається, що експлуатація має місце тоді, коли в результаті сформованої нерівності певна соціальна група використовує у своїх інтересах одну чи кілька інших соціальних груп. Гендерна експлуатація існувала з ранніх етапів людської історії, насамперед, як використання чоловіками жінок, яким доводилося займати підпорядковане положення у родині й публічному житті. Вони, у свою чергу, теж використовували чоловіків за допомогою спеціальних фемінних стратегій.

Сьогодні інституціоналізована система традиційних значущостей фемінності та маскулінності, що були сформовані в рамках патріархальних соціальних інститутів і андроцентричної культури, руйнується й починається відкрита конкуренція між ними. Співвідношення між ними постійно змінюється і вони конкурують у соціокультурній системі координат сучасного суспільства, визначаючи актуальну суспільну реальність пізнього модерну.

Отже, суспільство, що засновано на ліберальних цінностях, сформувало оновлене уявлення про справедливість і відповідний політичний та юридичний спосіб урегулювання відносин між різними соціальними групами, які мають непаритетний доступ до суспільних інститутів і ресурсів. Таке уявлення, хоча не є безперечним, характерно для доби пізнього модерну й засновано на пріоритеті колективних прав для "зовнішнього захисту" групи на відміну від принципів загальної рівноправності та братства раннього модерну. Проте, якщо в оригінальній концепції колективних прав ішлося про етнічні й релігійні меншини мультикультурного суспільства, то в цьому підрозділі ми продемонстрували, що цей спосіб забезпечення прав фактично поширюється і на інші групи, зокрема гендерні відносини у формі інституціональної емансипації жінок.

Принцип колективних прав упроваджується через використання афірмативного методу квот як інструменту його легалізації й закріплення результатів і є механізмом збільшення рівня соціального включення з кінця ХХ – початку ХХІ ст. Такий механізм дозволяє подолати ексклюзивність статусів і соціальних інститутів, які сформувались в епоху домінування певних груп, і створює умови для ефективної конкуренції для інших у межах цих інститутів та отримання паритетного доступу до ресурсів.

Тому застосування принципу колективних прав є вдосконаленим, більш складним і суперечливим механізмом соціального включення порівняно з поширенням громадянських та політичних прав, що було властиве суспільству раннього модерну і розглянуто Т. Х. Маршалом і Т. Парсонсом. Відповідно соціальне включення досягає якісно нового рівня на етапі подолання інституціоналізованої монополії, який є характерним для більш розвинених суспільств.

Проте зазначені процеси привертають увагу до фундаментальних протиріч модерну. Колективні права груп, що борються за визнання, покращують умови для їхньої повноцінної участі в житті суспільства й дозволяють більш ефективно конкурувати із представниками "термінальної спільності". Утім, це суперечить вихідним принципам модерну – рівності, пріоритету індивідуальних прав та свобод [Habermas, 1998], і не розв'язує проблеми пошуку основи для солідарності та взаємного визнання в сучасних гетерогенних суспільствах.

2.5. Модель модернізації й соціальне включення [38]

У цьому підрозділі пропонується узгодження теоретичних підходів до суспільства модерну, що було розглянуто в першому розділі, а також соціологічної концепції соціального включення. Результатом такого поєднання є вдосконалена модель модернізації та соціальної якості, що враховує соціальне включення як вимір суспільства модерну. Відповідно, феномен соціального включення набуває більш адекватного теоретичного відображення.

---

[38] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які раніше публікувались: *Савельев Ю. Б.* Антиномичность современного социального порядка: гомогенность и мультикультурализм / Ю. Б. Савельев // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х.: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 88–92; *Савельев Ю. Б.* О биологических симулякрах в социокультурном развитии: смерть и гендер от архаики к постмодерну / Ю. Б. Савельев // Логос. – 2005. – № 2(47). – С. 245–261; *Савельєв Ю. Б.* Концепт "соціальне включення" у контексті теорії суспільства модерну / Ю. Б. Савельєв // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 17. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 40–44.

Із попереднього аналізу ми знаємо, що соціальне включення є виміром суспільного розвитку. *Соціальне включення* – це сутнісна характеристика модерну, що відображає основу його соціальної організації. Ідеологія і практика модерну були засновані на ідеї рівності можливостей, розширенні індивідуальної свободи, принципах універсальної раціональності й ефективності, що вимагало соціального включення. Серед інноваційних змін в інститутах і когнітивних структурах (зокрема, сприйнятті часу та поступу суспільства) важливою особливістю модерну було заміщення аскриптивних статусів, мотивів, практик соціокультурними системами, що орієнтовані на досягнення і мобільність [докладніше див.: Савельев, 2005: с. 253–257].

Саме починаючи з Нового часу виникла модель суспільства із новою соціальною структурою, акцентованою соціальною мобільністю та прискореним розвитком, в якому корпоративна ізольованість соціальних груп була кардинально зменшена або, навіть, зруйнована.

Як відомо, XVII–XVIII ст. стали переломними в історії людства. Європейська цивілізація, спричинивши капіталізм і промислову революцію, також створила й високоефективну систему виробництва знання – сучасну науку, що стала невід'ємною частиною та виробничою силою індустріального суспільства. Виникло уявлення, що гармонія природи, яка відображається в універсальній істині, утворює гармонічно інтегровані форми наукового пізнання, які спираються на єдиний науковий експериментальний метод, математичні засоби відображення природних законів та чіткі стандарти, які максималізують об'єктивність і раціональність знання. Наука та принципи раціоналізму, у свою чергу, забезпечать можливість ефективної організації суспільства.

Розчаклування світу зробило оточуюче середовище, людську діяльність і соціальні взаємодії прозорими. Практики суспільства модерну, що засновані на принципах універсальної раціональності, ефективності, обчислення й передбачуваності, знайшли своє закінчене втілення у таких відомих формах організації та процесах, які були тавровані Дж. Рітцером терміном *макдоналдизація* [Ritzer, 2000]. У такому суспільстві почали втрачати актуальність традиційні аскриптивні ознаки, за якими соціальні

групи розрізняються між собою. Найважливішим було зменшення бар'єрів між конфесіями, спочатку – усередині християнства, а з часом – і за його межами. Це дозволило інтегрувати певні групи, насамперед, в економічній сфері.

Утім, подальший розвиток суспільства модерну заперечував його фундаментальні засади. Його ідеали виявились далекими від реальності [Хабермас, 1992]. Критична теорія продемонструвала діалектику раціональності та суперечливі результати впливу науки на життя суспільства. Філософія постмодерну заперечила новоєвропейський ідеал об'єктивного універсального знання, поклавши кінець пануванню метанаративів і постулювавши множинність інтерпретацій. Як наслідок виник епістемологично-культурний плюралізм і посилили свій вплив так звані локальні системи знання.

Зростання складності соціальних систем та когнітивних моделей призвело, за словами Ю. Габермаса, до "нової непрозорості". На тлі глобалізації в другій половині XX ст. відбулися підйом мультикультуралізму і ревіталізація до-модерних традиційних форм, зокрема, релігійних. У сучасному світі все більше акцентується те, що розрізняє, розділяє, підкреслює унікальність та відмінність від інших. Релігія, конфесійна й етнічна належність, мовні та культурні особливості використовуються для підкріплення ідентифікації, а також і як політичний інструмент. Як підкреслює Р. Робертсон, "глобалізація водночас сприяє і зумовлюється як культурною гомогенністю, так і культурною гетерогенністю" [Robertson, 1992: p. 173]. Парадоксальним чином раціональні системи ведуть до дегуманізації, утрачаючи сенс, і "невідворотно генерують ірраціональності, які обмежують, а у кінцевому рахунку загрожують та, можливо, підривають їхні раціональні засади" [Ritzer, 2000: p. 16, 123]. Форсовані модернізаційні проекти в країнах із навздогінним розвитком ('*catching-up development*'), як правило, згорталися, могли призводити до небезпечних наслідків, демодернізації та релігійного фундаменталізму [докладніше див.: Savelyev, 2002; Savelyev, 2013: Vol. 5].

Незважаючи на це, модернізація є важливим завданням і важким викликом для багатьох сучасних суспільств, зокрема й України. Вона – своєрідна "форма міжнародної конкуренції",

коли різні країни намагаються "випередити одна одну і досягти високого рівня розвитку", утримати його [Хэ Чуаньци, 2011: с. 45]. Модернізація завжди супроводжується перерозподілом ресурсів, домінуванням, створенням систем гегемонії "центр-периферія" і, навіть, часто в недавній історії – військовою агресією. Прискорення модернізації відбувалось за рахунок використання переваг і залучення зовнішніх ресурсів (які, відповідно, втрачались іншою стороною), що поглиблювало відмінності суспільств, які перебували на різних етапах модернізації. У такий спосіб, зокрема, формувалась залежність від шляху розвитку (*path dependence*).

Таким чином, модернізація є актуальною не лише для країн, що розвиваються. Як сутнісна характеристика суспільства Нового часу, вона є **перманентним** процесом, що відбувається постійно і відтворюється у нових умовах, модифікуючись у відповідь на нові виклики. Історично модернізація має три часових виміри: як первинний розвиток невеликої кількості найбільш розвинених суспільств, який розпочався індустріальною революцією та іншими кардинальними змінами в суспільствах північноатлантичного регіону; як багатоманітний процес, коли "менш розвинені суспільства наздоганяють" світових лідерів у взаємодії з ними; нарешті, як постійні спроби модернізованих суспільств "надати відповіді новим викликам на шляху інновацій і реформ" [Цапф, 1998: с. 14].

Крім того, що модернізація перманентна, вона також є **релятивним** процесом і має сенс лише стосовно інших "немодерних" структур і суспільств (до-модерних аби тих, що втрачають характеристики модерності). Первинна модернізація відбувалась локалізовано в північноатлантичному регіоні через утворення національних економік і політичних націй Вестфальської системи, але в постійній взаємодії більш розвинених суспільств з менш розвиненими. Згодом модернізація набула глобального масштабу в формі постійної конкуренції, у якій суспільства, що просунулися далі на шляху модернізації, отримували більшу перевагу, яка втілювалась в економічне, політичне й культурне домінування.

Релятивність модернізації є вкрай важливою для її розуміння. Ідеться не тільки про неадекватність дискретного протиставлення "модерний – немодерний" і натомість застосування контину-

альної шкали "відносно модернізовані – відносно не модернізовані суспільства" [Levy, 1996: p. 742]. Сама модернізація *може відбуватись лише на тлі та у взаємодії* зі старими структурами, практиками, інститутами, коли під час такої взаємодії утворюються різноманітні конфігурації. Так само, якщо за одиницю аналізу приймається суспільство, більш модернізовані суспільства стають помітними порівняно з такими, де ці процеси ще не почались, або вони відбуваються уповільнено й ускладнюються місцевими умовами.

Також модернізація є **нелінійним** процесом. По-перше, як було продемонстровано в підрозд. 1.1, "проект модерну" є антиномічним і містить тенденцію до самозаперечення [Foucault, 1965; Wagner, 1994; Bauman, 2000; Хабермас, 2003; Touraine, 2009]. Саме в цьому полягає його унікальний історичний потенціал. По-друге, структури і практики модерну відтворюються у протистоянні з немодерними або до-модерними (традиційними та архаїчними) практиками. Останні не зникають на шляху "соціального прогресу" [Eisenstadt, 1973].

Тому, на відміну від уявлення класичної теорії модернізації, цей процес не є кумулятивним, а життєві шанси і спроможність вибору людини, які збільшуються в результаті модернізації, перебувають під постійною загрозою та тиском обмежень. Здобутки технічного й наукового прогресу є більш захищеними, але псевдоморфоз, тоталітаризм і демодернізація є невід'ємними складовими суспільства модерну [Savelyev, 2013: Vol. 5]. Радше можна говорити про постійне балансування модерну та антимодерну (у т. ч. архаїки) у житті сучасних суспільств: фундаменталізм, етноцентризм, ксенофобія, нетерпимість існують навіть у найбільш розвинених країнах.

У першому розділі було з'ясовано, що незважаючи на всю багатоманітність інтерпретацій модерну та модернізації, їхня сутність є, передусім, емансипаційною. Саме у добу модерну формулюється специфічна ідея свободи та прав людини, створюються і стають доступними ресурси для їхнього забезпечення. Емансипація означає свободу від "бар'єрів та обмежень" і "розширення поля діяльності" соціальних агентів [Штомпка,

1996: с. 52]. Через "розширення свободи" підвищується спроможність людей у здійсненні ними вибору і, відповідно, стає можливим покращення якості життя [Sen, 1999].

Проте це не означає лише однобічний доступ соціальних агентів до ресурсів і отримання ними все нових можливостей. Емансипаційна сутність модернізації аж ніяк не зводиться до постійного й безкінечного збільшення споживання та підвищення стандартів життя (хоча вони є її важливими ознаками), і тим більше, не може бути ототожнена із формуванням споживацького ставлення до світу й суспільства. Справжня модернізація, що спрямована на наділення людини більшим ступенем свободи – тобто зростання ролі людського вибору (як індивідуального, так і колективного) супроводжується на тлі підвищення якості життя одночасним збільшенням для сучасної людини "тягаря" вибору і відповідальності за нього [Бергер, 1990].

Таким чином, якщо зосередитись на соціокультурній сутності модернізації, то можна дійти висновку, що антиномії модерну та наявні дисфункції сучасного суспільства тією чи іншою мірою пов'язані із зазначеним процесом емансипації й відповідною трансформацією до-модерного світосприйняття та взаємодією із ним модерних форм.

Ключова "напруженість" проекту модерну полягає в *діалектиці емансипації* – це боротьба, звільнення, отримання прав і можливостей для вибору, що супроводжується накладанням зовнішніх обмежень та зобов'язань, утратами, зовнішнім контролем, що зростає, усвідомленням відповідальності своєї свободи в контексті прав і свобод іншого. Адже емансипація має ціну та, як правило, крім сторін, що здобувають, є сторони, що програють. Модерна автономність індивідуумів і можливості для самореалізації супроводжуються примусом та ексклюзією, а публічна і приватна сфери, колективні права постійно загрожують індивідуальній свободі та спроможності вибору [Wagner, 1994; Habermas, 1998; Bauman, 2000].

Зазначене протиріччя є вирішальним для розуміння сутності суспільства модерну і діалектики його розвитку. Тому ключовим питанням є *способи його розв'язання, його інституціональне забезпечення, яке гарантує дотримання певної процедури,*

ціннісний контекст, що визначає ставлення і мотивації соціальних агентів, а також позиції, ресурси й компетенції останніх.

Отже, модернізація будь-якого суспільства є **напруженим** і **конфліктним** процесом. Було б помилкою розглядати її суто раціоналістично як своєрідний "бізнес-план" політичних та економічних еліт. Модернізація не лише забезпечує економічне зростання і підвищення якості життя, а й невідворотно продукує виклики через свою антиномічність та конфронтацію з антимодерними інституціональними практиками і пластами культури. Тому важливо з'ясувати місце та наслідки останніх у сучасному українському суспільстві, а також оцінити баланс модерних і архаїчних елементів суспільної свідомості. Це дозволить виявити соціокультурні ризики процесу модернізації, а в перспективі встановити зв'язок її соціокультурних вимірів з економічним розвитком країни.

Глобалізація, що прискорила модернізацію й залучила (часто імперативно) периферійні суспільства та інертні й консервативні верстви населення, водночас спровокувала жорстку антимодернізаційну відповідь. На сьогодні в багатьох країнах світу особливо загострюється **виклик антимодерну** і відбувається в різних формах (від "ісламської держави" до піднесення правих політичних рухів та захисників "традиційних цінностей") відродження архаїчних практик. В Україні це також проходить винятково болісно і трагічно у вигляді громадянського протистояння, збройного конфлікту й військової агресії, що загрожує самому існуванню її державності та незалежності. Самопроголошені "народні республіки" – це не просто сепаратистські анклави, а й химерні відповіді антимодерну [Медведев, 2014].

Якщо ключовими соціокультурними характеристиками суспільства пізнього модерну є емансипаційні або постматеріалістичні цінності, наявність раціональної комунікації, кооперативна поведінка, толерантність і готовність до включення інших, то архаїка сьогодні постає через ірраціональні міфи та стереотипи, закритість для раціональної аргументації, розділення суспільства, протиставлення на "своїх і чужих", нетолерантність і неприйняття іншого.

У цьому контексті інтенсифікації протиріч модерну вимір соціального включення набуває особливого значення. Ще класична теорія модернізації, яка була споріднена з підходом

Т. Парсонса, привернула увагу до мобілізаційних процесів сучасного суспільства [Lerner, 1958; Deutsch, 1961; Inkeles, 1974]. Адже суспільство модерну створило кардинально більше принципово нових можливостей, статусів і ролей, що досягаються, і відповідно станів соціального включення. Зростання соціальної мобільності [Lipset, 1959], "залучення до суспільного життя" [Штомпка, 1996: с. 53], "мобілізація потреб та домагань" людей [Dahrendorf, 1992: p. 16] є сутнісними характеристиками модерну. Ці характеристики відображаються, по-перше, в інституціональному аспекті соціального включення [Acemoglu, 2012]; по-друге, в аспекті агентності як участі людей в основних інститутах суспільства, завдяки якій забезпечується життєздатність останніх [Lerner, 1968: p. 393]. Тому суспільство модерну є "суспільством участі" [Lerner, 1968: p. 393], суспільством громадян, які формують національну державу [Bendix, 1977: p. 89–90].

У підрозд. 2.3 ми розглянули концептуальне рішення, яке запропонував Т. Парсонс, згідно з яким соціальне включення інтерпретувалось як набуття громадянства і поширення прав у процесі еволюційних змін, та обмеження такого рішення. Водночас із набуттям громадянських прав і включенням дискримінованих груп, природно для антиномічного процесу модернізації виникали нові загрози й механізми ексклюзії.

Звичні атрибути модерну – економічне зростання, прогрес науки і техніки, громадянські права та розгалужена система соціального забезпечення – не гарантують збільшення соціального включення. У розвинених суспільствах спостерігається поглиблення розриву між окремими центрами, де зосереджуються індустрії високих технологій, і периферійними регіонами [Häyrinen-Alestalo, 2001], збільшується нерівність [Piketty, 2014], тривале безробіття і бідність призводить до "соціальної дискваліфікації" певних груп населення [Paugam, 1998].

Таким чином, можливостей для соціальної мобільності [Lipset, 1959], забезпечення політичних, громадянських і соціальних прав [Marshall, 1950] виявилось недостатньо для повноцінного соціального включення. Потрібна не просто політична мобілізація соціальних агентів [Deutsch, 1961], яка може контролюватись і використовуватись елітами у своїх цілях [Inglehart,

2002], а боротьба за визнання [Taylor, 1994; Honneth, 2001], когнітивна мобілізація і спроможність впливати на еліти [Inglehart, 2003; Welzel, 2013].

Якщо у добу раннього модерну першочерговим завданням для різних соціальних груп було *здобуття прав* [Marshall, 1950], то на сучасному етапі актуалізуються *мотиви та вміння людей використовувати свої права*. Тому існує принципова відмінність між активним і пасивним громадянством [Turner, 1990; Turner, 2001]. Важливо розрізняти забезпечення громадянськими правами та їхнє пасивне прийняття, а з іншого боку – активну реалізацію громадянських прав та обов'язків [Kymlicka, 2002]. Перший момент є передумовою для соціального включення, яке відбувається через активну позицію соціальних агентів.

На відміну від розуміння демократії як конкуренції за політичну владу між відповідальними елітами, активна і свідома позиція соціальних агентів є основою для дискурсивної або дорадчої демократії (*discursive or deliberative democracy*) [Cohen, 1989; Dryzek, 2006]. З позиції такої партисипативної теорії соціальне включення є змістовною участю громадян у дорадчій демократії [Stewart, 2000: р. 61–62], тобто вони включені, насамперед, до процесу ухвалення рішень і "розділяють почуття колективної відповідальності" [Zittel, 2007: p. 12].

Таким чином, соціальне включення передбачає активних, відповідальних і компетентних соціальних агентів, які здійснюють **включення через свою свідому участь у житті суспільства** (*inclusion through participation*) [Berkel, 2002; Hernández-Medina, 2010][39].

Саме тому нам видається невдалим переклад англомовного (і франкомовного) терміну "*inclusion*" як "залучення", який започаткували в регіональних доповідях Програми розвитку ООН [Анджелкович, 2011; Лібанова, 2011]. Він невдалий не

[39] У третьому розділі (підрозд. 3.6.) буде продемонстровано, що форми участі соціальних агентів охоплюють не лише політичну сферу та громадські організації, які дотичні до процесу ухвалення рішень, а й сферу соціальних контактів і взаємодопомоги (включення до соціальних мереж), через яку забезпечується солідарність у суспільстві.

лише тому, що збігається з іншим англомовним терміном "*involvement*" [van Deth, 2007]. Головне те, що "залучення" передбачає певні дії стосовно пасивних соціальних агентів, які є депривованими з деяких причин і яким цілеспрямовано забезпечується доступ до ресурсів та інститутів. Вони є об'єктом утручання в межах певної програми соціальної політики і це може бути варіантом соціального включення. Але в контексті фундаментальних властивостей суспільства модерну соціальне включення, передусім, є результатом участі саме **активних, відповідальних і компетентних** соціальних агентів, які є рушієм процесу модернізації.

І в першому, і в другому випадку соціальне включення означає підвищення індивідуальної спроможності соціальних агентів. Але в останньому збільшення спроможності вибору є наслідком самостійних зусиль і супроводжується набуттям повноважень (*empowerment*) [Stewart, 2000: p. 59]. Це означає здатність більшою мірою *здійснювати контроль над власним життям і впливати на умови соціальної взаємодії*.

Як було зазначено в підрозд. 2.3, соціальна ексклюзія і соціальне включення є універсальними формами соціальної взаємодії, що нерозривно поєднані в процесі відтворення соціального порядку [Bourdieu, Passeron, 1990: p. x; Jordan, 1996: p. 39]. Їхні специфічні сполучення зумовлюють зміни правил та умов соціальної взаємодії. Існування таких комбінацій у "нових інституціональних теоріях" визначаються як "поля", які спрямовані на відтворення привілейованих позицій певних груп і визначення позицій інших груп, які можуть змінити ситуацію [Fligstein, 2001]. Тому загальний баланс соціального включення-ексклюзії визначається місцем акторів у сукупності полів, на яких вони взаємодіють.

Соціальне включення з цієї точки зору можна розуміти як **спроможність бути актором**. Це не просто фактична (зафіксована) належність до привілейованих груп, доступ до інститутів, ресурсів і влади, а й *позиція стосовно існуючих інституціональних можливостей та обмежень*, використання доступних ресурсів, залучення до зміни наявних полів і пошуку нових, а також будівництва нових інститутів. Адже сучасне суспільство

"передбачає спроможність людей ставати соціальними акторами…, поширення цієї спроможності привело до стрімкого зростання полів" [Флигстин, 2001, с. 49].

Така теоретична інтерпретація соціального включення суголосна з його розумінням не лише як доступу до частки ресурсів, а й "участі у самовизначенні як індивідуальних, так і колективних життєвих шансів" [Stewart, Askonas, 2000: p. 9] та "міри того, наскільки індивідууми, сім'ї і громади здатні брати повноцінну участь у житті суспільства й мати контроль над власною долею" [Warschauer, 2003: p. 8]. Отже, зростання соціального включення є **збільшенням спроможності агентів у соціальній взаємодії, створенні нових полів і трансформації соціальних інститутів**, що реалізується через їхню участь у різних сферах суспільного життя.

Запропонований підхід суттєво доповнює інституціональне розуміння соціального включення й дозволяє вдосконалити наявну теоретичну модель соціальної якості [Beck, 2001; van der Maesen, Walker, 2005; Abbott, Wallace, 2014]. У першому розділі (підрозд. 1.3) ми визначили переваги цієї моделі, яка враховує антиномічність суспільства модерну та надає можливість сполучити вимірювання якості життя з оцінкою суспільного розвитку. Водночас, ця модель обмежує розуміння соціального включення доступністю для людей "інституціонального і структурного контексту" [van der Maesen, Walker, 2005: p. 11]. Аналогічне обмеження також притаманне концепціям соціального включення як подолання релятивної депривації, що було проаналізовано в підрозд. 2.1. Основним інструментом подолання депривації згідно з цими концепціями є забезпечення доступу до інститутів, ресурсів та залучення до ринку праці.

Безумовно, роль інститутів є надзвичайно важливою, а інституціональні зміни є необхідним знаряддям для підвищення соціального включення і спроможності людського вибору. Проблема паритетного доступу до соціальних інститутів у суспільстві пізнього модерну була розглянута в підрозд. 2.4. Як переконливо демонструють Д. Аджемоглу і Дж. Робинсон, велику роль у забезпеченні вибору людини грають "інклюзивні економічні інститути ..., які дозволяють і заохочують участь великих мас людей в економічній діяльності, найкращим чином використо-

вують їхні таланти і здібності та надають індивідуумам можливість здійснювати бажаний ними вибір" [Acemoglu, 2012: p. 72].

Однак, інклюзивність важлива не тільки для економічних інститутів. Будь-які соціальні інститути, що забезпечують громадянські та соціальні права, ініціативність, участь, зростання потреб і устремлінь людей – тобто їхнє соціальне включення, є передумовою економічного зростання та успішного розвитку суспільства. Таким чином, перехід до інклюзивних економічних і політичних інститутів від екстрактивних можна розглядати як обов'язкову складову модернізації.

Проте цього може виявитись недостатньо. Реформи та впроваджені інституціональні зміни призводять до так званої "пастки спроможності" або суто косметичних надбудов [Pritchett, 2010]. Наш аналіз указує на необхідність урахування аспекту агентності у поєднанні з інституціональним аспектом як підґрунтя для розвитку суспільних відносин.

Збільшення спроможності соціальних агентів через інклюзивні інститути має супроводжуватись їхньою активною участю в різних сферах суспільного життя, реалізацією громадянських прав та підвищенням їхніх компетенцій. У такому гармонійному поєднанні двох аспектів (інституціонального та агентності) полягає соціальна якість і потенціал розвитку сучасного суспільства.

Таким чином, феномен соціального включення має дві нерозривно пов'язані складові: перша – це *ресурсне забезпечення* та *інституціональні можливості* для активної громадянської позиції й участі, коли людям надано права (громадянські, політичні, соціальні), певний рівень автономії та можливість вибору, друга – *реальні практики* діючих осіб (агентів), засновані на їхніх громадянських цінностях, взаємній довірі й солідарності, розрахунку на власні сили, самостійності, відповідальності, соціальних навичках і достатньому рівні самоврядування. Інституціональні можливості забезпечують реалізацію практик участі, які, у свою чергу, можуть сприяти створенню та закріпленню інституціональних можливостей.

Отже, *активність і відповідальність* соціальних агентів, ефективність їхнього включення до соціальних процесів та інститутів у поєднанні з іншими факторами є передумовою успішності модернізації, зокрема, в Україні.

Проте і це ще не є вичерпною характеристикою соціального включення в суспільстві пізнього модерну. У підрозд. 2.3 ми зазначили актуалізацію аспекту здобуття солідарності "термінальної спільності" [Alexander, 1980], а у 2.4 – визначили проблему підґрунтя для взаємного визнання (*recognition*) у сучасних гетерогенних суспільствах.

Надзвичайно важливо, що активність, участь і *боротьба соціальних агентів за визнання* є лише однією стороною діалектики емансипації. Протилежним боком цього діалектичного процесу є **визнання і гарантування спроможності вибору інших**. У суспільстві модерну право бути суб'єктом передбачає "визнання інших як суб'єктів" [Touraine, 2007: p. 96].

Основою визнання і включення інших у сучасних суспільствах, які є гетерогенними, може бути громадянська ідентичність, коли люди визначають себе "як індивіди і громадяни, а не як члени етнічних груп" [Kivisto, 2002: p. 20]. Тому модерне включення є за своєю сутністю громадянським.

У даному випадку ми використовуємо термінологію Е. Шилза, К. Ґірца і Дж. Александера, на основі якої останнім була побудована теорія громадянської сфери [Alexander, 2006]. Зазначені вчені розрізняли громадянський (*civil*) і первісний (*primordial*) типи соціального зв'язку, що визначають засади солідарності та ідентифікації в групі [Shils, 1957; Geertz, 1973; Alexander, 1980]. Первісні зв'язки формуються на основі родоводу, мови, етносу, раси, територіальної або релігійної спільності, тоді як громадянські зв'язки є "більш опосередкованими і абстрактними" та замість біологічних або географічних даностей вони ґрунтуються на нормативних "етичних ознаках, які асоційовані із соціальними функціями та інститутами" [Alexander, 1980: p. 7–8].

Крім того, Дж. Александер наголошує, що поява і поширення громадянських зв'язків, а також відповідна трансформація засад солідарності характеризують саме процес модернізації [Alexander, 1980: p. 8]. Інакше кажучи, розвиток громадянської сфери та ідентичності є властивістю суспільства модерну і набуває особливої ваги у сучасний період.

Оскільки, згідно з Дж. Александером, соціальне включення визначається через набуття членства в термінальній спільності, тому ключовим моментом стає відмежування статусу члена те-

рмінальної спільності від статусу, що надається кровним спорідненням або іншими аскриптивними критеріями. Тому соціальне включення зростає, коли "термінальна спільність стає більш "громадянською" і менш "первісною" [Alexander, 1980: p. 7]. Відповідно, можна дійти висновку, що *модернізація супроводжується зростанням соціального включення на основі громадянської ідентичності*.

Ми вже зазначали, що Дж. Александер обмежується у своїй теоретичній інтерпретації соціального включення лише суб'єктивним відчуттям солідарності, яке залежить від ставлення термінальної спільності. Ми пропонуємо подолати це обмеження та використати критерій громадянських зв'язків із відповідною йому "ми-ідентифікацією" для визначення модерного включення інших на противагу первісному (архаїчному) або антимодерному. Адже це може бути *основою для взаємовизнання, взаємовідповідальності й універсальної солідарності*, яку відстоював Ю. Габермас у своїй полеміці проти застосування принципу колективних прав [Habermas, 1998].

Такий підхід, перевагою якого є перенесення фокусу дослідження від пасивного об'єкта включення на ставлення самого суб'єкта дії щодо включення інших, а також від окремих маргінальних груп на будь-які соціальні групи сучасного гетерогенного суспільства, ми застосуємо в емпіричному аналізі з використанням індикаторів Європейського дослідження цінностей у наступному розділі.

Зауважимо, що теоретична інтерпретація соціального включення як *збільшення спроможності соціальних агентів у соціальній взаємодії з одночасним гарантуванням спроможності вибору інших* дозволяє поглибити розуміння процесу модернізації та отримати більш точну порівняльну оцінку розвитку різних суспільств.

У цьому ракурсі модель соціальної якості, яка охоплює ресурсний компонент соціально-економічної безпеки, компоненти солідарності, "доступу і участі" та набуття повноважень [European Network, 2005: p. 15; van der Maesen, Walker, 2005: p. 11], стає спорідненою модернізаційній моделі Р. Інглхарата і К. Вельцеля, в якій акцент зроблений на формуванні постматеріалістич-

них та емансипаційних цінностей у процесі розвитку суспільства [Inglehart, Welzel, 2005; Welzel, Inglehart, 2008]. Якщо модель соціальної якості вказує на досягнений стан суспільства, то модель модернізації визначає взаємозв'язок і послідовність процесу розвитку суспільства. У цьому процесі, як було розглянуто в першому розділі, збільшення ресурсів і відчуття безпеки приводить до ціннісних змін, що спрямовують вибір людини і визначають трансформації політичних та правових інститутів, які гарантують цей вибір. Разом ці компоненти створюють можливості й повноваження для людей керувати власним життям, що є основою загальнолюдського емансипаційного тренду [Welzel, Inglehart, 2008]. Вони також у цілому збігаються з вимірами соціальної якості.

Проте втілення вибору можливе лише через повноцінну участь соціальних агентів і взаємне визнання. Тому наявна модель модернізації, крім ресурсів, інституціональних змін і емансипаційних цінностей як мотивів діяльності, має доповнюватись виміром соціального включення, який визначає практики соціальної взаємодії та зміни інститутів. *Ресурси, емансипаційні цінності й соціальне включення забезпечують збільшення спроможності людей у здійсненні ними вибору, що є термінальним критерієм модернізації.*

Отже, у цьому розділі обґрунтовано розуміння соціального включення, що долає обмеження підходу релятивної депривації. Було виявлено зв'язок соціального включення із формуванням суспільства модерну та його глибинними протиріччями. Визначено застереження механізму соціального включення доби "пізнього модерну" через упровадження принципу колективних прав для подолання інституціоналізованої монополії, ексклюзивності статусів і соціальних інститутів та створення умов конкуренції в межах інститутів і отримання паритетного доступу до ресурсів.

Розроблено концепцію соціального включення як соціокультурного виміру модернізації на основі підходу "збільшення спроможності" та теорії громадянської сфери для оцінки суспільного розвитку і перспектив модернізації, що доповнює наявні моделі соціальної якості й модернізації. Доведено, що соціальне включення має, крім інституціонального аспекту, який визначає ресурсне забезпечення та можливості доступу до соціальних

інститутів, аспект агентності, який охоплює практики участі в різних сферах суспільного життя й практики визнання інших. Ці практики засновані на цінностях соціальних агентів, їхній громадянській ідентичності та солідарності, самовизначенні, компетентності й відповідальності.

Урахування аспекту агентності в концепції соціального включення надає можливість подолати "структуралістське зміщення", яке притаманно теоріям модернізації та марксистській доктрині суспільного розвитку [Kivisto, 2002: p. 42]. Запропоноване нами концептуальне бачення модерного включення на основі громадянської ідентичності також розв'язує суперечність між "інтеграціоністськими" та "партисипативними" відповідями (*integrationist and participatory responses*) викликам пізнього модерну [Benhabib, 1992; Stewart, 2000].

Таким чином, ступінь соціального включення як виміру модернізації відображає спроможність соціальних агентів у соціальній взаємодії, створенні нових полів і трансформації інститутів на основі громадянської ідентичності та взаємного визнання. Застосовуючи розроблену концепцію, у наступному розділі ми розглянемо соціокультурні виміри модернізації та, зокрема, зв'язок соціального включення з емансипаційними цінностями й економічними показниками в контексті глобальних тенденцій розвитку, перспектив модернізації українського суспільства і процесів європейської інтеграції.

РОЗДІЛ 3

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ЕМАНСИПАЦІЙНІ ЦІННОСТІ Й СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ

Як було зазначено у вступі, у сучасному світі розвиток став дивовижною магічною формулою, і той, хто не розвивається, той сьогодні не існує. У фокусі уваги урядів більшості країн та мас-медіа містяться показники стану економіки й матеріального добробуту населення. Разом із тим, поруч з економічним піднесенням процес модернізації має визначальні соціокультурні виміри – емансипаційні ціннісні орієнтації, раціональну парадигму світосприйняття, індивідуальну відповідальність, довіру, солідарність, взаємовизнання, критичне мислення, політичну мобілізацію і участь тощо. Адже суспільство модерну пропонує відповіді на актуальні виклики і формує орієнтир, спрямованість на який створює можливості для ефективного регулювання та розвитку.

У цьому розділі буде розглянуто соціокультурні виміри модернізації у загальноєвропейському контексті. Ми проаналізуємо сучасні тенденції змін у глобальному світі та визначимо місце в ньому України. Ми продемонструємо потенціал розвитку європейських суспільств на тлі зростання нових світових центрів впливу і надамо прогноз для Європейського Союзу в умовах глобальної економічної кризи та після неї. Буде показано значення європейської інтеграції для постсоціалістичних країн Східної Європи і проведено порівняльний аналіз тенденцій розвитку України в 1990–2000-х рр. у регіональному контексті. Ми продемонструємо існування прихованого ціннісного зсуву в постсоціалістичних суспільствах у 1990–2000-х рр. і за допомогою методу лінійної декомпозиції тренду перевіримо гіпотезу соціалізації Р. Інглхарта, що дозволить оцінити перспективи модернізації українського суспільства.

Також у цьому розділі ми порівняємо тенденції та патерни соціального включення через політичну, громадянську й соціальну участь і з'ясуємо динаміку окремих складових соціального

включення в країнах Західної, Центральної та Східної Європи в 1990–2000-х рр. За допомогою статистичного моделювання будуть визначені особливості системи факторів соціального включення і конфігурації взаємозв'язку основних типів участі в Україні та інших західноєвропейських і постсоціалістичних країнах. Нарешті, ми наведемо докази того, що існує зв'язок соціокультурних вимірів модернізації з економічним розвитком суспільства. На підставі цього буде зроблено висновок про спільність та відмінність суспільств різних регіонів Європи, а також будуть запропоновані рекомендації Уряду України та місцевим органам влади щодо підвищення соціального включення і сприяння модернізації українського суспільства.

3.1. Україна в глобальному світі: Quo vadis?[40]

На початку 1990-х років, коли в Україні та інших постсоціалістичних країнах відбувались глибокі суспільні трансформації, а очікувані наслідки покращення життя не наближались, була поширеною думка, що для докорінних змін потрібен час, зміна поколінь і за 15–20 років Україна, остаточно позбувшись радянського минулого, напевно, досягне бажаного результату.

Минуло 25 років і очевидно, що цей період сам по собі не розв'язав проблеми. Більше того, із 2013 р. Україна переживає глибоку політичну, економічну і державницьку кризу, яка, на

---

[40] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: *Савельєв Ю. Б*. Концепт "соціальне включення" у контексті теорії суспільства модерну / Ю. Б. Савельєв // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. – Вип. 17. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011; *Савельєв Ю. Б.* Ціннісний вимір суспільного розвитку: суперечності змін цінностей у процесі модернізації // Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві; за заг. ред. В. І. Судакова, О. Д. Куценко. – К.: Логос, 2013; *Савельєв Ю. Б.* Перешкоди розвитку України і перспективи модернізації: Особливості цінностей чи "пастка бідності"? / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2016. – № 3.

відміну від фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., безпосередньо не пов'язана із глобальними процесами. Але якщо не враховувати занепад 2013–2015 рр. (і, можливо, наступних), розвиток України за більш ніж два десятиліття незалежності можна визначити як незадовільний. Навіть у мирний час і за відсутності терористичних та інших загроз показник ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності так і не досяг рівня 1990 р.: лише 75 % у 2013 р., а найвище значення за час незалежності було зафіксовано у 2008 – понад 80 % рівня 1990 р. [Human Development Report, 2014].

За цей час очікувана тривалість життя скоротилась із 70 до 68,5 років і за цим показником Україна значно поступається іншим країнам Східної Європи. Серед країн колишнього СРСР ситуація зі здоров'ям гірше лише в РФ і державах Центральної Азії [Human Development Report, 2014].

Україна разом із Молдовою, Грузією і Вірменією після економічного буму середини 2000-х років залишилися найбіднішими країнами Європи та мали найнижчий індекс людського розвитку (або індекс розвитку людського потенціалу – РЛП, Human Development Index) на континенті (див. табл. 3.1.1). Із 2014 р. унаслідок війни і втрати частини територій ситуація погіршилася і Україна стала вже найбіднішою європейською країною [International Monetary Fund, 2014]. Більше того, за рівнем матеріального добробуту вона є ближчою до країн Африки, ніж до європейських суспільств, зокрема постсоціалістичних. За оцінкою розподілу багатства у світі, яку провів дослідницький інститут групи Credit Suisse, у 2015 р. Україна має медіанне значення ринкової вартості фінансових і нефінансових активів за вирахуванням боргів на одну дорослу людину, старше за 20 років, що дорівнює 166 дол США. Це одне із найнижчих значень у світі – менше мають лише чотири найбідніші африканські країни, а, наприклад, Ефіопія та Руанда мають показник, відповідно, у 229 та 269 дол США [The Credit Suisse, 2015].

Причому середнє арифметичне значення розподілу багатства на одного дорослого в Україні є істотно вищим, ніж у зазначених країнах Африки – 1437 дол США. Скошений розподіл свідчить про надзвичайно високу нерівність і за коефіцієнтом Джині

Україна посідає друге місце у світі – 91,6. Подібна нерівність серед постсоціалістичних країн також існує у Російській Федерації – 91,2 та Казахстані – 87,4. Для порівняння: у Польщі коефіцієнт Джині дорівнює 75,6; Литві – 67,5; Молдові – 67,4; Білорусі – 65,1 [The Credit Suisse, 2015].

Отже, Україна є надзвичайно бідним суспільством із вкрай високою нерівністю. Воно є біднішим і, до того ж, з більш нерівномірно розподіленим багатством, ніж сусідні країни.

***Таблиця 3.1.1.* Показники ВВП на душу населення й Індексу людського розвитку України та інших постсоціалістичних європейських країн**

Країни	ВВП на душу населення, дол США ПКС, 2009	Ранг за Індексом людського розвитку (HDI rank, 2011)	Індекс людського розвитку (HDI, 2011)
Молдова	2 854	111	0,649
Грузія	4 774	75	0,733
Вірменія	5 279	86	0,716
Україна	6 318	76	0,729
Боснія і Герцеговина	8 578	74	0,733
Албанія	8 716	70	0,739
Сербія	11 893	59	0,766
Латвія	16 437	43	0,805
Литва	17 308	40	0,81
Польща	18 905	39	0,813
Російська Федерація	18 932	66	0,755
Білорусь	13 040	65	0,756

Джерело: Human Development Report. UNDP, 2011.

Напевно тому в суспільному і політичному дискурсі постійно присутня тема нагальних змін. Попередній політичний режим постійно говорив про необхідність модернізації та реформ. Нинішній наголошує на європейській інтеграції і, знову, на реформах та наближенні до європейських цінностей. Незалежно від зміни режимів стратегія розвитку України передбачає рух до суспільства модерну, відповідність його характеристикам або вимірам. Тільки це дозволить бути конкурентноспроможним у сучасному глобальному світі. Отже, шлях модернізації України є безальтернативним.

Також у контексті перспектив розвитку України очевидні труднощі реалізації проекту модернізації постсоціалістичних суспільств Східної Європи за зразком "західної моделі". Існують суттєві відмінності у шляхах і рівні розвитку цих суспільств і, насамперед, серед колишніх радянських республік. Росія та Білорусь, незважаючи на зростання ВВП на душу населення і значно кращу, ніж в Україні, економічну ситуацію, відстають від інших східноєвропейських країн за показником РЛП та іншими індикаторами і виявилися неспроможними у розбудові демократичних інститутів і громадянського суспільства.

Причини проблем розвитку постсоціалістичних суспільств є різноманітними і мають глибоке коріння. Було б помилкою вважати труднощі трансформації протягом 1990-х років у Центральній та Східній Європі лише наслідками попереднього комуністичного проекту форсованої модернізації. Е. Янош підкреслював, що "протягом більшої частини своєї історії до 1989 р. регіон Східної Європи був одним із найпроблемніших куточків світу з численними етнічними, економічними й політичними конфліктами, які поставили країни цього регіону на шляху розвитку, що суттєво відрізняються від історичного поступу національних держав Заходу" [Janos, 1993: p. 2]. Подібне твердження можна вважати перебільшенням, адже розвиток західноєвропейських країн аж ніяк не був безконфліктним. Утім, історичний шлях певних регіонів природно виявляється відмінним від шляху інших. Суспільства відрізняються за рівнем розвитку і конкурують між собою.

Усі постсоціалістичні суспільства Східної Європи різною мірою стикнулися із труднощами розвитку в другій половині XX ст. і продовжують долати їх сьогодні. Так само за межами Європи велика кількість країн Азії, Латинської Америки й Африки намагаються знайти свій шлях до процвітання або, принаймні, подолати бідність. Насамперед, основою будь-яких трансформацій є економічне зростання. Це те, чого прагне уряд України і що може забезпечити українському народу достойне життя. Якщо подивитись на тенденції світової економіки в сучасному глобальному світі (табл. 3.1.2), то помітні суттєві відмінності між регіонами й окремими країнами.

Темпи економічного зростання світової економіки за останні чверть століття в цілому є доволі стабільними. Найнижчими вони були в період глобальної фінансової кризи й відновлення, а найвищими – у першій половині 2000-х років. За прогнозами МВФ у період до 2019 р. зростання знову прискорюватиметься і в середньому перевищить темпи докризового періоду 1990-х – першої половини 2000-х років.

У той же час показники України були негативними (тобто замість зростання відбувався спад) за винятком періоду економічного буму першої половини 2000-х років, коли середній відсоток зростання ВВП в Україні перевищував не лише світовий, а й більшість інших регіонів (за винятком Китаю і країн Південно-Східної Азії).

Після деструктивних процесів 1990-х років почався період дуже швидкого економічного зростання, якій тривав до вибуху глобальної кризи 2008 р. Із 2000 до 2008 р. зростання ВВП в Україні становило 171 % [Межгосударственный, 2009]. Економічний бум 2000-х рр. зумовив появу оптимістичних поглядів на майбутнє України та інших перехідних суспільств з ринковою економікою, що формується. Проте, Україна за макроекономічними показниками, як зазначалось вище, не змогла досягти рівня 1990 р. Фактично, Україна, навіть у часи підйому, мала один із найнижчих показників у Європі ВВП на душу населення (6850 дол. США, ПКС – 85-те місце у світі), і ще гірший показник Індексу людського розвитку (0,788 – 76-те місце у світі, зниження порівняно з 1990 р.), який вимірює соціальний та гуманітарні аспекти розвитку країни окрім суто економічного [Human Development Report, 2009].

Таблиця 3.1.2. **Темпи економічного зростання у світі та різних регіонах (середні відсотки зростання ВВП до попереднього року за періодами), 1990–2013 рр. і прогноз до 2019 р.**

Країни, регіони та групи країн	**1990–2000**	**1990–2007**	**2001–2007**	**2009–2013**	**1990–2013**	**2014–2019***
Світ у цілому	3,3	3,7	4,4	3,2	3,6	3,9
Країни з розвиненою економікою	2,9	2,7	2,4	0,8	2,2	2,3
Європейський Союз	2,3	2,4	2,5	–0,1	1,8	1,8
США	3,3	3	2,4	1,2	2,5	2,8
Японія	1,5	1,5	1,4	0,3	1,1	0,9
Країни з ринком, що формується	3,9	5	6,7	5,3	5,1	5
Співдружність Незалежних Держав (СНД)	–2,5	2,1	7,4	1,8	2,2	2,2
Україна	**–7,4**	**–0,3**	**7,7**	**–1,1**	**–0,4**	**1,9**
Росія	–2,1	2	6,8	1,1	2	1,3
Європейські країни з ринком, що формується	2	3,1	4,9	2,2	2,9	3,2
Азійські країни з ринком, що формується	7,1	7,7	8,6	7,6	7,6	6,5
Китай	9,8	10,2	10,8	8,9	9,9	6,8
Індія	5,6	6,3	7,5	7	6,4	6,4
Латинська Америка та Карибський басейн	3	3,2	3,6	3	3.2	2,7
Близький Схід і Північна Африка	4,5	5	5,8	3.9	4.8	4
Країни на південь від Сахари	2,7	4,4	7,1	5.1	4.6	5,7

Джерело: International Monetary Fund. World Economic Outlook Database, October 2014.

*Дані для 2014–2019 рр. – оцінка МВФ. Розрахунки середніх показників за періодами – автора.

Відновлення в Україні після глибокої рецесії 2009 р. (падіння ВВП тоді становило 14,8 % подібно до значення 1993 р.) так і не відбулось: лише 95 % ВВП на душу населення від рівня 2008 р. у 2012 р. [Human Development Report Office calculations, 2014]. Уже в 2012 р. наступила стагнація – зростання ВВП було лише 0,25 %, а у 2013 повернулась рецесія – падіння становило 0,4 % [International Monetary Fund, 2014]. Таким чином, погіршення стану економіки в Україні відбулося ще до виникнення масових протестів і зміни політичного режиму в той період, який було прийнято офіційно називати "політичною стабільністю".

Важливо, що слабке відновлення в Україні не було пов'язане зі станом глобальної економіки. Вона, хоча й повільніше, але зростала. Позитивна тенденція була й в окремих країнах і регіонах: США, Латинській Америці, на Близькому Сході, Росії і СНД у цілому. Єдиною групою країн, яка також демонструвала слабке відновлення, був Європейський Союз. Утім, стагнація відбувалась переважно в деяких європейських країнах, які відносять до розвинених: передусім, Греції, Португалії, Іспанії, Італії, Ірландії [International Monetary Fund, 2014]. У сусідніх з Україною країнах Східної Європи з ринком, що формується, за 2009–2013 рр. у середньому спостерігалось зростання на 2,2 %. У подальшому, за оцінкою МВФ, темпи зростання в цьому регіоні підвищаться.

Найшвидше розвивались і розвиватимуться Китай, Індія та країни Південно-Східної Азії. Перспективи економічного зростання мають країни Близького Сходу й бідні суспільства Африки, які, на відміну від розвинених суспільств, менше постраждали від світової фінансової кризи.

Очевидно, що ключовою проблемою для України, як суспільства, що розвивається, є необхідність вибору стратегії розвитку, визначення показників, які потрібно досягти, і обрання адекватних інструментів реалізації стратегії. Зрештою, Україна повинна підвищити свою конкурентоспроможність у глобальній системі та здобути статус **високоінтегрованого суспільства зі сталим розвитком, високим рівнем добробуту і якості життя населення**.

Для цього слід вийти на швидкі темпи економічного зростання та модернізувати соціальні інститути. Як показує попередній аналіз, українська економіка є дуже далекою від цього і єдиний період, коли демонструвались потрібні темпи зростання, припав на першу половину 2000-х років. Більше того, як показує світовий досвід, саме по собі економічне зростання не обов'язково означає модернізацію суспільств із навздогінним розвитком. В історії є багато прикладів, коли успішні десятиліття прискореного росту країн, що розвиваються, різко обривалися, обертаючись "утраченими десятиліттями" рецесії, унаслідок чого відставання від розвинених країн тільки збільшувалось [Красильщиков, 2002]. Світова фінансова криза продемонструвала особливі загрози для таких суспільств і цілком зрозуміло, що після неї в Україні мало що залишилось від здобутків першої половини 2000-х років.

Аналізуючи досвід різноманітних варіантів модернізації, В. Іноземцев доходить висновку, що практика навздогінного розвитку довела свою неефективність [Иноземцев, 2000]. За його переконанням, слід визнати, що всі альтернативи успішного розвитку в сучасному світі передбачають перехід до інноваційної економіки та такого типу соціальної організації, що позначається ним як постіндустріальне суспільство. Постіндустріальне суспільство [Bell, 1976], на наш погляд, не є сьогодні адекватним терміном для позначення оптимального суспільного устрою. Радше можна говорити про демократичне суспільство з типом *відритого соціального порядку* [North, 2009], *інклюзивними інститутами* [Acemoglu, 2012] і *конкурентоспроможною інноваційно-орієнтованою* економікою [The Global Competitiveness Index, 2011], що характеризується *інтелектуальним, сталим та інклюзивним* зростанням [Europe, 2010].

Питання полягає у тому, чи зможе суспільство, що модернізується, зокрема Україна, перейти на новий якісний рівень соціальної організації й функціонування соціальних інститутів. Необхідна низка передумов, без яких перехід до інноваційної економіки неможливий. До таких передумов відносять певний

мінімальний рівень добробуту населення, свободу творчості, свободу підприємництва та конкуренції, високий рівень освіти й науки, наявність індустрії інновацій, соціальний капітал і довіру [Ясин, 2007: с. 10].

Як цього досягти в Україні? Для того, щоб зробити стрибок розвитку, потрібно вже мати зазначені передумови, які є бажаними характеристиками певного стану суспільства. Тому справжній прорив для країни із навздогінним розвитком можливий за безпосередньої участі та всеосяжної підтримки постіндустріальної розвиненої країни (країн) з інноваційною економікою [Иноземцев, 2000]. У цьому полягає, на думку В. Іноземцева, секрет успішності країн Південно-Східної Азії, а також інтеграції Східної Німеччини після 1990 р.

Незважаючи на обґрунтованість цього висновку в цілому, зазначимо, що існують інші шляхи забезпечення економічного зростання, підвищення добробуту і якості життя населення в сучасному світі. Після підвищення цін у глобальній економіці на деякі види сировини, передусім, енергоносіїв, джерелом зростання для багатьох країн стала природна рента. Утім, її не можна визнати надійним джерелом сталого розвитку. Залежність від світової кон'юнктури, дисбаланси й загроза зворотності економічного розвитку є суттєвими вадами цього шляху. Наприклад, Саудівська Аравія у 1980-х роках утратила близько чверті свого ВВП [International Monetary Fund, 2014].

Крім того, очевидно, що Україна не має природних ресурсів для того щоб компенсувати брак інноваційності природною рентою. Україна також не є диверсифікованою економікою з потенційно величезним внутрішнім ринком на кшталт Китаю, Індії або Бразилії, які, незважаючи не це, теж є вразливими до впливу глобальних економічних процесів. Єдина реалістична стратегія розвитку для України полягає в орієнтації на розвинені демократичні суспільства з інклюзивними інститутами, які тільки-но й можуть сприяти її модернізації.

Стратегічним вибором України став Європейський Союз. Географічна та культурна близькість, історичні зв'язки, а також наявність досвіду модернізації інших постсоціалістичних сус-

пільств Східної Європи, а ще раніше – поставторитарних країн Середземномор'я, говорять на користь такого вибору. Проте, залучення розвиненої демократичної країни (або країн) з інноваційно-орієнтованою економікою до модернізації суспільства із навздогінним розвитком абсолютно не гарантує, що останнє здійснить успішну модернізацію та зробить омріяний стрибок. Це, скоріше, можливості, які відкриваються і якими можна скористатись. Країни Східної Європи скористались ними з різною мірою успішності залежно від констеляції внутрішніх та зовнішніх факторів. Модернізація країни навздогінного розвитку – це завжди конкретний проект, результат якого залежить від рівня менеджменту, підтримки суспільства і міри готовності соціальних інститутів.

Крім того, Європейський Союз опинився у політичній та економічній кризі. Той факт, що країни ЄС розвиваються в останні десятиліття повільніше за інші регіони світу і за світову економіку в цілому (табл. 3.1.2), може викликати побоювання. Якщо Україна орієнтуватиметься на цей блок, то її зростання буде обмежене синхронізацією з тими тенденціями, які для нього приманні.

Тому виникає питання, чи не втратив ЄС привабливість як зовнішній аттрактор модернізації? Чи має він потенціал у майбутньому глобальному світі? Можливо, його роль відходить в історію, а провідні місця посядуть інші гравці, які, згідно із прогнозами МВФ [International Monetary Fund, 2014], нарощуватимуть свою економічну й геополітичну міць? На ці питання ми спробуємо надати відповіді у наступному підрозділі.

Отже, у сучасному світі Україна має дуже низькі темпи економічного зростання порівняно з іншими країнами, що розвиваються, та ринками, що формуються. Вона також поступається сусіднім країнам Східної Європи, іншим пострадянським країнам і, навіть, розвиненим суспільствам, для яких є притаманним сталий розвиток. Україна визначається високими показниками бідності й соціальної нерівності. Переломити ситуацію та прискорити модернізацію України могла б глибока інтегра-

ція України з демократичними суспільствами з інноваційно-орієнтованою економікою і розвиненими соціальними інститутами. Стратегічним вибором України є європейська інтеграція.

3.2. Глобальні тенденції розвитку і європейські країни: експертні та масові оцінки перспектив Європейського Союзу [41]

Глобальна фінансова криза 2008–2009 рр. виявилась надзвичайно суворою для країн Європейського Союзу. Вочевидь, ЄС переслідують невдачі. Єврокомісії та національним урядам не вдалось упоратись з безпрецедентною міграційною хвилею у 2015 р. Так само безпрецедентним є вихід країни-члена з ЄС. Проте, попередній період 2000-х років також був суперечливий для блоку, який намагався перейти на якісно новий рівень свого існування.

Після завершення процедури ратифікації Лісабонського договору в 2009 р., обрання першого в історії президента Європейської Ради та формування нових спільних органів влади, європейські суспільства, об'єднані загальним проектом єдиної Європи, повинні були отримати додатковий імпульс для свого розвитку. Час був сприятливий і європейські лідери намагались використати переваги, що він давав. У цілому, 1990-ті – середина 2000-х рр. були часом панування цінностей західного світу, економічного процвітання ліберальних демократій і експансії глобальної ринкової економіки. Особливо успішним цей час став для Європейського Союзу, який значно розширився територіально, практично наздогнав за масштабами економіки США і зміцнився політично. Це – найбільший на сьогодні у світі ринок із населенням у півмільярда осіб, високими стандартами якості життя та розвиненими демократичними інститутами.

---

[41] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: *Савельев Ю. Б.* Экспертные и массовые оценки будущего Европейского Союза в глобальном мире / Ю. Б. Савельев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 39–55.

Однак, на тлі успіхів в експертних колах і ЗМІ з'явилось багато критичних оцінок нинішнього стану та перспектив ЄС. Як відомо, у 2005 р. було провалено проект конституції ЄС на референдумах у Франції й Нідерландах – країнах, які спочатку виступали каталізаторами європейської інтеграції. Ратифікація Лісабонського договору 2007 р., покликаного вирішити проблему політичної реформи і підвищення ефективності інститутів ЄС, проходила непросто. У червні 2008 р. договір було відкинуто на референдумі в Ірландії. Федеральний конституційний суд Німеччини 30 червня 2009 р. призупинив ратифікацію Лісабонського договору, визнавши за необхідне внесення поправок до законодавства з метою посилення повноважень національного парламенту в процесі прийняття загальноєвропейських рішень. Після прийняття поправок до супровідного закону ратифікація була завершена Німеччиною у вересні 2009 р. Шляхом поступок і гарантій національного суверенітету в питаннях зовнішньої політики, податкової системи та політики з "етичних питань", а також обіцянки постійного представництва в Єврокомісії, в Ірландії вдалося провести повторний референдум у жовтні 2009 р., на якому Лісабонський договір було підтримано. Лише після цього було завершено ратифікацію договору Польщею, для якої важливою умовою є існування ЄС як об'єднання суверенних держав, а не єдиної супер-держави. Ще більш гостре протиріччя між прагненням до збереження національного суверенітету і необхідністю підвищення ефективності управління ЄС у глобальному світі проявилось при ратифікації Лісабонського договору Чехією, яка після довгої внутрішньополітичної боротьби й переговорів приєдналася до нього останньою 3 листопада 2009 р.

Крім цього, в ЄС накопичилося безліч інших політичних проблем, пов'язаних, зокрема, із його розширенням у 2000-х роках. В експертів виникло відчуття, що ЄС стоїть на порозі якщо не кризи, то застою в розвитку. Більше того, така ситуація склалася на тлі рецесії, що стала проявом глибинних змін у світовій економіці, які свідчать про прийдешній занепад розвинених західних суспільств.

Проблема, отже, може бути сформульована таким чином: чи є виправданими песимістичні прогнози для економічного й

політичного розвитку Європи і, насамперед, ЄС? Яким буде місце Європи в глобальному світі в контексті зростаючих нових центрів впливу до 2050 р.?

Джерелами нашого дослідження є публікації у впливових західних ЗМІ 2007–2008 рр., Доповідь про розвиток ООН, Індекс конкурентоспроможності IMD 2007–2008 рр., результати опитувань громадської думки (ESS 2005, 2007; Eurobarometer 62, 67, 71), соціально-економічні дослідження і прогнози, опубліковані у 2000–2008 рр. західних (П. Мандельсон, Р. Фогель, Г. Терборн, Р. Шапіро) і російських (В. Іноземцев, В. Кудров) авторів. Також у липні 2008 р. під час літньої сесії міжнародного проекту "Модерність і майбутнє капіталізму в Євразії" Програми підтримки вищої освіти (HESP) Інституту відкритого суспільства, реалізованого Міжнародним центром порівняльних та інституційних досліджень і факультетом соціології Санкт-Петербурзького державного університету, були проведені чотири експертних інтерв'ю із провідними фахівцями Г. Терборном (завідуючий кафедрою соціології Кембриджського університету), А. Мартінеллі (завідуючий кафедрою економічної соціології Міланського університету), П. Ле Гале (директор Паризького центру політичних досліджень), Ю. Веселовим (завідуючий кафедрою економічної соціології Санкт-Петербурзького державного університету). Таким чином, для повноти аналізу були використані професійні експертні оцінки, середньо- і довготермінові прогнози представників різних шкіл, об'єктивні статистичні дані, а також публічний дискурс, представлений у мас-медіа. Ми порівняли критичні й оптимістичні оцінки перспектив Європейського Союзу в глобальному світі.

Критичні оцінки розвитку Європи. Критичні матеріали в західних ЗМІ були викликані складнощами у ратифікації конституції ЄС, а потім – Лісабонського договору. У той же час, у частині цих критичних матеріалів явно присутня проамериканська позиція. Очевидно, що позитивні оцінки розвитку ЄС не в інтересах США, для яких він є хоча і союзним, але конкуруючим світовим центром. Природно, що США зацікавлені в демократичній, економічно благополучній і навіть процвітаючій Європі, але Європі, позбавленої динаміки розвитку і яка б являла собою аморфне політичне утворення, що дозволило би зберегти

США світове лідерство. З іншого боку, Росія постійно грає на протиріччях усередині ЄС з метою збільшення своєї ролі як у регіоні, так і в глобальній системі в цілому. Росія, безумовно, зацікавлена в союзі з ЄС, який також був би політично неефективним і, до того ж, віддалений, наскільки це можливо, від США. Помірно слабка Європа також в інтересах інших світових центрів впливу. Тому не дивно, що її слабкості перебільшуються в публічних оцінках.

Незважаючи на дійсно існуючі проблеми та протиріччя в ЄС, ЗМІ, особливо американські, схильні їх надмірно драматизувати. Як підкреслює Е. Моравчик (A. Moravcsik) – директор Програми Європейського Союзу в Принстонському університеті, у США багато фахівців до святкування 50-річчя Римського договору взагалі стверджували, що *"Європа прийшла в остаточний занепад",* роблячи акцент на демографічній ситуації, падінні конкурентоспроможності, громіздкій і дорогій системі соціального забезпечення, технологічному відставанні, провалі прийняття європейської конституції тощо [Моравчик, 2007].

Іноді можна говорити про викривлення фактів. Наприклад, М. Чемпіон (M. Champion) у *The Wall Street Journal* від 19 березня 2007 р. пише, що розширення ЄС украй непопулярне і стало лайкою в Європі [Чемпіон, 2007]. Проте, опитування, проведені саме в той час, показали, що після вступу 10-ти нових членів за півроку, кількість прихильників подальшого розширення ЄС значно зросла. В ЄС-15 (15 старих членах спільноти) – у середньому на 12 % (навесні 2004 р. – 37 %, восени 2004 р. – 49 %), у країнах – нових членах – підтримка восени 2004 р. становила 72 %, у цілому по ЄС-25 – 53 %. [Eurobarometer 62, 2005: p. 152]. До квітня – травня 2007 р., щоправда, кількість прихильників подальшого розширення ЄС дещо знизилася – до 43 % в ЄС-15 і 68 % – у 12-ти країнах – нових членах ЄС. [Eurobarometer 67, 2007: p. 189]. Тим не менш, частка підтримки подальшого розширення ЄС навесні 2007 р. у країнах ЄС-15 залишалася на 6 % вище, ніж була навесні 2004 р., тобто до вступу східноєвропейських держав. Оцінка європейцями ре-

зультатів найбільшого розширення ЄС у 2004 р. була переважно позитивною: у 2007 р. в ЄС-15 так вважало 29 % респондентів (23 % оцінювали негативно і 33 % нейтрально); у 10-ти нових країнах-членах ЄС – 51 % оцінювали позитивно, 17 % – негативно, 24 % – нейтрально [Eurobarometer 67, 2007: p. 155].

У той же час, критичний тон має місце і в оцінках навіть гарячих прихильників європейської інтеграції. Для цього є реальні підстави. К. Махбубані (K. Mahbubani) зазначає в The Financial Times від 22 травня 2008 р., що *"незважаючи на те, що економіка ЄС зіставна з американською, діючи в мінливому міжнародному середовищі, він [ЄС] виявляється політичним карликом"* [Махбубані, 2008]. Крім *"поступового скорочення* [політичного] *впливу Європи на світовій арені"* ще більш важливою є відсутність адекватної глобальним викликам європейської політичної стратегії, її *"убозтво",* невміння *"мислити стратегічно і в довгостроковому плані"* [Махбубані, 2008]. Як стратегічний вихід, автор убачає фундаментальне партнерство з Азією, яка пропонує нові моделі розвитку та альтернативи модернізації в сучасному світі, як противагу ісламському фундаменталізму.

Г. Рахман (G. Rachman) у статті в The Financial Times двома днями раніше підкреслює, що *"Європа стала гігантською Швейцарією",* тобто *"усе більш благополучною, мирною, комфортною – і марною"* у світовому політичному плані [Рахман, 2008]. Його думка про зв'язок викликів, лідерства та динамічного розвитку є вкрай цінною для розуміння глибинних передумов європейської ситуації.

Р. Каган (R. Kagan) у The Washington Post від 15 червня 2008 р. убачає, що за останні 8 років *"Європа стабільно втрачає впевненість у своїх силах, усе більше йде в себе і дивиться в майбутнє з усе більшим песимізмом"* [Каган, 2008]. Його основні аргументи: відсутність єдності та протиріччя в ЄС, відсутність єдиного загальновизнаного сильного лідера, проблема імміграції, асиміляції та культурної ідентичності, зростання впливу нових світових центрів (*"азіатські гіганти"* і Росія), пасивність у зовнішній політиці (небажання як пересічних європейців, так і еліти нести тягар світового лідерства).

Опитані експерти (П. Ле Гале, Ю. Веселов, А. Мартінеллі) виділяють інші, не менш суттєві проблеми: різнорідність ЄС і відмінність в етапах модернізації та адаптації, повільні темпи реформ у "старих" провідних членах ЄС, розрив між політичною елітою та масами (украй важливий момент, що зазначається багатьма експертами), неадекватність ЄС викликам глобалізації (П. Ле Гале у своєму інтерв'ю стверджує, що для європейців *"Союз швидше стає частиною проблем, ніж їхнім рішенням"),* зниження легітимності політичних інститутів ЄС і зменшення взаємної довіри між членами ЄС, слабкі уряди та лідери, невизначеність кордонів і "втома від розширення", проблема європейської ідентичності та один із основних моментів – "*відсутність привабливого проекту інтеграції*" (яким раніше був "загальний ринок"), невизначеність бачення майбутнього Європи тощо.

У редакційному коментарі The Financial Times від 19 червня 2008 р. дуже точно підмічено: незважаючи на те, що більшість жителів Європи є прихильниками ЄС, *"люди забули, навіщо потрібен Союз і перестали розуміти, як він працює. Їх турбує те, що він став дуже великим і дуже чужим*" [The Financial Times, 2008]. Опитування громадської думки підтверджують цю тезу: у 2009 р. майже половина європейців (48 %) заявили, що вони не розуміють, як працює ЄС, і лише 41 % мають про це уявлення. [Eurobarometer 71, 2009: p. 135]. У найбільших країнах ЄС ситуація ще гірша: в Італії тільки 33 % розуміють, як функціонує ЄС, Великій Британії – 37 %, Іспанії – 40 %, Франції – 41 % [Eurobarometer 71, 2009: p. 136].

Таким чином, існує комплекс як фундаментальних, так і ситуативних проблем для ЄС, що виділяють експерти і які відображає громадська думка. Одночасно є ряд спеціальних досліджень, які схожим чином прогнозують геополітичний та економічний розвиток у XXI ст., що загрожує майбутньому ЄС. Згідно з Р. Шапіро, унаслідок, перш за все, демографічних причин, економічним світовим лідером стане Китай та інші країни, що розвиваються, які сформують новий економічний ландшафт і зосередять у своїх руках практично все промисло-

ве виробництво та значну частину сфери послуг [Shapiro, 2008: p. 11–12]. При цьому, однак, США збережуть лідерство у виробництві нових продуктів, залишаться країною передового бізнесу та всесвітнім центром ринку капіталів. Таким чином, відповідно до розрахунків Р. Шапіро, економічний і, разом із ним, геополітичний занепад з усіх нинішніх розвинених світових центрів очікує лише Європу.

***Таблиця 3.2.1.* Демографічні та економічні показники глобальних центрів (регіонів) у 2000 р. і прогноз на 2040 р.**

Країна або регіон	Частка в населенні Землі у 2000 р. (%)	Частка в населенні Землі у 2040 р. (%)	Частка світового ВВП у 2000 р. (%)	Частка світового ВВП у 2040 р. (%)
США	5	5	22	14
ЄС-15	6	4	21	5
Японія	2	1	8	2
Китай	22	17	11	40
Індія	16	17	5	12
Південно-Східна Азія (шість країн)	6	6	6	12

Адаптовано: Fogel R. W. Capitalism and democracy in 2040 : forecasts and speculations [Fogel, 2007: p. 88–89].

Робота Р. Фогеля – Нобелівського лауреата в галузі економіки та професора школи бізнесу Чиказького університету – демонструє таку саму логіку. Основні фактори прогнозу – поточні темпи економічного й демографічного зростання. За його підрахунками, до 2040 р. ВВП Китаю дорівнюватиме 123 трлн дол США – приблизно у 3 рази більше всього світового продукту, виробленого у 2000 р. Але найголовніше, Китай перетвориться на надбагату країну з показником у 85 тис. дол ВВП на душу населення при вдвічі меншому прогнозованому значенні для ЄС-15 [Fogel, 2007: p. 90]. Він також стверджує, що його розрахунки близькі до прогнозів ЦРУ і журналу The Economist

[Fogel, 2007: p. 87]. Власне, такий невтішний для європейців результат визначається не якимись приватними проблемами ЄС, а фундаментально нижчою порівняно зі зростаючими глобальними силами конкурентоспроможністю Європи, яка старіє і втратила динамізм у розвитку, глобальній економіці тощо. Крім Китаю до цих сил відносять ще Індію і країни Південно-Східної Азії. Нижче у зведеній таблиці наводено деякі із показників, розрахованих Р. Фогелем [Fogel, 2007: p. 88–89].

Необхідно, утім, зазначити, що Р. Фогель не дає детальну та переконливу аргументацію слабкості Європи (крім зазначеного загального демографічного чинника), зосереджуючись на перевагах і потенціалі Китаю перед іншими світовими центрами, у тому числі, Індією. Для нього, як і для Р. Шапіро, недемократичність Китаю є його найважливішою перевагою у глобальній конкуренції. Фактично йдеться про можливість гігантської експлуатації трудових ресурсів країни, які на сьогодні є невичерпними. Чим менше таких можливостей, тим слабкіше, за логікою Р. Фогеля, конкурентоспроможність світового центру в сучасному глобальному світі. Така логіка проста і ефективна, але, на наш погляд, обмежена.

Оптимістичні оцінки розвитку Європи. До позитивних оцінок європейського розвитку можна, у першу чергу, віднести офіційні документи ЄС. Стратегією розвитку Європи (т. зв. Лісабонська стратегія) є створення найбільш конкурентоспроможної у світі економіки, заснованої на знаннях, у поєднанні з підвищенням рівня соціальної згуртованості (солідарності) суспільства [Lisbon, 2000]. Її продовженням є оновлена стратегія сталого інклюзивного розвитку "Європа 2020" [Europe, 2010].

При дещо зайвому пафосі, характерному для всіх документів, що готуються в Брюсселі, поставлена мета вірна (вона відповідає викликам сучасності). Тому не можна погодитись із тими критиками, які стверджують, що керівництво ЄС не бачить сучасних тенденцій глобального розвитку і не займається виробленням стратегії. В Європі добре усвідомлюють важливість інвестицій у людський капітал і проводять (хоча і недостатньо швидко й ефективно через європейську бюрократизованість)

реформу вищої освіти та науково-дослідного сектора. Розроблено індикатори розвитку, здійснюється їх моніторинг, готуються щорічні доповіді, збільшується частка ВВП на фінансування фундаментальних досліджень і НДДКР [European Commission, 2007]. Також в ЄС добре усвідомлюють проблему старіння населення і працюють над створенням адекватної системи соціального забезпечення та форм включення на ринку праці [Matsaganis, 2002]. Менш послідовна політика у сфері імміграції та підвищення рівня народжуваності (експертне інтерв'ю Г. Терборна). У той же час, не слід забувати, що розширення ЄС у 2004 р. на третину збільшило його трудові ресурси.

Інша важлива складова позитивного погляду на перспективи Європи – це оцінка самих європейців. До глобальної кризи більшість громадян ЄС були дуже оптимістичні щодо свого майбутнього і демонстрували також високий рівень задоволення своїм життям. У 2006 р. задоволеність життям зазначили 82 % опитаних (у т. ч. 22 % опитаних були "дуже задоволені"), лише 14 % – "не дуже задоволені" і 4 % – "зовсім не задоволені" [Eurobarometer 71, 2009: p. 7]. За даними Європейського соціального дослідження (ESS) середній показник задоволеності станом національної економіки із 2005 по 2007 р. виріс у 10-ти із 12-ти країн ЄС-15, які брали участь у другій і третій хвилях дослідження, а також у чотирьох із п'яти східноєвропейських країн – нових членів ЄС. У 2007 р. рівень задоволеності станом національної економіки був вище медіани (> 5) 11-бальної порядкової шкали у дев'яти із 12-ти країн ЄС-15, в яких проводилося опитування [Golovakha, 2009: p. 21]. Більше двох третин європейців (69 %) оптимістично оцінювали майбутнє ЄС і тільки 24 % – песимістично [Eurobarometer 67, 2007: p. 171].

Глобальна криза вплинула на рівень задоволеності життям жителів ЄС, але він залишається доволі високим: у 2009 р. – 77 % (– 5 % порівняно із 2006 р.) задоволені своїм життям (у т. ч. 21 % опитаних були "дуже задоволені"), 17 % – "не дуже задоволені" (+ 3 % порівняно із 2006 р.) і 5 % – "зовсім не задоволені" (+ 1 % порівняно із 2006 р. у межах статистичної похибки 1,9 %) [Eurobarometer 71, 2009: p. 7].

Незважаючи на зниження задоволеністю життям, рівень підтримки членства своєї країни в ЄС залишається стабільним: у 2009 р. 53 % мешканців ЄС оцінювали членство позитивно (– 2 % порівняно із 2006 р., у межах статистичної похибки 3,1 %), 15 % – негативно (ідентично із 2006 р.), 28 % – нейтрально (ідентично із 2006 р.) [Eurobarometer 71, 2009: p. 91]. Разом із тим, цей показник сильно відрізняється в різних країнах: найменша кількість респондентів, які дають позитивну оцінку членства в ЄС у 2009 р. у Латвії (25 %), Великій Британії (28 %) та Угорщині (32 %); найбільша – в Іспанії (71 %), Нідерландах (72 %) і Люксембурзі (79 %); у 9-ти із 27-ми країн ЄС ця кількість менше 50 % [Eurobarometer 71, 2009: p. 93]. Частка респондентів, які вважали, що їхня країна в цілому виграє від перебування в ЄС, становила у 2009 р. 56 % (+ 2 % порівняно із 2006 р., у межах статистичної похибки 3,1 %) [Eurobarometer 71, 2009: p. 95].

При неоднозначному ставленні до зміцнення центральних органів ЄС і прагненні до збереження національного суверенітету, є багато європейців, які виступають за підвищення рівня інтеграції ЄС. За даними Європейського соціального дослідження (ESS), середній показник відношення до уніфікації ЄС, хоча і дещо знизився у 2007 р. порівняно із 2005 р. у більшості країн (у 13-ти із 17-ти, які брали участь у другій і третій хвилях дослідження, при цьому він зріс у Швеції, Португалії, Польщі та Естонії), але залишається доволі значним. З мінімальним значенням (4,18) у Великій Британії і максимальним (7,48) у Румунії, він був вище медіани (> 5) 11-бальної порядкової шкали в 4-х із 12-ти країн ЄС-15 і у 8-й із 9-ти країн – нових членів ЄС, в яких проводилося опитування у 2007 р. [Golovakha, 2009: p. 20].

Мешканці ЄС, як і раніше, демонструють чутливість у питаннях національної ідентичності та культурної самобутності, що пояснює суперечливу динаміку загального ставлення до уніфікації Європи, яка була наведена вище. Очевидно, що кількість тих, хто вірить у необхідність повної інтеграції ЄС, усе ж поступається тим, хто не поділяє таку точку зору. Разом із тим, 51 % (53 % в ЄС-15) опитаних у 2007 р. уважали вірогідним, що ЄС

через 50 років матиме свого президента, який обирається прямим голосуванням європейських громадян (30 % у це не вірили), а 56 % погодилися із припущенням, що у 2057 р. ЄС матиме власну армію (26 % його відкинули) [Eurobarometer 67, 2007: p. 175–176]. Більше половини жителів, які визнають імовірним подібний сценарій розвитку громади навіть у такій віддаленій перспективі – це важливий індикатор формування настроїв у настільки проблемно-болісному питанні, як перетворення ЄС на федеративну державу з єдиним лідером і армією.

Якщо говорити про ефективність управління європейською спільнотою, то погляд на європейську інтеграцію є більш прагматичним і кількість її прихильників зростає. Із 2006 р. по 2009 р. зросла кількість тих європейців, хто вважає, що більше рішень у різних сферах життя має прийматися на рівні ЄС: 81 % – у сфері боротьби з тероризмом (+ 1 % порівняно із 2006 р., у межах статистичної похибки 2,5 %), 78 % – у сфері наукових досліджень та інновацій (+ 4 %), 76 % – у питанні забезпечення енергоресурсами (+ 7 %), особливо важливо – 70 % у забезпеченні зростання економіки (+ 10 %), 64 % – у підтримці сільського господарства (+ 7 %) і 60 % – в боротьбі з безробіттям (+ 9 %) [Eurobarometer 71, 2009: p. 148]. При цьому, тільки 13 % опитаних уважає, що найбільший вплив на їхнє життя надають рішення, прийняті на Європейському рівні – це значно менше, ніж на національному (46 %), місцевому та регіональному (34 %) рівнях [Eurobarometer 71, 2009: p. 79].

У цілому, майже дві третини європейців висловлюють оптимізм щодо майбутнього ЄС: у 2009 р. 55 % були налаштовані оптимістично, 9 % – дуже оптимістично, 23 % – песимістично і лише 6 % – дуже песимістично [Eurobarometer 71, 2009: p. 211]. Підкреслимо, що громадська думка в демократичних суспільствах украй важлива під час прийняття рішень, а самооцінка європейців є чутливим показником, який позначає певну тенденцію розвитку європейського суспільства.

Існують оптимістичні оцінки теперішнього й майбутнього ЄС і серед серйозних дослідників. В інтерв'ю опитаних експертів (А. Мартінеллі, Г. Терборн, П. Ле Гале) зазначається, що

найголовнішим досягненням ЄС є мирне співіснування європейських народів, які століттями воювали та знищували один одного. Сьогодні військовий конфлікт між Францією, Німеччиною, Великою Британією або іншими державами неможливо уявити. Уже одне це має вселяти впевненість в європейське майбутнє. ЄС також спричинив економічне процвітання. Після підписання Римського договору в 1957 р., наступні півтора десятиліття виявилися "золотими" з економічної позиції в історії організації. Країни ЄС скоротили відставання від США за ключовими макроекономічними показниками більш ніж у 1,5 рази: ВВП на душу населення збільшився із 43 % до рівня США (1956) – 68 % (1971), а суспільна продуктивність праці зросла із 49 % (1956–1960) до рівня США до 74 % (1976–1980) [Сутулин, 1987: с. 89–91].

Подолавши кризи 1970–1980-х рр.., Європейська економіка динамічно розвивалася в 1990–2000-х рр., випереджаючи економіку Японії, хоча в цей період знову намітилося відставання від США [Кудров, 2005: с. 6, 10]. Навіть при деякому уповільненні економічного зростання в 2001–2003 рр., в ЄС значно зростали споживчі витрати і рівень життя, а також безперервно в 1994–2003 рр. збільшувалася продуктивність праці [Кудров, 2005: с. 11, 14].

Е. Моравчик у відповідь на критицизм стосовно ЄС зазначає: "*Європа змогла забезпечити протягом більшої частини післявоєнної епохи темпи економічного зростання, що перевершують американські. У ній створена одна із найуспішніших державних систем – сучасна система соціального забезпечення, яка, незважаючи на всі свої вади, принесла народам Європи небачене благополуччя і безпеку"* [Моравчик, 2007]. Він також стверджує, що Європа не відстає за ефективністю від передової на сьогодні економіки США: "*Продуктивність праці в розрахунку на годину роботи у Франції вище, ніж у США. Щоденна продуктивність у Сполучених Штатах вище європейської лише тому, що європейці віддають перевагу більш короткому робочому дню, ніж американці*" [Моравчик, 2007]. Також важливим фактором для європейської економіки є її нерозривний зв'язок з американсь-

кою. Е. Моравчик зазначає, що близько 60 % американських зарубіжних інвестицій прямують до Європи, у свою чергу дві третини загального обсягу всіх прямих іноземних інвестицій у Сполучених Штатах європейського походження: "*мало хто з американців усвідомлює, наскільки сильно їхнє власне благополуччя залежить від Європи, і наскільки тісно взаємопов'язані їх економіки"* [Моравчик, 2007].

Таким чином, ситуація, за якої європейська економіка опиниться в кризі, а американська повністю або частково збереже свої позиції у світі (саме в цьому суть прогнозів експертів зі США Р. Фогеля і Р. Шапіро), малоймовірна.

Г. Терборн у своїй роботі 2006 р. показує, що Європа є провідним гравцем у світовій торгівлі та головним "*світовим адвокатом*" [Therborn, 2006: p. 286]. Він порівнює ситуацію початку XXI ст. з часом безумовного світового панування європейських країн на початку XX ст. У його роботі наведено дані, згідно з якими відмінність не настільки істотна, як прийнято вважати: у 1913 р. внутрішній європейський оборот становив третину світової торгівлі, торгівля Європи з рештою світу – майже половина; у 2000 р. частка Європи – це 29 % світової торгівлі і 40 % світового експорту (частка Східної Азії, включаючи Китай – 25 %, США – 14 %, Японія – 7 %) [Therborn, 2006: p. 286–287]. Європа – це також найбільший світовий інвестор із позитивною динамікою – 57 % (США – 20 %, Японія – 4,7 %) і реципієнт 40 % світових інвестицій (Китай – менше 10 % у 2002 р.). Висновок Г. Терборна: "*Європа все ще центральний вузол глобальних потоків торгівлі та капіталу ... основний двигун економічних процесів, про що часто забувають у національних картинах глобалізації"* [Therborn, 2006: p. 287].

ЄС також виступає головною дійовою особою міжнародного права, міжнародних угод, у тому числі, що особливо важливо, "*конституціоналізації* ("*constitutionalization*") *світової торгівлі*" [Therborn, 2006: p. 288]. Для внутрішньополітичного життя ЄС ключову роль відіграє формування загальноєвропейської системи права та принципи прямої дії комунітарного права і його

пріоритет перед національним правом [Therborn, 2006: p. 290]. Крім того, ЄС став розробником приблизно 20 % усіх прийнятих в Європі законів [Моравчик, 2007]. Особливо правові інститути ЄС ефективні (і вони в цьому ефективніше національних) при взаємодії із транснаціональними корпораціями (ТНК) та регулюванням ринку, захисті інтересів європейських споживачів і виробників в умовах глобального ринку (експертні інтерв'ю А. Мартінеллі і П. Ле Гале).

У редакційному коментарі The Financial Times від 19 червня 2008 р. наголошується, що, незважаючи на провал референдуму в Ірландії у 2008 р., життя в Європі без ЄС неможливе і лідерам ЄС необхідно "*відкрито представити свої досягнення*" – те, чим ЄС може пишатись – "загальним ринком", свободами пересування людей, капіталів, товарів і послуг [The Financial Times, 2008]. На світовій арені ЄС також оперує як єдина спільнота, наприклад, у Світовій організації торгівлі (СОТ) [Therborn, 2006: p. 289–290]. П. Ле Гале у своєму експертному інтерв'ю наголошує, що, незважаючи на політичні провали, не викликають сумніву безпрецедентні досягнення ЄС у побудові єдиного європейського ринку: "*Єврокомісія одержима єдиним внутрішнім ринком*". Тут ЄС не має конкурентів у світі (він просунувся далеко вперед порівняно з існуючими регіональними організаціями). Ураховуючи масштаб цього міжнаціонального ринку, отриманий успіх є найважливішим чинником для майбутнього економічного зростання в Європі.

Оптимістично налаштовані фахівці усвідомлюють ризики, які очікують Європу в найближчому майбутньому. Головний із них – демографічний. Якщо у 2007 р. співвідношення економічно активного населення та пенсіонерів становить 5 : 1, то у 2050 р. очікується 2 : 1. Однак, наприклад, Е. Моравчик уважає, що підвищення пенсійного віку і зміна імміграційної політики може вирішити проблему [Моравчик, 2007]. Г. Терборн у своєму експертному інтерв'ю говорить про поступовий перехід ЄС до політики селекційної імміграції за зразком Канади та Австралії. Він також наводить дані, згідно з якими в демогра-

фічно проблемних на сьогодні країнах ЄС молоде покоління хоче мати двох дітей. Для підвищення народжуваності також необхідна нова житлова політика.

Ризик, пов'язаний із проблемами інтеграції мусульманського населення, на думку Е. Моравчика, є перебільшеним. Мусульмани становлять менше 5 % населення ЄС, а "*рівень іммігрантського і релігійного насильства в Європі не набагато вище, ніж у США*" [Моравчик, 2007]. Крім того, робочі місця, які звільняються, стануть доступними для іммігрантів, що зніме існуючу нині напруженість.

У цілому, оцінюючи ризики глобалізації, П. Мандельсон (P. Mandelson) – колишній Єврокомісар із Великої Британії та почесний голова організації *Policy Network* (ця організація об'єднує таких відомих фахівців, як Е. Гідденс, і зосереджена на проблемі майбутнього Європи у глобальному світі та здатності європейських інститутів вирішувати нові завдання, поставлені глобалізацією), дійшли висновку, що такі сильні сторони Європи, як система освіти, інноваційність і креативність у поєднанні із правильною політикою дозволять використати переваги глобалізації. Він уважає ЄС "*кращим інструментом управління глобалізацією*", без сильнішого й ефективнішого ЄС європейські нації нездатні вистояти в сучасну епоху, вплинути на внутрішні та міжнародні правила, захистити свої інтереси і цінності [Mandelson, 2007: p. 30].

Таким чином, політична й технократична еліта ЄС розуміє всі значення його інститутів в епоху глобалізації та зацікавлена в їхньому зміцненні й реформуванні європейської економіки. У цьому їх, однак, не завжди підтримують прості європейці, що відчувають недовіру до ЄС як агента глобалізації, і які час від часу виявляють почуття невпевненості. Це часто експлуатується національними політичними елітами, які для вирішення своїх проблем і тактичних завдань перекладають усю провину на Брюссель. Така природа розбіжностей між політичною елітою та масами, зниження довіри до інститутів у сучасній Європі.

Оцінка співвідношення сил у глобальному світі в майбутньому. Із проведеного аналізу можна дійти висновку про те, що, по-перше, ЄС дійсно перебуває в інституціональній кризі, і Європа вимагає змін, які вже відбуваються (це, насамперед, набуття чинності Лісабонського договору). Це не підлягає сумніву. По-друге, як досягнені результати, так і поточна криза свідчать про те, що перед Європою відкриваються великі можливості для лідерства у глобальному світі. Питання полягає в тому, чи будуть ці можливості використані європейськими лідерами.

Дана ситуація взагалі типова для ЄС, який перебуває в кризі практично перманентно і час від часу блискуче її долає. Наприклад, чверть століття тому в 1985 р. західні ЗМІ також, як і у 2007–2008 рр. публікували критичні матеріали та прогнози із назвою "Занепад Європи", в яких ішлося про те, що ЄС уражений хворобою за назвою *європесимізм*, який поглиблюється та перетворюється на євросклероз [Сутулин, 1987: с. 97]. У середині 1980-х років висловлювалися сумніви в тому, що Європа здатна провести модернізацію "*застарілих і ослаблих*" галузей промисловості, подолати розбіжності та виробити "*послідовну промислову політику*", ліквідувати "*зіяючу прірву в технології*" [Сутулин, 1987: с. 97–98]. Мало хто вважав реалістичним створення єдиного ринку і введення спільної валюти. Однак тоді рух за інтеграційне перетворення ЄС і зміна його інституційної структури привели до безпрецедентного в світовій практиці міжнаціональних добровільних об'єднань успіху. Єдиний ринок і валюта давно стали реальністю, відбувся технологічний прорив в економіці. Ірландія за 20 років стала найбагатшою країною ЄС із найдинамічнішою економікою. Із 1990 по 2005 р. щорічний приріст ВВП на душу населення в деяких країнах ЄС становив у середньому більше 2,5 %, а в Ірландії – 6,2 %! Це значно вище, ніж у США, економіка яких випередила європейську в структурній перебудові та формуванні інноваційного сектору. [Human Development Report, 2007: р. 229–230]. Японія, від якої в середині 1980-х років очікували, що вона наздожене найближчим часом за цим показником США, і яку тоді так боялися та ставили Європі у приклад, опинилася в затяжній стагнації і тепер далеко позаду. Хто б у це повірив 30 років тому!

Таким чином, ЄС, що опинився у складній ситуації, довів свою життєздатність і, що важливіше, здатність розвиватися. Який ресурс для розвитку сьогодні?

Необхідно виходити з того, що місце в глобальній системі й геополітична роль визначається, по-перше, масштабом економіки та її ефективністю, тобто, наявними ресурсами, по-друге, ефективністю політичної системи (внутрішньої та зовнішньої політики), що забезпечує соціальну згуртованість всередині суспільства, а також вплив, реалізацію інтересів і розповсюдження певних цінностей у світі.

Чи загрожує Європі втрата своєї ролі у світовій економіці? Це найбільший п'ятисотмільйонний ринок у світі. Досягнені добробут і спосіб життя підтримують високий рівень споживання. Рівень споживання і місткість ринку в сучасній економіці є визначальними факторами розвитку. За продуктивністю праці економіка ЄС поступається лише економіці США та Норвегії (Люксембург США випереджає) [Inklaar, 2008: p. 54]. Рівень конкурентоспроможності економіки країн ЄС – один із найвищих у світі (у першій десятці шість країн ЄС) [Global Competitiveness Index 2007–2008]. Європа є лідером із надходження прямих зарубіжних інвестицій з високою ринковою капіталізацією провідних компаній [Therborn, 2006: p. 286–287]. Науково-технічний потенціал Європи поступається тільки США. Єврокомісія докладає великих зусиль із розвитку вищої освіти, науки і прикладних досліджень R&D. У 2006 р. зі 100 кращих університетів 54 мають США і 29 – ЄС, серед 500 кращих у США – 168, ЄС – 195, а це 39 %! [Academic Ranking, 2006]. Г. Терборн у своєму експертному інтерв'ю підкреслює, що в економіці ЄС, так само, як і в економіці США, сконцентровано виробництво з підвищеною доданою вартістю.

Темпи розвитку до 2008 р. були хорошими, причому ряд країн (Ірландія, Велика Британія, Фінляндія, Іспанія) продемонстрували можливість якісного прориву. Щоправда, результати не завжди були однозначними і країни Середземномор'я постраждали надзвичайно сильно від фінансової кризи. Економіка Греції за роки рецесії скоротилась майже на чверть [International

Monetary Fund, 2014]. Великий потенціал мають країни Східної Європи, які динамічно розвивалися перед вступом до ЄС і після нього. Особливо важливо, що в них швидке зростання ВВП відбувалося одночасно зі збільшенням продуктивності праці. У Чехії, Естонії, Румунії, Болгарії, Латвії, Литві підвищення продуктивності навіть випереджало зростання ВВП [Кудров, 2005: с. 25–26]. Із 1994 р. по 2003 р. продуктивність праці зросла: в Литві – на 91 %, Естонії – на 87 %, Латвії – на 60 %, Польщі – на 46 %, Словаччині – на 39 %, Угорщині – на 31 % [Кудров, 2005: с. 27].

Демографічний тренд, безумовно, стримуючий фактор економічного розвитку ЄС. Це одна із причин того, що США мають зберегти свої провідні позиції у глобальній економіці. Однак, як зазначалося, існують способи пом'якшення негативної дії демографічного чинника. ЄС висунув стратегію соціального включення, що передбачає, зокрема, зниження безробіття, пролонгацію зайнятості пенсіонерів (у другій половині 2000-х років їхня зайнятість збільшилася в країнах ЄС на 5 %, а тривалість життя в Європі є однією із найвищих у світі та має тенденцію до збільшення), залучення до ринку праці іммігрантів, робітників низької кваліфікації, хронічних безробітних тощо [European Commission, 2007]. Як зазначили експерти (А. Мартінеллі й Г. Терборн), існуючий рівень безробіття серед молоді є дуже високим (20 % у Франції, майже 40 % у Польщі) і це значний трудовий резерв. Ще більшим резервом є імміграція (напр., Іспанія за 10 років має позитивне сальдо нетто-імміграції у 3 млн осіб) і трудові ресурси нових країн-членів. Але найголовніше – це якісне підвищення ефективності людського капіталу в економіці [Lisbon, 2000].

Учені, що обґрунтовують песимістичне майбутнє Європи, посилаються на демографічний фактор, проте, їхні розрахунки переважно побудовані на екстраполяції існуючих трендів зростання ВВП. Якщо повернутися до цифр, наведених Р. Фогелем [Fogel, 2007: p. 88–89], то з них очевидно випливає, що Китай стає лідером не тільки за рахунок розмірів трудових ресурсів, але й за ефективністю цих ресурсів у створенні ВВП. На наш погляд, це не підкріплюється даними, які наводить Р. Фогель.

Нескладно підрахувати, що у 2000 р. у Китаї 1 % населення планети створював 0,5 % частки світового ВВП, а у США – 4,4 %, в ЄС-15 – 3,5 %, в Японії – 4 %, в Індії – 0,31 %. Тобто в ЄС ефективність населення в 7 разів вище, ніж у Китаї і в 11 разів – ніж в Індії. За розрахунками Р. Фогеля у 2040 р. даний показник у США становитиме 2,8 %, в ЄС-15 – 1,25 %, в Японії – 2 %, у Китаї – 2,35 %, в Індії – 0,7 %. Залишається незрозумілим, чому при подібній демографічній ситуації та продуктивності праці показники ЄС і Японії настільки різняться у 2040 р.? Ще більший сумнів викликає диспропорційне зростання економічної ефективності населення Китаю: економічна ефективність населення Китаю перевищить європейську в 1,9 рази, причому за 40 років до цього ефективність в ЄС у 7 разів переважала китайську. Вади подібних розрахунків помітні, якщо зіставити показники Китаю з Індією, яка має демографічну перевагу перед ним. Отже, зростання частки працездатного населення не може пояснити таких кардинальних змін. А ефективність китайської економіки, яка має "*гранично екстенсивний характер",* украй низька. Вона заснована на виробництві масових споживчих товарів і далека від економіки з високою додатковою вартістю.

Крім того, економіку Китаю гальмуватиме "гігантський державний сектор". Цей сектор, за словами В. Іноземцева, "*застосовуючи більше 70 % усієї робочої сили, зайнятої в промисловості, і використовуючи майже 75 % усіх основних фондів та сировини, був здатний виробляти лише 30 % промислової продукції в 2000 р ..., а його частка в сукупному прибутку всіх китайських підприємств не перевищувала 1 %*" [Іноземцев, 2000: с. 111]. На стимулювання прискореного економічного зростання в Китаї щорічно витрачається до 3 % ВВП, але "*збільшення кредитних вливань в економіку Китаю на 3 долари виражається у зростанні промислового виробництва всього на 2 долари*" [Іноземцев, 2000: с. 112].

Р. Фогель прогнозує 8 % середнього зростання ВВП на душу населення Китаю до 2040 р., ґрунтуючись на довготривалому тренді 1980–2005 рр. [Fogel, 2007: p. 88–89]. Однак, це лінійна

модель прогнозу і можна з упевненістю припустити, що його темпи сповільняться. Виходячи з досвіду Японії, де понад 20 років із 1951 по 1973 р. зростання ВВП перевищувало 9 % на рік, та інших країн Південно-Східної Азії, це неминуче. Хоча зростання економіки Китаю значно меншою мірою залежить від експорту, воно все одно є істотним (особливо з кінця 1990-х рр.). Відповідно, економічне зростання Китаю є схильним до тих самих криз, які пережили азіатські експортери в 1990-х роках. Гігантський внутрішній ринок усе ще обмежується бідністю значної частини населення та моделлю споживання. На відміну від західного суспільства, в Азії споживання не є пріоритетом. (Поширений жарт серед економістів у світі про те, що "*заробивши 100 доларів, американець витратить 110, а китаєць відкладе 60*"). Як приклад, можна навести ситуацію з Японією, коли заходи уряду зі стимулювання внутрішнього споживання в 1990-х роках не дали результатів і воно продовжувало знижуватися, незважаючи на гігантські фінансові вливання, які замість споживання перенаправлялись на реінвестування.

Китай поки не може конкурувати з ЄС у сфері науки й технологічних інновацій, системі освіти і, у цілому, значно поступається в якості людського капіталу. 10 років тому серед провідних 100 університетів світу не було жодного китайського, а "95 % *усіх китайських студентів, що навчаються за кордоном, більше не повертаються в країну*" [Иноземцев, 2000: с. 117]. Звичайно, ситуація змінюється, і в Китаї система вищої освіти значно покращилась. Проте і в 2014 р. серед 100 кращих університетів світу китайських усе ще не було, а Європа була представлена 35 закладами [Academic Ranking, 2014].

Незважаючи на надзвичайно швидкий розвиток інформаційних технологій, у Китаї тільки 85 користувачів Інтернет на 1000 жителів, у Німеччині – 455, Швеції – 764 [Human Development Report, 2007: с. 273–275]. ЄС разом зі США лідирують у наукових дослідженнях і створенні технологій, маючи кожен по 39 % світового цитування наукових робіт, частка Китаю – 1 %, Росії – 1 %, Індії – 0,6 % [Therborn, 2006: p. 296]. Г. Терборн також

підкреслює, що із 371 Нобелівського лауреата 1946–2000 рр. у галузі природничих наук та економіки 59 % представляли американські інституції, 37 % – західноєвропейські, і тільки 4 % – весь інший світ.

У Китаї реєструється 16 патентів на мільйон жителів, у Німеччині – 158, Фінляндії – 214. У Китаї 708 осіб на мільйон жителів зайнято в дослідницькому секторі R&D, Франції – 3213, Великій Британії – 2706, навіть у менш розвиненій Португалії – 1949, а у Фінляндії – 7832 [Human Development Report, 2007: с. 273–275].

Згідно з рейтингом журналу "Форбс", серед 100 найбільших компаній світу ЄС має 41, США – 29, Китай – тільки 6, Бразилія – 3, Росія – 1 і немає жодної індійської. У першій тисячі найбільших компаній американських – 310, в ЄС – 276, Китаї – 45 (тобто в 6 разів менше), Індії – 14, Бразилії – 13 [Forbes, 2009]. Структурні відмінності між Китаєм і розвиненими західними країнами настільки великі, що за підрахунками В. Іноземцева, "*якщо навіть Китаю вдасться підтримувати з року в рік досягнені ним надвисокі темпи зростання* [тобто 9 %, а це малоймовірно з вищевикладених причин], *кожен із китайських громадян щорічно буде ставати на 600 доларів біднішим за середнього американця*" [Іноземцев, 2000: с. 117]. Дещо меншою мірою це твердження також справедливо і для порівняння із жителями ЄС.

Таким чином, ЄС має гарний потенціал для успішного економічного розвитку в найближчі десятиліття після світової кризи, збереже роль однієї із провідних економік, а, отже, матиме ресурси для геополітичного лідерства.

На відміну від економічного, дати однозначний політичний прогноз складніше. Очевидною лише є необхідність у подальшій інтеграції та зміцненні інститутів ЄС, аж до створення наднаціональної держави, для збереження і зміцнення своїх позицій у глобальному світі. Якщо деякі брюссельські лідери розраховують на це (позиція П. Мандельсона), то всі опитані в рамках даного дослідження експерти вважають такий сценарій малоймовірним. На їхню думку, найімовірніше ЄС за-

лишиться тільки достатньо ефективною міжнародною організацією (А. Мартінеллі, Г. Терборн). У цьому випадку він дійсно не буде володіти великим геополітичним впливом, не використавши наявні економічні ресурси та людський капітал. Європі буде уготована, як вдало зауважив Р. Каган у The Washington Post від 15 червня 2008 р., "*роль Хору в грецькій трагедії: від неї виходять нескінченні коментарі та судження про дії персонажів п'єси, що ніяк, утім, на хід і кінцівку самої п'єси не впливатимуть*" [Каган, 2008].

Анексія Криму Російською Федерацією та її подальший конфлікт з Україною, на жаль, підтвердили ці сумні прогнози. Г. Терборн у своєму експертному інтерв'ю прогнозує, що ЄС стане "*Великою Скандинавією*" – тобто багатим і економічно сильним суспільством, яке, проте, не має значної політичної ваги.

Серйозним чинником, який стримує розвиток наднаціональних інститутів ЄС як супер-держави, є його "східне" розширення та плани щодо можливого включення нових членів. Фактично був обраний екстенсивний шлях розвитку спільноти (збільшення розмірів) замість інтенсивного (поглиблення інтеграції). Це рішення ідеально влаштовувало США. Вони як досягали своєї мети підтримки демократії у Східній Європі та її залучення в орбіту Західного світу, так і вирішували приховане завдання не допустити перетворення ЄС у потужного політичного конкурента у випадку виникнення федеративної держави. США продовжували підштовхувати ЄС до прийому нових членів, зокрема, Туреччини. Якщо б це було зроблено, то подальша інтеграція зупинилась на багато десятиліть.

Фактичне призупинення подальшого розширення ЄС надає шанс для інтенсифікації його політичного розвитку. А. Мартінеллі вважає єдиним конструктивним виходом формат "*поглибленого співробітництва*", при якому зацікавлені країни консолідуються всередині ЄС для більшої інтеграції, залишаючи для інших членів можливість приєднатись пізніше. Про "*коаліцію добровольців*" [країн-членів] як порятунок для ЄС після невдалого референдуму в Ірландії в 2008 р. писав також Д. Муазі

(D. Moisi) у Les Echos [Муазі, 2008]. Тому імовірний вихід Великої Британії, незважаючи на величезні іміджеві втрати для блоку, насправді може виявитись позитивним фактором для подальшої політичної інтеграції.

Як не парадоксально, але саме провал референдуму в Ірландії у 2008 р., а не тільки його успішний дубль і ратифікацію Лісабонського договору в 2009 р., можна розглядати як позитивний знак для Європи і запоруку її успіху в майбутньому. Розвиток ЄС проходить шляхом бюрократизації, згортання демократичних процедур і ослаблення демократичних інститутів. У 2008 р. тільки 30 % жителів спільноти вважали, що їх голос ураховується в ЄС, а 61 % – ні; при цьому демократія на національному рівні залишалася ефективнішою – те, що їх голос ураховується в їх власній країні, уважало 46 % опитаних (48 % відповіло, що не враховується) [Eurobarometer 71, 2009: p. 99]. Також, у 2009 р. 63 % респондентів зазначило, що вплив місцевої та регіональної влади при прийнятті рішень в ЄС недостатній; 21 % дотримувалися протилежної думки [Eurobarometer 71, 2009: p. 83]. У процесі ратифікації Лісабонського договору конституційний суд Німеччини вказав на існування "структурного дефіциту демократії" в ЄС.

Л. Сідентоп (L. Siedentop) у The Financial Times від 4 липня 2008 р. навіть висловив припущення, що "*існує небезпека виникнення псевдодемократії ... можливо, послаблення культури демократії в європейських країнах – побіжний наслідок євроінтеграції*" [Сідентоп, 2008]. Європейці ж не проявляють апатію, а відстоюють (голосуванням на референдумах і участю у громадянських рухах) почуття власної гідності, **своє право і цінності, які зробили Європу тим, чим вона є** (те, що сам Л. Сідентоп називає "європейським ідеалізмом").

Це означає, що є передумова для виведення європейського проекту на новий якісний рівень. Вище зазначалось, що втрата динаміки розвитку в Європі пов'язана із втратою того, що Л. Гумільов називав *пасіонарністю*. На сьогодні Європі, як і завжди в її історії, необхідні "виклики", які вимагають громадського підйому. "*Страх втрати самоповаги і громадянської*

самосвідомості" [Сідентоп, 2008] може бути таким викликом. Викликом може стати і зовнішня загроза. Наприклад, з боку Російської Федерації. Тоді ЄС, спонукуваний не брюссельськими технократами, а **ідеєю та цінностями**, **що згуртували європейців**, посяде важливе геополітичне місце у цьому столітті.

Отже, незважаючи на ризики 2000-х років, можна дійти висновку, що Європа не втратить свою економічну роль у світі в найближчі 25–30 років. ЄС збережеться як ефективне міждержавне об'єднання. Його трансформація у Федеративну наддержаву є умовою для геополітичного лідерства Європи. Ратифікація Лісабонського договору стала важливим кроком на цьому шляху. Однак така трансформація охопить у майбутньому, імовірно, лише частину держав і буде ефективною за умови демократизації (дебюрократизації) інститутів ЄС і заморожування прийому нових членів. Успішність об'єднаної Європи в майбутньому залежить від **привабливості та інклюзивності європейського інтеграційного проекту**, який підтримають європейські народи, а не тільки політичні еліти й чиновники.

Безумовно, світова економічна криза внесла суттєві корективи в хід розвитку глобальної системи. Разом із тим, на наш погляд, у цивілізаційному плані Європа має перевагу перед суспільствами Південно-Східної Азії, яка може з'явитися вирішальним фактором у забезпеченні геополітичного та геоекономічного лідерства. Як би добре не йшли сьогодні справи в Китаї, – це локальна, а не глобальна цивілізація. Авторитаризм і мобілізація можуть давати перевагу на певних етапах, але прориви в розвитку можливі тільки в суспільствах з інклюзивними інститутами; у суспільствах, що ґрунтуються на індивідуалізмі, внутрішній свободі, активності, відкритості, творчості, інноваційності та підприємливості широких мас населення. Європейська цивілізація стала глобальною саме завдяки цьому. Тому ЄС рано відправляти на звалище історії, якщо європейський інтеграційний проект залишається привабливим для широких мас населення і відповідатиме їхньому запиту внутрішньої свободи. Політика сприяння соціальному включенню та орієнтація на інклюзивне зростання [Europe, 2010] можуть цьому допомогти.

3.3. Оцінка розвитку України і країн Східної Європи в контексті європейської інтеграції [42]

У попередньому підрозділі ми продемонстрували перспективи й потенціал Європейського Союзу в глобальному світі на тлі економічних і політичних проблем, які переживає "Стара Європа". У цьому підрозділі ми розглянемо, як європейська інтеграція пов'язана з розвитком і модернізацією постсоціалістичних суспільств Східної Європи та, зокрема, України.

За останні чверть століття у світі відбулися глибокі структурні зміни, які змусили кілька разів уносити суттєві корективи в сучасні теорії розвитку та модернізації [Savelyev, 2013]. Епіцентр трансформації був розташований саме в Центральній і Східній Європі, де виникли соціальні рухи, що підірвали соціалістичні режими. Східний блок розвалився, що ознаменувало кінець епохи біполярного світу.

Для постсоціалістичних країн актуальними стали концепції неомодернізації, згідно з якими необхідно було трансформувати суспільні інститути за зразком західного капіталістичного суспільства й адаптувати його економічні, політичні, правові та фінансові норми [Blokker, 2005]. Оптимістичний проект модернізації Східної Європи передбачав, що біполярність західного і комуністичного модерних суспільств зміниться єдиним ліберально-ринковим типом модерну. Задля цього "посткомуністичні суспільства" повинні були "повернутися" до Європи (тобто до сучасного західного світу) [Штомпка, 1996: с. 101]. Однак ви-

[42] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: *Savelyev Y*. European Integration and Trends of Development of Eastern European Borderland) / Ю. Б. Савельєв // Наукові записки НаУКМА. – 2011. – Т. 122: Соціологічні науки. – К.: Національний університет "Києво-Могилянська Академія", 2011. – С. 71–79; *Savelyev Y*. Critical Assessment of Development of a Modernizing Society in Eastern Europe: Latent Risks for Social Inclusion / Yuriy Savelyev // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2014. – Vol. 7. – No. 10. – P. 1775–1793.

явилось, що зробити це було непросто, у тому числі й тому, що "принаймні із XVI століття Східна Європа була і залишається економічно відсталою і маргінальної частиною Європейського континенту" [Janos, 1993: p. 3].

У першій половині 1990-х років усі східноєвропейські країни пережили глибоку суспільну кризу. Однак, якщо порівняти шляхи розвитку колишніх соціалістичних суспільств *у регіоні,* то можна було б знайти очевидні відмінності. Уже в 1990-х роках відбулося *перше розмежування* східноєвропейського регіону і траєкторій розвитку. У той час як Білорусь, Молдова та Україна були втягнені в пострадянський інтеграційний проект Росії, країни колишнього соціалістичного блоку й держави Балтії локалізувались стосовно загальноєвропейського проекту і становили на той момент, як зазначає Е. Янош, "напівпериферійне пограниччя (Польща, Угорщина, Словенія, Чехословаччина) розвинених капіталістичних країн" і "периферійний південний схід Європи" (Албанія, Румунія, Болгарія, велика частина Югославії) [Janos, 1993: p. 5]. Таким чином, сформувався регіон, що включав суспільства зі своїми особливостями розвитку і отримав статус європейського пограниччя.

У другій половині 1990-х років лідери ЄС "поступово сформулювали більш широкий план кооптування країн Центральної та Східної Європи в існуючу інституційну структуру ... співдружності" [Janos, 2001: p. 236]. За допомогою зближення правових, інституційних і політичних умов відбувалося "поступове включення посткомуністичних суспільств в європейський проект", що розумілося як їхня модернізація [Blokker, 2005: p. 515]. Унаслідок вступу в ЄС восьми центрально- і східноєвропейських країн у 2004 р., а згодом Болгарії та Румунії в 2007 р., відбулося фактичне переформатування периферії європейського інтеграційного проекту. Розширення ЄС у 2004–2007 рр. позиціонувалося як подія, яка "ознаменувала возз'єднання Європи після десятиліть розділу залізною завісою" [European Commission, 2008]. Після цього пограниччя відсунулося на схід і південь за межі ЄС. Виникло "нове пограниччя", яке, за логікою Європейської комісії, становлять суспільства які, або не готові до такого возз'єднання, або такі, що, можливо, не належать до європейського проекту.

Більше того, сьогодні сам географічний термін "Східна Європа" вимагає переосмислення. Як цілісний регіон вона більше не існує. Критерій належності до європейського інтеграційного проекту є набагато важливішим за простий факт географічного сусідства. Усередині Європейського Союзу існує свій поділ на "старі" країни-члени союзу "ЄС-15" та "ЄС-10". Фактично, об'єм терміна "Східна Європа", який завжди мав конотацію периферійності, звузився до трьох країн – Білорусі, Молдови й України.

На даний момент на європейському континенті існує два периферійних регіони: згадана Східна Європа (або те, що від неї залишилося) і "Східні Балкани" (Македонія, Албанія, Боснія й Герцеговина, Чорногорія та Сербія, включаючи Косово)[43]. Однак, між цими регіонами є важлива відмінність: суспільства Східних Балкан мають статус кандидатів на включення до загальноєвропейського проекту, а три східноєвропейських держави в цій якості не розглядаються [European Commission, 2008]. Замість цього було запропоновано концепцію "Східного партнерства" [European Commission, 2009]. Крім того, природа периферійності Східних Балкан інша: ці суспільства розташовуються *на околиці* європейського проекту, що просторово розширюється, і вони не мають *альтернатив* інтеграції. Найімовірніше, рано чи пізно, вони будуть залучені до цього проекту. Це питання їхньої готовності, яке просто вимагає часу.

Білорусь, Молдова й Україна – це пограниччя, розташоване *між* ЄС, який являє ідею об'єднаної на основі ліберальних цінностей і "західної постіндустріальної ринкової демократії" Європи, і Росією, яка ідеологічно все частіше позиціонує себе як особливий євразійський шлях розвитку. Тобто для Східної Європи існує *альтернатива інтеграції*, і вона вже втягнена в інтеграційні процеси обох типів. Також є ймовірність консервації прикордонного статусу, коли вона використовуватиметься як буферна зона обома сторонами. До того ж, як демонструють події 2013–2014 рр., цей регіон може бути полігоном для конфлікту.

[43] Зв'язок Туреччини із проектом європейської інтеграції в даному контексті не розглядається.

Ураховуючи положення українського суспільства як прикордонного, розташованого між альтернативними цивілізаційними проектами, необхідно визнати, що ключову роль в його розвитку гратимуть інтеграційні процеси. У рамках процесу європейської інтеграції постсоціалістична Східна Європа змінила свій статус і почала розглядатися "як *місія, завдання* для Західної Європи" [Wilson, 1995: p. 84]. Основою європейської інтеграції є, насамперед, розширення ЄС, яке є "найбільш дієвим політичним інструментом. Воно допомогло трансформувати Центральну і Східну Європу в сучасні (modern) добре функціонуючі демократії" [European Commission, 2008]. Таким чином, *європейська інтеграція розглядається як механізм модернізації суспільств*, які вимагають такої модернізації і не відповідають параметрам ліберальних західних ринкових демократій.

Результати європейської інтеграції є неоднозначними для різних країн Центральної та Східної Європи, проте Д. Травін і О. Марганія дійшли висновку про завершення в основному модернізації на підставі саме вступу постсоціалістичних країн до ЄС [Травин, 2004]. На наш погляд, занадто рано робити такий висновок, якщо під модернізацією сьогодні розуміти успішний перехід до постіндустріального суспільства з інноваційною економікою. Тим не менш, можна виокремити певні тенденції розвитку регіону. Критерієм є не стільки економічне зростання само по собі, скільки місце даного суспільства (або регіону) у глобальній системі, а також співвідношення з іншими країнами й регіонами.

Ще до вступу до ЄС у 2004 і 2007 рр. країни Центральної та Східної Європи подолали кризу 1990-х років і, на відміну від Російської Федерації, Молдови та України, перевершили попередній передкризовий рівень. У 1990 р. весь регіон Центральної та Східної Європи виробляв 4,6 % світового ВВП, а після болісних трансформацій суттєво менше – 4 % у 2000 р. Проте щодо ВВП Росії ВВП країн Центральної та Східної Європи за цей період зріс більш ніж удвічі – із 82 до 190 % [Кудров, 2005: с. 6]. Порівняно із країнами Західної Європи регіон практично не від-

став: у 1990 р. обсяг ВВП країн Центральної та Східної Європи становив 20 % ВВП західноєвропейського, у 2000 – 19 %, а промислове виробництво – відповідно 17 і 16 % [Кудров, 2005: с. 6].

Таблиця 3.3.1. **Кластери країн Центральної та Східної Європи в 1990 р.**

Статус / рівень розвитку за ІРЛП	Більш розвинені (ІРЛП ≥ 0,800)	Менш розвинені (ІРЛП <0,800)	Разом
Республіки СРСР	5 (Литва, Естонія, Латвія, Росія, Україна)	2 (Білорусь, Молдова)	7
Незалежні держави	4 (Словенія, Чехія, Угорщина, Польща)	2 (Болгарія, Румунія)	6
Разом	9	4	13

Джерело: Human Development Report 2007–2008. UNDP, 2007.

Це можна вважати хорошим показником, ураховуючи прекрасні темпи розвитку, які демонстрували країни ЄС-15 у 1990-х – першій половині 2000-х роках. Навіть до приєднання до ЄС (наведені дані до 2004 р.) країни Центральної та Східної Європи, орієнтуючись на європейські стандарти і проводячи реформи з адаптації своїх інститутів, досягли якісно нового рівня розвитку. При цьому, членство в Європейському союзі характеризується "як настільки значний перелом у розвитку суспільства, що стало неможливим екстраполювати майбутній розвиток соціальної структури, рівня життя, поведінки людей на основі даних останнього десятиліття" [Коровицына, 2004: с. 48]. Регіон Центральної та Східної Європи зміг відірватися від Російської Федерації і країн східноєвропейського пограниччя, за винятком Білорусі, яка близька за основними макроекономічними показниками до Болгарії та Румунії – аутсайдерів нових членів ЄС.

Таблиця 3.3.2. **Індекс розвитку людського потенціалу країн Центральної та Східної Європи в 1990–2005 рр.**

Рейтинг країни за ІРЛП 2005	Країна	1990	1995	2000	2005
27	Словенія	0.851	0.857	0.891	0.917
32	Чехія	0.845	0.854	0.866	0.891
36	Угорщина	0.813	0.817	0.845	0.874
37	Польща	0.806	0.822	0.852	0.870
43	Литва	0.827	0.791	0.831	0.862
44	Естонія	0.813	0.792	0.829	0.860
45	Латвія	0.804	0.771	0.817	0.855
53	Болгарія	0.794	0.785	0.800	0.824
60	Румунія	0.777	0.772	0.780	0.813
64	Білорусь	0.790	0.755	0.778	0.804
67	Росія	0.815	0.771	0.782	0.802
76	Україна	0.809	0.756	0.761	0.788
111	Молдова	0.740	0.684	0.683	0.708

Джерело: Human Development Report 2007–2008. UNDP, 2007.

Для того, щоб систематично відслідкувати ці зміни, ми проаналізували співвідношення країн регіону за Індексом розвитку людського потенціалу (ІРЛП) Програми розвитку ООН (ПРООН), який був обраний як усеосяжний показник для вимірювання рівня розвитку суспільства. До аналізу було включено 12 країн Центральної та Східної Європи (крім Словаччини) через відсутність даних. США та країни Західної Європи були додані як точки відліку для порівняння із суспільствами консолідованої демократії. Російська Федерація була включена як постсоціалістичне суспільство, що пропонує шлях розвитку альтернативний західному. Це дозволило оцінити відносність розвитку в різних групах країн. На підставі наявних даних аналіз охоплює період 1990–2005 рр.

Значення ІРЛП у 1990 р. демонструє рівень, який був досягнений у кінці комуністичного проекту модернізації у Східній та Центральній Європі. У цій початковій точці аналізу країни Центральної та Східної Європи можна розділити на чотири кластери за двома вимірами в 1990 р. – більш розвинені суспільства

з ІРЛП, що за критерієм Програми розвитку ООН дорівнює або вище за 0,800, менш розвинені суспільства з ІРЛП, який нижчий за 0,800 [Human Development Report, 2007]; другий вимір – країни, що були частиною СРСР, і країни, які були незалежними (мали політичні інститути національної держави). Останній критерій був важливий, оскільки радянські республіки (крім Росії) не мали інститутів незалежної держави й пережили більш глибоку кризу в 1990-х роках, яка була зумовлена, у тому числі, розпадом єдиної економічної та політичної системи.

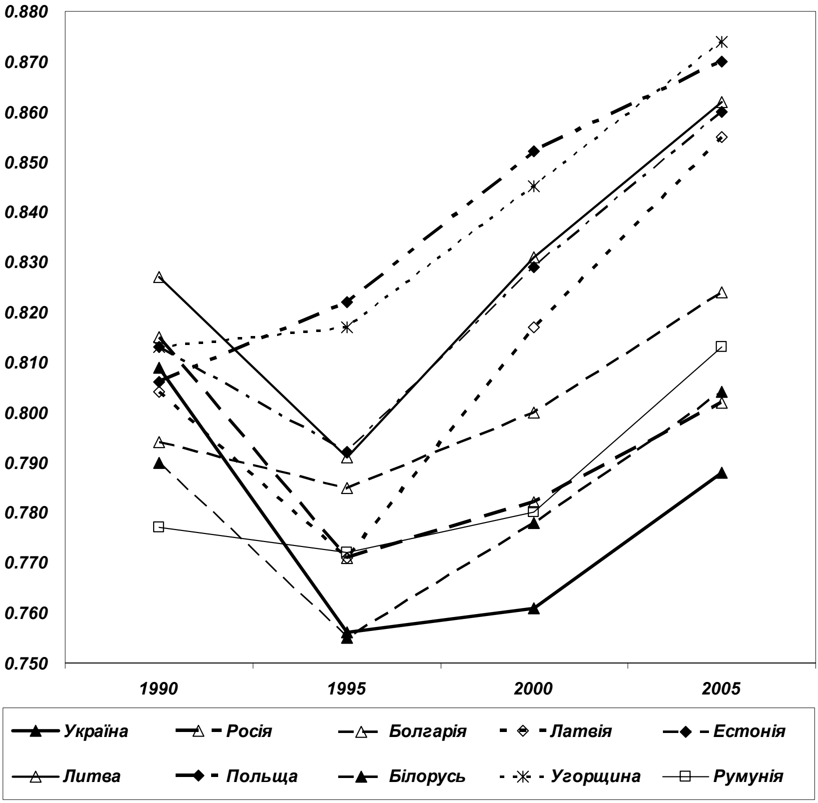


Рис. 3.3.1. Тенденції розвитку в 10-ти країнах Центральної та Східної Європи в 1990–2005 рр.

Джерело: Human Development Report 2007–2008. UNDP, 2007.

Як видно з табл. 3.3.1, усі обрані для аналізу 13 країн поділялися на дві категорії менш розвинених (чотири країни) і більш розвинених (дев'ять країн) на основі критерію ІРЛП. П'ять із дев'яти більш розвинених країн були частиною Радянського Союзу. Разом частиною СРСР були сім республік. Шість держав були незалежними.

Зазначимо, що не існувало суттєвої різниці за рівнем розвитку між радянськими республіками й незалежними країнами. Серед всього пула країн Словенія і Чехія, які історично завжди були ближче до західноєвропейської цивілізації, мали більш високий рівень розвитку серед інших (0,851 і 0,845 відповідно). Серед радянських республік Литва демонструвала найкращий показник 0,827. Естонія, Російська Федерація, Україна та Латвія були приблизно на тому самому рівні із Польщею й Угорщиною (див. табл. 3.3.2). Радянська Білорусь із Болгарією та Румунією (на сьогодні – це група EU2 – країни, що приєднались до ЄС у 2007 р.) являє собою кластер менш розвинених суспільств. Молдова мала найнижчий ІРЛП (0,740) і значно відставала від інших країн [Human Development Report, 2007]. Цікаво, що значення ІРЛП України 0,809 було медіаною для всіх 13-ти країн і трохи вище за середнє арифметичне. Шість країн мали показник вищий за український, шість, включаючи Польщу і Латвію, – менший.

Рис. 3.3.1 показує динаміку виділених кластерів країн. Графік не включає Словенію і Чеську Республіку, які знаходяться значно вище інших, і Молдову, що набагато нижче. Молдова є окремим випадком. Вона була сільськогосподарською республікою Радянського Союзу. Крім того, через сепаратистській рух вона втратила найрозвиненішу частину *Придністров'я* на початку 1990-х років. Ось чому навіть порівняно з іншими пострадянськими республіками, що відкотилися назад у своєму розвитку після розпаду СРСР, Молдова перебуває на дуже низькому рівні розвитку (111 місце в рейтингу ІРЛП у 2005 р.).

Рис. 3.3.1 чітко показує, що до 2005 р. формується два нових кластери постсоціалістичних країн. Суспільства, що були включені до європейського інтеграційного проекту, після 1995 р. демонструють позитивну динаміку. У Польщі й Угорщині не було такого драматичного падіння на відміну від пострадянських країн. Литва, Латвія і Естонія пережили падіння як

інші пострадянські республіки. Тим не менш, вони швидко відновилися після 1995 р. Латвія пережила величезний спад у середині 1990-х років, але прогресивно розвивається. Болгарія і Румунія відчули помірне зниження із 1990 до 1995 р. Їхні тенденційні зміни ІРЛП були дуже схожі на тенденції ІРЛП Російської Федерації та Білорусі із 1995 по 2000. Але із 2000 р. показник ІРЛП почав зростати набагато швидше, ніж у пострадянських країнах. Румунія навіть випередила Білорусь та Росію у 2005 р. [Human Development Report, 2007].

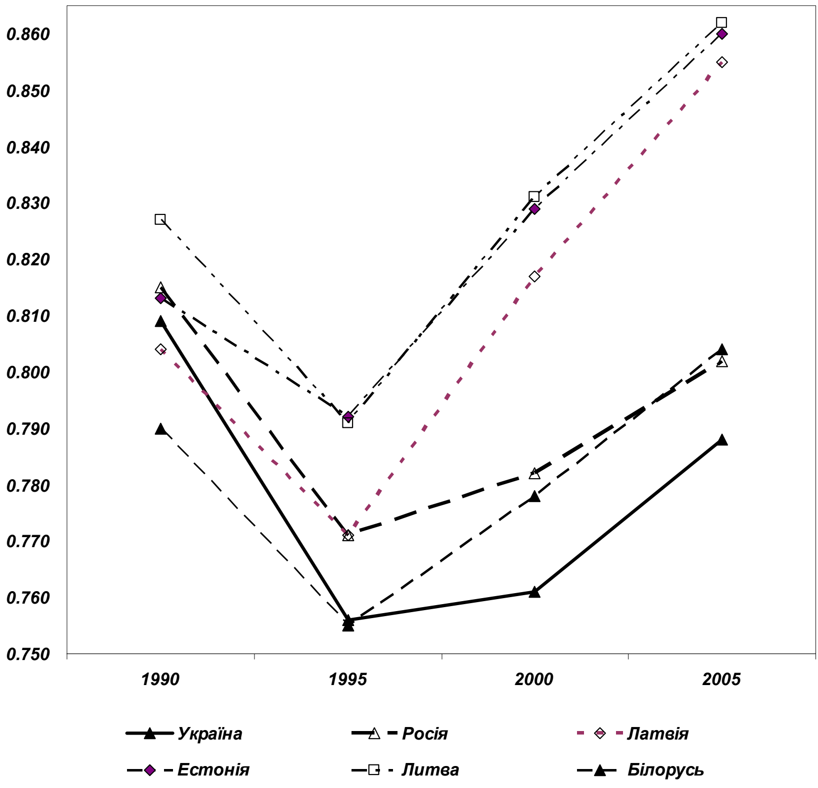


Рис. 3.3.2. Тенденції розвитку в шести пострадянських країнах у 1990–2005 рр.

Джерело: Human Development Report 2007–2008. UNDP, 2007.

Україна з усіх суспільств, крім Молдови, мала найглибший спад і найповільніше відновлення. Рис. 3.3.2 підкреслює різницю між шістьма пострадянськими країнами, які були залучені до європейської інтеграції, і тими, що не були залучені. Литва, Латвія та Естонія були за показником ІРЛП на тому самому рівні розвитку, що й Російська Федерація і Україна в 1990 р. Потім ІРЛП різко скоротився в усіх країнах до 1995 р. Проте, до 2005 р. шість країн сформували два різних кластери. Три країни Балтії, які беруть участь у європейському проекті, мають значно вищі показники ІРЛП. Хоча в 1990 р. такої різниці між радянськими республіками не існувало.

Серед трьох пострадянських держав Україна демонструє типову, хоча й найгіршу, картину. ІРЛП Росії збільшується, в основному, унаслідок зростання ВВП на душу населення. Останнє підтримується переважно світовою кон'юнктурою і, зокрема, паливно-енергетичним комплексом. Білорусь має кращу динаміку, ніж Україна і Російська Федерація з 1995 р. і є єдиною країною серед цих трьох, яка перевищила показник ІРЛП 1990 р. Утім, ці позитивні процеси базуються на державному секторі економіці й авторитарній політичній системі.

Тенденції зміни ІРЛП природно корелюють зі зростанням ВВП на душу населення як складової цього індексу. Проте, відмінність в якості соціальних інститутів впливає на те, що в деяких країнах ці тенденції відрізняються в 1990–2005 рр. Наприклад, Росія випереджала Болгарію і Румунію (EU2) за розміром ВВП (ПКС) на душу населення і мала ВВП на душу населення на 3 000 дол вище, ніж Білорусь. Темпи зростання ВВП на душу населення із 2000 до 2005 р. у Росії були вище не тільки, ніж у Болгарії та Румунії, а й у Польщі [Human Development Report, 2007]. Тим не менш, як видно з рис. 3.3.2, ці темпи все ще були меншими, ніж темпи зростання у країнах пострадянського простору, які набули членство в ЄС – Латвії, Литві й особливо Естонії.

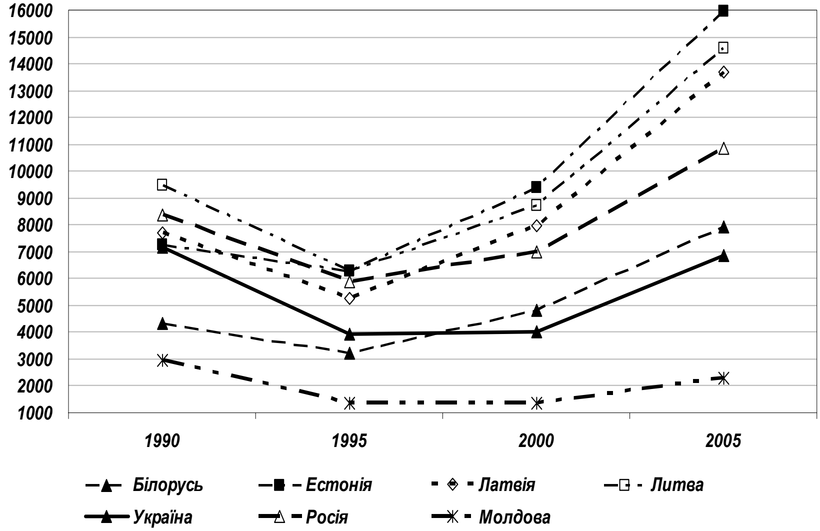


Рис. 3.3.3. ВВП на душу населення в семи пострадянських країнах у 1990–2005 рр. (міжнародні долари США ПКС)

Джерело: Key Global Indicators, United Nations Statistics Division. Last update in UNdata: 21 March 2008

Розмір ВВП на душу населення є дуже важливим показником для оцінки рівня розвитку країни, але порівняно із ІРЛП він є більш обмеженим. Як зазначає В. Жуков, Російська Федерація має глибокі соціальні та гуманітарні проблеми, незважаючи на економічне зростання; смертність зростає, а якість життя залишається низькою [Жуков, 2005: с. 27]. Ці тенденції мають особливе значення, ураховуючі те, що Росія пропонує альтернативну модель сучасності або "євразійський" шлях розвитку, який є "міфом, що не має нічого спільного з реальністю" [Кудров, 2011: с. 32].

Перспектива "євразійського" способу модернізації і пов'язаного з ним інтеграційного проекту є неясною, оскільки розвиток російської економіки залежить від нафтової та газової промисловості. Дж. Де Болт стверджує, що модернізація в Радянському Союзі, а також у сучасній Росії стримується відсутністю інституціональної диференціації, що обумовлено домінуванням і контролем над політичною елітою [Де Болт, 2006: с. 22].

Навіть за темпами зростання ВВП Росія все ж таки поступається країнам Балтії, що увійшли до ЄС. Крім того, економічні досягнення Російської Федерації 2000-х років є неоднозначними. Якість економічного зростання в Росії є низькою – зростання багато в чому залежить від видобутку сировини, у той час як частка в секторі виробництва товарів для внутрішнього ринку у ВВП знижується [Кудров, 2005: с. 37]. Інноваційний сектор економіки виробляє тільки 3,5 % усіх промислових товарів [Кудров, 2005: с. 31]. Таким чином, Росія далека від типу постіндустріального суспільства з інноваційною економікою і має знайти свій власний шлях модернізації. У той же час, Російська Федерація залишається потужним центром інтеграційних процесів на своїх кордонах і, зокрема, Східній Європі.

Порівняння різних груп постсоціалістичних країн між собою демонструє певні відмінності в їхньому розвитку. Тим не менш, є більш важливим для аналізу розвитку країн Центральної та Східної Європи розглянути їх у глобальному контексті.

***Таблиця 3.3.3.* Відносна зміна ІРЛП у країнах Центральної та Східної Європи в 1990–2005 рр.**

Рейтинг країни за ІРЛП (2005)	Країна	ІРЛП (1990)	ІРЛП (2005)	Співвідношення ІРЛП країни / ІРЛП США (1990)	Співвідношення ІРЛП країни / ІРЛП США (2005)	Розмах відносної зміни ІРЛП країни (1990/2005)
12	*Основа порівняння (США)*	*0,919*	*0,951*	*1,000*	*1,000*	*0,000*
27	Словенія	0,851	0,917	0,926	0,964	0,0382
32	Чехія	0,845	0,891	0,919	0,937	0,0174
36	Угорщина	0,813	0,874	0,885	0,919	0,0344
37	Польща	0,806	0,870	0,877	0,915	0,0378
43	Литва	0,827	0,862	0,900	0,906	0,0065
44	Естонія	0,813	0,860	0,885	0,904	0,0197
45	Латвія	0,804	0,855	0,875	0,899	0,0242

Середнє відносної зміни ІРЛП = 0,026, σ^2 = 0,0001.

Джерело: Human Development Report 2007-2008. UNDP, 2007.

Ми пропонуємо як орієнтир для оцінки рівня і динаміки розвитку використати співвідношення ІРЛП країни з ІРЛП США. США є найбільшим суспільством "Заходу" і все ще залишається найбільшою економікою світу. Це ще найбільш інноваційна економіка з усіх великих економік світу із шостим місцем у загальному рейтингу [The Global Innovation, 2014]. США повною мірою втілюють цінності та принципи ринкової економіки й демократії. Разом із тим, США не мають найвищий ІРЛП серед найбільш розвинених країн. Вони поступаються багатьом країнам за показником очікуваної тривалості життя та іншими гуманітарними показниками, що свідчить про існування соціальних проблем. Отже, їхній ІРЛП може бути використаний як основа для порівняння з метою оцінки масштабу змін у сучасному світі.

У табл. 3.3.3 подано дані про відносний ІРЛП країн Центральної та Східної Європи, які увійшли до ЄС у 2004 р., порівняно зі США між 1990 і 2005 рр. Зіставлення зі США через співвідношення показників ІРЛП дозволяє оцінити відносний зсув розвитку для кожного суспільства, беручи до уваги його початкову позицію в 1990 р.

Усі країни Центральної та Східної Європи, які є членами ЄС (EU8), демонструють позитивну динаміку не лише в часі, а й стосовно США. Усі вони поліпшили своє співвідношення ІРЛП за цей період. Тобто вони не тільки подолали наслідки трансформаційної кризи 1990-х років, а й скоротили своє відставання від США, ІРЛП яких теж зростав у цей час. Найбільше покращення продемонстрували Словенія (3,8 %) і Польща (3,8 %). Латвія показує кращий відносний результат серед пострадянських суспільств (2,4 %), хоча абсолютне значення ІРЛП Латвії серед цієї групи країн є найнижчим.

Болгарія та Румунія також мають темпи зростання ІРЛП кращі, ніж у США за цей період (див. табл. 3.3.4). Утім, поліпшення є менш значними – 0,3 і 0,9 % відповідно. Болгарія має найменше значення ІРЛП серед усіх 10-ти країн Центральної та Східної Європи. У цілому, три країни мають відносний діапазон зміни нижчий за 1 % (Болгарія, Румунія і Литва). Додавання Болгарії та Румунії до сукупного списку EU8 і EU2 робить середнє відносне значення зміни трохи меншим: 0,021 замість 0,026, дорівнює 0,0002.

Цікаво також порівняти розвиток європейських суспільств Центральної та Східної Європи з розвитком західноєвропейських країн – старих членів Європейського Союзу (EU 15).

Таблиця 3.3.4. **Відносна зміна ІРЛП у Болгарії та Румунії (EU2) в 1990–2005 рр.**

Рейтинг країни за ІРЛП (2005)	Країна	ІРЛП (1990)	ІРЛП (2005)	Співвідношення ІРЛП країни / ІРЛП США (1990)	Співвідношення ІРЛП країни / ІРЛП США 2005	Розмах відносної зміни ІРЛП країни 1990 / 2005
12	*Основа порівняння (США)*	*0,919*	*0,951*	*1,000*	*1,000*	*0,000*
53	Болгарія	0,794	0,824	0,864	0,866	0,0025
60	Румунія	0,777	0,813	0,845	0,855	0,0094

Джерело: Human Development Report 2007–2008. UNDP, 2007.

Як і суспільства Центральної та Східної Європи, усі країни EU15 демонструють позитивну динаміку щодо США (див. табл. 3.3.5). Показник ІРЛП у Західній Європі виріс у США у середньому більш ніж на 2 %. Якщо в 1990 р. жодна із країн ЄС не мала ІРЛП вище, ніж у США, то у 2005 р. уже п'ять країн ЄС перевищили цей рівень. Ірландія має найбільш значну відносну позитивну зміну понад 5,6 %. Тим не менш, це, швидше, виняток. Найближчий результат – 2,6 % – у Великій Британії, який більш ніж у два рази менший за Ірландію. Усього шість країн мають відносний розмах зміни, більший за 2 % (Ірландія, Велика Британія, Люксембург, Іспанія, Швеція і Данія (тобто 40 % від EU15). У чотирьох країн аналогічні за масштабом позитивні зміни порівняно із країнами Центральної та Східної Європи. Серед старих членів ЄС є тільки одна країна зі зміною стосовно США менше за 1 % (Нідерланди), у той час як серед постсоціалістичних суспільств таких три: Литва, Болгарія і Румунія.

Таблиця 3.3.5. **Відносна зміна ІРЛП у західноєвропейських країнах (EU15) у 1990–2005 рр.**

Рейтинг країни за ІРЛП (2005)	Країна	ІРЛП (1990)	ІРЛП (2005)	Співвідношення ІРЛП країни / ІРЛП США (1990)	Співвідношення ІРЛП країни / ІРЛП США 2005	Розмах відносної зміни ІРЛП країни 1990/2005
12	*Основа порів-няння (США)*	*0,919*	*0,951*	*1,000*	*1,000*	*0,000*
5	Ірландія	0,875	0,959	0,952	1,008	0,0563
6	Швеція	0,904	0,956	0,984	1,005	0,0216
9	Нідерланди	0,914	0,953	0,995	1,002	0,0075
10	Франція	0,907	0,952	0,987	1,001	0,0141
11	Фінляндія	0,906	0,952	0,986	1,001	0,0152
13	Іспанія	0,896	0,949	0,975	0,998	0,0229
14	Данія	0,898	0,949	0,977	0,998	0,0207
15	Австрія	0,899	0,948	0,978	0,997	0,0186
16	Велика Британія	0,890	0,946	0,968	0,995	0,0263
17	Бельгія	0,903	0,946	0,983	0,995	0,0122
18	Люксембург	0,890	0,944	0,968	0,993	0,0242
20	Італія	0,892	0,941	0,971	0,989	0,0189
22	Німеччина	0,890	0,935	0,968	0,983	0,0147
24	Греція	0,877	0,926	0,954	0,974	0,0194
29	Португалія	0,855	0,897	0,930	0,943	0,0129

Середнє відносної зміни ІРЛП = 0,0204, σ^2 = 0,0001.

Джерело: Human Development Report 2007–2008. UNDP, 2007.

Таким чином, у середньому 15 західноєвропейських країн ЄС і 10 країн Центральної та Східної Європи, які приєднались до ЄС у 2004 і 2007 рр., мали подібні темпи розвитку в період із 1990 по 2005 р. Це можна вважати дуже позитивним для пост-соціалістичних суспільств, оскільки для EU15 це був доволі успішний період, коли їхній ІРЛП зростав швидше, ніж у США. Тим не менш, серед постсоціалістичних суспільств лише три країни мали темпи зростання, що були швидшими за EU15 – Словенія, Польща і Латвія. Більше того, період 1990–2005-х рр.

включав глибоку трансформаційну кризу для багатьох постсоціалістичних країн (особливо пострадянських країн Балтії), які зазнали значних утрат. Якщо лише зосередитися на групі країн EU8, то можна було б дійти висновку, що постсоціалістичні суспільства розвивались навіть трохи краще, ніж 15 західноєвропейських країн ЄС і вони більшою мірою скоротили відстань від США. Середня відносна зміна в країнах EU8 була на 20 % вище, ніж у країнах EU15. Разом із тим, розвиток у країнах EU15 у той час був більш рівномірним.

Таблиця 3.3.6. **Відносна зміна ІРЛП у пострадянських країнах (EU15) у 1990–2005 рр.**

Рейтинг країни за ІРЛП (2005)	Країна	ІРЛП (1990)	ІРЛП (2005)	Співвідношення ІРЛП країни / ІРЛП США (1990)	Співвідношення ІРЛП країни / ІРЛП США (2005)	Розмах відносної зміни ІРЛП країни 1990/2005
12	*Основа порівняння (США)*	*0,919*	*0,951*	*1,000*	*1,000*	*0,000*
64	Білорусь	0,790	0,804	0,860	0,845	–0,014
67	Російська Федерація	0,815	0,802	0,887	0,843	–0,044
76	Україна	0,809	0,788	0,880	0,829	–0,052
111	Молдова	0,740	0,708	0,805	0,744	–0,061

Середнє відносної зміни ІРЛП = – 0,043, $\sigma^2 = 0{,}0003$.

Джерело: Human Development Report 2007–2008. UNDP, 2007.

Порівняно із країнами Європейського Союзу стан справ у пострадянських суспільствах був зовсім іншим у 1990–2005 рр. Як видно з табл. 3.3.6, усі країни, включно з Російською Федерацією, мали негативну динаміку щодо США. Білорусь має кращий результат із чотирьох країн цієї групи (– 1,42 %). Найгірше йшли справи в Молдові (– 6,07 %). Росія, яка має близький до Білорусі

абсолютний показник ІРЛП (0,843 проти 0,845), виявляється в три рази гіршою за відносною зміною, ураховуючи дистанцію зі значенням ІРЛП США.

Ураховуючи те, що показник ІРЛП у Західній Європі та східноєвропейських країнах ЄС зріс стосовно США в середньому на 2 %, а в чотирьох пострадянських суспільствах впав на 4,3 % (без урахування Росії падіння було практично таким самим – 4,2 %), то очевидно, що розрив між постсоціалістичними суспільствами, що були поза європейським інтеграційним проектом, і тими, що були до нього залучені, суттєво збільшився. Причому статус належності до колишнього СРСР не мав істотного значення, оскільки країни Балтії продемонстрували позитивну динаміку, подібну до інших суспільств Центральної та Східної Європи, що приєдналися до Європейського Союзу (див. табл. 3.3.3). Країни Балтії також виявилися, як за абсолютними, так і за відносними показниками, кращими за Болгарію і Румунію, які до СРСР не належали.

Отже, суспільства європейського пограниччя (Білорусь, Молдова, Україна) та Російська Федерація опинилися за рівнем розвитку позаду інших постсоціалістичних країн, які стали членами ЄС, і відстань між ними зростає. З іншого боку, судячи з тенденції ІРЛП, країни – нові члени ЄС, хоча і повільно, але наближаються до рівня західноєвропейських країн (EU15), навіть у дуже важкий період для колишніх постсоціалістичних суспільств 1990-х років.

Можна дійти висновку, що регіон Центральної та Східної Європи докорінно змінився після 15 років модернізації, пошуків стратегії розвитку і напрямів інтеграції. У табл. 3.3.7 систематизовано зміни, що відбулись, якщо порівняти розподіл країн із тими кластерами суспільств, які існували в 1990 р. на момент розпаду Східного блоку (див. табл. 3.3.1).

Так само, як у 1990 р., можна поділити суспільства регіону на більш і менш розвинені. Протягом 2000-х років Програма розвитку ООН змінювала методику розрахунку ІРЛП і критерії оцінки рівня розвитку країн [Human Development Report, 2011]. Для диференціації суспільств у 1990 р. використовувалось значення ІРЛП 0,800 як граничне. Формально застосовуючи це значення у 2005 р., можна віднести Білорусь, Росію, Болгарію і Румунію до

групи країн з високим розвитком людського потенціалу. Утім, за період з 1990 до 2005 р. відбулось піднесення рівня розвитку по всьому світу і мірило оцінки змінилося. Тому варто знайти робочий критерій для встановлення відмінностей між країнами в Центральній і Східній Європі.

Ми пропонуємо використати, так само, як і для кожної окремої країни, не абсолютний, а відносний показник зміни ІРЛП. Основою для розрахунку залишається значення ІРЛП США. У 1990 р. для визначення кластерів країн граничне значення ІРЛП було 0,800, а значення ІРЛП США дорівнювало 0,919. Співвідношення цього критерію до ІРЛП США становило 0,8705. У 2005 р. значення ІРЛП США дорівнювало вже 0,951, тому критерій 0,800 становив меншу частину ІРЛП США, оскільки останній зріс (насправді, це співвідношення становить 0,841 порівняно із 0,8705 у 1990 р.). Якщо тримати таке саме співвідношення 0,8705 як орієнтир для визначення більш розвинених суспільств, як це було в 1990 р., то у 2005 йому відповідатиме абсолютне значення ІРЛП 0,827 замість 0,800.

***Таблиця 3.3.7.* Диференціація країн Центральної та Східної Європи у 2005 р.**

Статус / рівень розвитку за ІРЛП	**Більш розвинені (ІРЛП ≥ 0,827)**	**Менш розвинені (ІРЛП < 0,827)**	**Разом**
Не є членами ЄС	0	6 (Білорусь, Російська Федерація, Україна, Молдова, *Болгарія, Румунія*)	6
Члени ЄС	7 (Словенія, Чехія, Угорщина, Польща, Литва, Естонія, Латвія)	0	7
Разом	7	6	13

Країни, які ввійшли до ЄС у 2007 р. і наближаються до кластера більш розвинених країна, виділені *курсивом.*

Джерело: Human Development Report 2007–2008. UNDP, 2007.

На підставі цих розрахунків ми бачимо з табл. 3.3.7, що всі країни, які приєдналися до Європейського Союзу в 2004 р. (EU8), потрапляють до групи більш розвинених суспільств, у той час як усі інші пострадянські країни концентруються в кластері менш розвинених суспільств. Росія і Україна втратили свої позиції й перейшли до останньої групи. Тому в регіоні в цілому співвідношення між більш розвиненими та менш розвиненими суспільствами погіршилось. Жодна із тих країн, що перебуває за межами ЄС, не потрапляє до кластера більш розвинених суспільств. Румунія і Болгарія (EU2) залишаються в іншому кластері разом із країнами пограниччя та Росією, але вони демонструють кращі темпи зростання ІРЛП і порівняно з 1990 р. Крім того, Болгарія і Румунія, які до кризи 1990 були нижче в рейтингу, ніж Російська Федерація, Україна і Білорусь, випередили їх у 2005 р. Свою позицію щодо сусідів серед країн поза межами ЄС поліпшила тільки Білорусь, яка поступалася Російській Федерації та Україні, а до 2005 їх перевершила.

Таким чином, постсоціалістичні країни, які були залучені до процесу європейської інтеграції, були більш успішними в період 1990–2005 рр., ніж ті країни, які залишаються на периферії ЄС. Країни, які раніше були напівпериферією або європейським пограниччям, на сьогодні є членами європейської спільноти. Крім макроекономічних показників дуже швидке зростання в Польщі, Угорщині, Чехії, країнах Балтії демонструє ІРЛП, який дозволяє більш усебічно оцінити стан суспільства. Їхні показники ІРЛП наближаються до середньоєвропейських значень. Усі ці країни значно поліпшили докризовий показник 1990 р.

Отже, європейська інтеграція може бути ефективною стратегією для модернізації та розвитку суспільства Східної Європи. Оскільки, як було зазначено в підрозд. 3.1, модернізація українського суспільства можлива через включення в інноваційно-орієнтовану економічну систему з інклюзивними інститутами, тому євроінтеграційна модель є більш перспективною, ніж інтеграційні можливості, які пропонує Російська Федерація. Досвід країн Східної Європи вказує на те, що існує робочий механізм включення країн колишнього соціалістичного блоку і деяких

колишніх радянських республік (країн Балтії) у сучасні європейські структури, а російське суспільство само шукає свій шлях модернізації "навздогінного типу". Тенденції розвитку 1990–2005 рр., що були розглянуті в цьому підрозділі, емпірично підтверджують цю тезу. Можна припустити, що немає іншого шляху модернізації в регіоні.

3.4. Соціокультурні виміри розвитку та модернізації: чи існує тенденція формування емансипаційних цінностей в Європі?[44]

Як було продемонстровано в підрозд. 3.1, актуальною проблемою є невизначеність перспектив розвитку і європейської інтеграції України як частини регіону Східного партнерства ЄС. Необхідно з'ясувати, які фактори є перешкодою на шляху розвитку та євроінтеграції українського суспільства, а які містять потенціал розвитку і можуть бути використані при провадженні реформ.

Дослідження Д. Норта, Д. Уолліса та Б. Вайнгаста вказують на загальну світову тенденцію, згідно з якою для ефективного розвитку потрібні інституціональні зміни і перехід від соціального порядку обмеженого доступу до порядку відкритого доступу [North, 2009]. Д. Аджемоглу, Дж. Робинсон, С. Джонсон демонструють на глобальному рівні про те, що характеристики соціальних інститутів визначають успішність країни або шлях до "неспроможної (недієздатної) держави" [Acemoglu, 2012;

---

[44] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: *Савельєв Ю. Б.* Емансипаційні цінності і толерантність в контексті модернізації українського суспільства / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2015. – № 1 (52). – С. 68–81; *Savelyev Y.* Decomposition of Value Change in European Societies in 1995–2008: Test of Modernization Model and Socialization Hypothesis / Yuriy Savelyev // Sociológia. – 2016. – Vol. 48. – No. 3. – P. 267–289.

The Failed States Index, 2013; Messner, 2015]. Зокрема, важливу роль відіграють форми інститутів – чи домінують інститути приватної власності або "екстрактивні" (*extractive*) інститути [Acemoglu, Johnson, 2001; Reevaluating the modernization, 2009]. Р. Інглхарт, К. Вельцель, Е. Александер та Е. Понарін, як зазначалось у першому розділі, доводять, що зміни ціннісних орієнтацій (соціокультурна складова) передують інституціональним змінам [Inglehart, 2005; Inglehart, 2009; Inglehart, 2010; Распутывание связей, 2012].

У контексті поступу українського суспільства В. Дубровський, Я. Ширмер, В. Грейвс-Третій та інші виділили інституціональні перешкоди розвитку і реформ в Україні в перехідний період [Движущие силы, 2010]. Також важливим внеском у розуміння проблем та механізму розвитку України були дослідження зв'язку соціокультурних вимірів суспільства, а саме – ціннісних орієнтацій, що домінують, і параметрів соціально-економічної модернізації, адже "успіхи на шляху модернізації суспільств обумовлені трьома визначальними складовими: економічною модернізацією, демократизацією політичної системи та формуванням сучасної емансипативної системи цінностей" [Головаха, 2013: с. 130].

Соціологічний аналіз цього аспекту є ключовим, оскільки соціокультурні виміри модернізації, зазвичай, не потрапляють до предмета макроекономічного та інституціонального аналізу. Проте, як було обґрунтовано в першому розділі, сучасне суспільство доби пізнього модерну ("*late modernity*") характеризується не лише комплексом властивостей його інститутів, форм виробництва, соціальної структури і культури, а пропонує певний ціннісний орієнтир. Спрямованість на цей орієнтир, що історично складається й постійно оновлюється і ні якому разі не є заздалегідь визначеним ідеалом, створює можливості ефективного регулювання в соціоетальній системі, проте не гарантує його.

Тому поруч з економічним зростанням та інституціональними змінами у процес модернізації і розвитку нерозривно з ними вбудовано *соціокультурні виміри* – емансипаційний тренд, ціннісні орієнтації, раціональна комунікація і світосприйняття,

довіра, солідарність, когнітивна мобілізація і критичне мислення, громадянська активність, тощо. Вони не є однобічним шляхом прогресу і мають антиномічний характер [Бергер, 1990]. Універсальні модерні виміри завжди пов'язані з конкретно-історичними умовами та втілюються через національний контекст. Це породжує специфічні конфігурації і може призводити до соціальних дисфункцій та конфліктів. Відповідно, виявлення таких конфігурацій, що склалися в Україні, є актуальною дослідницькою задачею.

У попередніх дослідженнях Е. Лібанова виявила взаємозв'язки ціннісних орієнтацій населення України з реальною соціально-економічною ситуацією у країні та державною політикою [Лібанова, 2008]. У межах цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України "Соціокультурний вимір модернізації економіки України" О. Балакірєва, В. Геєць, Є. Головаха та їхні колеги визначили ціннісно-нормативні засади та детермінанти модернізаційних процесів на мікро- та макрорівнях і надали оцінку ризиків та потенційних загроз ціннісної неоднорідності українського суспільства [Ціннісна складова, 2014]. Також О. Балакірєва, Ю. Середа, В. Сіденко, О. Шестаковський виявили основні соціокультурні виміри модернізації економіки України з урахуванням досвіду європейської інтеграції країн Центральної та Східної Європи, обґрунтували необхідність стратегії цілеспрямованої трансформації цінностей українського суспільства і запропонували рекомендації з використання соціального капіталу й формування соціальної згуртованості для мінімізації соціальної напруги та пом'якшення наслідків економічної кризи [Балакірєва, 2015; Неекономічні пріоритети, 2015].

Таким чином, дослідження соціокультурного виміру соціального включення, як було обґрунтовано в другому розділі, доповнить попередній аналіз інституціональних і соціокультурних вимірів модернізації українського суспільства та його економіки і дозволить краще оцінити перспективи й перешкоди розвитку України на шляху європейської інтеграції.

Крім того, формування емансипаційних цінностей, які безпосередньо пов'язані із соціальним включенням, є соціокультурним виміром, який потребує особливого розгляду в контексті нашого дослідження.

Самі по собі ціннісні орієнтації змінюються вкрай повільно, а "фундаментальні цінності", зокрема в Україні, переважно, залишаються без змін [Балакірєва, 2002; Ручка, 2011]. У той же час існують специфічні ціннісні орієнтації, трансформація яких відбиває суспільні зміни у глобальному масштабі, як мінімум, останніх трьох-чотирьох десятиліть [Inglehart, 2005; Inglehart, 2010; Welzel, 2013]. Подібні ціннісні орієнтації вимірюються за відомою методологією Р. Інглхарта і визначаються як емансипаційні [Welzel, 2003; Распутывание связей, 2012]. Відповідно до цієї методології індикатором для їхнього вимірювання є постматеріалістичні пріоритети індивідуумів над матеріалістичними.

Р. Інглхарт, К. Вельцель і Г.-Д. Клінгеманн указують на те, що постматеріалістичні орієнтації є за своєю сутністю емансипаційними цінностями. Вони справедливо підкреслюють, що різні автори застосовують різну термінологію, говорячи про "ліберальні", "постматеріалістичні", "антропоцентричні" цінності або "цінності самовираження", проте всі ці теорії описують єдиний процес заміни "традиційних конформних цінностей, що підпорядковують людську автономію дисципліні спільноти, …цінностями, що вивільняють і роблять акцент на виборі людини. Відповідно ми характеризуємо цей процес як емансипаційну зміну цінностей" [Welzel, 2003: p. 342].

Згідно з модернізаційною моделлю Р. Інглхарта і К. Вельцеля, яка неодноразово згадувалась у попередніх розділах, слід очікувати, що економічне зростання і збільшення матеріального добробуту має супроводжуватись формуванням емансипаційних цінностей [Inglehart, 2005; Inglehart, 2010].

Утім, дослідження модернізації окремих суспільств демонструють особливості національних культурних програм, зокрема, цінностей, які не змінюються під впливом економічного розвитку і збільшення добробуту населення. Наприклад, дослід-

ження Росії в порівняльному контексті за методиками Г. Хофстеде, Р. Інглехарта, Ш. Шварца [Тихонова, 2008: № 2; Тихонова, 2008: № 3; Магун, 2010; Лапин 2011; Лебедева 2011; Магун, 2011; Тихонова, 2011; Magun, 2012] демонструють суперечливі результати, із яких, тим не менш, можна дійти висновку, що розвиток цієї країни в соціокультурних вимірах відрізняється від більшості інших європейських країн.

У Росії, незважаючи на стрімке зростання доходів у 2000-х роках, а також на збільшення ваги індивідуалізму та утилітаризму в ціннісних орієнтаціях, у суспільстві "панує "*пізньоетарктична*" нормативно-ціннісна система", коли "інтереси спільноти, насамперед – суспільства в цілому, народу, країни – у ній вище інтересів і прав окремих людей. Держава в рамках цієї системи норм – інструмент реалізації інтересів макроспільноти... За зростанням індивідуалістичних цінностей, по суті, стоїть зростання цінностей виживання, а не самоствердження" [Тихонова, 2011: с. 61, 73]. За методикою Ш. Шварца, "Росія належить до європейських країн з низьким міжіндивідуальним ціннісним консенсусом за більшістю базових цінностей" [Магун, 2011: с. 95]; недостатньо розвинені цінності "Автономії" і занадто гіпертрофовані цінності "Консерватизму" та "Ієрархії" [Лебедева, 2011]. Кластери "російських модерністів" і "російських постмодерністів", що були аналітично виділені та які мають бути рушієм розвитку російського суспільства, характеризуються низькою толерантністю [Тихонова, 2011: с. 80].

В Україні при значно скромнішому економічному зростанні, який усе ж таки спостерігався в період із 2001 до 2008 р., також були відсутні суттєві зміни у ціннісних пріоритетах, зокрема, цінностях самореалізації [Ручка, 2011]. Попередній соціологічний аналіз був сфокусований на "домінантних" або "базових" цінностях, таких, як сім'я, здоров'я, робота, матеріальний добробут, які залишаються стабільними [Ручка, 2011; Місютіна, 2011]. Було виявлено ціннісну диференціацію окремої групи українських студентів, а також процеси модернізації та постмодернізації їхніх ціннісних орієнтацій [Сокурянская, 2003; Соку-

рянская, 2004; Сокурянская, 2006]. Цінності орієнтації в Україні в 1991–2009 рр. істотно не змінилися, хоча виросла група "чистих матеріалістів" із 62,2 % у 1991 до 69,7 % у 2009, при цьому в 2000 р. їх було 76,3 % [Ручка, 2011]. Однак при цьому пріоритет цінностей підприємницької ініціативи та свободи висловлювання практично залишився без змін, а критики і демократичного контролю навіть знизився (із 3,54 до 3,33 за п'ятибальною шкалою). Хоча виросла значущість участі в діяльності політичних партій та громадських організацій (із 2,1 до 2.5), це, як і раніше, найменш значуща цінність – єдина нижче середньої шкали [Ручка, 2011]. Із 52,3 % у 1992 р. до 63,5 % у 2010 (мін. 40,5 % у 1994) збільшилась кількість згодних з тим, що "Кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії" [Ручка, 2011].

Таблиця 3.4.1. **Відсоток респондентів (від загальної кількості опитаних), які оцінили як "дуже добру" політичну систему для своєї країни, в якій "сильний лідер не турбується із приводу парламенту і виборів" (Європейське дослідження цінностей, 1999, 2008).**

Країна	**1999**	**2008**
Україна	24,49	29,09
Російська Федерація	15,20	21,63
Латвія	17,56	17,66
Литва	20,98	15,26
Польща	7,46	3,46
Франція	13,15	6,42

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File. Розрахунки автора.

У цілому, "ціннісна свідомість, притаманна більшості населенню України, ще й досі ґрунтується переважно на традиціоналізмі та консерватизмі, не зазнавши суттєвих змін за роки незалежності [Головаха, 2013: с. 131]. Тому не дивно, що за

характером ціннісних орієнтацій (методика Ш. Шварца) Україна суттєво відрізняється від більшості європейських країн [Магун, 2007: с. 270–271]. Зокрема, для населення України (так само, як і Росії) була притаманна висока оцінка авторитаризму, яка мала позитивну динаміку саме в період економічного підйому і відносного зростання добробуту (див. табл. 3.4.1).

Дескриптивний аналіз емансипаційних цінностей за методикою Р. Інглхарта демонструє, що в Україні вони менш поширені, ніж у переважній більшості європейських країн (див. табл. 3.4.2). Індекс постматеріалістичних цінностей вимірюється за трибальною шкалою від 1 до 3, де 1 – це матеріалістичні орієнтації, а 3 – постматеріалістичні орієнтації, в Україні дорівнює 1,54, що на півтора стандартних відхилення менше за середньоєвропейське значення. Подібний до України показник має Молдова, а в Росії люди найменше з усіх в Європі поділяють емансипаційні цінності. До цієї групи суспільств також належать деякі Балканські, східноєвропейські та середземноморські країни. На протилежному боці перебувають розвинені суспільства Західної Європи, а очолює рейтинг Азербайджан. Проте, цей випадок викликає сумніви, оскільки за 10 років до того його індекс дорівнював лише 1,42 – тобто він знаходився в іншому кінці рейтингу. Порівняння результату 2008–2010 рр. з іншими показниками цієї країни дозволяє дійти висновку, що це значення не є валідним.

Відповідно до моделі модернізації Р. Інглхарта не є неочікуваним, що більш заможні суспільства мають більшу кількість постматеріалістів, які орієновані на емансипаційні цінності. Проте, із цієї тенденції є винятки – Росія має ВВП на душу населення, що дорівнює або перевищує рівень багатьох країн Східної Європи, але значно ним поступається за індексом постматеріалізму. Люксембург, Швейцарія та Ірландія мають показник ВВП на душу населення вищий за більшість країн, проте за показником емансипаційних цінностей вони близькі до середньоєвропейського значення і за ним подібні до Вірменії, Кіпру або Македонії.

Таблиця 3.4.2. **Емансипаційні цінності в 42 країнах 2008–2010 рр. (середні значення шкали від одного – матеріалістичні орієнтації до трьох – постматеріалістичні орієнтації. Країни, що потрапляють у перший або третій квартиль середньоєвропейського значення, виділені *курсивом*)**

Країна	Середнє значення	Стандартне відхилення
Росія	*1.43*	*0.52*
Молдова	*1.53*	*0.59*
Україна	***1.54***	***0.54***
Болгарія	*1.6*	*0.53*
Португалія	*1.6*	*0.55*
Боснія і Герцеговина	*1.6*	*0.56*
Білорусь	*1.63*	*0.6*
Румунія	*1.65*	*0.55*
Грузія	*1.68*	*0.6*
Мальта	*1.69*	*0.56*
Польща	*1.71*	*0.59*
Албанія	1.72	0.59
Туреччина	1.72	0.56
Словаччина	1.72	0.59
Ірландія	1.72	0.6
Естонія	1.75	0.55
Угорщина	1.75	0.59
Литва	1.76	0.52
Латвія	1.76	0.57
Вірменія	1.76	0.61
Кіпр	1.78	0.62
Македонія	1.78	0.62
Іспанія	1.78	0.6
Люксембург	1.8	0.62
Чеська Республіка	1.8	0.61
Хорватія	1.81	0.56

Закінчення табл. 3.4.2.

Країна	**Середнє значення**	**Стандартне відхилення**
Австрія	1.86	0.62
Франція	1.87	0.64
Греція	1.88	0.65
Швейцарія	1.9	0.65
Словенія	1.92	0.59
Ісландія	*1.99*	*0.6*
Фінляндія	*1.99*	*0.68*
Німеччина	*2*	*0.62*
Італія	*2.01*	*0.64*
Бельгія	*2.01*	*0.64*
Норвегія	*2.06*	*0.5*
Нідерланди	*2.08*	*0.61*
Данія	*2.08*	*0.5*
Велика Британія	*2.08*	*0.63*
Швеція	*2.13*	*0.53*
Азербайджан	*2.13*	*0.48*

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Яка існує динаміка емансипаційних ціннісних орієнтацій в європейських країнах?

Для порівняння західноєвропейських і східноєвропейських та, зокрема, пострадянських суспільств можна оцінити таку динаміку із середини 1990-х до кінця 2000-х років. На жаль, наявний індекс постматеріалістичних орієнтацій Усесвітнього дослідження цінностей (WVS) за п'ятибальною шкалою не дозволяє оцінити зміни в усіх суспільствах протягом усього періоду. Як видно з рис. 3.4.1, існує невеликий зсув до постматеріалістичних цінностей, як у Західній, так і у Східній Європі, за винятком Іспанії та Румунії. Ситуація видається стабільною в Німеччині й Росії. В Україні відбулося певне покращення.

Утім, ураховуючі методологічні обмеження таких розрахунків для крос-національного порівняння, хоча, як переконливо показали Л. Іппель, Я. Геліссен і Г. Моорс, застосування узагальненого індексу для лонгітюдного аналізу в середині окремих країн є виправданим [Ippel, 2014], ми пропонуємо використовувати для порівняння частки груп респондентів, що розділяють суто матеріалістичні або виключно постматеріалістичні орієнтації.

У цьому випадку ми можемо дещо розширити період для аналізу із середини 1990-х до кінця 2000-х років, зіставивши дані третьої хвилі Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) і четвертої хвилі Європейського дослідження цінностей (EVS).

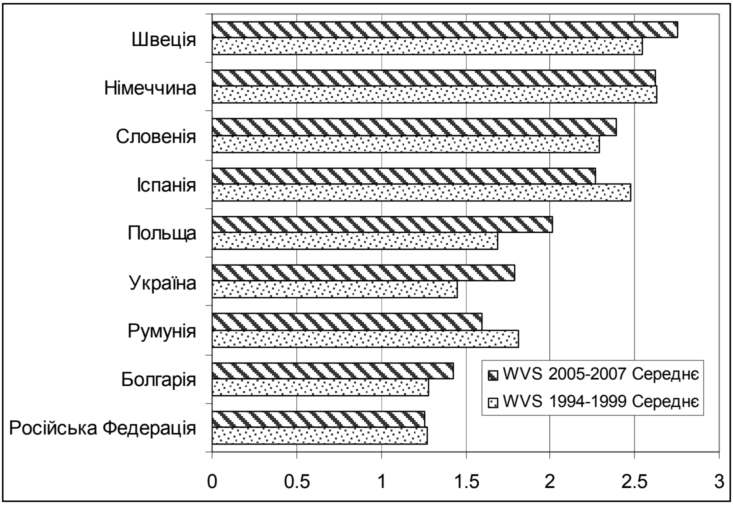


Рис. 3.4.1. Динаміка цінностей у дев'яти європейських країнах із середини 1990-х до середини 2000-х років

(Хвилі WVS3, WVS5. Середні значення шкали:
від 0 – матеріалістичні орієнтації
до 5 – постматеріалістичні орієнтації).

Джерело: WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Сукупність країн для порівняння охоплює 13 східноєвропейських суспільств і три західноєвропейських країни (ЄС15), які представляють Північну Європу, Середземномор'я, а також Центральну Європу – це найбільша європейська країна – Німеччина (разом – 16 країн).

Рис. 3.4.2 чітко показує, що в середині 1990-х років Німеччина і Швеція суттєво відрізнялися від інших країн, оскільки в цих західноєвропейських суспільствах частка постматеріалістів значно перевищувала частку матеріалістів. Іспанія, Словенія і Чехія мали відносно велику групу людей, що поділяли постматеріалістичні орієнтації, і помірно велику групу матеріалістів. В інших країнах частки постматеріалістів були незначними, а розмір груп матеріалістів міг суттєво відрізнятися. Найбільша кількість осіб із матеріалістичними цінностями спостерігалась у таких пострадянських країнах, як Україна, Росія та Молдова.

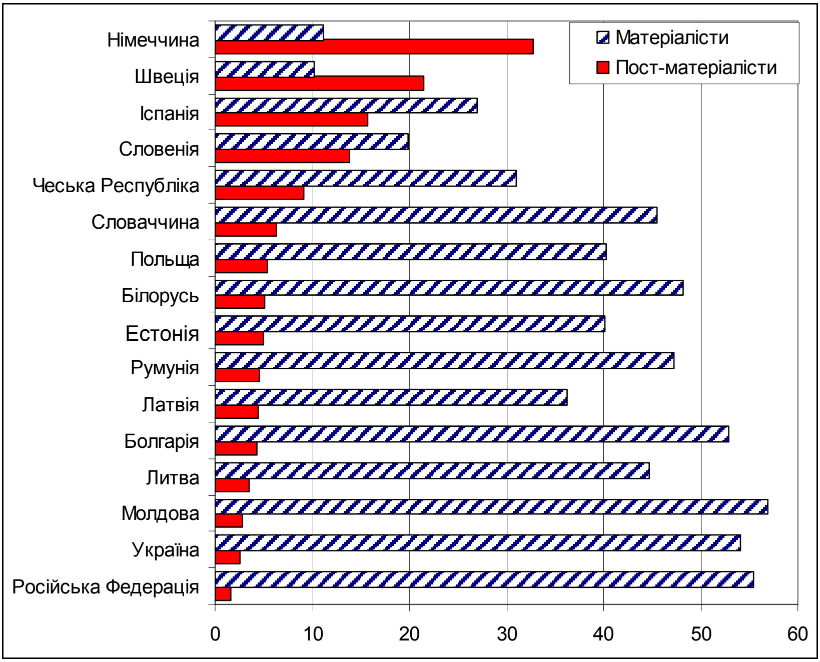


Рис. 3.4.2. Частки постматеріалістів і матеріалістів у 16-ти європейських країнах 1995–1997 рр. (у відсотках, WVS хвиля 3)

Джерело: WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

До кінця 2000-х років, як видно з рис. 3.4.3, майже в усіх країнах відбулися зміни. Єдиною країною, де група постматеріалістів продовжувала перевищувати групу матеріалістів, залишилась Швеція – 21 % проти 8,5 %. У Німеччині їхній розмір практично зрівнявся, хоча ця західноєвропейська країна, поступившись за цим показником Швеції, продовжувала перебувати серед лідерів за відносною кількістю осіб, що мали постматеріалістичні цінності – 19 %.

Словенія, Чеська Республіка – постсоціалістичні країни і нові члени ЄС, а також Іспанія – країна Середземномор'я, суттєво позаду лідерів як за кількістю постматеріалістів, так і значно перевищують їх за кількістю матеріалістів. Пострадянські країни Литва, Естонія і Латвія мають групу матеріалістів, що аналогічна за розміром у Чеській Республіці та Іспанії, але відрізняються від них меншим розміром постматеріалістичної групи. Словаччина, Польща та Румунія позаду Іспанії й Чехії за обома показниками. Найменша кількість постматеріалістів у двох пострадянських країнах, які не входять до ЄС – Україні та Росії – 2 і 1 % відповідно, а також у Болгарії (2,1 %), що є найбіднішою країною ЄС. У двох інших пострадянських країнах – Білорусі й Молдові – відсоток постматеріалістів вищий порівняно із цими суспільствами і Румунією. Проте, усі чотири країни, що не входять до ЄС, мають найбільшу кількість матеріалістів, яка перевищує 40 % населення і є значно вищою за інші країни регіону Східної Європи, за винятком Болгарії. Серед усіх суспільств лише в Молдові частка населення, що поділяє матеріалістичні цінності, перевищу 50 %, а в Росії, навіть, наближається до 60 %. Україна залишалася третьою за цим показником – близько 48 %.

Ці визначені тенденції в цілому збігаються з результатами інших порівняльних досліджень ціннісних орієнтацій в Європі, у тому числі тих, які використовують більш складні статистичні методи і не лише методику Р. Інглхарта, а й методику Ш. Шварца [Magun, 2012; Магун, 2012]. Зазвичай повідомляється, що скандинавські країни є найбільш просунені в ціннісному плані, суспільства півдня Європи значно відстають, а пострадянські країни, які не входять в ЄС, перебувають у нижній частині рейтингу.

Порівняно з кінцем 2000-х років, зазначимо, що і в Україні, і в Молдові, і в Росії, і в Болгарії в середині 1990-х років частка матеріалістів була більша за 50 % населення. У всіх східноєвропейських суспільствах (крім Словенії, Чехії та Латвії) кількість матеріалістів у той час перевищувала 40 %. Тобто ситуація у Східній Європі протягом цього періоду певною мірою покращилася стосовно емансипаційних цінностей (див. табл. 3.4.3).

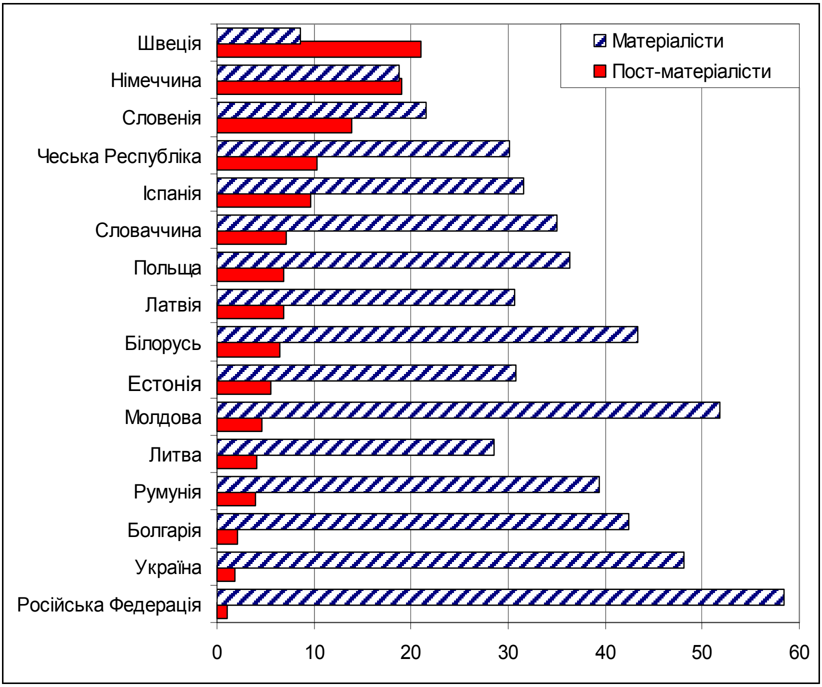


Рис. 3.4.3. Частки постматеріалістів і матеріалістів у 16-ти європейських країнах у 2008 р. (у відсотках, EVS хвиля 4)

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Тим не менш, якщо ми подивимось на відносну зміну ціннісних орієнтацій порівняно із західноєвропейськими та східноєвропейськими країнами, за окремими групами матеріалістів і постматеріалістів та за хвилями досліджень, то можна побачити цікаву й дещо неочікувану динаміку із середини 1990-х до кінця 2000-х років (див. табл. 3.4.3; більш наочно ці трансформації подано на рис. 3.4.4).

Навіть із дескриптивного аналізу стають очевидними суперечливі та різноспрямовані тенденції формування емансипаційних цінностей в Європі. Із рис. 3.4.4 добре помітно, що в більшості країн значущої зміни кількості людей з постматеріалістичними цінностями не відбулося. Тобто в жодній країні, крім Латвії (хоча значення було близьким до похибки), зростання їхньої кількості не було статистично значущим. Як не було значущим їхнє зменшення (за винятком Іспанії й Німеччини, де кількість постматеріалістів значно скоротилася – на 6,1 і 13,8 % відповідно. Це може викликати здивування, адже згідно з моделлю Р. Інглхарта і наявними порівняльними дослідженнями, країни Західної Європи мають перевагу перед східноєвропейськими суспільствами.

Водночас, на відміну від постматеріалістів, зміни розміру групи матеріалістів були значними в більшості випадків, крім трьох: Швеції, яка являє розвинені скандинавські суспільства, а також у Словенії й Чехії, що є найбільш благополучними країнами Східної Європи (див. табл. 3.4.3).

Знову абсолютно несподівано у двох країнах Західної Європи (ЄС15) – Німеччині та Іспанії – кількість осіб з матеріалістичними цінностями суттєво зросла, у той час як у більшості суспільств Східної Європи їхня кількість упала, що говорить про часткове існування емансипаційного тренду в регіоні. Тільки в Російській Федерації відбулося незначне зростання групи матеріалістів за цей період, протягом якого країна відчула істотний економічний підйом і збільшення добробуту широких верств населення. На противагу цьому, в інших пострадянських країнах кількість матеріалістів суттєво скоротилась, зокрема в Україні на 6 %, а в Литві – на 16,2 % (див. табл. 3.4.3).

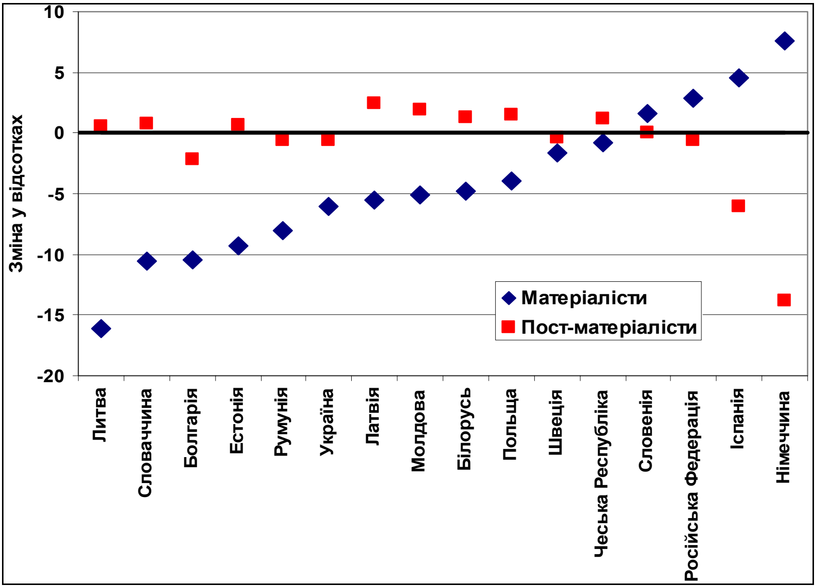


Рис. 3.4.4. Відносна зміна груп матеріалістів і постматеріалістів у 2008 р. порівняно із 1995–1997 рр. (у відсотках, WVS хвиля 3, EVS хвиля 4)

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Таким чином, результати порівняльного дескриптивного аналізу 16-ти європейських країн можуть означати, що, незважаючи на прогнози Р. Інглхарта та його послідовників, не існує універсального тренду формування емансипаційних цінностей в європейських суспільствах за цей період. Навпаки, існують різні кластери суспільств з різними тенденціями змін цінностей. Якщо в більшості постсоціалістичних країн були ознаки часткової ціннісної трансформації, яка полягала у зменшенні поширення матеріалістичних цінностей при постійному рівні постматеріалістичних, західноєвропейські країни Німеччина та Іспанія рухалися у зворотному напрямку, демонструючи зміни, протилежні емансипаційним в обох групах. Такий хід подій суперечить поширеній моделі модернізації [Welzel, 2003; Inglehart, 2005; Inglehart, 2010]. Разом із тим, зауважимо, що різниця між західноєвропейськими та східноєвропейськими країнами в рівні поширення емансипаційних цінностей зберігається, незважаючи на негативний тренд у Німеччині та Іспанії (рис. 3.4.3).

Отже, для того, щоб оцінити перспективи модернізації українського суспільства, у цьому підрозділі ми розглянули її соціокультурні виміри й визначили місце України за показниками ціннісних змін у загальноєвропейському контексті. Можна дійти висновку, що емансипаційні цінності мало поширені в Україні і серед 42 європейських країн за цим показником Україна випереджає лише Російську Федерацію. Проте, на відміну від останньої, у період із середини 1990-х до кінця 2000-х років в Україні спостерігався обмежений процес трансформації цінностей, який характеризувався помірним зменшенням поширення матеріалістичних ціннісних орієнтацій при незмінному рівні постматеріалістичних орієнтацій.

Таблиця 3.4.3. **Відносна зміна груп матеріалістів і постматеріалістів: частка у 2008 р. порівняно із 1995–1997 рр. (у відсотках, WVS хвиля 3, EVS хвиля 4)**

Країна	**Зміна частки матеріалістів, %**	**Зміна частки постматеріалістів, %**
Білорусь	**–4.83**	1.33
Болгарія	**–10.41**	**–2.13**
Чеська Республіка	–0.81	1.16
Естонія	**–9.28**	0.63
Німеччина	**7.63**	**–13.84**
Латвія	**–5.54**	**2.4**
Литва	**–16.17**	0.55
Молдова	**–5.1**	1.89
Польща	**–3.95**	1.55
Румунія	**–7.99**	–0.64
Російська Федерація	**2.89**	–0.58
Словаччина	**–10.53**	0.76
Словенія	1.66	0.06
Іспанія	**4.53**	**–6.08**
Швеція	–1.68	–0.37
Україна	**–6.03**	–0.59
Разом у 16-ти країнах	–3.76	–2.28

Значущі зміни виділені жирним шрифтом.

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File;

WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Зіставлення процесів у західноєвропейських і східноєвропейських суспільствах виявило необхідність пояснення суперечливих та різноспрямованих тенденцій формування емансипаційних цінностей в Європі в другій половині 1990-х–2000-х роках. Найбільш емпірично на сьогодні обґрунтовано модель модернізації, в якій робиться акцент, по-перше, на зміні цінностей, зокрема, зростанні ролі емансипаційних цінностей, унаслідок збільшення ресурсів, по-друге, на вплив емансипаційних цінностей на формування ефективних демократичних інститутів [Welzel, 2003; Inglehart, 2010], нездатна пояснити ці суперечності. Ця модель потребує корекції і включення до неї факторів-медіаторів, що пояснюють варіацію змін цінностей серед різних суспільств.

3.5. Лінійна декомпозиція змін емансипаційних цінностей: порівняння Східної Європи із західноєвропейськими суспільствами [45]

Метою цього підрозділу є надати відповідь на питання, що стоїть за несподіваними і суперечливими тенденціями трансформацій цінностей у різних регіонах Європи. Для розв'язання поставленої задачі необхідно подолати обмеження дескриптивного аналізу розподілу ціннісних пріоритетів за окремими

---

[45] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: *Савельев Ю. Б*. Когортный анализ и проблема разграничения компонентов социальных изменений: метод линейной декомпозиции тренда / Ю. Б. Савельев // Социологические исследования. – 2015. – 10. – С. 130–135; *Savelyev Y*. Decomposition of Value Change in European Societies in 1995–2008: Test of Modernization Model and Socialization Hypothesis / Yuriy Savelyev // Sociológia. – 2016. – Vol. 48. – No. 3. – P. 267–289.

віковими когортами [Abramson, 2011] і застосувати метод лінійної декомпозиції тренду за допомогою регресії [Firebaugh, 1989; Firebaugh, 1992]. Цей метод дозволяє ідентифікувати компоненти соціальних змін при проведенні когортного аналізу та виявити приховані на перший погляд відмінності в процесі зміни цінностей у постсоціалістичних і західноєвропейських суспільствах, виходячи зі статистичної оцінки параметрів моделі множинної регресії.

У першому розділі ми вже вказували на важливість застосування для вивчення соціальних змін теорії поколінь К. Мангейма [Mannheim, 1952] і методу когортного аналізу [Ryder, 1965; Glenn, 1977; Glenn, 2005]. Оскільки соціальні зміни складаються з відносно незалежних компонентів [Ryder, 1965], то ключовою проблемою аналізу змін є розмежування цих компонентів, а саме окремих ефектів віку, історичного періоду та характеристик когорт (комплекс цих ефектів в англомовній літературі позначається абревіатурою *APC – age – period – cohort),* через які і розкриваються особливості соціокультурних трансформацій [Alwin, McCammon, 2003; Glenn, 2005; O'Brien, 2008]. Інакше кажучи, різні компоненти соціальних змін, які вказують на те, що саме є його джерелом, мають бути вірно диференційовані. В іншому випадку, можливі помилкові інтерпретації зрушень, які відбуваються в суспільстві, зокрема змін цінностей.

Однак, на практиці диференціювати ці компоненти, ґрунтуючись на об'єктивних статистичних критеріях, є проблематичним. Ця складність застосування методів кількісного аналізу добре відома і становить так звану "проблему ідентифікації" [Glenn, 1976; Glenn, 2003; Glenn, 2005; O'Brien, 2008]. Незважаючи на значний евристичний потенціал когортного аналізу, "універсального" і "задовільного" методу ідентифікації основних компонентів змін не існує [Glenn, 2003; Alwin, McCammon, 2003; Glenn, 2005; Hayэн, 2006]. Разом із тим, при вирішенні певних дослідницьких завдань соціологи можуть стикатися з такими ситуаціями, коли розмежуван-

ня частини цих ефектів може бути реалістичним. Однією із подібних ситуацій є дослідження трансформації ціннісних орієнтацій і зробити це можливо за допомогою методу лінійної декомпозиції тренду.

Цей метод був запропонований у кінці 1980-х – початку 1990-х років відомим американським соціологом, фахівцем із масових опитувань і методологом Г. Файербау [Firebaugh, 1989; Firebaugh, 1992]. Метод не може претендувати на універсальність, проте за певних умов він буде достатньо ефективним при встановленні природи деяких трансформацій у суспільстві.

Для розуміння суті методу лінійної декомпозиції та його можливостей відправною точкою є вже згадана "проблема ідентифікації". У літературі існує більш ніж 30-річна дискусія на тему, яким чином можна достовірно розмежувати три зазначених компоненти соціальних змін [Glenn, 2003; Glenn, 2005; Наузн, 2006; O'Brien, 2008]. Проблема полягає в існуванні лінійної залежності між ефектами віку, когорти й історичного періоду (це загальна ситуація для трьох або більше незалежних змінних, кожна з яких є лінійною функцією інших), що при включенні їх у модель як предикторів призводить до мультиколлінеарності [Glenn, 2005; O'Brien, 2008]. Н. Гленн навіть доходить висновку, що розмежування таких "ефектів шляхом оцінки статистичних моделей неможливо", і замість цього рекомендує неформальні способи оцінки, засновані на теоретичній інтерпретації [Glenn, 2003: p. 475].

Проте, "змістовна інтерпретація впливу ефектів на досліджувану ознаку" [Наузн, 2006: с. 139], що спирається на теорію, на жаль, є суб'єктивною і тому може бути спірною. На відміну від подібних інтерпретацій формальні статистичні методи, незважаючи на наявні обмеження (вони пропонують лише "часткове рішення" проблеми ідентифікації) [O'Brien, 2008], дають можливість застосувати об'єктивні критерії статистичної оцінки і, відповідно, використати багатство накопичених даних порівняльних лонгитюдних досліджень. Хоча "однозначного

вирішення проблеми ідентифікації" ефектів соціальних змін немає, можливо здійснити "декомпозицію тренду ... на два ортогональних компоненти: інтеркогортну й інтракогортну складові цього тренду" [Alwin, McCammon, 2003: p. 34]. Кількісний аналіз даних, таким чином, полягає у зіставленні змін та отриманні об'єктивної статистичної оцінки *відмінностей усередині вікових когорт та між ними* за певний період. Інакше кажучи, така декомпозиція забезпечує ортогональне розмежування *контекстуального компоненту історичного періоду* та *демографічного компоненту зміни поколінь* у популяції. Це має сенс у тому випадку, коли дослідник фокусується лише на двох ефектах соціальних змін (із трьохкомпонентного комплексу *APC),* а третім ефектом можна знехтувати. Як правило, їм може бути компонент вікових змін.

Саме такий спосіб з використанням моделі лінійної регресії був розроблений Г. Файербау [Firebaugh, 1989]. Він ґрунтується на припущенні, що вік не має окремого значного ефекту для деяких ознак, тобто існує стабільність індивідуальних відмінностей протягом життя. У цьому випадку інтеркогортний компонент (*the between – cohort component*) інтерпретується як показник заміни когорт (змін у популяції), а інтракогортний компонент (*the within – cohort component*) інтерпретується як прояв контекстуальних факторів або "ефекту історичного періоду" [Alwin, McCammon, 2003].

Безумовно, обидва компоненти визначають процес соціальних змін. Різниця між ними, однак, суттєва. Наприклад, якщо зафіксовано збільшення доходів жінок порівняно з чоловіками за певний період, то це може означати як відносне поліпшення становища жінок, які вже були на ринку праці, так і результат поступового приходу на цей ринок нового покоління молодих жінок з більш високими доходами [Firebaugh, 1992]. І в першому, і в другому випадку можна говорити про зміни в суспільстві. Утім, залишається питання: чи зменшується реальна гендерна нерівність? Інакше кажучи, чи збільшуються вже існуючі можливості для конкретних людей або справжнього поліпшення їхнього стану

немає і цей факт приховується змінами в популяції? Пошук відповідей на подібні питання важливий, якщо, наприклад, необхідно оцінити ефективність проведеної політики або виявити реальні зміни життя людей у межах одного покоління.

На відміну від інших алгебраїчних і регресійних методів декомпозиції, метод лінійної декомпозиції тренду з використанням регресії Файербау можна вважати оптимальним, оскільки в його статистичній моделі використовується "максимум інформації для оцінки ефектів заміни когорт" [Firebaugh, 1989: p. 256]. Його перевага полягає і в тому, що він був спеціально розроблений для лонгитюдних даних (*repeated cross-sections*) [Firebaugh, 1989: p. 244]. Суть методу лінійної декомпозиції полягає у виділенні складових (*partition*) різниць групових середніх значень у вихідній та кінцевій точках виміру [Firebaugh, 1992: p. 14]. При правдоподібних припущеннях індивідуальні зміни можуть бути оцінені через зіставлення зі змінами середніх значень когорт [Firebaugh, 1992: p. 14]. На відміну від алгебраїчної декомпозиції регресійна модель дозволяє включити дані із множинних проміжних точок вимірювання [Firebaugh, 1989: p. 251]. У цьому полягає перевага методу декомпозиції з використанням регресії.

Зміна всередині кожної когорти (*intra-cohort change*), через яку проявляється ефект історичного періоду, оцінюється за допомогою коефіцієнта регресії b_1 предиктора, що репрезентує в рівнянні часовий інтервал (вимірюється як рік проведення дослідження). Інтеркогортний компонент, що відображає фактичну зміну когорт (*cohort replacement*), оцінюється через коефіцієнт регресії b_2 змінної, що репрезентує належність до когорти – вимірюється як рік народження респондента [Firebaugh, 1989: p. 253]. Таким чином, рівняння множинної регресії приймає такий вигляд (формула 1):

$$\boldsymbol{y = b_0 + b_1 \text{ період} + b_2 \text{ когорта} + \varepsilon,} \qquad (1)$$

де b_1 – коефіцієнт регресії для предиктора, що репрезентує часовий інтервал (рік проведення вимірювання), b_2 – коефіцієнт регресії для предиктора, що репрезентує належність до когорти (рік народження), ε – стохастична похибка.

Для розрахунку розміру ефектів відповідних компонентів використовуються вагові коефіцієнти: для інтракогортних змін це – часовий інтервал – різниця між подальшими і першим роком вимірювання (формула 2); для заміни когорт – це швидкість заміни (*turnover rate*), тобто різниця середніх значень року народження респондентів під час наступних і першого вимірювання (формула 3) [Firebaugh, 1989: p. 253].

$$\textbf{Інтракогортні зміни} = \boldsymbol{b}_1\ (\boldsymbol{t}_\mathbf{T} - \boldsymbol{t}_\mathbf{1}), \quad (2)$$

де b_1 – коефіцієнт регресії для предиктора, що репрезентує часовий інтервал, t_1 – рік першого вимірювання (проведення дослідження), t_T – рік будь-якого наступного вимірювання.

$$\textbf{Заміщення когорт} = \boldsymbol{b}_2\ (\boldsymbol{C}_\mathbf{T} - \boldsymbol{C}_\mathbf{1}), \quad (3)$$

де b_2 – коефіцієнт регресії для предиктора, що репрезентує належність до когорти, C_1 – середнє значення року народження для першого вимірювання (проведення дослідження), C_T – середнє значення року народження для будь-якого наступного вимірювання [Firebaugh, 1989: p. 253]. Обидва коефіцієнти мають однакову одиницю вимірювання (у цьому випадку – рік).

Г. Файербау підкреслює, що відносини між компонентами, що виділяються в результаті декомпозиції тренду, є нелінійними й неаддитивними (*not linear-additive*) і в сумі можуть не дорівнювати змінам, тобто різниці значень залежної змінної у вихідній та кінцевій точках вимірювання. Також, оскільки декомпозиція тренду здійснюється на два ортогональних компоненти, це дозволяє уникнути складної проблеми розмежування трьох ефектів: віку, періоду і характеристик когорт [Firebaugh, 1989; Alwin, McCammon, 2003]. Інтерпретація такого розкла-

дання тренду на складові буде валідною, якщо можна припустити, що досліджувана ознака не змінюється істотно зі збільшенням віку індивідуумів. Подібне припущення є обґрунтованим за наявності значних відмінностей між поколіннями, які визначаються особливостями їхньої соціалізації в так званий "формативний період" (до досягнення дорослого віку), під час якого складається відносно стійка система цінностей і соціально-політичних орієнтацій [Mannheim, 1952; Inglehart, 1990; Alwin, Krosnick, 1991; Inglehart, 2000].

Ситуації, які відповідають такій умові на практиці, зустрічаються рідко, проте в цьому конкретному випадку дослідження емансипаційних цінностей використання методу лінійної декомпозиції є виправданим, а його результати можуть бути добре проінтерпретовані тому, що відмінності між віковими когортами є опосередкованим показником (проксі-змінною) для процесу соціалізації. Відмінні та спільні риси, що є результатом соціалізації, протистоять (є ортогональними) іншим характеристикам, що зумовлені загальними для всіх когорт контекстуальними факторами. Останній інтеркогортний компонент (*the between – cohort component*) може відображати або результат вікових змін, або наслідки ефекту "історичного періоду" [Alwin, McCammon, 2003]. Оскільки існують переконливі свідчення того, що система вірувань і цінностей особистості є достатньо стабільною зі зміною віку людини, але відчуває вплив соціально-структурних трансформацій [Inglehart, 1990; Alwin, Krosnick, 1991; Inglehart, 1997; Alwin, 1999; Inglehart, 2000; Danigelis, 2007; Kraaykamp, 2012], то можна припустити, що інтеркогортний компонент з більшою вірогідністю репрезентує ефект "історичного періоду" [Alwin, McCammon, 2003; Brooks, 2004].

Саме існування такої специфіки формування ціннісних орієнтацій підштовхнула Р. Інглхарта запропонувати "гіпотезу соціалізації" (*socialization hypothesis*), яка була покликана пояснити механізм поширення емансипаційних цінностей [Inglehart, 1990]. Згідно з цією гіпотезою цінності дорослої людини відображають соціальні та матеріальні умови процесу

її соціалізації. Тому власний досвід молодості "формативних років" і відчуття економічної та фізичної безпеки визначають основні ціннісні пріоритети на довгі роки дорослого життя. Відповідно, зростання відчуття екзистенціальної безпеки в другій половині XX ст. призвело до "міжпоколінного ціннісного зсуву" [Inglehart, 1990].

Ця гіпотеза заснована на теорії поколінь К. Мангейма [Mannheim, 1952] і концепції когортних змін у популяції [Ryder, 1965]. І хоча відмінності поширення емансипаційних цінностей між віковими когортами існують [Inglehart, 1997; Abramson 2011], залишається невідомим, чи спричинені вони саме розбіжностями умов соціалізації. Безпосередньо перевірити цю гіпотезу вкрай важко, оскільки це передбачає панельний дизайн з великим проміжком часу. Єдине відоме нам дослідження, де були використані панельні дані, зібрано в штаті Вашингтон (США), надало часткову підтримку гіпотезі соціалізації, установивши, що стан дитячої бідності впливає на деякі цінності в дорослому віці [Sangster, Reynolds, 1996]. Також у дослідженні з ретроспективними питаннями наслідки впливу на цінності відчуття економічної безпеки під час періоду "формативних років" було виявлено у п'яти західноєвропейських суспільствах і США [Abramson, 1996]. Утім, Р. Дач, М. Тейлор, Дж. Девіс і П. Уорік стверджують, що в цьому випадку освіта, а не перший досвід соціалізації, є визначальним фактором ціннісних пріоритетів [Duch, 1993; Davis, 1996, Warwick, 1998].

Єдиний реалістичний засіб перевірки гіпотези соціалізації та встановлення, що є джерелом ціннісних трансформацій, – диференціація інтракогортного й інтеркогортного компонентів змін. В останні роки у провідних міжнародних соціологічних журналах з'явилися публікації, в яких застосування методу лінійної декомпозиції тренду дозволило виявити джерела соціальних змін у гендерних відносинах, паттернах зайнятості та сприйнятті сімейних ролей тощо [Voicu, Tufis, 2012; Kraaykamp, 2012]. Прикладом успішного застосування методу лінійної декомпозиції з використанням регресії, який дав цікаві результа-

ти для розуміння природи соціальних змін у порівняльній перспективі, є дослідження механізмів підтримки демократії у восьми постсоціалістичних країнах Східної Європи в період між 1995 і 2005 рр. за даними Європейського та Світового дослідження цінностей EVS/WVS [Voicu, 2010].

У нашому дослідженні аналіз був проведений для 16-ти європейських країн – 13-ти постсоціалістичних (включаючи Білорусь, Росію і Україну) і трьох західноєвропейських, із чотирма точками вимірювання в період із 1995 по 2009 р. (разом 78 501 респондентів, які були відібрані з інтегрованої бази даних Європейського та Світового дослідження цінностей (EVS/WVS 1981–2010). Змінними є пост матеріалістичні / матеріалістичні орієнтації, рік народження респондентів, рік проведення дослідження і рівень освіти респондента. Для того щоб перевірити дослідницьку гіпотезу, моделі регресії оцінюються окремо для кожної країни на основі лонгітюдних даних, що охоплюють чотири точки вимірювання.

Оскільки індекс постматеріалістичних орієнтацій за п'ятибальною шкалою із дванадцятьма питаннями не дозволяє порівняння різних країн [Ippel, 2014], а також його використання з наявними даними значно зменшує кількість точок вимірювання (мінімальна кількість для застосування методу має бути 3; збільшення їхньої кількості підвищує точність оцінки), то як залежну змінну ми застосували індекс постматеріалістичних цінностей із чотирма питаннями, який включений до всіх хвиль Європейського та Світового дослідження цінностей. Цей індекс дозволяє використати максимальну кількість даних і порівнювати різні країни, оскільки замість квазіметричної шкали на виході за його допомогою респонденти розподіляються на групи, що поділяють суто матеріалістичні, виключно постматеріалістичні або змішані цінності.

Зіставлення часток респондентів зберігає змістовність і коректність інтерпретації результатів. Проте в цьому випадку залежна змінна є категоріальною, тому для статистичного моделювання потрібно використовувати логістичну

регресію. Зазначимо, що подібне рішення для категоріальної залежної змінної у статистичній моделі лінійної деком позиції було апробовано С. Бруксом і Дж. Манзой для диференціації відмінностей в електоральних преференціях [Brooks, Manza, 1997]. Таким чином, рівняння для нашої моделі декомпозиції тренду приймає таку форму бінарної логістичної регресії із залежними змінними "поділяє постматеріалістичні цінності" і "поділяє матеріалістичні цінності" з варіантами "так" або "ні" (формула 4):

$$P(y) = \frac{1}{1 + \exp(-(b_0 + b_1\text{період} + b_2\text{когорта} + \varepsilon))}, \qquad (4)$$

де *P(y)* – імовірність належності до групи постматеріалістів (або до групи матеріалістів), b_0 – це логарифм шансів належності до групи без предикторів у моделі, b_1 – логарифм співвідношення шансів належності до групи зі зміною року вимірювання (інтракогортний компонент моделі), b_2 – логарифм співвідношення шансів належності до групи зі зміною року народження (інтеркогортний компонент моделі), ε – стохастична похибка.

Статистична значущість коефіцієнтів предикторів, що репрезентують у моделі інтракогортний компонент (ефект історичного періоду) і інтеркогортний компонент (заміщення когорт як проксі-показник для соціалізації), свідчить про присутність кожного із цих компонентів у загальному тренді змін емансипаційних цінностей. Хоча за допомогою рівнянь для розрахунку вагових коефіцієнтів (формули 2 і 3) [Firebaugh, 1989: p. 253] у моделі лінійної декомпозиції тренду з використанням регресії МНК можна оцінити відносну величину ефекту обох компонентів на основі значень їхніх коефіцієнтів, у нашій моделі декомпозиції з логістичними регресіями, на жаль, це неможливо, оскільки коефіцієнти з різних моделей логістичної регресії некоректно порівнювати напряму [Mood, 2010].

Таблиця 3.5.1. **Декомпозиція змін емансипаційних цінностей: інтракогортний (ефект історичного періоду) та інтеркогортний компоненти (заміщення когорт) у 1995–2008 рр. Група постматеріалістів. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти**

Країна	**Зміна частки постматеріалістів (%)**	**Компонент періоду**	**Компонент заміщення когорт**
Білорусь	1.33	–0.014	0.029***
Болгарія	**–2.13**	–0.076***	0.021***
Чеська Республіка	1.16	–0.006	0.015***
Естонія	0.63	0.015	0.023***
Німеччина	**–13.84**	–0.063***	0.025***
Латвія	**2.4**	0.034*	0.007
Литва	0.55	–0.029	0.022***
Молдова	1.89	0.030	0.018***
Польща	1.55	–0.007	0.020***
Румунія	–0.64	–0.045**	0.026***
Російська Федерація	–0.58	–0.038	0.027***
Словаччина	0.76	0.033*	0.026***
Словенія	0.06	–0.014	0.018***
Іспанія	**–6.08**	–0.071***	0.028***
Швеція	–0.37	0.0001	0.009***
Україна	–0.59	–0.025	0.017**

* $p < 0,05$ ** $p <0,01$ *** $p <0,001$

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File;

WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Таким чином, наша інтерпретація моделі декомпозиції обмежується оцінкою статистичної значущості коефіцієнтів і напрямом зв'язку, який відображається знаком коефіцієнта (логарифм співвідношення шансів). Якщо коефіцієнт інтеркогортного компонента бінарної логістичної регресії є значущим і додатним у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє постматеріалістичні цінності, а аналогічний коефіцієнт у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє матеріалісти-

чні цінності, є значущим і від'ємним, то гіпотеза соціалізації Р. Інглхарта повністю підтверджується для певного суспільства.

У результаті застосування запропонованої моделі лінійної декомпозиції нами були отримані більш точні оцінки змін емансипаційних цінностей, що виходять за рамки описової статистики, у 16-ти європейських країнах. Це дозволило не лише перевірити гіпотезу соціалізації, а й виявити підтвердження і обмеження загальної моделі модернізації.

Таблиця 3.5.2. **Декомпозиція змін емансипаційних цінностей: інтракогортний (ефект історичного періоду) і інтеркогортний компоненти (заміщення когорт) у 1995–2008 рр. Група матеріалістів. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти**

Країна	Зміна частки матеріалістів, (%)	Компонент періоду	Компонент заміщення когорт
Білорусь	**–4.83**	0.010	–0.024***
Болгарія	**–10.41**	–0.006	–0.014***
Чеська Республіка	–0.81	0.020***	–0.017***
Естонія	**–9.28**	–0.032***	–0.014***
Німеччина	**7.63**	0.027***	–0.028***
Латвія	**–5.54**	–0.012	–0.012***
Литва	**–16.17**	–0.033***	–0.012***
Молдова	**–5.1**	–0.013	–0.017***
Польща	**–3.95**	0.001	–0.017***
Румунія	**–7.99**	–0.015*	–0.012***
Російська Федерація	**2.89**	0.033***	–0.020***
Словаччина	**–10.53**	–0.048***	–0.022***
Словенія	1.66	0.024**	–0.017***
Іспанія	**4.53**	0.053***	–0.025***
Швеція	–1.68	–0.013	–0.010**
Україна	**–6.03**	–0.007	–0.011***

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File;

WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Як видно з табл. 3.5.1, існує універсальна тенденція поширення емансипаційних цінностей, оскільки представники більш молодих когорт мають вищі шанси потрапити до групи із постматеріалістичними пріоритетами. Важливо, що ця тенденція абсолютно неочевидна з наявних дескриптивних даних (див. табл. 3.4.3 і рис. 3.4.4). Відповідь полягає в тому, що ця загальна тенденція сходить нанівець тому, що інтракогортний компонент (ефект історичного періоду) і інтеркогортний компонент (ефект заміщення когорт) у більшості випадків демонструють протилежні напрямки змін (див. табл. 3.5.1).

Навіть у Німеччині, Іспанії та Болгарії, де частка постматеріалістів із середини 1990-х до кінця 2000-х років скоротилась, позитивний вплив соціалізації є значущим. Так само, пострадянські країни, що не входять в ЄС, включаючи Росію й Україну, демонструють позитивний емансипаційний зсув через ефект заміни когорт, хоча *z* статистика коефіцієнтів менш значуща. Єдиний виняток із універсальної тенденції становить Латвія, де інтеркогортний компонент не є суттєвим, а навпаки, значущим виявився контекстуальний ефект періоду, який, вочевидь, і забезпечив також нетипове для країн, що розглядаються, збільшення частки постматеріалістів.

Якщо подивитись на результати лінійної декомпозиції для групи, що поділяє суто матеріалістичні ціннісні орієнтації, то позитивний ефект соціалізації на емансипаційний тренд є безвинятковим (див. табл. 3.5.2). Для цієї моделі знак коефіцієнтів слід інтерпретувати у протилежному сенсі: негативні коефіцієнти вказують на висхідний емансипаційний тренд, тому що шанси належності до матеріалістичної групи є нижчими для молодших когорт або для пізніших хвиль вимірювання.

Із табл. 3.5.2 зрозуміло, що, на відміну від постматеріалістичної групи, компонент заміщення когорт для групи матеріалістів має високу статистичну значущість у всіх 16-ти країнах. Таким чином, напрямок зв'язку з віком респондентів (знак коефіцієнта) підтримує гіпотезу соціалізації Р. Інглхарта. Інтеркогортний ефект у деяких країнах також збігається і підсилюється ефектом періоду (контекстуальних факторів). Це відбувається в Естонії, Литві та Словаччині ($p < 0{,}001$), а також у Румунії ($p < 0{,}05$). На-

впаки, у західноєвропейській Німеччини та Іспанії, у найрозвиненіших країнах Східної Європи – Чеській Республіці та Словенії, а також у пострадянській Росії, контекстуальні чинники, що відображені в компоненті періоду, були негативними для поширення емансипаційних цінностей.

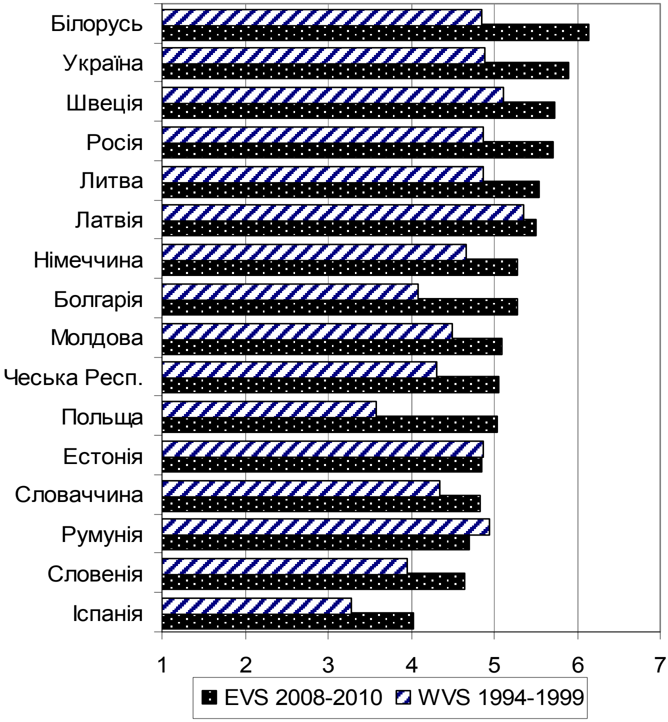


Рис. 3.5.1. Зміни в рівні освіти в 16-ти європейських країнах у 1994–1999 і 2008–2010 рр. (хвиля WVS3, хвиля EVS4. Середні значення шкали від 1 – незакінчена початкова освіта до 8 – університет зі ступенем / вища освіта)

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File;

WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Таблиця 3.5.3. **Декомпозиція змін емансипаційних цінностей з контролем рівня освіти: інтракогортний (ефект історичного періоду) та інтеркогортний компоненти (заміна когорт) у 1995–2008 рр. Група постматеріалістів. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти**

Країна	**Зміна частки постматеріалістів, (%)**	**Компонент періоду**	**Компонент заміщення когорт**
Білорусь	1.33	–0.028*	0.023***
Болгарія	**–2.13**	–0.082***	0.018**
Чеська Республіка	1.16	–0.014	0.014***
Естонія	0.63	0.017	0.021***
Німеччина	**–13.84**	–0.064***	0.020***
Латвія	**2.4**	0.032*	0.006
Литва	0.55	–0.031	0.018**
Молдова	1.89	0.029	0.012*
Польща	1.55	–0.015	0.017***
Румунія	–0.64	–0.032*	0.018***
Російська Федерація	–0.58	–0.043*	0.024***
Словаччина	0.76	0.024	0.019***
Словенія	0.06	–0.019*	0.013***
Іспанія	**–6.08**	–0.070***	0.019***
Швеція	–0.37	0.015*	0.004
Україна	–0.59	–0.033*	0.013*

* $p < 0{,}05$ ** $p < 0{,}01$ *** $p < 0{,}001$.

Рівень освіти є статистично значущим для всіх країн ($p < 0{,}001$).

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File;

WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Цікаво, якщо в Німеччині, Іспанії та Росії можна було б очікувати такий результат, оскільки описова статистика наочно демонструє збільшення кількості матеріалістів (7,6; 4,5 і 2,9 % відповідно), то у Словенії та Чеській Республіці зміни, що відбулися, були в межах похибки. Тим не менш, аналіз за допомогою лінійної декомпозиції виявив негативний ефект контекстуальних факторів у цих країнах, який був компенсований позитивним ефектом заміщення когорт. Аналогічно для людей, що схильні надавати перевагу постматеріалістичним пріоритетам, інтеркогортний ефект компенсував негативний вплив історичного періоду в Румунії, але його виявилось недостатньо в Німеччині, Іспанії та Болгарії.

Таким чином, як для групи постматеріалістів, так і для групи матеріалістів, лінійна декомпозиція тренду підтвердила гіпотезу соціалізації як у країнах Західної Європи, так і в східноєвропейських. Для Латвії, яка є особливим випадком, гіпотеза підтверджена лише для групи матеріалістів.

Проте важливо звернути увагу на те, що в побудованих моделях не враховувався рівень освіти, яка може бути важливим чинником ціннісних пріоритетів. У сучасних європейських суспільствах молоді когорти більш освічені, ніж старші вікові групи, і саме тому для отримання валідних оцінок і обґрунтованого висновку, у моделях лінійної декомпозиції дослідник має "контролювати вплив освіти на цільову змінну" [Voicu, 2010 : с. 226].

Існує тривала дискусія про взаємозв'язок між освітою й емансипаційними цінностями [Abramson, 2011]. Р. Інглехарт та його співробітники вважають освіту радше проксі-показником для економічної безпеки [Abramson, 1996]. Проте, багато вчених знайшли докази того, що освіта має значущий зв'язок із ціннісними орієнтаціями [Duch, 1993; Davis, 1996, Warwick, 1998].

Дані, які використовуються в нашому дослідженні, свідчать, що рівень освіти виріс у 14-ти країнах за період між хвилями, але залишився практично постійним в Естонії та Румунії (див. рис. 3.5.1). Тому для уникнення можливої редукції ефекту заміщення когорт впливом освіти, змінна рівня освіти була включена до моделі лінійної декомпозиції. Рівень освіти, як передбачалось, виявився вельми значущим предиктором ($p < 0{,}001$) у всіх країнах як у моделі для постматеріалістичної групи (позитивний зв'язок), так і в моделі для матеріалістичної групи (негативний зв'язок). Тому можна говорити про існування відносин між освітою та емансипацій-

ними цінностями в країнах, що розглядаються. Ґрунтуючись на теоретичних припущеннях, освіта відіграє важливу роль у формуванні ціннісних пріоритетів [Abramson, 1996; Warwick, 1998; Voicu, 2010]. Але за допомогою методу лінійної декомпозиції ми можемо розділити окремі ефекти освіти й соціалізації.

***Таблиця 3.5.4.* Декомпозиція змін емансипаційних цінностей з контролем рівня освіти: інтракогортний компонент (ефект історичного періоду) та інтеркогортний компонент (заміна когорт) у 1995–2008 рр. Група матеріалістів. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти**

Країна	Зміна частки матеріалістів, (%)	Компонент періоду	Компонент заміщення когорт
Білорусь	**–4.83**	0.019*	–0.019***
Болгарія	**–10.41**	–0.001	–0.009***
Чеська Республіка	–0.81	0.045***	–0.015***
Естонія	**–9.28**	–0.032***	–0.012***
Німеччина	**7.63**	0.036***	–0.022***
Латвія	**–5.54**	–0.011	–0.011***
Литва	**–16.17**	–0.032***	–0.008**
Молдова	**–5.1**	–0.012	–0.011***
Польща	**–3.95**	0.010	–0.012***
Румунія	**–7.99**	–0.023*	–0.004*
Російська Федерація	**2.89**	0.035***	–0.017***
Словаччина	**–10.53**	–0.040***	–0.017***
Словенія	1.66	0.026**	–0.014***
Іспанія	**4.53**	0.053***	–0.018***
Швеція	–1.68	–0.000	–0.004
Україна	**–6.03**	–0.004	–0.009***

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$.

Рівень освіти є статистично значущим для всіх країн ($p < 0,001$).

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File;

WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Із модифікованих моделей можна дійти висновку, що роль освіти є стабільно значущою в усіх країнах і в більшості випадків не анігілює ефекти історичного періоду або заміщення когорти (див. табл. 3.5.3 і табл. 3.5.4). При цьому інтерпретація коефіцієнтів моделі дещо змінюється: це логарифм співвідношення шансів належності до групи постматеріалістів (або матеріалістів) зі зміною на одну одиницю року народження (або року вимірювання для інтракогортного компоненту моделі) осіб, які мають ідентичний рівень освіти. Таким чином, цільові ефекти оцінюються поза зоною впливу освіти на залежну змінну.

Як можна побачити з табл. 3.5.3 і 3.5.4 (порівняно із табл. 3.5.1 і 3.5.2), кардинальних розбіжностей, за деякими винятками, не відбулось, хоча відносний розмір впливу обох компонентів періоду і заміщення когорт на емансипаційні цінності із врахуванням освіти зменшився, що відповідає наявній теорії. Найсуттєвіша корекція в оцінці інтеркогортного компоненту відбулась, як не дивно, у Швеції. Цей компонент утратив статистичну значущість в обох моделях для постматеріалістичної та матеріалістичної групи. Це означає, що схильність обрати постматеріалістичні пріоритети (0,004, $z = 1{,}71$, $p = 0{,}086$) і зробити вибір на користь матеріалістичних пріоритетів ($-0{,}004$, $z = -1{,}18$, $p = 0{,}238$) для молодших когорт не відрізняється від старших вікових груп, якщо люди мають однаковий рівень освіти. Відповідно, значущість коефіцієнтів у базовій моделі пояснюється більш високим рівнем освіти молодших когорт, що вплинуло на залежну змінну.

Утім, найважливішим результатом є те, що раніше виявлені закономірності збереглися в усіх інших випадках. Щоправда, ефект заміщення когорт став менш значущим в Україні та Молдові для постматеріалістичної групи і в Румунії – для матеріалістичної групи ($p < 0{,}05$). Це вказує на більшу роль рівня освіти в цих країнах порівняно з іншими.

Щодо компоненту історичного періоду, то для групи матеріалістів він виявився несприятливим для тренду емансипаційних цінностей лише в Білорусі ($p < 0{,}05$). В інших країнах підвищення рівня освіти за час між хвилями не змінило його вплив. Подібна ситуація характерна для Білорусі також стосовно групи постматеріалістів. Крім цієї країни, негативна залежність була виявлена в моделі для постматеріалістів у Росії, Словенії й Україні ($p < 0{,}05$). Такий результат розкриває існування в кінце-

вому підсумку негативного контекстуального впливу на поширення емансипаційних цінностей у цих країнах, який був компенсований підвищенням рівня освіти (див. рис. 3.5.1).

***Таблиця 3.5.5.* Перевірка гіпотези соціалізації за допомогою оцінки впливу інтеркогортного компонента на частку постматеріалістів і матеріалістів у 1995–2008 рр. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти з контролем рівня освіти**

Країна	**Вплив заміщення когорт на групу постматеріалістів**	**Вплив заміщення когорт на групу матеріалістів**	**Статус гіпотези соціалізації (без врахування ефекту історичного періоду)**
Білорусь	0.023^{***}	-0.019^{***}	підтверджено
Болгарія	0.018^{**}	-0.009^{***}	підтверджено
Чеська Республіка	0.014^{***}	-0.015^{***}	підтверджено
Естонія	0.021^{***}	-0.012^{***}	підтверджено
Німеччина	0.020^{***}	-0.022^{***}	підтверджено
Латвія	0.006	-0.011^{***}	підтверджено частково
Литва	0.018^{**}	-0.008^{**}	підтверджено
Молдова	0.012^{*}	-0.011^{***}	підтверджено
Польща	0.017^{***}	-0.012^{***}	підтверджено
Румунія	0.018^{***}	-0.004^{*}	підтверджено
Російська Федерація	0.024^{***}	-0.017^{***}	підтверджено
Словаччина	0.019^{***}	-0.017^{***}	підтверджено
Словенія	0.013^{***}	-0.014^{***}	підтверджено
Іспанія	0.019^{***}	-0.018^{***}	підтверджено
Швеція	0.004	–0.004	відхилено
Україна	0.013^{*}	-0.009^{***}	підтверджено

* $p < 0{,}05$; ** $p < 0{,}01$; *** $p < 0{,}001$.

Рівень освіти є статистично значущим для всіх країн ($p < 0{,}001$).

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File;

WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Це означає, що освіта здатна врівноважувати фактичне зниження шансів належності до постматеріалістичної групи на кінець періоду порівняно з його початком (див. табл. 3.5.3). Модифікована модель також показала, що позитивний контекстуальний вплив на постматеріалістичні пріоритети у Словаччині насправді відбувся через зростання рівня освіти протягом періоду.

У табл. 3.5.5 в узагальненому вигляді викладено основні результати декомпозиції тренду ціннісних змін у 16-ти європейських країнах середини 1990-х – кінці 2000-х років. У той час як контекстуальні фактори виявились важливими і можуть бути використані для подальшої змістовної інтерпретації, ми в першу чергу зосередилися на ефекті заміщення когорт як проксі-показника для перевірки гіпотези соціалізації.

Отже, у цьому підрозділі ми обґрунтували застосування методу лінійної декомпозиції для вивчення ціннісних змін, продемонстрували його можливості й обмеження. За допомогою цього методу нами була в цілому підтверджена гіпотеза соціалізації Р. Інглхарта [Inglehart, 1990] для постсоціалістичних суспільств Східної Європи та виявлені схожість і відмінності в процесі зміни цінностей в європейських суспільствах. Було показано, що гіпотеза соціалізації є ключовою для пояснення механізму модернізації, оскільки результат соціалізації відображає можливі відмінності між когортами в ціннісних орієнтацій, які були сформовані за умови відносного дефіциту безпеки під час "років становлення" [Inglehart, 1990]. Якщо контекстуальні соціальні зміни впливають приблизно рівномірно на всі когорти, то наслідки соціалізації фіксують формування основних цінностей, які відрізняють когорти незалежно від загального впливу поточних історичних подій.

Було доведено, що, незважаючи на те, що постсоціалістичні суспільства значно поступаються західноєвропейським за кількістю осіб, які поділяють емансипаційні цінності (6 % у Білорусі, 1 % – у РФ, 2 % – в Україні порівняно із 19 % у Німеччині та 21 % у Швеції), у них усе ж таки існує прихований фундаментальний зсув від традиційних матеріалістичних цінностей до емансипаційних постматеріалістичних цінностей. Цей зсув удалося виявити за допомогою статистичної оцінки

інтракогортних та інтеркогортних змін у загальному тренді при контролі рівня освіти, що мало вирішальне значення для основної мети нашого аналізу.

Коефіцієнт бінарної логістичної регресії для ефекту заміщення когорт групи постматеріалістів (належить до цієї групи чи ні) виявився значущим для Білорусі 0,02 ($p < 0,001$), Росії 0,02 ($p < 0,001$) та України 0,01 ($p < 0,05$) і в інших постсоціалістичних суспільствах (крім Латвії), навіть якщо контролювати змінну рівня освіти. Це означає, що представники молодших когорт у цих країнах більшою мірою поділяють емансипаційні постматеріалістичні цінності порівняно зі старшими когортами населення.

Підкреслимо, що метод лінійної декомпозиції тренда є "засобом редукції даних", якщо є необхідність протиставити і порівняти ефекти внутрішньо когортних та інтеркогортних змін в агрегованому вигляді; відмінності між окремими когортами в цьому випадку нівелюються [Firebaugh, 1989: p. 257]. Інакше кажучи, дослідник утрачає частину інформації в процесі аналізу, тому даний метод має обмеження для застосування і повинен використовуватися з обережністю й відповідним теоретичним обґрунтуванням, яке нами було запропоновано в цьому підрозділі. Разом із тим, метод лінійної декомпозиції є ефективним інструментом когортного аналізу для розуміння джерел соціальних змін.

У підсумку необхідно зазначити, що прихована емансипаційна тенденція через механізм соціалізації не може бути виявлена іншими методами аналізу, оскільки загальна кількість постматеріалістів протягом періоду в зазначених суспільствах не зростала. Цей факт пояснюється значущістю інтракогортних змін, що відображають ефект історичного періоду. Коефіцієнт бінарної логістичної регресії для цього ефекту групи постматеріалістів є негативним для Білорусі -0,03 ($p < 0,05$), Росії -0,04 ($p < 0,05$) і України -0,03 ($p < 0,05$) при контролі рівня освіти респондентів. Отже, за 14 років, які охоплюють чотири точки вимірювання, у цих країнах був присутній несприятливий контекст для формування емансипаційних постматеріалістичних цінностей.

Таким чином, зміна цінностей у розглянутий період є суперечливою і, так само як у дослідженні рівня підтримки демократії у Східній Європі [Voicu, 2010], виявилося, що генераційний

зсув цінностей затьмарюється флуктуаціями ціннісних орієнтацій, які обумовлені контекстуальними факторами – тобто окремі компоненти соціальних змін у реальності були різноспрямованими. Унаслідок цього можна було дійти помилкового висновку, що постсоціалістичні суспільства Східної Європи йдуть іншим шляхом розвитку, ніж західноєвропейські. Разом із цим, наш аналіз довів, що механізм соціалізації не є єдиним можливим каналом формування емансипаційних цінностей, що суттєво уточнює модель модернізації Р. Інглхарта, К. Вельцеля та інших [Inglehart, 1997; Inglehart, 2000; Welzel, 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, 2010]. Також необхідно врахувати, що відносна величина одного із компонентів соціальних змін може бути більшою і анігілювати ефект другого в загальному тренді. Без застосування методу лінійної декомпозиції встановити це розходження та статистично оцінити його було б проблематично.

Можна зробити висновок, що застосування даного методу в когортному аналізі емансипаційних цінностей дозволило як знайти емпіричне підтвердження теорії модернізації [Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, 2010], так і отримати докази того, що в цю теорію необхідно внести уточнення, які брали б до уваги вплив контекстуальних факторів.

3.6. Соціальне включення через участь у житті суспільства: концептуалізація і операціоналізація основних типів участі [46]

Емансипаційні цінності, які були розглянуті в попередніх двох підрозділах, є дуже важливою мотиваційною складовою людської діяльності та соціокультурним виміром розвитку сус-

[46] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: *Савельев Ю. Б.* Основные типы участия в общественной жизни европейских стран / Ю. Б. Савельев // Социологические исследования. – 2013. – № 12. – С. 64–71; *Savelyev Y.* Participation and Political Regimes in Contemporary Europe: Comparing Non-EU 'New Eastern Europe' with 'Old' and 'Recent' EU Member States / Ю. Б. Савельєв // Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія. – 2013. – Вип. 4. – С. 9–15; *Савельев Ю. Б.* Факторы и взаимосвязь политического, гражданского и социального участия в европейских обществах / Ю. Б. Савельев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2014. – № 3. – С. 56–72.

пільства, який визначає перспективи його модернізації. Якщо аналізувати соціальне включення як інший вагомий соціокультурний вимір модернізації, то, насамперед, воно виявляється і здійснюється через різні форми участі людини в житті суспільства (*inclusion through participation*) [Berkel, 2002; Hernández-Medina, 2010]. Як було продемонстровано в другому розділі, соціальне включення визначається, у тому числі, мірою змістовної участі соціальних агентів у дорадчій демократії [Stewart, 2000: p. 61–62], і у більш широкому розумінні, є складовою партисипативних відповідей (participatory responses) викликам пізнього модерну [Benhabib, 1992; Stewart, 2000]. Відповідно, різноманітні форми участі соціальних агентів у повноцінному житті суспільства є ключовим проявом соціального включення і чільними модусами здійснення вибору людини та, урештірешт, збільшення її спроможності. Саме тому через соціальне включення й розширення участі людини в суспільному житті можна забезпечити просування суспільства на шляху людського розвитку [Лібанова, 2011].

Таким чином, участь соціальних агентів не може вважатися комплементарною у процесі модернізації. Від активності соціальних агентів і ефективності їхнього включення до соціальних процесів та інститутів залежить власне результат модернізаційних перетворень. Участь відображає соціальну структуру й культуру суспільства. Участь є однією із найважливіших складових сучасних суспільних процесів і структур, які характеризують тип і рівень розвитку певного суспільства. Через участь проявляється соціальна нерівність та розбіжності в цілях діяльності й ціннісних орієнтаціях соціальних агентів. За допомогою участі індивіди і соціальні групи відстоюють свої інтереси та цінності, а також підтримують соціальні зв'язки. Політична і громадська участь забезпечують вплив на процес прийняття рішень та роблять можливим контроль за діяльністю органів влади. Участь у соціальній взаємодії нерозривно пов'язана із солідарністю, кооперативною поведінкою і рівнем довіри в суспільстві, що, у свою чергу, визначає ефективність соціальних інститутів.

Соціологічні й політологічні дослідження форм участі громадян і характеристик їхньої активності надзвичайно розвинені та є одним із провідних трендів компаративних розвідок сього-

дення [Савельев, 2014: с. 218–221]. Проте, це надзвичайно динамічний напрямок. Тривалий час у соціальних науках участь переважно ототожнювалась із голосуванням на виборах та іншими очевидними формами політичної активності. К. Ньютон і Я. ван Дет наочно продемонстрували поступове розширення концептуального розуміння феномена участі із середини ХХ ст. – від зведення участі до електоральної поведінки через конвенціональні форми політичної участі, громадські рухи і протестну поведінку до соціальної активності та громадянської участі [Newton, 2005: figure 8.1, p. 148].

У сучасній літературі участь уважається багатомірним явищем [Norris, 2009; Acik, 2013; Gibson, 2013]. Важливо підкреслити, що різноманіття участі не повинно обмежуватися лише його політичною складовою. Утім, через політичну участь різні соціальні групи маніфестують свої інтереси і борються за права. Багатомірність участі ґрунтується на концепції "повноцінного громадянства" [Andersen, 2002; Pattie, 2004; van Deth, 2007], яке становлять громадянські, політичні й соціальні права [Marshall, 1950]. Цей концепт охоплює повноцінну участь "у всіх сферах суспільного і політичного життя відповідно до способів і стандартів життя, які переважають у даному суспільстві" [Andersen, 2002: p. 1]. Крім цього поділу, було звернено увагу на суттєву відмінність між активним і пасивним громадянством [Turner, 1990; Turner 2001; Kymlicka, 2002; Hvinden, 2007], що має важливе значення для сучасної концепції участі.

Існують різні підходи до класифікації типів і форм участі, серед яких виділяють, насамперед, політичну участь та інші форми, що не входять до неї – громадянську активність і включення до соціальних мереж [van Deth, 1997; Norris, 2001; van Deth, 2007; Newton, Montero, 2007; Norris, 2009; Ekman, 2012; Acik, 2013].

Узагальнюючи наявні підходи, ми пропонуємо виділити три основних типи участі відповідно до зазначених вимірів громадянства [Marshall, 1950]:

1. Політична участь (*political participation*).

2. Громадянська участь *(civic participation)* включає, у тому числі, волонтерську діяльність і участь у громадських організаціях.

3. Соціальна участь (*social participation*), що охоплює спілкування й соціальну взаємодію поза межами сім'ї та повсякденних трудових обов'язків і взаємодопомогу на рівні громади.

Такий поділ у цілому збігається з існуючими підходами, хоча термінологія може різнитися. Наприклад, в Європейському соціальному дослідженні (ESS) участь вимірюється за п'ятьма категоріями:

A. Участь у громадських об'єднаннях і волонтерська діяльність.

B. Соціальна взаємодія та спілкування.

C. Взаємодопомога.

D. Конвенціональна участь у політичному житті.

E. Політична протестна поведінка [Newton, Montero, 2007].

Зауважимо, що зазначені категорії можуть бути об'єднані у три більш широкі типи, що пропонуються в цій роботі. Перша категорія належить до громадянської участі, друга і третя становлять тип соціальної участі. Останні дві, вочевидь, є різновидом політичної участі.

Визначення громадянської участі є найпроблематичнішим. З одного боку, вона близька, але все ж відмінна від соціального типу, який означає міжособистісні соціальні (товариські) контакти (як правило, це включає зустрічі із друзями, спортивну і церковну діяльність, волонтерську роботу в громаді, допомогу сусідам тощо) [Newall, 2009]. У свою чергу, громадянський (або, як його іноді визначають, публічний) тип участі розглядається як "процес, за допомогою якого суспільні інтереси, потреби і цінності включаються в державне й корпоративне прийняття рішень" [Creighton, 2005: p. 7]. Цей тип може охоплювати як публічну активність – висловлювання своєї громадянської позиції, так і самоорганізацію місцевої громади [van Deth, 2007]. Громадянська участь генерує соціальні мережі й відповідно сприяє підвищенню соціальної активності. Тому часто громадянську активність, зокрема членство в асоціаціях, відносять до соціальної участі [Lenski, 1956; van Deth, 1997; van Ingen, 2008].

З іншого боку, громадянська участь межує з політичною, оскільки вони обидві спрямовані на "представлення колективних інтересів" і вплив прийняття рішень. Іноді громадянську участь

поєднують разом із політичною в єдиний конструкт "громадянська ангажованість" (*civic engagement*) [Norris, 2001; Norris, 2009; Marchenko, 2014]. Утім, розрізнити громадянську і політичну діяльність достатньо легко, якщо взяти за критерій, чи переслідується суто політична мета [van Deth, 2007: p. 3]. Н. Бернс, К. Шольцман і С. Верба розуміють під політичною участю "діяльність, яка має на меті або наслідком вплив на дії уряду, чи безпосередньо – шляхом впливу на реалізацію державної політики, або побічно – шляхом обрання людей, які здійснюють цю політику" [Burns, 2001: p. 4].

Зазвичай участь у політичному житті поділяють на дві форми: конвенціональну (інституціоналізовану) і неконвенціональну (неінституціоналізовану) або протестну [Newton, 2005]. Конвенціональна участь у політичному житті включає в себе голосування на виборах, участь у політичних зборах, читання новин і обговорення політики, участь у політичних кампаніях, звернення до політичних та державних діячів, робота чи сприяння політичним організаціям. Неконвенціональні (або протесті) форми політичної поведінки охоплюють участь у несанкціонованих демонстраціях і страйках, сидячі акції протесту, громадянську непокору, бойкот продукції або навмисно селективне придбання певних продуктів з політичних, етичних або екологічних міркувань, політичне насильство тощо [Newton, 2005].

Типи і форми участі вимірюються за номінальною та порядковою шкалами. Розрахунок загального рівня участі на рівні країни вимагає стандартизації кожного індикатора шляхом ділення різниці середніх значень на стандартне відхилення [Newton, Montero, 2007]. Іншим, більш консервативним, шляхом розрахунку, яким ми будемо користуватися при подальшому аналізі, є ранжування країн за групами відповідно до розподілу за кожною ознакою [Savelyev, 2013].

Таким чином, для вимірювання рівня участі ми пропонуємо згрупувати наявні індикатори за трьома основними типами політичної, громадянської й соціальної участі. Кожен із цих типів має три складові: когнітивно-афективну, статусну і поведінкову. Когнітивно-афективна складова визначає міру актив-

ної позиції соціального агента щодо навколишнього світу і дозволяє виміряти дeкларовані ставлення, інтерес або намір про дії. Статусна складова визначає фактичну належність соціального агента до інститутів, через які здійснюються відповідні типи участі, і дозволяє виміряти структурний компонент участі (членство в організаціях). Поведінкова складова визначає фактичні дії соціального агента (індивідуальні або колективні) і надає можливість виміряти сплановані або спонтанні вчинки, які є кінцевим індикатором участі. Відповідно до наявних індикаторів Європейського дослідження цінностей [EVS, 2011] можна відібрати 36 релевантних змінних за трьома групами у дев'яти підгрупах (див. табл. 3.6.1).

Таблиця 3.6.1. **Операціональна дефініція участі за трьома типами та складовими (відповідно до індикаторів Європейського дослідження цінностей (EVS 1999–2010)**

Типи участі / складові	Когнітивно-афективна складова	Статусна складова	Поведінкова складова
Політична участь (11 змінних)	**А.** Інтерес до політики (одна змінна). В. Обговорення політичних проблем (одна змінна).	Членство в політичних партіях, місцевих політичних рухах (дві змінні).	**А.** Конвенціональ ні форми (чотири змінних). В. Неконвенціо-нальні (протестні) форми (три змінні).
Громадянська участь (13 змінних)	Турбота про умови життя (сусідів, мешканців регіону, своєї країни) (три змінні).	Членство у громадських організаціях (п'ять змінних).	Волонтерська робота для громадських організацій (п'ять змінних).
Соціальна участь (12 змінних)	Готовність допомогти (сусідам, хворим, людям з обмеженими можливостями, людям похилого віку) (три змінні).	Членство у добровільних організаціях для проведення дозвілля або допомоги (три змінні).	**А.** Добровільна допомога (три змінні). В. Соціальні (товариські) контакти (три змінні).

Порівняння України з іншими європейськими суспільствами в нашому дослідженні здійснюватиметься через зіставлення частки респондентів, що надали певну відповідь, із середнім європейським значенням за окремим типом участі, а також першим і третім квартилем, максимальним, мінімальним та середнім значеннями для регіональних груп країн. У табл. 3.6.1 наведено групи індикаторів за всіма розмірностями участі, що пропонується виділити.

Підхід, який висувається, дозволить виявити особливості структури й відмінності конфігурацій участі в різних країнах. Річ у тім, що існуючі теорії участі та моделі вимірювання були розроблені головним чином на основі даних із західних демократичних країн. Як виняток, теорія "занепаду після медового місяця" була розроблена спеціально для "нових демократій" (у т. ч. країн Східної Європи) після періоду трансформацій 1990-х років [Inglehart, Catterberg, 2002].

Однією з основних задач цих теорій є пояснення національних і міжгрупових відмінностей у рівні участі та її конфігураціях (*patterns*). Огляд наявних підходів наводиться в численних роботах [Newton, 2005; Куценко, 2006; van Deth, 2007; Dalton, 2010]. Тому ми не вдаватимемося в їхній детальний опис, а визначимо основні теоретичні засади для крос-культурного порівняння і вивчення структури факторів участі. Ці засади будуть використані при порівняльному аналізі даних у підрозд. 3.7 і 3.8.

До найвпливовіших і релевантних для нашого дослідження теорій належать:

- культурно-ціннісна модель (теорія політичної культури);
- ресурсна модель участі;
- теорії "виклику елітам" і неконвенціональної політичної участі;
- теорія "занепаду після медового місяця";
- теорія структури політичних можливостей (POS).

Культурно-ціннісна модель участі походить від *теорії політичної культури*, що була першою порівняльною теорією, яка прагнула пояснити відмінності в політичних конфігураціях (патернах) участі між суспільствами. Відповідно до цієї теорії, конфігурації участі відповідають певний типам політичної куль-

тури, яка "є особливим поєднанням патернів політичної орієнтації населення" [Almond, Verba, 1963: p. 13]. Політична культура містить пізнавальні, емоційні та оціночні орієнтації щодо політичної системи в цілому, структури, ролей, політичної еліти, політиці, що реалізується, рішенням, а також ставлення до себе як політичного актора. Урешті-решт, згідно з цією теорією, саме політична культура визначає те, як відбувається участь у суспільстві. На основі матриці орієнтацій Г. Алмонд і С. Верба діференціювали три ідеальних типи політичної культури:

1. Обмежена (parochial) політична культура.

2. Предметна політична культура.

3. Політична культура участі (participant political culture).

У реальності політичні культури є змішаними і, на думку авторів теорії, особливого роду поєднання її типів має велике значення для загальної ефективності політичної системи. Г. Алмонд і С. Верба стверджували, що особливий тип політичної громадянської культури *(the civic culture)* є необхідним для стабільного демократичного державного устрою. Вони визначають громадянську культуру як "політичну культуру участі, в якій політична культура та структура конгруентні" і "політичні орієнтації участі поєднуються, але не замінюють предметні й обмежені орієнтації" [Almond, Verba, 1963, p. 30].

Ця теорія звертає увагу на культуру як детермінант політичного процесу та участі. Незважаючи на очевидний західноцентризм, ця теорія залишається потужним аналітичним інструментом. Р. Інглхарт і К. Вельцель підтримують цю традицію, стверджуючи, що культура й ціннісні орієнтації визначають розвиток демократичних інститутів [Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, 2010]. Тому важливим дослідницьким питанням є те, чи відповідають існуючи патерни участі визначеному типу громадянської культури в Україні та інших європейських суспільствах. Крім того, не обмежуючись лише політичними процесами, також можна узагальнити культурно-ціннісну модель для пояснення різних типів участі.

Інший теоретичний підхід ґрунтується на *ресурсній моделі участі*. Дослідження, які були проведені в США, виявили систематичні відмінності в рівні й патернах участі між різними

культурними, етнічними та релігійними групами. Ці відмінності були значною мірою пов'язані із соціально-економічним статусом, який визначається груповою належністю (т. зв. модель SES) [Verba, 1995]. Щоб пояснити ці відмінності, Н. Бернс, К. Шольцман і С. Верба описують три види факторів участі – ресурси, рекрутування, політичні орієнтації, які в сукупності визначають ресурсну модель [Burns, 2001: p. 33]. У той час як ресурси роблять участь можливою (це організаційні та комунікативні здібності, наявність вільного часу, гроші й соціальні навички), рекрутування є безпосереднім поштовхом до участі. Це може бути прохання від родичів, колег по роботі, друзів, членів церкви і т. п. Політичні орієнтації також важливі, оскільки дані свідчать, що політично зацікавлені й інформовані громадяни більше схильні брати участь [Verba, 1995]. Таким чином, культура і ціннісні орієнтації (основний фактор попередньої теорії) стають своєрідним ресурсом, що забезпечує участь.

Як правило, показники участі в США та Західній Європі відображають нерівний доступ до ресурсів і, у першу чергу, до грошей та освіти. Аналогічно, більш високий рівень освіти часто зумовлює зростання соціальної участі завдяки відповідному збільшенню ресурсів [Klingemann, Fuchs, 1995; Verba, 1995]. Крім того, Т. ван дер Меєр, Я. ван Дет і П. Шееперс показали, що ідеологічні уподобання в західних країнах є важливим чинником, що визначає участь у політичному житті [van der Meer, 2009]. Якщо для розвинених демократичних суспільств ресурсна модель працює, то гіпотеза впливу доступу до ресурсів на рівень участі у Східній Європі, зокрема Україні, потребує перевірки. У цілому ресурсна модель участі є теоретично обґрунтованою. Тим не менш, вона має обмеження для порівняльного дослідження, оскільки зазначена модель не включає зовнішні або ситуативні чинники, такі, як правовий режим і політичні можливості кожної країни (їх, зокрема, розглядають теорії "структури політичних можливостей"). Таким чином, ресурсна модель може бути в першу чергу застосована для аналізу участі в одних і тих самих інституційних, культурних і політичних умовах.

Важливими для пояснення сучасних тенденцій участі є теорії "*виклику елітам" і неконвенціональної політичної участі* (*elite-challenging and unconventional political behavior*). На думку Р. Інглхарта, в останні десятиліття було виявлено дві суперечливі тенденції: одна проявлялася у зниженні тих форм участі, які керуються існуючими елітами: таких, як членство в партіях та голосування на виборах; тоді як інша тенденція полягала у зростанні індивідуально-вмотивованих форм участі, які є "викликом елітам" [Inglehart, 1997]. На основі досліджень розвинених західних демократій Р. Далтон, С. Скарроу і Б. Кейн дійшли висновку про перехід від "старої політики" (тобто підтримка партій і участь у голосуванні) до "нової політики" (дорадчої або консультативної демократії, підписання петицій, вступ до лобістських груп, участь у референдумах і обговореннях) [Dalton, 2004].

П. Норріс стверджує, що в той час як традиційні форми участі стали менш популярні в західних країнах, при цьому спостерігається зростання альтернативних шляхів громадянського залучення [Norris, 2002]. За її словами, існуючі дані скоріше вказують на "еволюцію, трансформацію і перебудову громадянської активності, ніж на її передчасну смерть" [Norris, 2002: p. 4]. Співзвучна позиція Р. Інглхарта, який наголошує, що в демократичному постіндустріальному західному суспільстві зниження показників політичної мобілізації, яке спрямовується елітами, доповнюється підвищенням рівня участі, що є викликом елітам. Це пояснюється зсувом від "матеріалістичних" до "постматеріалістічних" цінностей [Inglehart, 1997].

На підтвердження того, що С. Барнс і М. Каас на підставі порівняльних крос-національних опитувань стверджували раніше (у кінці 1970-х рр.) [Barnes, Kaase, 1979], результати Європейського соціального дослідження (ESS) 2000-х років доводять, що "розвинені демократичні й заможні суспільства заохочують нетрадиційні форми протестної активності, у той час як більш нові та менш усталені демократії, як правило, не сприяють їм" [Newton, Montero, 2007: p. 220–221]. Це приводить до гіпотези про те, що Україна, як і інші постсоціалістичні країни Східної Європи, мають демонструвати більше поширення традиційної, ніж неконвенціональної та протестної поведінки.

Теорія "занепаду після медового місяця" (*"post-honeymoon" decline*) є особливим різновидом теорій неконвенціональної участі в політичному житті, яка була спеціально розроблена для країн Латинської Америки, Центральної та Східної Європи, тому особливо важлива для України. Р. Інглхарт і Г. Каттенберг стверджують, що після переходу від авторитарних режимів "більшість нових демократій згодом зазнали фази розчарування в демократії після медового місяця, протягом якої відбувається занепад прямої політичної дії" [Inglehart, Catterberg, 2002: p. 300]. Ці науковці виявили в таких країнах те, що вони запропонували називати "олігархічно контрольованою участю", яка спостерігається замість участі, що є "викликом елітам". Форми останньої, як зазначалось вище, отримали широке поширення в країнах із розвиненою демократією за останні 30 років.

Р. Інглхарт і Г. Каттенберг також припустили, що піднесення форм участі, що є викликом елітам, безпосередньо пов'язане з економічним розвитком і згодом економічне зростання змінить ситуацію, яка стане більш схожа на інші розвинені країни [Inglehart, Catterberg, 2002]. Це припущення може бути легко перевірено для пострадянських країн після попереднього десятиліття швидкого зростання економіки й підвищення рівня добробуту. Важливим дослідницьким завданням є також порівняння співвідношення форм участі, що контролюються елітами або є викликом для них, у різних країнах Східної Європи із плином часу.

Теорія структури політичних можливостей (*Political Opportunity Structures – POS*), яка вже загадувалась у першому розділі, фокусується на зовнішніх і контекстуальних факторах участі, що є її значною перевагою для компаративних досліджень порівняно з рештою згаданих теоретичних підходів. Ця теорія пояснює виникнення, успіх (чи невдачу) і вплив соціальних рухів, а також існуючі відмінності в репертуарах дії, акцентуючи увагу на зовнішніх структурних факторах [Eisinger, 1973; Kitschelt, 1986; Tarrow, 1994; McAdam, 1996]. POS-теорія зазвичай поширюється на інституційні та структу-

рні особливості суспільства, які визначають колективні дії, але також може бути використана при аналізі індивідуальної участі (соціальної агентності).

Згідно з теорією Г. Кітшелта, інституційні відмінності між національними державами мають вирішальне значення для громадських рухів і патернів участі. Він запропонував використовувати двовимірну матрицю структури політичних можливостей, що складається із політичних структур "на вхід" – тобто ступеня відкритості стосовно соціальних вимог, і політичних структур "на вихід" – потенціалу для реалізації політики. За першим критерієм структура політичних можливостей може бути відкритою або закритою, за другим – сильною або слабкою [Kitschelt, 1986]. Певна конфігурація цих особливостей структури політичних можливостей утворює політичний режим, який панує в кожній країні. На основі цього було розроблено модель, в якій диференціюються три елементи: формальна інституціональна структура; неформальні процедури та переважаючі стратегії; конфігурація влади тощо [New Social Movements, 1995].

Таким чином, концепція структури політичних можливостей охоплює зовнішні фактори політичної та громадянської участі: відносну відкритість чи закритість інституціональної політичної системи; існуючу конфігурацію влади, наявність союзників еліти і структуру альянсу; неформальні стратегії політичних еліт; здатність та схильність держави до репресій [New Social Movements, 1995; McAdam, 1996]. Визначення існуючих видів структури політичних можливостей в Україні й інших європейських суспільствах може допомогти у розумінні розбіжностей у патернах участі та відмінностей у результатах громадянських рухів у країнах зі схожими соціально-економічними умовами. Тому є доцільним використання наявних показників рівня демократії, політичних прав і громадянських свобод для оцінки та порівняння політичних режимів в Україні й інших європейських країнах.

Отже, узагальнюючи розроблені теоретичні підходи можна виділити *три групи факторів*, що визначають конфігурації (патерни) і тенденції участі та пояснюють відмінності між суспільствами й соціальними групами:

а) культурні особливості поведінки, когнітивні структури та ціннісні орієнтації;

б) наявність ресурсів і можливості збільшення доступу до них соціальними акторами;

в) інституціональні умови, у тому числі, структура політичних можливостей і стан громадянського суспільства.

Тому для того, щоб отримати адекватну теоретичну модель, вона має враховувати весь зазначений комплекс факторів.

Також попередні порівняльні дослідження вказують на суттєві *відмінності європейських суспільств за показниками участі* [Newton, Montero, 2007; Smith, 2009; Marchenko, 2014]. Дані Європейського дослідження цінностей (EVS) і Європейського соціального дослідження (ESS) свідчать про те, що більшість західноєвропейських суспільств відрізняється від Східної Європи, Росії та України як за рівнем політичної участі (за винятком голосування на виборах), так і за рівнем соціальної та громадянської участі. Використовуючи дані другого раунду ESS, М. Сміт розділяє європейські суспільства на дві групи держав, які чітко відрізняються за критерієм участі, а саме: Західну Європу і Центральну / Східну Європу [Smith, 2009]. Якщо в першій групі країн 17 % зверталися до політиків, представників уряду або місцевої влади протягом останніх 12 місяців, то в другій це робили тільки 11 %. Подібна картина спостерігається і для всіх інших показників: 6 % працювали в політичній партії або русі в західних демократіях, на відміну від 3 % у Центральній та Східній Європі; 20 % працювали в іншій організації або об'єднанні, порівняно із 6 % жителів центрально- і східноєвропейських країн; 10 % носили значки з політичною рекламою або клеїли листівки, у той час як 5 % зробили те саме в Центральній та Східній Європи; 28 % на відміну від 13 % підписували петиції; 9 % порівняно із 6 % брали участь у санкціонованих мітингах і демонстраціях; 19 % західноєвропейців на відміну від 7 % жителів Центральної та Східної Європи бойкотували які-небудь промислові або сільськогосподарські продукти (див. рис. 3.6.1) [Smith, 2009].

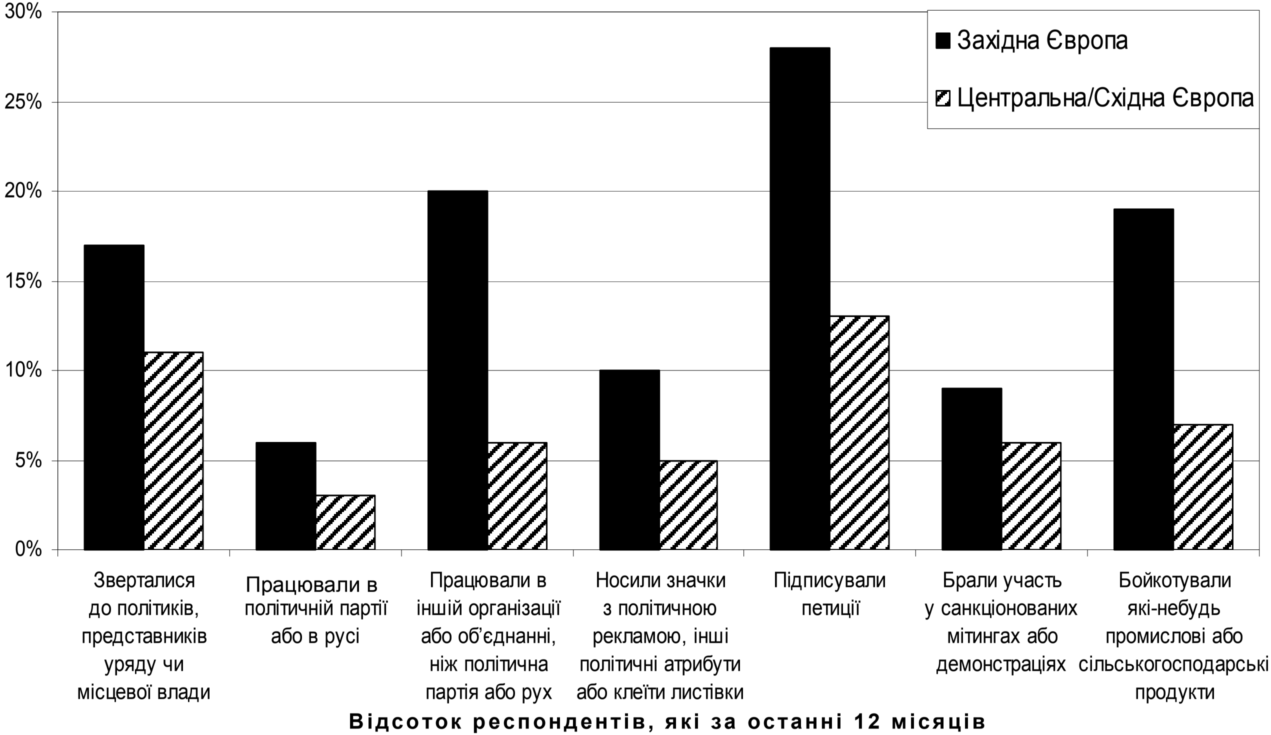


Рис. 3.6.1. Порівняння рівня участі в країнах Західної та Східної Європи у 2004 р. (у відсотках, Європейське соціальне дослідження ESS, раунд 2). *Джерело:* [Smith, 2009].

Доступні дані та інші дослідження [Inglehart, Catterberg, 2002; Newton, Montero, 2007; Wallace, 2012] підтверджують ці висновки в цілому. Проте, такий однозначний поділ Європи, на нашу думку, є спрощеним уявленням. По-перше, "Західна Європа" не є однорідною. К. Ньютон і Х. Р. Монтеро виділяють чотири групи країн з дуже схожими патернами в усіх різновидах участі. Перша група – це Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, Австрія, Швейцарія та Нідерланди, які мають узагальнені показники участі вище середнього. До другої групи належать Ірландія, Велика Британія, Бельгія, Німеччина, Франція і Люксембург, де рівні участі близькі до середніх європейських значень. Греція, Португалія, Італія та Іспанія мають більш низький рівень участі та становлять третю групу. "Внизу", згідно з поглядом К. Ньютона і Х. Р. Монтеро, міститься кластер "посткомуністичних" країн (Польща, Угорщина, Словенія, Чеська Республіка), рівень участі яких нижче середнього європейського.

Отже, західноєвропейські суспільства самі розрізняються між собою і можуть бути поділені на три групи. Крім того, абсолютно очевидно, що розташування країн Східної Європи як окремого постсоціалістичного кластера на найнижчому щаблі є значною мірою суб'єктивною оцінкою, оскільки немає жодних істотних відмінностей між країнами Середземномор'я і постсоціалістичними суспільствами як за узагальненим показником участі, так і за окремими її типами. Середнє стандартизоване значення участі (узагальнений показник) становить 0,25 для Чеської Республіки, 0,38 – для Іспанії, 0,39 – для Словенії, 0,52 – для Італії, 0,72 – для Португалії, 0,90 – Угорщини, 0,98 – для Греції і 1,02 – для Польщі, у той час як найбільш низький показник для розвинених країн Західної Європи (0,11) спостерігали у Франції, а найвищий 1,13 – в Австрії та Норвегії (див. рис. 3.6.2) [Newton and Montero, 2007: p. 222].

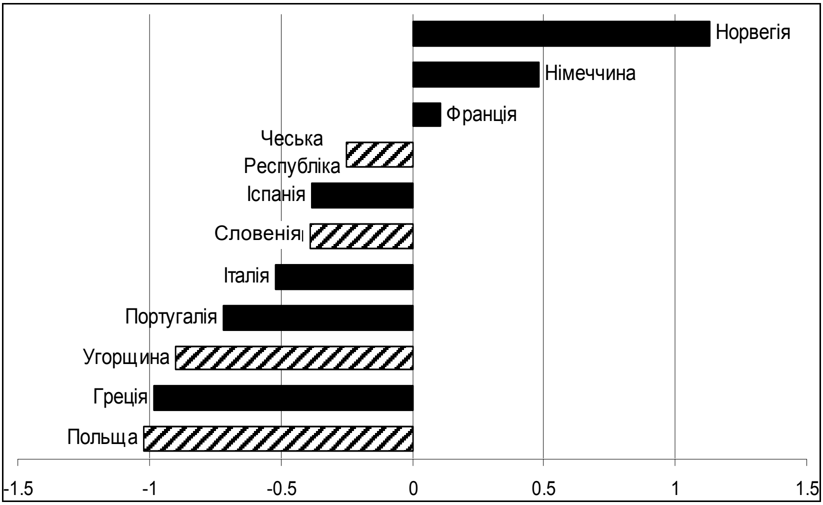


Рис. 3.6.2. Середні стандартизовані значення різних форм участі у 2004 р. (Європейське соціальне дослідження ESS, раунд 2, деякі країни Західної та Східної Європи)

Джерело: [Newton, Montero, 2007].

Дані за трьома основними типами участі також підтверджують нашу тезу. Зазначимо, що Греція і Португалія мали на той час практично ідентичні значення політичної участі із країнами Східної Європи та Україною і могли, навіть, поступатися їм за деякими показниками. Якщо, наприклад, у Греції й Португалії підписували петицію протягом останніх 12-ти місяців 3 і 5 % відповідно, то частка таких осіб становила 14 % у Чеській Республіці, 6 % – у Словенії, 6 % – в Угорщині, 9 % – в Україні, 2 % – у Польщі [Smith, 2009]. Схожий патерн можна виявити і для соціальної участі: Східна Європа, Україна і країни Середземномор'я мало відрізняються між собою, але значно відстають від більшості західноєвропейських суспільств за рівнем поведінки взаємодопомоги як прояви соціальної участі. За даними раунду 2 ESS Україна мала за оцінкою респондентів низький показник такої поведінки – 3,82 (за шкалою від 0 до 10, де 0 означає, що люди в основному піклуються про свої власні інтересі,

а 10 – люди в основному прагнуть допомагати іншим). Разом із тим, Польща та Греція мали ще більш низьке значення (3,18), також як і Словаччина (3,73). Португалія з показником 3,94 і Угорщина 3,99 були близькі до цієї групи. Чеська Республіка (4,15), Словенія (4,36) та Іспанія (4,21) з дещо кращим значенням і раніше значно відрізняються від верхніх показників взаємодопомоги в Європі – Норвегія (5,99), Данія (6,02) та Ірландії (6,22) [Головаха, 2006].

Патерн соціальних взаємодій (зустрічей і спілкування із друзями, родичами або колегами по шкалі від 1 до 7, де 1 означає, що ніколи не зустрічається, а 7 – зустрічається кожен день) частково відрізняється від попереднього, оскільки в Португалії (5,89) та Іспанії (5,39) спостерігаються більш високі середні значення, ніж у східноєвропейських суспільствах і, навіть, у більшості країн Західної Європи. Водночас, Греція залишалася в тому самому кластері разом із постсоціалістичними країнами і демонструвала найнижчі із усіх значень, що спостерігалися – 3,76. Крім того, Німеччина (4,72) та Ірландія (4,78) близькі за своїми середніми показниками до Східної Європи і навіть знаходяться позаду Словаччини (5,01). Середнє значення для України становить 4,54 і в даному випадку вище, ніж у кількох її сусідів-членів ЄС: Угорщини (3,82), Чехії (4,26) та Польщі (4,30) [Головаха, 2006].

Хоча, за даними ESS, різниця в рівні громадянської участі між Західною і Східною Європою залишалася значною [Newton, Montero, 2007: p. 212], К. Уоллес, Ф. Піхлер і К. Хепфер указали на суперечливі тенденції громадянської участі: якщо між серединою 1990-х і кінцем 2000-х років його рівень був доволі стабільним у Західній Європі, то одночасно спостерігалося його невелике зростання у Словенії, Молдові та Україні [Wallace, 2012]. Також не вдалося підтвердити гіпотезу про те, що існує значуща відмінність у рівні громадянської участі між новими членами ЄС та їхніми сусідами у Східній Європі. Більше того, К. Уоллес, Ф. Піхлер і К. Хепфер виявили феномен "спонсорованого державою громадянського суспільства" – явища, характерного для авторитарних режимів. З іншого боку, деякі західноєвропейські та східноєвропейські країни, як члени ЄС, але не входять до ЄС (Словенія, Україна, Росія, Фінляндія, Швеція і

Швейцарія), демонструють одні й ті самі тенденції зростання громадянської активності в сегментах, пов'язаних із ринком праці, економіки та професійних організацій [Wallace, 2012].

Таким чином, замість того, щоб жорстко розділяти західноєвропейські та східноєвропейські (постсоціалістичні) суспільства, було б більш продуктивно розмежувати три відносно однорідних кластери країн, які відрізняються за шкалою участі:

1. Суспільства з рівнем участі, який значно нижче загальноєвропейського (дорівнює або менше першого (нижнього) квартиля (0,25-квантиль); надалі перша група країн).

2. Суспільства із загальноєвропейським рівнем участі або близьким до нього (показники перебувають між першим і третім квартилем; надалі друга група країн).

3. Суспільства з рівнем участі, який суттєво перевищує загальноєвропейський (дорівнює або більше третього (верхнього) квартиля (0,75-квантиль); надалі третя група країн).

Ця класифікація аналогічна за критерієм, що використовується, тому поділу, який був запропонований К. Ньютоном і Х. Р. Монтеро, але вона долає штучне відмежування Східної Європи. Остання становить третій кластер разом із країнами Середземномор'я, які, по суті, є більш адекватним орієнтиром для порівняння країн Східної Європи і пострадянських суспільств за багатьма показниками суспільного розвитку. Підкреслимо також, що ці кластери формуються на основі поточних показників участі, які часто залежать від контекстуальних факторів, і країни навіть у межах одного кластера можуть мати різноспрямовані тенденції за різними типами участі.

Отже, у цьому підрозділі ми визначили теоретичні й методичні засади порівняльного аналізу соціального включення через участь у житті суспільства як соціокультурного виміру модернізації. Спираючись на концепцію "повноцінного громадянства", було виділено три основні типи участі – політичний, громадянський і соціальний; здійснена їхня теоретична інтерпретація та операціоналізація з використанням 36 емпіричних показників Європейського дослідження цінностей (EVS). У кожному із типів участі диференційовано когнітивно-афективну, статусну і поведінкову складові, які були співвіднесені з релевантними індикаторами.

Для теоретичного пояснення крос-культурних відмінностей у рівні, тенденціях і патернах участі було виявлено елементи структури факторів участі, що охоплюють культурно-когнітивний компонент (зокрема, ціннісні орієнтації); ресурсний компонент та інституціональні умови (зокрема, структуру політичних можливостей).

На основі попередніх компаративних досліджень зроблено висновок, що існує взаємозв'язок між всіма трьома типами участі (політичною, громадянською й соціальною). Високий загальний рівень участі (як прояв соціального включення громадян) властивий найрозвиненішим європейським суспільствам. Разом із тим, нами було знайдено свідчення того, що постсоціалістичні суспільства Східної Європи за рівнем і конфігураціями участі не утворюють окрему групу, а є близькими до більшості країн Середземномор'я (серед ЄС15). Відповідно, обґрунтовано методику порівняння і диференціації європейських суспільств щодо середньоєвропейських значень та інтерквартильного розмаху за показниками типів участі. Визначені теоретичні й методичні засади застосовуватимуться в наступних підрозділах (3.7 і 3.8).

3.7. Суперечливість тенденцій політичної, громадянської та соціальної участі в 1999–2008 роках: Україна в європейському контексті[47]

Виходячи з аналізу, який було проведено в попередньому підрозділі, зрозуміло, що дослідницька проблема полягає в пошуку адекватної оцінки існуючих відмінностей у рівні й конфі-

[47] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: *Савельєв Ю. Б.* Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999–2010 роки) / Ю. Б. Савельєв // Український социум. – 2013. – № 2(45) – С. 77–98; *Савельев Ю. Б*. Основные типы участия в общественной жизни европейских стран / Ю. Б. Савельев // Социологические исследования. – 2013. – № 12. – С. 64–71.

гураціях типів участі в Україні та інших європейських суспільствах, передусім, країнах Східної Європи. Необхідно визначити місце України за показниками участі в загальноєвропейському контексті, що дозволить у подальшому оцінити перспективи модернізації українського суспільства.

Аналіз тенденцій і патернів участі в Україні та інших європейських суспільствах ми провели на даних третьої (1999–2001) і четвертої (2008–2010) хвилі Європейського дослідження цінностей [EVS, 2011]. Вибірка репрезентативна для населення віком від 18 років. Усього для аналізу відібрано 32 країни, в яких збігаються релевантні для дослідження питання (див. табл. 3.6.1), що разом становило 88 318 респондентів, у тому числі в Україні 1195 і 1507 опитаних у 1999 і 2008 р. відповідно (докладніше див. табл. 3.7.1). Порівняльний аналіз здійснюється за допомогою ранжування країн та їх кластеризації згідно з мірою центральної тенденції та мінливістю розподілу за кожною ознакою, що вимірюється за номінальною або порядковою шкалою. Як було запропоновано в підрозд. 3.6, суспільства поділятимуться на три групи залежно від ступеня наближення до середньоєвропейського значення показника.

Тенденції політичної участі в Європі (1999–2010). Якщо здійснити порівняльний аналіз політичної участі з розподілом на когнітивно-афективну, статусну і поведінкову складові, то ситуація виявляється більш складною, ніж просте відставання країн "нової демократії" від Західної Європи за рівнем політичної активності, яке фіксувалось у попередніх дослідженнях.

За показником інтересу до політики Україна в 1999 р. була близька до середньоєвропейського значення (40,9 % серед опитаних дуже цікавилися або цікавилися деякою мірою політикою, 46,1 % у цілому в Європі). Причому до 2008 р. інтерес до політики підвищився на статистично значущу величину (таких уже було 49,4 %) і Україна потрапила до третьої групи країн із рівнем участі, який перевищує загальноєвропейський (дорівнює або більше третього квартиля) (див. рис. 3.7.1, 3.7.2 та 3.7.3).

Інший індикатор інтересу до політики в Україні (обговорення політичних проблем із друзями) був вище середнього вже в 1999 р. (19,4 % респондентів робили це часто). У 2008 р. цей показник практично не змінився (зменшився до 18,8 % у межах статистичної похибки), проте в порівняльному аспекті Україна подолала межу третього квартиля і також увійшла до третьої групи країн (рис. 3.7.4).

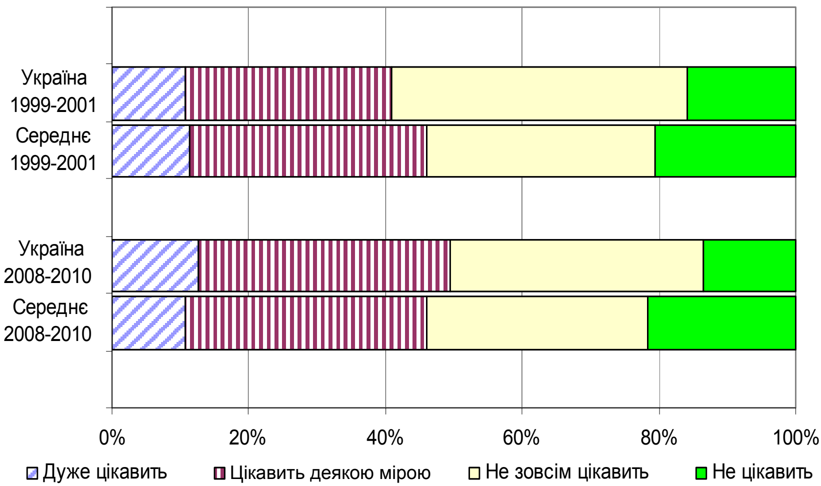


Рис. 3.7.1. Динаміка інтересу до політики (статистично значуще зростання в Україні). Відповіді на запитання "Якою мірою Ви цікавитеся політикою?", 1999 та 2008 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

***Таблиця 3.7.1.* Загальна кількість і розподіл за країнами респондентів третьої та четвертої хвилі Європейського дослідження цінностей (EVS)**

Країна	**Хвилі EVS**		
	1999–2001	**2008–2010**	**Разом**
Австрія	1522	1510	3032
Білорусь	1000	1500	2500
Бельгія	1912	1509	3421
Болгарія	1000	1500	2500
Хорватія	1003	1525	2528
Чеська Республіка	1908	1821	3729
Данія	1023	1507	2530
Естонія	1005	1518	2523
Фінляндія	1038	1134	2172
Франція	1615	1501	3116
Німеччина	2036	2075	4111
Велика Британія	1000	1561	2561
Греція	1142	1500	2642
Угорщина	1000	1513	2513
Ісландія	968	808	1776
Ірландія	1012	1013	2025
Італія	2000	1519	3519
Латвія	1013	1506	2519
Литва	1018	1500	2518
Люксембург	1211	1610	2821
Мальта	1002	1500	2502
Нідерланди	1003	1554	2557
Польща	1095	1510	2605
Португалія	1000	1553	2553
Румунія	1146	1489	2635

Закінчення табл. 3.7.1.

Країна	**Хвилі EVS**		
	1999–2001	**2008–2010**	**Разом**
Росія	2500	1504	4004
Словаччина	1331	1509	2840
Словенія	1006	1366	2372
Іспанія	1200	1500	2700
Швеція	1015	1187	2202
Туреччина	1206	2384	3590
Україна	**1195**	**1507**	**2702**
Разом	**40125**	**48193**	**88318**

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Якщо за першою (когнітивною) складовою активність в Україні порівняно з іншими країнами була і залишається достатньо високою, то за статусною ознакою членства в політичних організаціях українці були і залишаються менш активними (див. табл. 3.7.2).

Зміни за десятиліття не були статистично значущими: 2,1 % були членами політичних партій у 1999 р. і 2,7 % у 2008 р. (при середньому показнику 4,5% і 4,1 % в Європі). Разом із тим в обох хвилях за цим показником Україна належала до другої найбільшої групи країн. Членство в місцевих політичних рухах порівняно з політичними партіями зменшилося в межах статистичної похибки до 2008 р. Але це єдиний індикатор когнітивно-афективної та статусної складових політичної участі, за яким Україна потрапила до першої (значно нижче середнього значення) групи країн (див. рис. 3.7.5). Інакше кажучи, політична участь в аспекті перших двох складових в Україні не є низькою за винятком членства в місцевих політичних рухах. А це свідчить про проблеми місцевого самоуправління і громадського контролю.

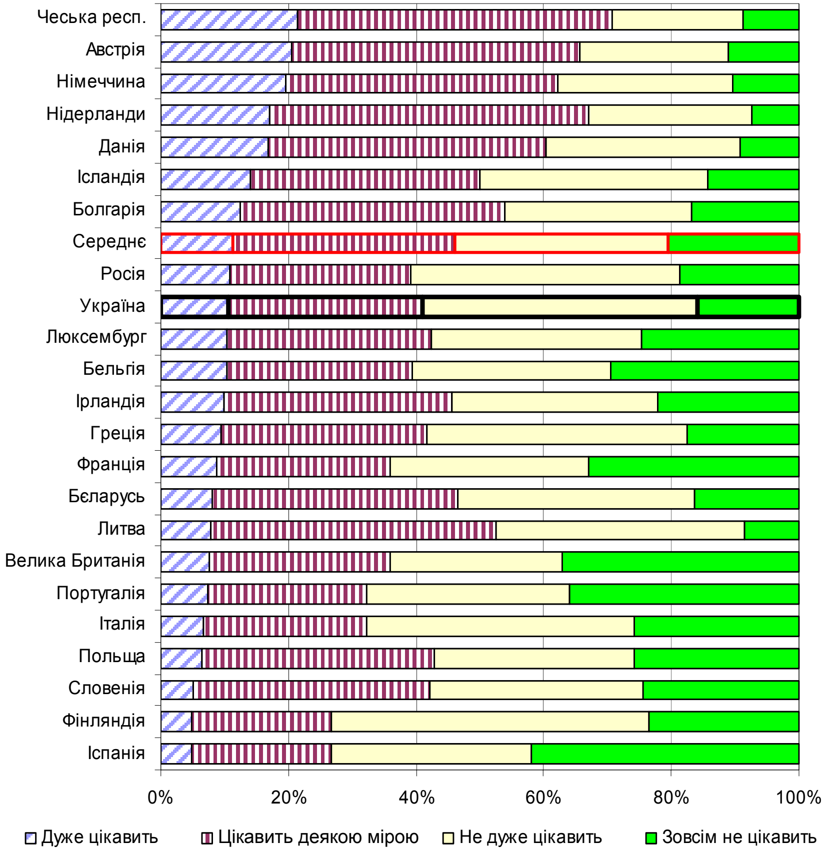


Рис. 3.7.2. Інтерес до політики. Відповіді на запитання: "Якою мірою Ви цікавитеся політикою?", 1999–2001 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

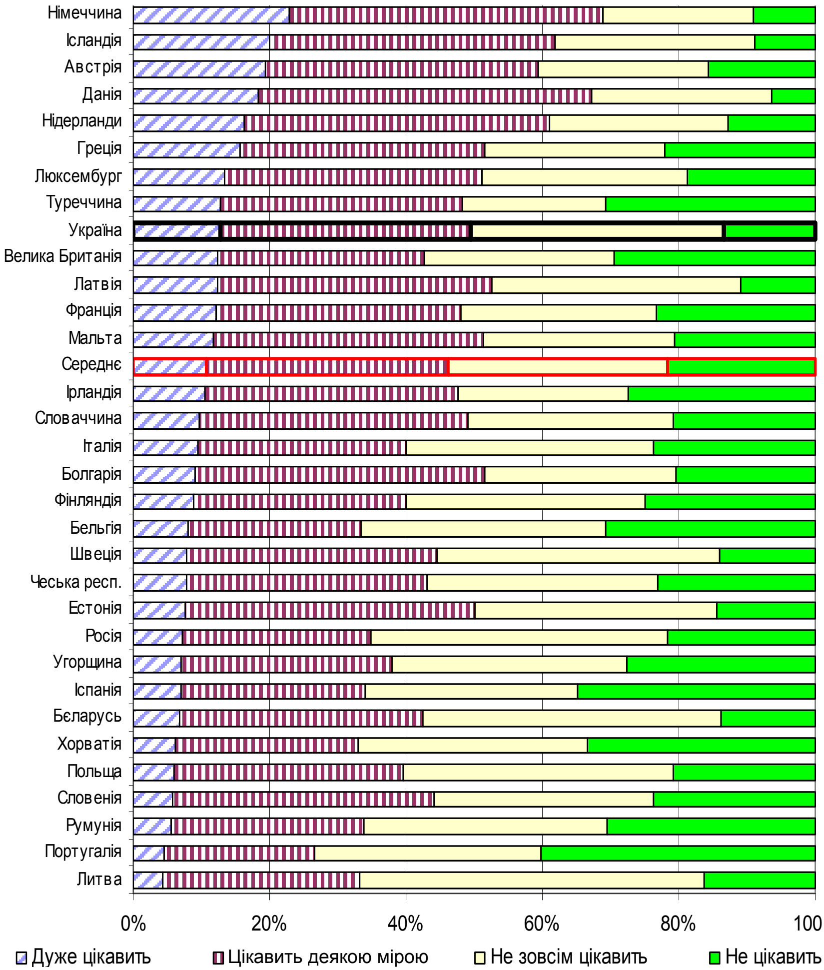


Рис. 3.7.3. Інтерес до політики. Відповіді на запитання: "Якою мірою Ви цікавитеся політикою?", 2008–2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

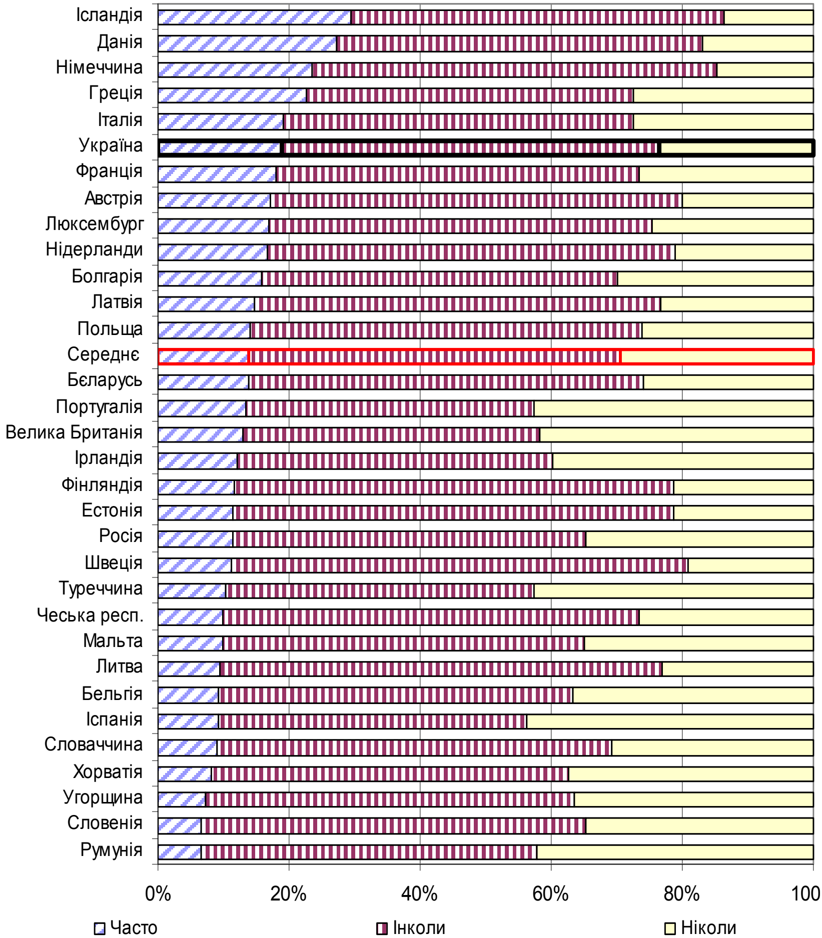


Рис. 3.7.4. Інтерес до політики. Відповіді респондентів на запитання: "Як часто обговорюють політичні проблеми із друзями?", 2008–2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

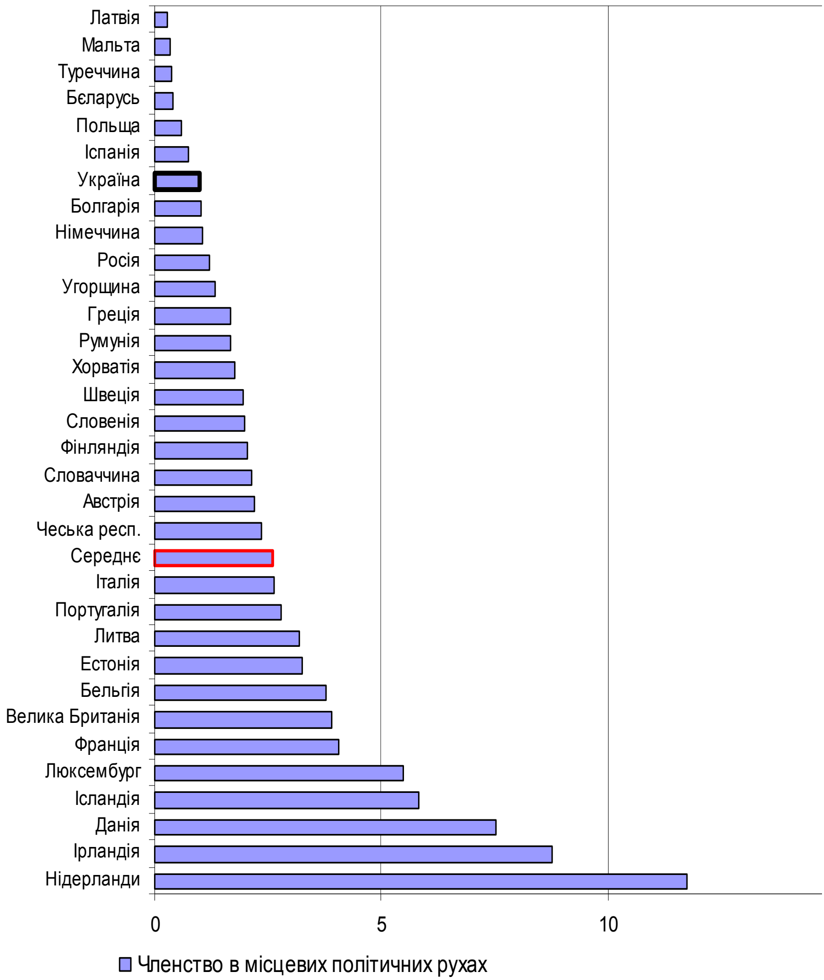


Рис. 3.7.5. Політична участь: статусна складова.
Члени місцевих політичних рухів, 2008–2010, у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Таблиця 3.7.2. **Динаміка політичної участі: статусна складова. Членство в політичних організаціях 1999–2001 – 2008–2010 рр., у відсотках**

	Члени політичних партій або груп, %		**Члени місцевих політичних рухів, %**	
Країна / хвилі EVS	**1999–2001**	**2008–2010**	**1999–2001**	**2008–2010**
Австрія	11.83	6.35	3.02	2.21
Білорусь	0.6	0.8	0.1	0.4
Бельгія	7.01	3.98	4.97	3.78
Болгарія	4.7	4.02	1.1	1.01
Хорватія	4.99	6.95	1.3	1.76
Чеська респ.	4.09	3.18	3.14	2.37
Данія	6.65	6.87	6.16	7.54
Естонія	1.69	3.57	1.79	3.24
Фінляндія	6.07	8.29	2.6	2.03
Франція	1.86	2.8	2.48	4.07
Німеччина	2.9	3.14	0.69	1.06
Велика Британія	2.6	1.99	3.5	3.92
Греція	7.88	5.2	4.29	1.67
Угорщина	1.7	0.53	1.2	1.32
Ісландія	19.01	24.38	2.48	5.82
Ірландія	4.35	6.39	5.73	8.78
Італія	4.05	3.62	2.35	2.63
Латвія	1.88	1.8	0.69	0.27
Литва	1.96	4.13	0.69	3.2
Люксембург	5.12	4.73	5.12	5.48
Мальта	6.19	1.73	2.79	0.33

Закінчення табл. 3.7.2.

	Члени політичних партій або груп, %		**Члени місцевих політичних рухів, %**	
Країна / хвилі EVS	**1999–2001**	**2008–2010**	**1999–2001**	**2008–2010**
Нідерланди	9.27	11.95	6.88	11.75
Польща	0.91	0.81	1.92	0.6
Португалія	1.6	3.26	1.5	2.8
Румунія	2.27	3.63	0.87	1.68
Росія	0.72	1.87	0.88	1.2
Словаччина	6.91	1.45	8.26	2.13
Словенія	2.98	3.9	9.24	1.98
Іспанія	2	2.14	2.17	0.74
Швеція	10.34	5.05	9.36	1.94
Туреччина	3.48	2.7	0.17	0.36
Україна	2.09	2.72	1.92	1
Разом	4.53	4.1	3	2.61

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

З іншого боку, рівень політичної активності в Україні є схожим з деякими країнами-членами ЄС (ЄС15) – Португалією, Грецією, Іспанією, Італією. Якщо, наприклад, за даними Європейського дослідження цінностей в Іспанії та Франції членами політичних партій у 2008 р. було 2,1 % і 2,8 % відповідно, то частка таких осіб в Україні становила 2,7 %.

Поведінкова складова політичної участі є суперечливою. У традиційних формах участі українці близькі до середньоєвропейських значень. Участь у санкціонованих (мирних) демон-

страціях брали 18,3 % у 1999–2001 рр. і 16,3 % – у 2008–2010 рр. (у середньому 23,3 і 18,2 %, тобто статистичне значуще зниження сталося як в Україні, так в Європі в цілому, див. рис. 3.7.6)[48]. Водночас значною мірою є відмінність порівняно з іншими суспільствами серед тих, хто ніколи не взяв би участь – 47,7 % (у середньому 37,7 %) у 1999–2001 і 57,3 % (у середньому 46,4 %) у 2008–2010 рр. (див. рис. 3.7.7).

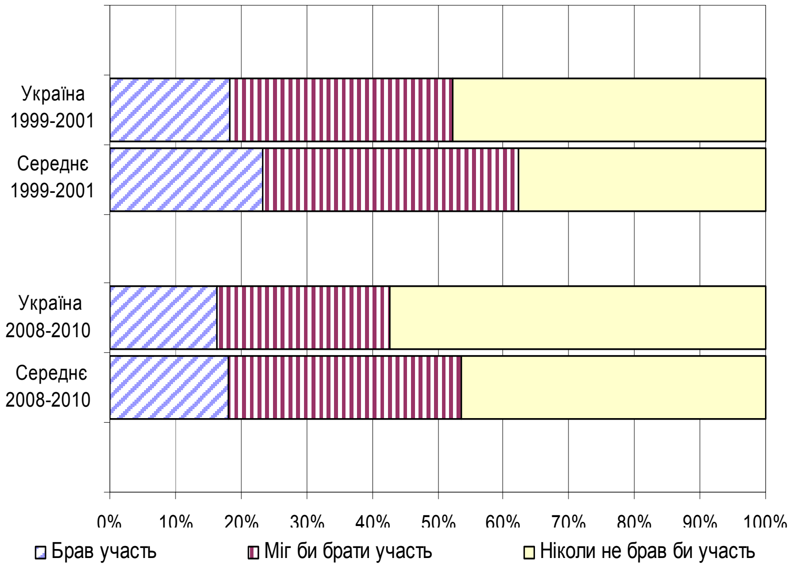


Рис. 3.7.6. Динаміка участі у санкціонованих / мирних демонстраціях, 2008–2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

[48] За межами вимірювання залишаються мотиви участі у демонстраціях, оскільки в деяких країнах існує практика організації альтернативних акцій, зокрема в підтримку дій влади. Тому і постає питання "спонсорованого державою громадянського суспільства", яке згадувалось вище [Див.: Wallace, 2012].

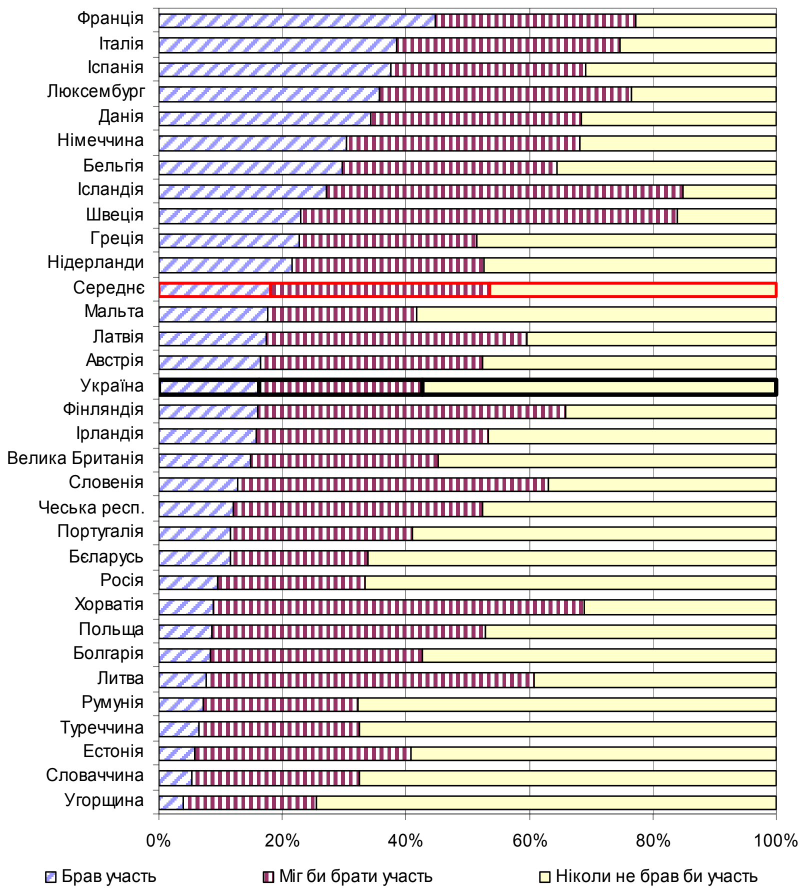


Рис. 3.7.7. Політична участь: поведінкова складова. Участь у санкціонованих / мирних демонстраціях, 2008–2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

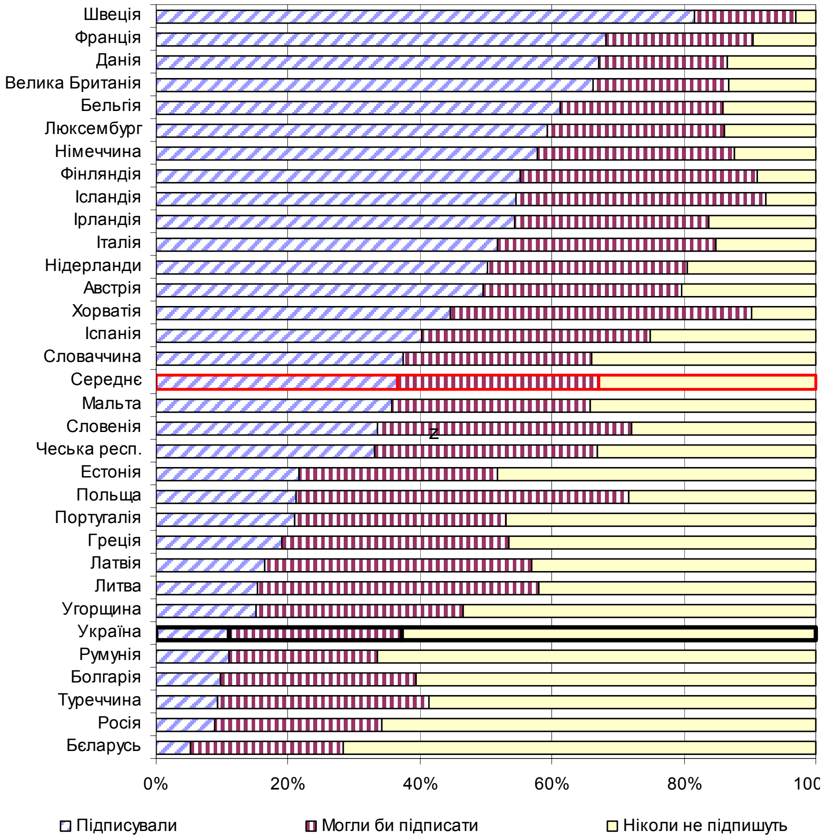


Рис. 3.7.8. Політична участь: поведінкова складова. Підписування політичних звернень, 2008–2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Значно нижчим є рівень активності в Україні в іншій конвенціональній формі участі – зверненнях. Підписували політичні звернення 13,9 % (у середньому 42,7 %) у 1999–2001 рр. і 10,9 % (у середньому 36,4 %) у 2008–2010 рр. (в обох хвилях Україна за цим показником у першій групі країн, див. рис. 3.7.8).

Водночас кількість тих, хто ніколи не підпише такі звернення (51,3 % у 1999 і 66,5 % у 2008 р.), є більшою лише в Росії, Румунії та Білорусі (рис. 3.7.8).

Схожа ситуація із неконвенціональними (неінституціоналізованими) формами політичної участі – бойкот певних продуктів, участь у несанкціонованих страйках і самовільному захопленні будівель або підприємств. Показники України, Росії та східноєвропейських країн за цими діями в декілька разів відрізняються від Західної Європи. Утім, на тлі своїх сусідів, а у випадку і з бойкотом товарів – також Іспанії, Греції і Португалії, Україна не виділяється (рис. 3.7.9). Мали досвід бойкотів 4,9 % (у середньому 9,2 %) у 1999–2001 і 4,4 % (у середньому 8,5 %) у 2008–2010 рр. (в обох хвилях Україна за цим показником у другій групі країн, зміни в межах статистичної похибки). Утім, на фоні своїх сусідів у 2008–2010 рр. – Польщі (3,6 %), Чеської Республіки (5 %), Латвії (4,2 %), Естонії (3,3 %), а також Португалії (4,6 %), Україна не виділяється, дещо випереджаючи Словаччину (2,3 %), Росію (2,3 %), Угорщину (2 %), Румунію (1,8 %), Литву (1,8 %) і Білорусь (1,4 %).

Проте аналогічно з попередніми формами участі Україна має суттєво більшу кількість тих, хто ніколи не взяв би участь у бойкоті, причому їхня кількість зросла суттєво – 71,8 % (у середньому 56,2 %) у 1999–2001 і 79,8 % (у середньому 59,2 %) у 2008–2010 рр. (рис. 3.7.10). В обох хвилях цей показник перевищує третій квартиль.

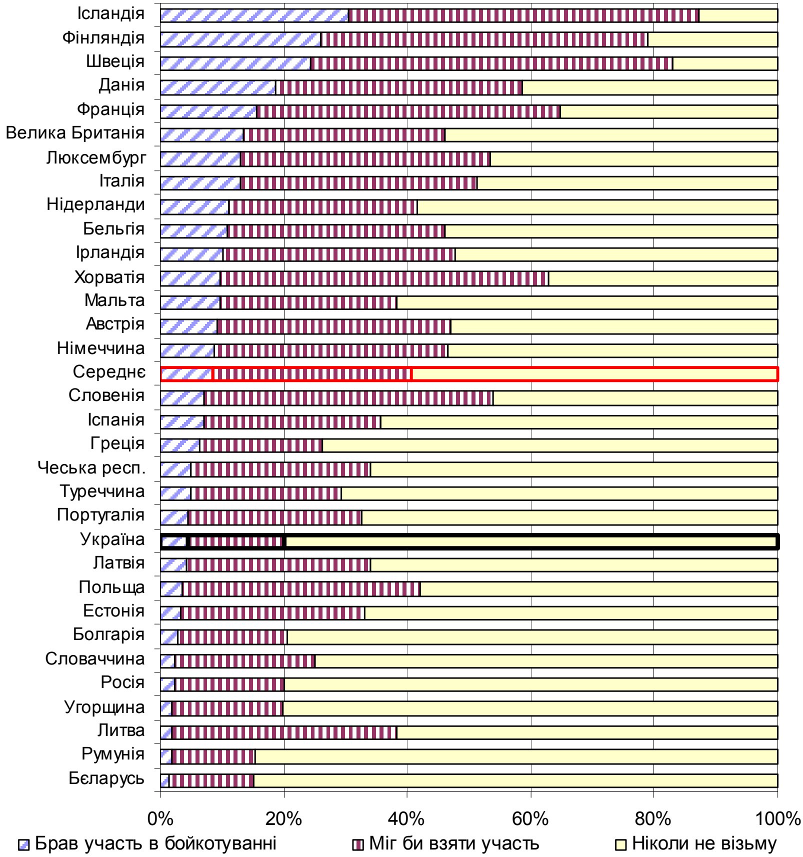


Рис. 3.7.9. Політична участь: поведінкова складова.
Участь у бойкотах, 2008–2010, у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

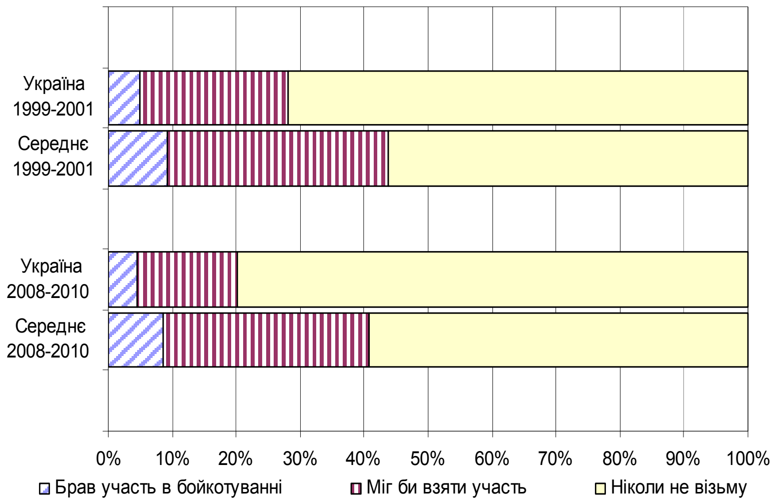


Рис. 3.7.10. Динаміка участі у бойкотах (статистично значуще зростання тих, хто ніколи не взяв би участь), 1999–2001 та 2008–2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

До останніх двох найрадикальніших різновидах політичної неконфенціональної участі природно долучалась найменша кількість людей у всіх європейських країнах. Тому статистичний аналіз цих проявів активності є проблематичним, адже дисперсія розподілу є вкрай малою. Тим не менш, в Україні в несанкціонованих страйках брали участь 2,47 % (у середньому 5,1 %) у 1999–2001 рр. і 1,98 % (у середньому 4,3 %) населення в 2008–2010 рр. (в обох хвилях Україна за цим показником у другій групі країн, кількість тих, хто ніколи не візьме участь (82,9 % у 1999 і 85,7 % у 2008), зросла на 2,7 % і в обох хвилях перевищує третій квартиль (рис. 3.7.11).

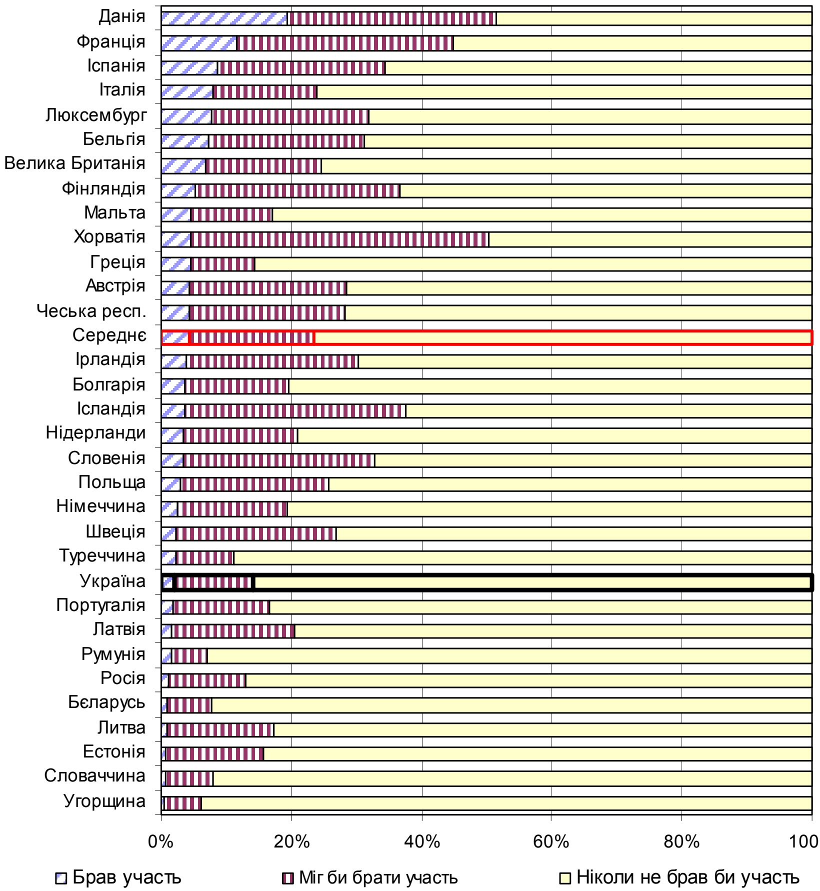


Рис. 3.7.11. Політична участь: поведінкова складова. Участь у несанкціонованих страйках, 2008–2010, у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Найменша кількість респондентів пов'язана з такою формою неконвенціональної політичної активності, як участь у самовільному захопленні будівель або підприємств. В Україні лише 0,74 % респондентів (у середньому 3 %) у 1999–2001 і 0,62 % (у середньому 1,9 %) мала такий досвід у 2008–2010 рр. (рис. 3.7.12). В обох хвилях частка є меншою за 1 %. Проте таких осіб серед більшості суспільств дуже мало і Україна за цим показником у другій групі країн. Водночас кількість тих, хто ніколи не візьме участь в обох хвилях, перевищує третій квартиль. Тобто знову ми бачимо значну частину пасивного населення порівняно з більшістю європейських суспільств.

Отже, у більшості форм політичної участі як конвенціональних, так і протестних (за винятком підписування політичних звернень) Україна посідає місце в другій групі країн із значеннями активності близьких до середньоєвропейських. Проте вона суттєво відрізняється за кількістю осіб, які ніколи б не взяли участь у політичних акціях. Відповідно Україну разом зі східноєвропейськими країнами та Росією можна віднести до групи суспільств з найбільшою інертною часткою населення. Суперечливою тенденцією є зниження в період 1999–2008 рр. у деяких формах участі в поведінковому аспекті при суттєвому зростанні інтересу до політики, тобто когнітовно-афективної складової. Останній індикатор є єдиним, за яким Україна належить до третьої групи країн, тобто тих, які мають значення, що значно перевищують середньоєвропейські.

Тенденції громадянської участі в Європі (1999–2010). Якщо політична активність в Україні є близькою до середніх європейських значень і за конвенціональними формами участі й інтересу до політики вона, навіть, трохи збільшилася, показники громадянської участі демонструють занепад. Аналіз даних Європейського дослідження цінностей не дозволяє погодитись з висновком про те, що протягом другої половини 1990-х–2000 рр. спостерігалося невелике зростання громадянської участі в Україні [Wallace, 2012].

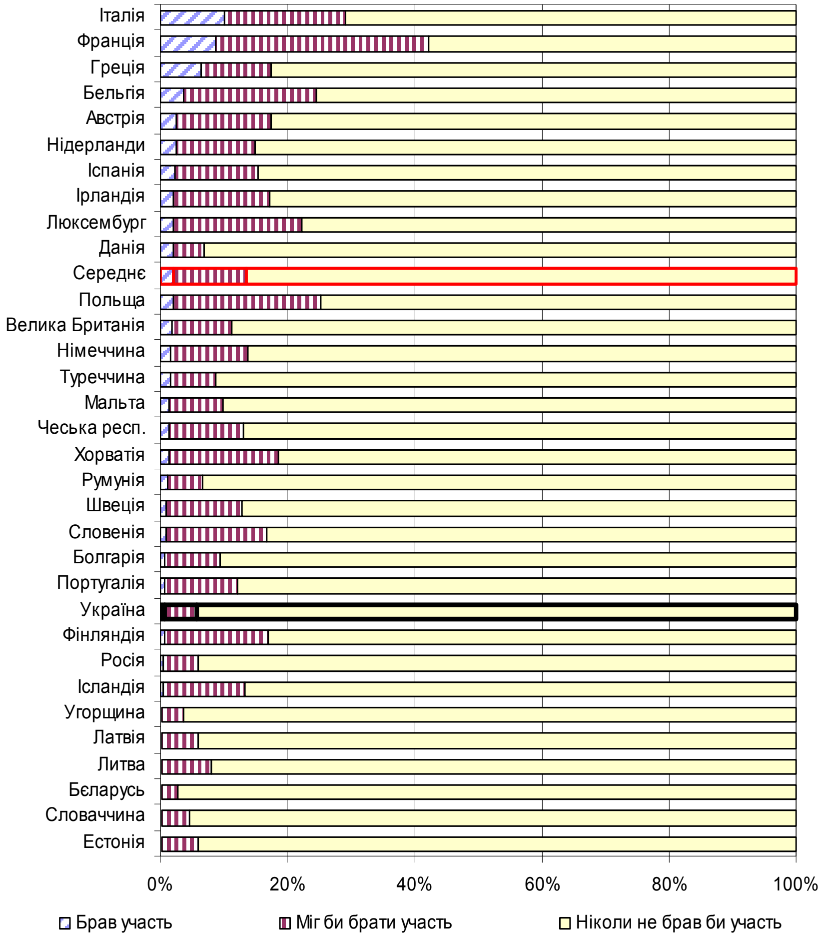


Рис. 3.7.12. Неконвенціональна політична участь. Участь в самовільному захопленні будівель або підприємств у 2008-2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

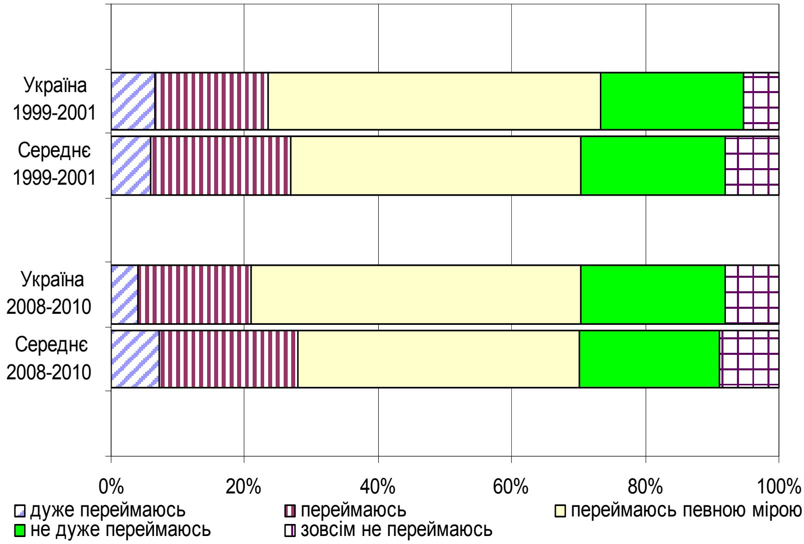


Рис. 3.7.13. Динаміка громадянської участі: якою мірою турбуються про умови життя мешканців своєї країни (статистично значуще зменшення в Україні), 1999–2008 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Когнітивно-афективна складова громадянської участі вимірюється через ступінь занепокоєння щодо умов життя людей у громаді, регіоні та країні як прояв громадянської активної позиції. Українці приблизно однаково турбуються про умови життя своїх сусідів, співвітчизників і мешканців регіону. Ставлення із 1999 до 2008 р. в Україні практично не змінилося. Лише значуще зменшилась частка тих, хто турбується про своїх співвітчизників (див. рис. 3.7.13).

Про сусідів турбуються і дуже турбуються 20,8 % у 1999 р. (23,5 % у 2008 р.), про мешканців регіону – 20,7 % (19,7 %), про жителів своєї країни – 23,5 % (21 %). Але зазначимо, що турбота про дві останні категорії осіб в Україні ближче до середньоєвропейських показників, а коли йдеться про осіб громади, в якій мешкає індивід, і які його безпосередньо оточу-

ють, то Україна має частку таких відповідей, яка менша за один квартиль і на майже 10–12 % нижча за середнє значення в Європі, де воно становило 30,6 % у 1999–2001 рр. і 35,2 % – у 2008–2010 рр. (рис. 3.7.14 і 3.7.15).

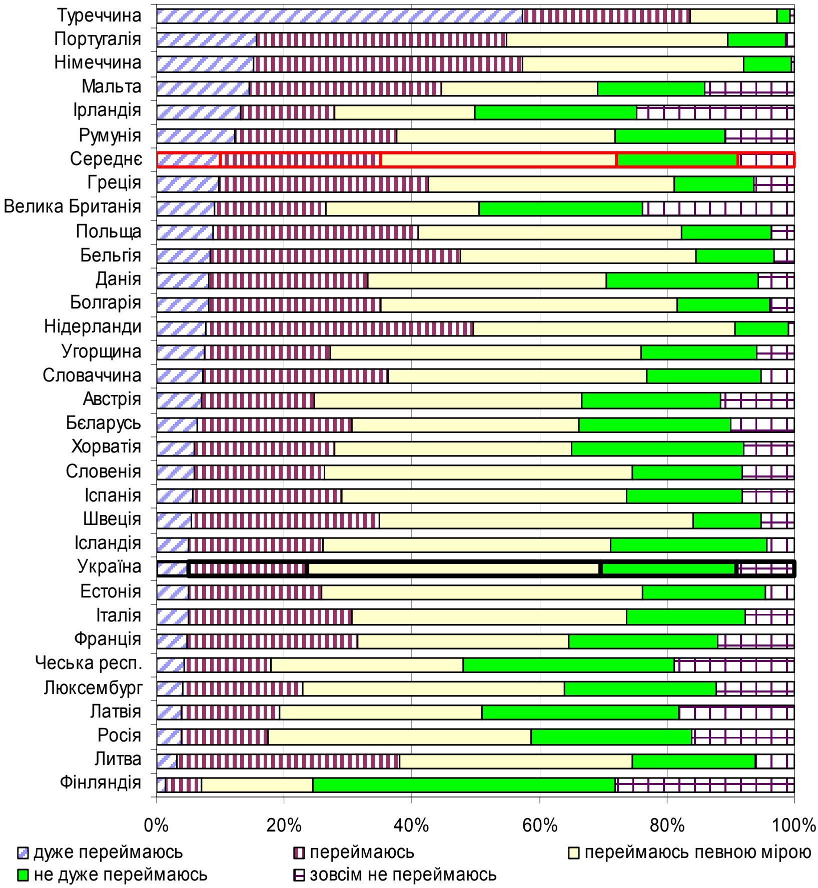


Рис. 3.7.14. Громадянська участь:
когнітивно-афективна складова.
Якою мірою турбуються про умови життя своїх сусідів, 2008–2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

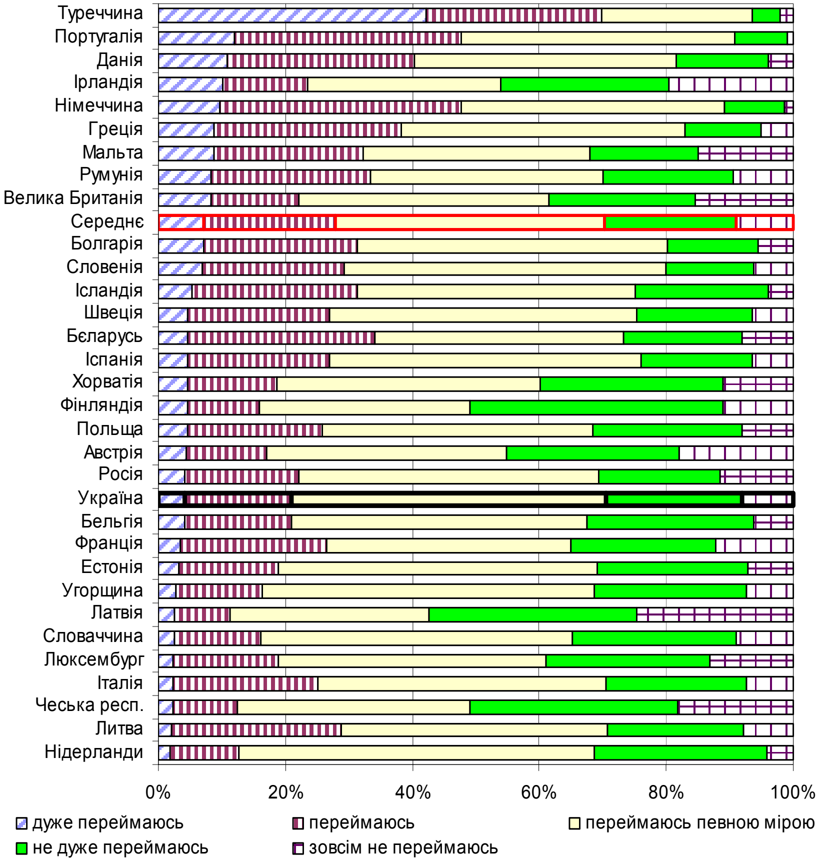


Рис. 3.7.15. Громадянська участь: когнітивно-афективна складова. Якою мірою турбуються про умови життя мешканців своєї країни, 2008–2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Причому, якщо йдеться про турботу щодо умов життя власної родини, то частка відповідей "турбуються і дуже турбуються" в Україні вже перевищує середньоєвропейське – 95,9 % у 1999–2001 (середнє 84,2 %) і 91,95 % – у 2008–2010 рр. (середнє 83,2 %). Таким чином, можна дійти висновку, що Україна належить до тих суспільств, в яких існує розрив між значущістю приватної сфери і життям громади – вагома перевага надається першій (рис. 3.7.16).

У Туреччині, яка очолює рейтинг турботи за всіма показниками, різниця в рівні турботи між власною родиною і сусідами становить лише 15,3 % у 2008–2010 рр. на користь родини, а в Україні – 68,4 %. У Польщі та Данії, що знаходяться поруч з Україною у рейтингу в категорії турботи про родину, така різниця є статистично значущою – 52,9 % і 55 % відповідно.

Статусна складова громадянської участі вимірюється через належність (членство) до громадських організацій. За цими показниками (п'ять видів організацій) в Україні за десятиліття суттєво зменшилася кількість людей, що є членами профспілкових асоціацій. Усі інші зміни залишаються в межах статистичної похибки. Проте самі показники, крім членства у профспілках (високий рівень якого, очевидно, пояснюється спадком радянських часів), є низькими порівняно із загальноєвропейськими тенденціями: 21 % були членами профспілок у 1999 р. і 12,5 % – у 2008, 4,5 % і 2, % – у релігійних організаціях, 0,6 % і 0,3 % – в організаціях із захисту прав людини, 0,6 % і 0,5 % – в екологічних організаціях або організаціях із збереження середевища або захисту прав тварин. Майже за всіма іншими видами організацій кількість осіб, що до них належать, в Україні в обох хвилях нижче одного квартиля (див. табл. 3.7.3).

Порівняно найменша кількість членів в Україні в дуже важливих для сучасного суспільства сферах громадянської активності – організаціях із захисту прав людини і екологічних організаціях. Західноєвропейські країни значно випереджають (як можна побачити з рис. 3.7.17, іноді в кілька разів) постсоціалістичні суспільства, хоча за даними міжнародних організацій ситуація із правами людини у перших набагато краща.

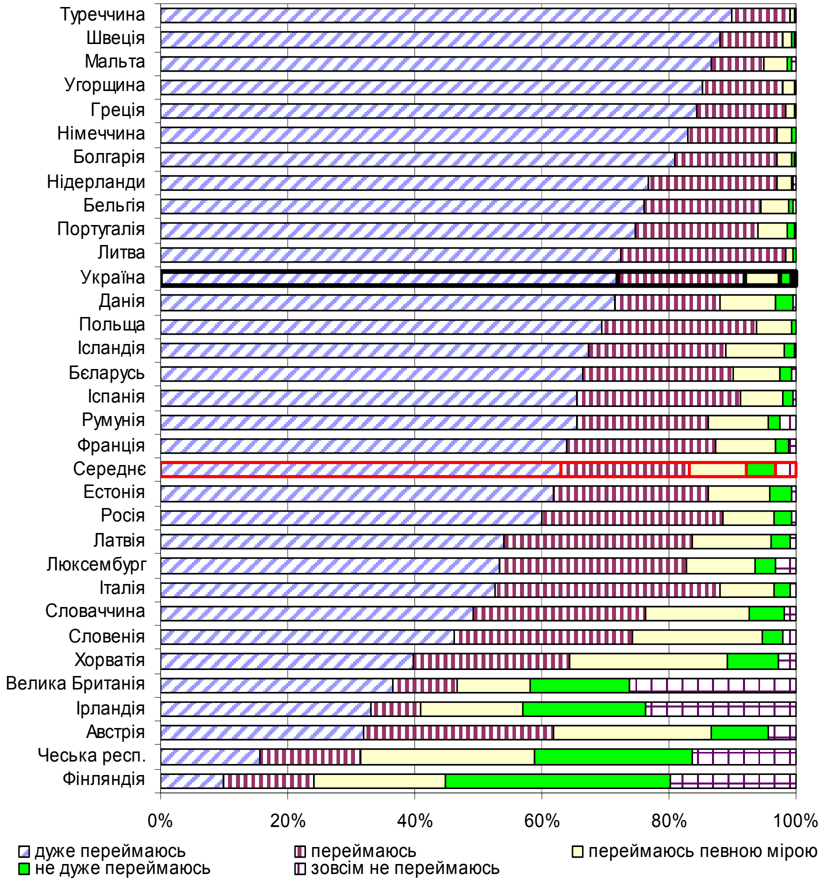


Рис. 3.7.16. Якою мірою турбуються про умови життя власної родини, 2008–2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

***Таблиця 3.7.3.* Динаміка громадянської участі: статусна складова. Членство в громадських організаціях. 1999–2001 – 2008–2010 рр., у відсотках**

Види організацій	**Членство в**									
	профспілках		**професійних асоціаціях**		**релігійних організаціях**		**організаціях із захисту прав людини**		**екологічних організаціях, із збереження середовища, захисту прав тварин**	
Країна / хвилі EVS	1999–2001	2008–2010	1999–2001	2008–010	1999–2001	2008–2010	1999–2001	2008–2010	1999–2001	2008–2010
Австрія	18.86	7.76	7.88	4.15	24.97	13.37	3.22	3.21	9.53	8.21
Білорусь	39	41.93	0.5	2.87	2.1	1.2	0.5	0.47	0.9	1.6
Бельгія	15.85	14.54	8.26	7.17	12.24	6.24	9.94	5.11	10.46	8.7
Болгарія	7.1	5.23	3.2	3.68	2.1	1.27	0.4	0.34	1.5	1.81
Хорватія	11.76	5.96	3.59	2.93	12.16	10.27	0.5	0.66	2.99	3.14
Чеська респ.	10.22	5.95	5.97	4.44	7.34	6.9	0.79	1.1	6.55	5.8
Данія	54.35	55.57	11.05	13.21	11.93	61.77	4.11	8.87	13.1	15.61
Естонія	4.68	6.01	3.58	6.28	7.06	8.32	0.1	0.59	1.69	5.21
Фінляндія	33.62	36.77	5.88	8.38	45.86	25.93	5.88	7.41	4.82	6.44
Франція	4.09	5.54	3.22	3.14	4.64	4.01	1.24	2.6	2.11	3.87
Німеччина	7.02	6.13	3.98	4.15	12.57	8.16	0.39	1.35	2.16	3.76
Велика Британія	7.3	6.41	1.6	7.51	4.8	13.16	2.6	3.28	1.5	6.68
Греція	8.32	3.4	14.19	4.53	6.74	1.8	4.99	0.87	11.03	2.4
Угорщина	7.1	3.7	3.9	1.72	12.7	5.95	0.4	0.07	1.9	1.39
Ісландія	59.71	48.64	19.01	13.61	71.07	64.23	7.54	15.22	4.65	7.05
Ірландія	10.08	–	7.81	–	19.07	–	2.96	–	3.16	–

Закінчення табл. 3.7.3

Види організацій	**Членство в**									
	профспілках		**професійних асоціаціях**		**релігійних організаціях**		**організаціях із захисту прав людини**		**екологічних організаціях, із збереження середовища, захисту прав тварин**	
Італія	6.15	5.13	7.1	4.81	10.25	10.27	2.85	2.9	3.8	2.9
Латвія	11.25	8.52	1.38	2.6	5.33	7.47	0.59	0.4	0.69	1.6
Литва	2.16	3.33	0.88	1.53	4.62	5.07	0.39	0.47	0.79	1.27
Люксембург	11.56	13.33	5.78	8.78	8.75	6.23	9.74	9.45	9.74	10.83
Мальта	9.18	1.73	2.99	1.2	14.87	10.4	0.3	0.2	2	0.53
Нідерланди	23.63	22.14	17.45	18.13	34.5	33.83	24.43	24.03	45.06	38.9
Польща	9.95	4.55	4.02	1.88	5.39	3.62	0.27	0.34	1.37	0.81
Португалія	2.4	3.32	2	2.28	6.3	5.47	1	1.56	0.9	2.08
Румунія	9.25	5.78	1.92	1.95	4.36	9	0.61	1.07	1.05	3.16
Росія	23.12	9.95	0.88	1.47	2.44	1.27	0.08	0.2	0.72	0.93
Словаччина	16.23	4.76	4.88	2.14	16.53	8.58	0.15	0.34	2.63	2.21
Словенія	16.9	13.44	6.66	7.21	6.66	9.48	0.8	1.91	3.28	5.36
Іспанія	3.5	4.28	2.58	1.54	5.83	4.42	2.42	1.47	2.5	1.34
Швеція	62.36	24.77	14.68	6.99	70.64	11.29	15.67	8.42	11.72	8.17
Туреччина	1.74	2.46	1.24	1.92	0.58	1.26	0.17	0.6	0.17	0.72
Україна	21	12.48	1.92	2.52	4.52	2.66	0.59	0.33	0.59	0.46
Разом	15.76	11.74	5.45	4.89	13.27	10.96	3.12	3.15	4.99	5.21

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

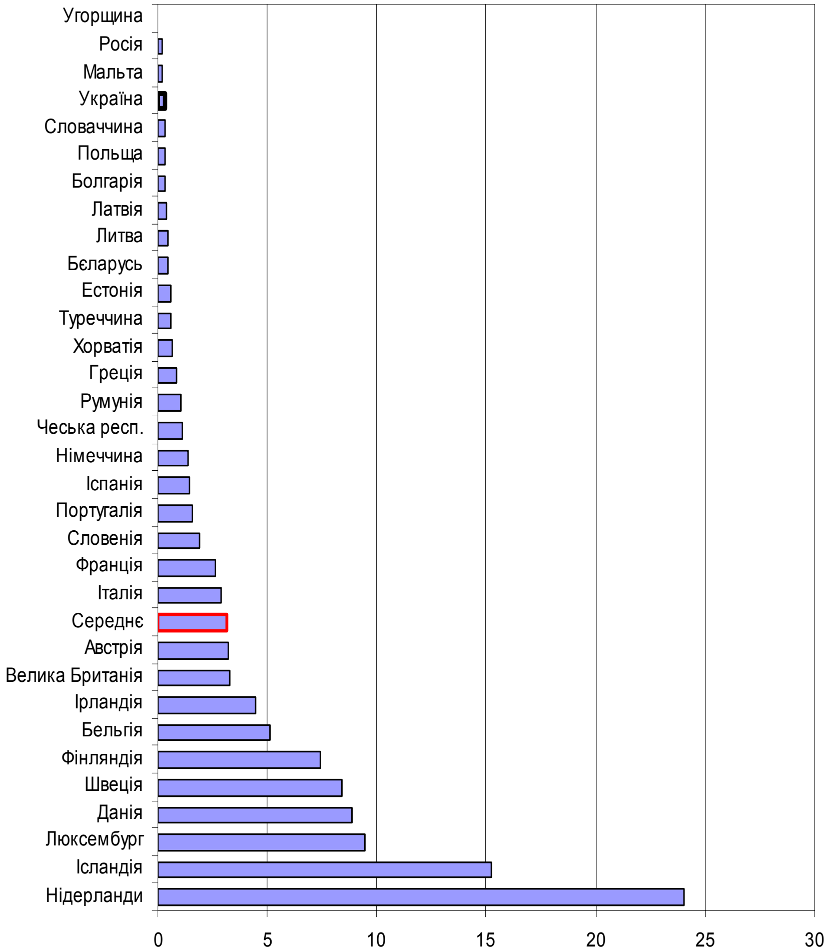


Рис. 3.7.17. Громадянська участь: статусна складова. Членство в організаціях із захисту прав людини, 2008–2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Зазначимо, що, хоча зміни в Україні з 1999 до 2008 р. залишаються статистично незначущими (у межах 2 % через дуже малу кількість таких категорій респондентів), вони є негативними і ранг країни за кількістю членів в екологічних, релігійних і правозахисних організаціях знизився порівняно із 1999 р. Також

дуже різким було падіння членства у профспілках, про що вже згадувалось. Утім, це є загальноєвропейський тренд, який був поширений протягом періоду, що аналізувався (див. рис. 3.7.18).

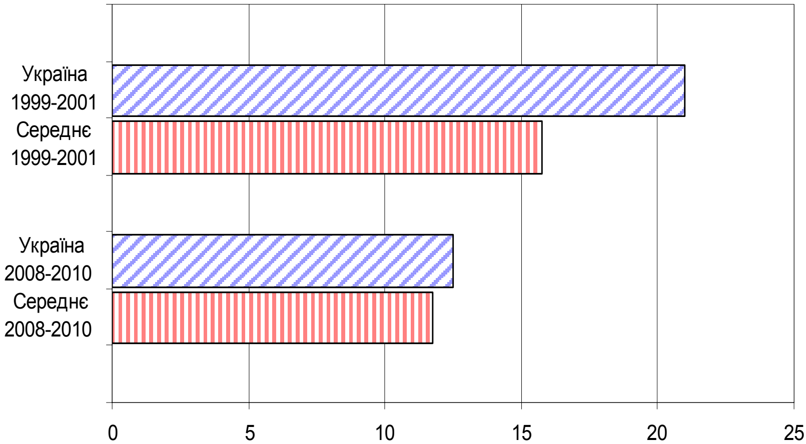


Рис. 3.7.18. Динаміка громадянської участі: статусна складова (статистично значуще зменшення). Членство у профспілках 1999–2001 – 2008–2010, у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Поведінкова складова громадянської участі вимірюється через наявність реальних дій – волонтерську неоплачувану роботу в громадських організаціях. Кількість осіб, що її здійснюють, як правило, є меншою за кількість тих, хто є членами цих організацій. Проте цей показник вказує на фактичну, а не лише за статусом, участь у громадському житті. Патерн рівня активності за цією складовою є схожим на попередній (див. табл. 3.7.4).

Лише за показником волонтерської роботи для профспілок Україна посідала місце в третій групі країн у 1999–2001 рр. У 2008 р. вона перемістилася вже до другої групи. Падіння кількості таких волонтерів було понад у два рази (в абсолютній кількості на межі статистичної похибки). Щодо безоплатної роботи в інших видах організацій, то в обох хвилях кількість волонтерів була меншою або на межі одного квартиля. Найбільший відрив від західних європейських суспільств спостерігався у сферах екологічної та правозахисної діяльності.

Таблиця 3.7.4. **Динаміка громадянської участі: поведінкова складова. Волонтерська робота в громадських організаціях, 1999–2001 – 2008–2010 рр., у відсотках**

Види організацій	**Волонтерська робота в**									
	профспілках		**професійних ассоціаціях**		**релігійних організаціях**		**організаціях із захисту прав людини**		**екологічних організаціях, із збереження середовища, захисту прав тварин**	
Країна / хвилі EVS	1999–2001	2008–2010	1999–2001	2008–2010	1999–2001	2008–2010	1999–2001	2008–2010	1999–2001	2008–2010
Австрія	1.77	1.67	1.58	1.2	7.23	7.6	0.79	1.27	2.23	2.93
Бєларусь	5.3	7.33	0.6	0.93	4.1	0.93	0.7	0	2.2	1
Бельгія	2.2	1.86	2.93	2.26	6.12	4.19	4.97	1.46	3.29	2
Болгарія	3.7	2.42	2.2	2.48	1.8	1.01	0.3	0.2	1.5	1.75
Хорватія	4.19	0.92	2.29	1.14	5.78	4.58	0.4	0.23	2.09	1.61
Чеська Респ.	2.67	3.28	2.41	2.41	3.04	4.2	0.37	0.92	3.04	4.02
Данія	3.81	–	3.81	–	3.32	–	1.17	–	2.25	–
Естонія	0.5	2.24	1.49	2.57	2.79	3.56	0.3	0.26	1.19	2.7
Фінляндія	4.14	4.59	2.02	2.38	7.13	7.85	3.28	2.38	2.12	1.59
Франція	1.42	1.6	1.49	1.27	3.47	2.94	0.62	1.13	0.87	1.2
Німеччина	0.39	1.16	0.54	1.06	4.08	3.62	0.15	0.34	0.88	1.21
Велика Британія	1.5	0.26	7.7	0.83	6.4	6.29	4.6	0.9	7.6	1.67
Греція	4.47	1.6	5.52	1.6	6.13	2.27	5.69	0.73	9.46	2.07
Угорщина	1.1	0.66	1.7	0.79	5.3	2.18	0.2	0	1.9	0.66
Ісландія	3.1	1.64	3	1.64	4.65	4.29	1.34	2.4	1.34	1.26
Ірландія	1.68	–	3.06	–	9.49	–	1.98	–	1.28	–

Закінчення табл. 3.7.4

Види організацій	Волонтерська робота в									
	профспілках		**професійних асоціаціях**		**релігійних організаціях**		**організаціях із захисту прав людини**		**екологічних організаціях, із збереження середовища, захисту прав тварин**	
Італія	2.2	–	3.2	–	6.7	–	1.9	–	1.75	–
Латвія	2.27	6.21	0.49	2.28	3.85	5.89	0.3	0.2	0.49	1.41
Литва	1.38	1.6	0.39	0.47	3.54	3.27	0.29	0.4	0.59	1.07
Люксембург	2.89	4.79	1.49	4.54	5.53	4.61	4.95	4.23	4.13	5.48
Мальта	2	0.6	1.7	0.4	13.07	8	1.6	0.33	1.9	0.47
Нідерланди	2.19	3.11	3.69	3.77	11.37	12.9	3.89	4.41	2.49	5.96
Польща	2.37	1.01	1.19	0.81	3.56	2.49	0.18	0.07	0.73	0.34
Португалія	0.3	2.37	0.9	1.98	3.7	4.02	0.8	1.85	0.6	2.24
Румунія	5.85	1.88	1.05	1.28	3.58	6.25	0.44	0.81	0.61	2.55
Росія	3.52	1.87	0.36	0.2	0.52	0.53	0.04	0.13	0.44	0.4
Словаччина	5.86	1.39	3.01	1.05	12.92	4.27	0.15	0.07	2.03	0.91
Словенія	3.28	3.35	2.68	3.95	4.47	5.44	0.4	1.19	2.88	4.25
Іспанія	1	0.67	0.92	0.4	3.67	3.48	1.33	1.07	1	0.54
Швеція	10.54	2.19	4.43	1.85	22.66	5.48	4.73	3.45	4.14	2.61
Туреччина	0.91	1.59	0.66	1.04	0.66	0.83	0.17	0.55	0.17	0.42
Україна	3.85	1.86	0.59	1.13	2.34	1.93	0.17	0.27	0.25	0.2
Разом	2.8	2.39	2.07	1.78	5.44	4.66	1.46	1.16	2.04	2.04

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Отже, за статусною і поведінковою складовою громадянської участі Україна, за винятком сфери профспілкових організацій, посідає місце в першій групі країн із найнижчим рівнем активності. Динаміка є негативною, адже у цій царині кількість залучених до громадянських організацій осіб за 10 років значно зменшилась, випереджаючи в цьому інші країни. На відміну від волонтерської роботи і членства в громадських організаціях за двома індикаторами когнітивно-афективної складової участі Україна перебуває у другій групі країн, яка віддзеркалює загальну тенденцію в Європі. Проте динаміка стурбованості умовами життя мешканців своєї країни є негативною і протилежною загальноєвропейській тенденції. При цьому за важливим індикатором ставлення респондентів до умов життя в громаді Україна помітно відстає від інших країн, перебуваючи у першій групі разом як із західноєвропейськими суспільствами (Люксембург, Фінляндія), так і східноєвропейськими (Чеська Республіка, Естонія, Латвія, Росія).

Водночас у цьому контексті гіпертрофованою є орієнтація українців на приватне життя – розрив між стурбованістю про умови життя сусідів і власної родини в Україні був одним із найбільших – 68,4 % (більше лише в Угорщині – 70,8 % і Росії 70,8 % при середньому 47,9 %). Таким чином, когнітивні й афективні установки у сфері громадянської участі є суперечливими і не відповідають реальним практикам.

Тенденції соціальної участі в Європі (1999–2010). Тип соціальної участі є надзвичайно важливим для характеристики суспільства і ефективності його інститутів, оскільки різні форми соціальної участі є проявами кооперативної поведінки, взаємодопомоги та солідарності. Разом із тим у літературі йому приділяють меншу увагу порівняно з політичною і громадянською участю, хоча зіставлення всіх трьох типів дозволяє зрозуміти національні особливості конфігурації участі.

Когнітивно-афективна складова соціальної участі вимірюється через готовність допомогти сусідам і представникам уразливих груп населення (за самооцінкою респондентів). На жаль, динаміку цієї складової відслідкувати неможливо, оскільки відповідні питання були лише у хвилі 1999–2001 рр. За готовністю допомогти своїм сусідам ("так, готові допомогти" і "безумовно так") Україна посідає місце в першій групі країн – 29 % (перший квартиль – 37 %, середнє – 50,2 %). Причому за кількістю тих, хто не воліє допомогти

("ні" і "безумовно ні") Україна займає друге місце в Європі – 37,7 % (третій квартиль – 15,7 %, середнє – 13,9 %) та їх майже на 9 % більше, ніж тих, хто воліє. Більше таких людей лише в Білорусі – 63,9 %, яка унікальна за цим показником – готових допомогти у понад шість разів менше, ніж тих, хто не готові (див. рис. 3.7.19).

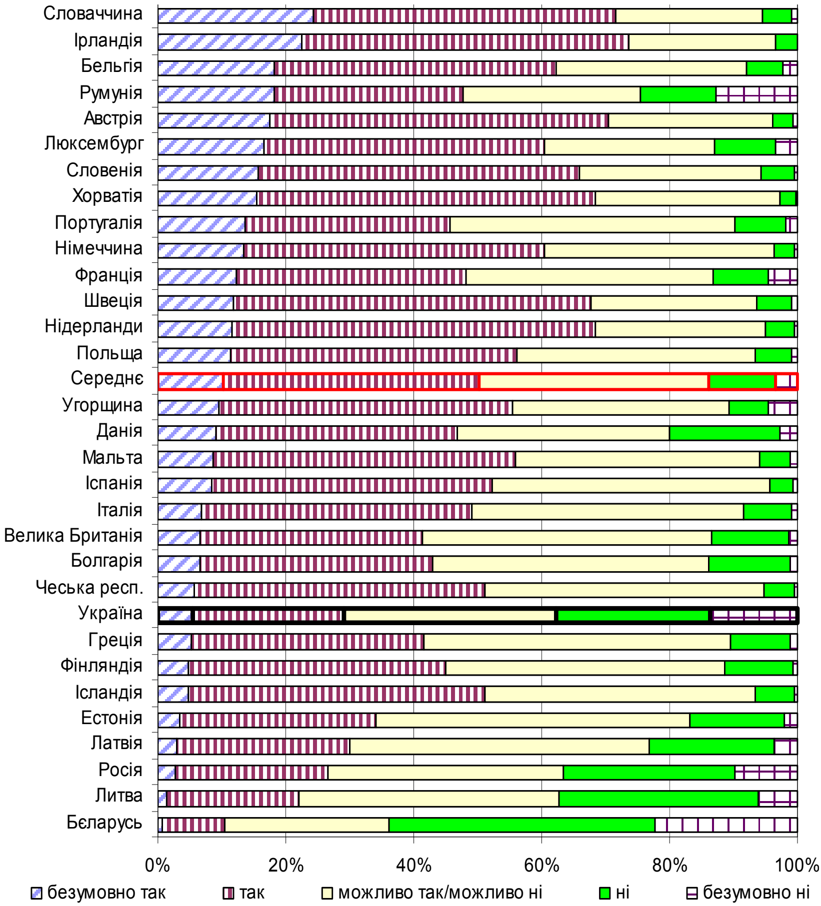


Рис. 3.7.19. Соціальна участь: когнітивно-афективна складова. "Готові допомогти сусідам", (1999–2001), у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Подібна ситуація щодо готовності допомогти представникам уразливих груп – людям похилого віку, хворим і людям з обмеженими можливостями (Україна в першій групі країн, із найнижчою часткою активного населення). Причому третина опитаних не воліє надавати допомогу. Гірша ситуація лише в Білорусі; подібна в Литві, Естонії та Росії (див. рис. 3.7.20). Проте кількість тих в Україні, хто готовий допомоги цього разу, перевищила тих, хто не воліє цього робити: людям похилого віку – 40,5 % і 30,7 % відповідно (52 % – перший квартиль, 60,6 % – середнє). Хворим і людям з обмеженими можливостями – 41,4 % і 33,7 % (53,6 % – перший квартиль, 63,5 % – середнє).

Статусна складова соціальної участі вимірюється через членство у добровільних організаціях двох видів: надання допомоги вразливим групам населення і проведення спільного дозвілля. В обох випадках Україна посідає найнижчі місця (разом із Туреччиною, Росією, Білоруссю та Польщею). Лише за єдиним показником членства в організаціях із питань допомоги людям похилого віку, з фізичними обмеженнями або знедоленим у хвилі 1999–2001 рр. Україна мала частку осіб, які належать до таких організацій, гранично вищу за перший квартиль. У всіх інших випадках Україна стабільно в низькій першій групі європейських країн. Зміни як в Європі в цілому, так і в Україні зокрема за 10 років не є статистично значущими (див. табл. 3.7.5). Проте відрив від західноєвропейських і частини східноєвропейських суспільств є дуже значним, в окремих випадках у 15–20 разів (рис. 3.7.21).

Нарешті, найбільш показовою є поведінкова складова соціальної участі, оскільки вона передбачає реальні дії, а не наміри і членство в організаціях, яке може бути пасивним. Ця складова вимірюється через три доволі різні форми активності: добровільну допомогу вразливим групам, волонтерську роботу з організації спільного дозвілля й товариські контакти, які, зазвичай, досліджуються як ключовий прояв соціальної участі [Newton, Montero, 2007; Newall, 2009].

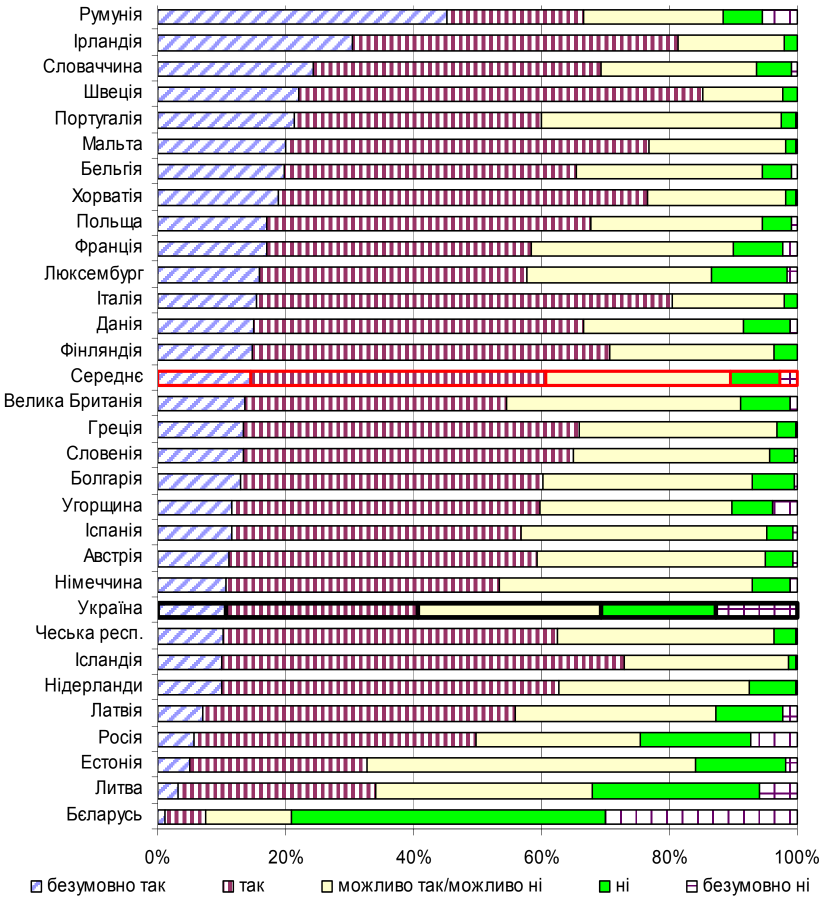


Рис. 3.7.20. Соціальна участь: когнітивно-афективна складова. "Готові допомогти людям похилого віку" (1999–2001), у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

***Таблиця 3.7.5.* Динаміка соціальної участі: статусна складова. Членство в добровільних організаціях. 1999–2001 – 2008–2010 роки, у відсотках**

Види організацій	допомоги людям похилого віку, з фізичними обмеженнями або знедоленим		освітніх, мистецьких або культурних		спортивних або активного відпочинку	
Країна / хвилі EVS	**1999–2001**	**2008–2010**	**1999–2001**	**2008–2010**	**1999–2001**	**2008–2010**
Австрія	7.49	7.27	13.21	8.62	21.94	13.23
Білорусь	1.3	2.2	2.4	4.4	1.8	3.67
Бельгія	11.3	8.63	18.93	15.8	23.59	33.2
Болгарія	1.5	1.61	4	4.88	4.4	3.95
Хорватія	1.79	3	7.78	8.62	14.06	13.17
Чеська респ.	6.5	6.3	11.11	10.48	22.33	19.81
Данія	6.55	12.01	16.62	22.95	33.04	40.69
Естонія	3.28	5.82	7.86	11.95	9.45	14.13
Фінляндія	9.63	6.97	14.64	10.58	25.05	17.64
Франція	5.51	7.48	8.11	9.61	16.84	19.43
Німеччина	3.78	4.58	6.93	5.16	21.91	18.73
Велика Британія	6.8	5.26	10.4	10.39	3	14.63
Греція	6.48	1.6	20.75	4.47	15.06	4.73
Угорщина	2.3	0.99	3.6	2.65	3.9	5.29
Ісландія	17.36	21.04	15.5	16.58	34.09	33.42
Ірландія	6.62	9.94	10.87	14.72	25.59	25.82
Італія	6.35	4.21	9.9	8.49	11.5	9.48
Латвія	1.48	2.4	3.65	7.73	6.61	7.99
Литва	0.98	1.87	2.95	4.07	3.34	7.4
Люксембург	12.72	11.76	16.43	16.8	26.26	34.14
Мальта	2.5	2.13	4.89	5.07	8.88	2.6
Нідерланди	21.54	25.08	45.16	35.88	50.95	47.02

Закінчення табл. 3.7.5

Види організацій	допомоги людям похилого віку, з фізичними обмеженнями або знедоленим		освітніх, мистецьких або культурних		спортивних або активного відпочинку	
Країна / хвилі EVS	**1999–2001**	**2008–2010**	**1999–2001**	**2008–2010**	**1999–2001**	**2008–2010**
Польща	3.11	1.14	2.1	1.14	2.83	1.88
Португалія	3.6	6.05	3.7	3.71	9.1	4.1
Румунія	1.75	3.9	2.62	3.9	2.09	3.02
Росія	1.56	1.2	1.2	3.07	3.52	2.53
Словаччина	6.69	3.53	6.99	3.51	17.66	5.94
Словенія	5.37	7.7	9.24	12.48	16.9	20.26
Іспанія	3.67	1.74	7.25	4.69	8.5	4.75
Швеція	21.08	8.51	26.7	12.89	36.16	21.23
Туреччина	0.25	1.56	1.08	2.64	0.66	1.38
Україна	1.84	1.26	3.35	1.73	1.84	1.53
Разом	5.9	5.57	9.74	8.76	15.06	13.79

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

За першою формою питаннями-індикаторами є здійснення волонтерської роботи для людей похилого віку, з фізичними обмеженнями або знедоленим. Друга форма вимірюється через наявність досвіду волонтерської роботи на освітніх, мистецьких або культурних заходах, спортивних заходах або активному відпочинку тощо.

В Україні рівень волонтерської роботи є дуже низьким як для допомоги тим, хто її потребує, так і для організації спільного дозвілля. Динаміка в Україні та Європі загалом не є суттєвою. За всіма показниками в обох хвилях частка людей в Україні, що надають волонтерську допомогу, значно нижча за перший квартиль. У цьому Україна подібна до Туреччини, Росії та Румунії, хоча відмінності з іншими країнами Східної Європи й Середземномор'я не є суттєвими (див. табл. 3.7.6 і рис. 3.7.21).

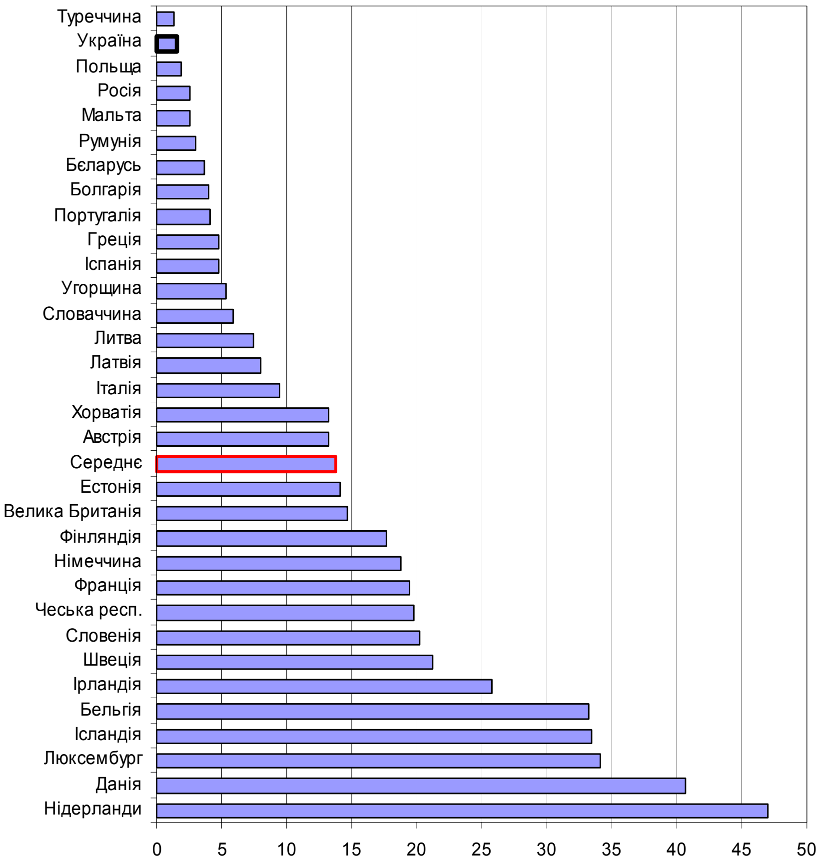


Рис. 3.7.21. Соціальна участь: статусна складова. Членство у добровільних спортивних організаціях або організаціях з активного відпочинку, 2008–2010 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Нідерланди, Швеція, Ісландія, Люксембург і Бельгія є лідерами за кількістю тих, хто здійснює допомогу вразливим групам. До волонтерської роботи з організації спільного дозвілля

залучено помітно більше осіб у західноєвропейських суспільствах і в таких країнах Східної Європи, як Словенія, Чехія та Естонія (див. рис. 3.7.21).

Рівень товариських контактів у всій Європі є значно вищим за рівень добровільної допомоги. Також за цим показником простежуються дещо інші тенденції.

Таблиця 3.7.6. **Динаміка соціальної участі: поведінкова складова. Волонтерська неоплачувана робота. 1999–2001 – 2008–2010 роки, у відсотках**

Види організацій	для людей похилого віку, з фізичними обмеженнями або знедоленим		на освітніх, мистецьких або культурних		на спортивних заходах або активному відпочинку	
Країна / хвилі EVS	**1999–2001**	**2008–2010**	**1999–2001**	**2008–2010**	**1999–2001**	**2008–2010**
Австрія	3.09	5.4	6.57	5.6	8.28	6.46
Білорусь	2.5	1.27	2	1.33	1.2	1.87
Бельгія	5.96	5.53	9.36	6.99	7.95	11.12
Болгарія	1.7	1.28	2.8	3.7	3.6	2.75
Хорватія	1	1.15	4.09	3.58	6.98	3.19
Чеська респ.	3.62	3.69	6.18	5.95	9.91	10.97
Данія	4.01	–	5.38	–	14.17	–
Естонія	2.59	3.43	5.77	7.12	3.68	6.26
Фінляндія	6.74	6.35	4.91	4.5	12.52	11.55
Франція	4.15	4.94	5.08	5.14	9.1	7.41
Німеччина	1.77	2.32	2.75	3.04	5.55	7.92
Велика Британія	13.7	2.7	3.2	3.21	3.8	3.6
Греція	7.62	1.73	13.84	2.6	8.93	2.67
Угорщина	2.5	0.66	3.2	2.64	2.6	2.91
Ісландія	8.68	5.93	5.89	4.42	11.36	10.23
Ірландія	4.35	–	4.84	–	12.65	–
Італія	5.05	–	6.05	–	6.25	–

Закінчення табл. 3.7.6

Види організацій	**для людей похилого віку, з фізичними обмеженнями або знедоленим**		**на освітніх, мистецьких або культурних**		**на спортивних заходах або активному відпочинку**	
Країна / хвилі EVS	**1999–2001**	**2008–2010**	**1999–2001**	**2008–2010**	**1999–2001**	**2008–2010**
Латвія	1.78	2.07	4.44	6.28	6.22	6.68
Литва	0.88	1.27	2.55	2	2.65	2.67
Люксембург	6.52	7.53	8.59	11.15	9.33	20.52
Мальта	4.99	1.87	3.79	2.73	5.49	1.6
Нідерланди	9.17	13.21	16.95	12.71	16.15	14.2
Польща	2.28	0.81	1.74	0.47	2.19	1.28
Португалія	1.5	2.83	2.7	3.03	5	3.03
Румунія	0.96	2.62	1.75	2.42	1.22	2.08
Росія	0.52	0.4	0.4	0.93	1.16	0.67
Словаччина	6.16	1.89	5.56	1.74	13.45	2.87
Словенія	4.87	5.88	6.66	7.6	8.45	10.21
Іспанія	2.58	1.41	3	2.21	3.5	1.67
Швеція	9.26	5.64	11.63	6.23	17.04	11.12
Туреччина	0.33	1.25	1.16	1.94	0.58	1.04
Україна	**0.59**	**0.73**	**1.84**	**0.66**	**0.67**	**0.86**
Разом	**3.94**	**3.55**	**5.05**	**4.61**	**6.77**	**6.48**

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Такого значного відриву між Україною та іншими суспільствами як за попередньою формою активності не спостерігається. Українці загалом добре підтримують товариські контакти із друзями та колегами по роботі. 41 % проводять час із друзями щотижня. Проте це все одно нижче першого квартиля 42,9 % (середнє по Європі – 53,9 %). Навіть за цим показником Україна поступається більшості країн і разом із Латвією, Литвою, Угорщиною, Польщею, Румунією і Росію знаходиться внизу рейтингу.

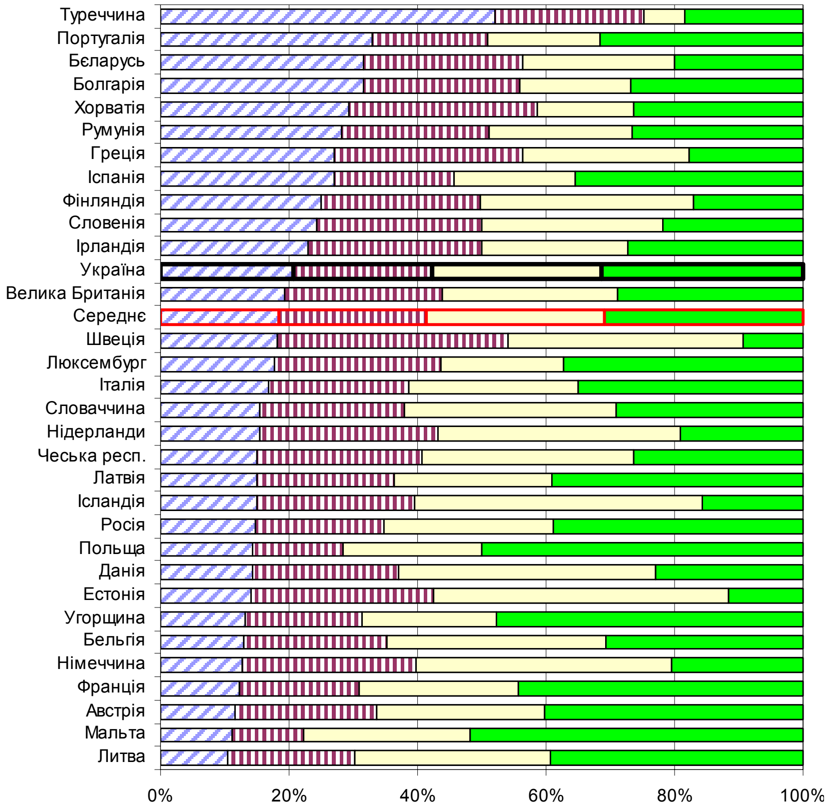


Рис. 3.7.22. Соціальна участь:
поведінкова складова, соціальні контакти.
"Як часто проводить час по-товариські з колегами
по роботі", 1999–2001 рр., у відсотках

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Лише якщо об'єднати цю частку із часткою тих, хто зустрічається раз чи два на місяць, дозволяє віднести Україну (70,1 %) до другої групи країн (перший квартиль – 65,9 %). В Україні

5,2 % тих, хто ніколи не проводить час із друзями. Це менше, ніж у Польщі (11 %), Угорщині (10,3 %) і Росії (9,8 %), але все одно вище за третій квартиль (5 %), що в цьому випадку свідчить про нетиповість для європейських суспільств ситуацій, коли відсутні регулярні контакти із друзями.

Найкраща з усіх показників в Україні була ситуація із товариськими контактами з колегами по роботі (див. рис. 3.7.22). Кількість тих, хто зустрічається неформально щотижня або кілька разів на місяць, більша за середньоєвропейське значення (42,3 %, перший квартиль – 35,1 %, середнє – 41,4 %).

Разом із тим, якщо йдеться про таку важливу форму контактів, як спілкування із членами спортивних, культурних або громадських організацій, то Україна знову опиняється внизу рейтингу. Кількість тих, хто ніколи не зустрічається, – 73,2 % (середнє – 52,5 %, третій квартиль – 69,2 % (див. рис. 3.7.23). Цей факт опосередковано свідчить про недостатній рівень взаємодії на рівні громади і низьке залучення до добровільних організацій різних видів, про що зазначалось під час аналізу статусної складової соціальної участі. Таким чином, за всіма складовими соціального типу участі Україна має стабільно низькі показники в Європі. Причому, існуючі соціальні контакти (спілкування із друзями і колегами по роботі) не втілюються ані у взаємну допомогу, ані в організацію спільного дозвілля.

Отже, компаративний аналіз трьох основних типів участі дозволив виявити відмінності тенденцій і конфігурацій участі в Україні порівняно з іншими європейськими суспільствами. Було підтверджено результат попередніх досліджень, які вказували на загальний низькій рівень участі в Україні та інших постсоціалістичних країн на відміну від Західної Європи. Проте запропонована диференціація структурних елементів участі як багатомірного феномена дозволила виявити існуючу асиметричність конфігурації різних типів і складових участі в Україні. Така асиметричність пояснює особливості та проблеми соціального включення в українському суспільстві.

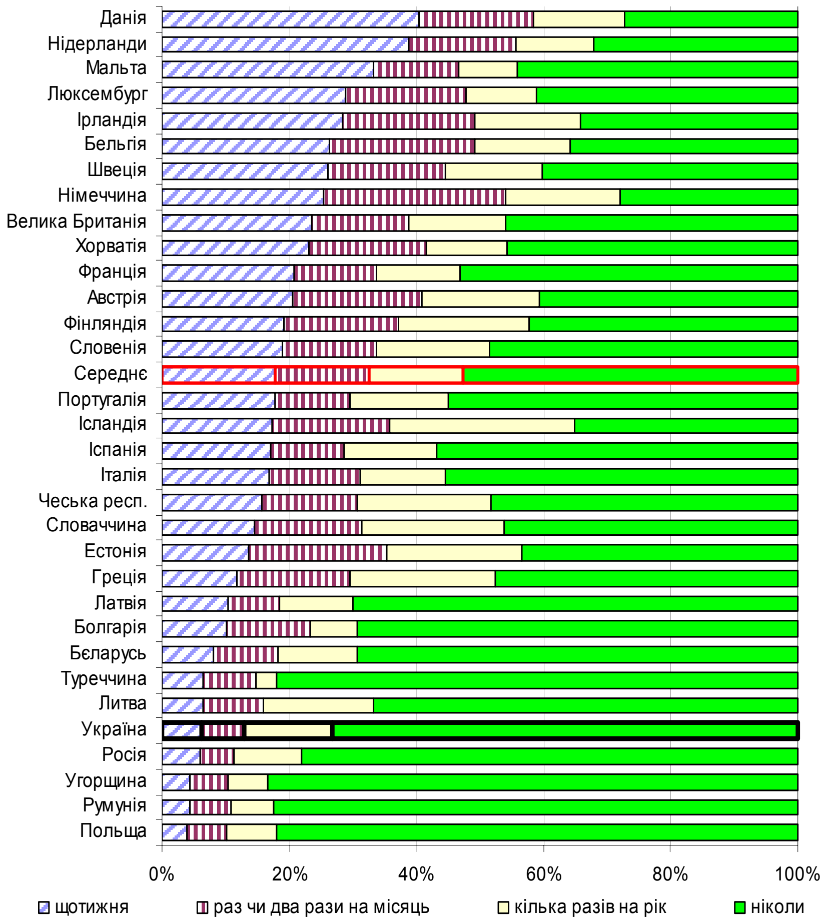


**Рис. 3.7.23. Соціальна участь:
поведінкова складова, соціальні контакти.
"Як часто проводить час по-товариські із членами спортивних, культурних або громадських організацій", 1999–2001 рр., у відсотках**

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Найбільш високий рівень участі українців спостерігався в політичній сфері. За когнітивно-афективною складовою політичної участі Україна посідає місце у верхній частині рейтингу країн континенту. Причому інтерес до політики із 1999 до 2008 р. значно підвищився. За статусною складовою (належність до політичних організацій) і конвенціональними (інституціоналізованими) формами поведінки Україна також має достатньо високі показники, що є близькими до середньоєвропейських. Тобто політична активність в Україні за більшістю показників політичної участі не відрізнялась суттєво від тих розвинених європейських суспільств, які мають стабільні демократичні системи.

Водночас порівняно із загальноєвропейською тенденцією існує суттєво більша частка осіб, які заперечують будь-яке своє залучення до політичних дій, особливо – неконвенціональних протестних форм. За рівнем участі в останніх Україна значно відрізняється від більшості європейських суспільств, що свідчить, по-перше, про домінування "олігархічно контрольованої" політичної активності [Inglehart, Catterberg, 2002]; по-друге, про слабкий зв'язок політичної участі з піднесенням емансипаційних цінностей [Inglehart, Welzel, 2005].

Отже, очевидно, що в Україні зростання інтересу до політики не було пов'язане із формуванням альтернативних олігархічних неконвенціональних форм політичної участі, які є "викликом елітам" та відображають фундаментальні ціннісні зміни в суспільстві. За таких умов висока політична активність і зацікавленість населення не привела до створення стабільної системи консолідованої демократії у країні.

Не можна не погодитись з тим, що ефективне існування розвинених демократій напряму залежить від високого рівня політичної активності [van der Meer, 2009], а низькій рівень політичної участі є одним із проявів "кризи представницької демократії" [Klingemann, 1995]. Адекватна відповідь на цю кризу полягає у збільшенні політичної участі та створенні нових можливостей для неї [Zittel, 2007].

Разом із тим, підкреслимо, що підвищення лише політичної участі населення не є універсальним рецептом для розвитку демократичних інститутів. Як слушно зауважує П. Норріс, "можливості для участі.. є необхідною, але далеко не достатньою умовою для демократії… Участь сама по собі не гарантує функціонування представницької демократії" [Norris, 2002: p. xii, 5]. Зокрема, досвід України продемонстрував суперечливі тенденції різних форм участі громадян. В Україні зростання рівня участі у 2000-х роках парадоксально поєднується зі зниженням довіри, що не відповідає наявним теоріям [Wallace, 2012].

Інша розбіжність, що була виявлена, полягає в тому, що рівень громадянської участі в цей період був суттєво меншим порівняно із політичною і значно нижчим за середньоєвропейські показники на тлі в цілому протилежної тенденції в більшості країн Європи, де громадянська активність, зазвичай, перевищує політичну. В Україні все було навпаки. Таким чином, в українському суспільстві з кінця 1990-х до кінця 2000-х років політична активність, яка переважно контролюється олігархічними елітами, була гіпертрофованою на тлі низької громадянської участі, що містить потенціал "виклику елітам", але не відігравала важливої ролі в соціальній самоорганізації. Це підтверджує недостатню розвиненість громадянського суспільства в Україні. Лише за показниками членства і волонтерської роботи у профспілках Україна мала значення вище за середньоєвропейське. Разом із тим ці показники значно скоротились за десятиліття. Так само зменшилась кількість тих, хто турбується щодо умов життя мешканців своєї країни. Можна дійти висновку, що рівень громадянської участі віддзеркалює процес становлення постматеріалістичних і емансипаційних цінностей, який в Україні відбувається дуже повільно.

Дуже низька активність українців спостерігалась у важливих сферах захисту прав людини і природоохоронної діяльності. Адже види громадських організацій, їхня незалежність від інститутів держави, здатність контролювати й ефективно впливати на діяльність цих інститутів і процес прийняття суспільно важливих рішень, є вирішальними характеристиками для забез-

печення ефективного соціального включення. Як показали К. Уоллес, Ф. Піхлер і К. Хепфер, існують такі форми громадянської участі, які контролює держава та які можуть зростати при авторитарних режимах і у країнах неконсолідованої демократії [Wallace, 2012]. Оскільки зростання рівня громадянської участі віддзеркалює процес становлення постматеріалістичних і емансипаційних цінностей [Inglehart, 2010], тому піднесення громадських організацій, які контролюються державою, суперечить зазначеному зв'язку і може свідчити про псевдоморфоз, який є загрозою для модернізації суспільства [Savelyev, 2013: Vol. 5].

Аналіз продемонстрував, що найнижчим в європейському контексті в Україні був рівень соціальної участі. За жодним із показників Україна не входить до третьої групи країн і лише за одним (товариські контакти з колегами по роботі) значення перевищує середньоєвропейське. Україна має в Європі одну із найбільших часток осіб, які не готові допомогти сусідам, людям похилого віку, особам з обмеженими можливостями або знедоленим. За рівнем волонтерської допомоги таким уразливим групам Україна відстає в кілька разів від більшості західноєвропейських, а також деяких східноєвропейських і південно-європейських суспільств. Таким чином, рівень солідарності та взаємодопомоги в Україні можна визначити як критично низький.

У цілому за більшістю індикаторів рівень участі в Європі, зокрема, в Україні, залишився практично незмінним з кінця 1990-х до кінця 2000-х років. Статистично значуще знизилися лише деякі показники політичної участі й належності до профспілкових організацій. Незважаючи на суттєві відмінності пострадянських країн (включно з Україною), які мають більш закриті політичні структури, вони демонструють, тим не менш, однаковий рівень політичної, громадянської й соціальної участі за деякими показниками зі своїми сусідами зі Східної Європи та країнами Південної Європи (а за окремими індикаторами – також Західної Європи), які є членами ЄС. Отже, суттєвого відриву України від інших східноєвропейських країн, що є членами ЄС і набагато успішніші на шляху модернізації, немає. Це дозволяє з помір-

ним оптимізмом оцінювати перспективи модернізації українського суспільства, ураховуючи місце України за показниками участі в загальноєвропейському контексті.

Оскільки дослідження продемонструвало низьку громадянську й соціальну участь в Україні порівняно з більшістю європейських країн, можна дійти висновку про недостатній для сучасного суспільства рівень солідарності, довіри і самоврядування в Україні. Без його підвищення неможлива розбудова конкурентоспроможної економіки та прискорення економічного зростання.

Таким чином, на шляху модернізації українського суспільства необхідне сприяння розвитку громадських організацій, самоуправління на рівні громади, популяризація волонтерської діяльності та взаємодопомоги. Проте зміна ставлення й підвищення активності населення неможливі без формування відповідних ціннісних орієнтацій. У цьому полягає суперечливість тенденцій політичної, громадянської та соціальної участі в Україні в 1999–2008 рр. Тому можна припустити, що зростання інтересу до політики і підвищення політичної активності населення без відповідних зрушень у сфері громадянської та соціальної участі не приведе до посилення демократичних інститутів і створення стабільної системи консолідованої демократії у країні.

Критики можуть зауважити, що ситуація в Україні кардинально змінилась із початком масових протестів у кінці 2013 р., і рівень громадянської та неконвенціональної політичної активності значно зріс. Утім, попередні багаторічні тенденції та вкорінені практики не зникають раптово й назавжди. Очевидні прояви активності не обов'язково можуть відображати такі зміни в конфігурації участі, які сприятимуть саме модернізації українського суспільства. Наслідки цієї безпрецедентної активності виявилися драматичними і непередбачуваними. Складно на цей момент говорити про підвищення демократичності та ефективності державних інститутів. У наступному підрозділі ми розглянемо можливі пояснення цього, виявивши чинники й ціннісні передумови соціального включення і активної громадянської позиції в Україні.

3.8. Фактори соціального включення і взаємозв'язок типів участі в європейських суспільствах: Україна між двома світами [49]

В цьому підрозділі аналіз вийде за межі дескриптивної статистики і ми визначимо – порівняно з іншими європейськими суспільствами – особливості системи факторів соціального включення через основні типи участі, яка існує в Україні. Це важливо для більш глибокого розуміння природи драматичних подій в українському суспільстві й оцінки перспектив його модернізації. Крім того, основною проблемою сучасних компаративних досліджень участі та громадянської активності є пошук чинників, які б пояснювали відмінності в тенденціях і формах участі серед різних соціальних груп та між різними суспільствами [Newton, Montero, 2007; Smith, 2009; Dalton, 2010; Welzel, Deutsch, 2012]. Іншим важливим завданням є виявлення взаємозв'язку між різними типами і формами участі [van Deth, 1997; Newton, 2005; Newton, Montero, 2007]. Необхідно з'ясувати, наскільки гармонійним є зв'язок між різними типами участі в Україні і як він характеризує стан соціального включення.

Порівняльні міжнародні дослідження тривалий час фокусувались лише на політичний активності, засвідчуючи різні унікальні некумулятивні патерни політичної участі в різних країнах [Verba, 1978]. Зокрема, було продемонстровано, що люди зазвичай спеціалізуються в одній конкретній формі політичної участі

[49] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: *Савельєв Ю. Б.* Ціннісні передумови формування активної громадянської позиції як прояву соціального включення в процесі модернізації / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2014. – № 1(48). – С. 66–77; *Савельев Ю. Б.* Факторы и взаимосвязь политического, гражданского и социального участия в европейских обществах / Ю. Б. Савельев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2014. – № 3. – С. 56–72; *Савельєв Ю. Б.* Соціальне включення як вимір соціальної якості і суперечності практик участі населення України в кінці 1990-х – 2000-х роках / Ю. Б. Савельєв // Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія. – 2015. – Вип. 6. – С. 5–15.

залежно від своїх преференцій [Verba, 1978]. Європейське соціальне дослідження (ESS) підтверджує некумулятивний характер участі (як політичного, так і громадянського типу) на індивідуальному рівні [Newton, Montero, 2007]. Доведеним фактом є те, що на рівні суспільства як одиниці аналізу, європейські країни "з високим рівнем участі за одним показником, швидше за все, мають схожий рівень за більшістю інших показників" [Newton, Montero, 2007, p. 227]. Також, на індивідуальному рівні в країнах консолідованої демократії було виявлено "пряму і позитивну" залежність між соціальною участю та активністю в політичному житті [van Deth, 1997]. Крім того, результати Європейського соціального дослідження (ESS) переконливо свідчать, що існують різні групи країн із подібністю в характері та патернах участі [Newton, Montero, 2007].

Новітні порівняльні дослідження участі соціальних акторів, що були проведені Р. Далтоном, С. Велдоном, К. Вельцелем, використовують такий ефективний метод аналізу даних, як багаторівневе моделювання, який дозволяє виявити ефекти змінних, що включені до теоретичної моделі, одночасно на індивідуальному рівні та в масштабах суспільства [Dalton, 2010; Welzel, Deutsch, 2012]. Таким чином, дослідники отримують можливість установити як "екологічний" вплив на індивідуальну поведінку [Welzel, Deutsch, 2012], так і ефект взаємодії "національного контексту із предикторами мікрорівня" [Dalton, 2010]. Проте, по-перше, ці дослідження сфокусовані лише на протестних формах політичної і, частково, громадянської участі, залишаючи поза увагою важливі форми громадянської й соціальної участі, зокрема, волонтерську діяльність і взаємодопомогу. По-друге, багаторівневе моделювання дозволяє побачити тенденції серед великої кількості країн. Специфіка окремого суспільства порівняно з іншими може залишитися непоміченою.

У підрозд. 3.6 ми визначили загальну структуру факторів для всіх типів участі, що охоплює культурно-когнітивну, ресурсну та інституціональну складові. Проте, їхня вага може відрізнятися залежно від тієї конфігурації, що склалася в певному суспільстві. Наявні дослідження засвідчують відмінності впливу різних факторів. Р. Далтон, А. ван Сікл і С. Велдон продемонстрували,

що сучасна протестна активність зростає не через незадоволення діяльністю уряду, а через збільшення ресурсів для участі внаслідок економічного і політичного розвитку [Dalton, 2010]. К. Вельцель і Ф. Дойч виявили підсилюючий ефект поширення емансипаційних цінностей у суспільстві, що говорить на користь культурно-ціннісної моделі участі [Welzel, Deutsch, 2012].

Таблиця 3.8.1. **Конвенціональна політична участь. ("Чи брали участь у санкціонованих / мирних демонстраціях?" Четверта хвиля EVS 2008–2010 рр. Мультиноміальна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти. Порівняльна категорія = ніколи б не взяли участь у демонстраціях)**

	Україна	**Німеччина**	**Росія**	**Польща**
Брали участь у демонстраціях постматеріалістичні цінності	0.470** (3.20)	0.751*** (6.71)	0.233 (1.20)	0.394 (1.86)
рівень доходу	0.252* (2.38)	0.144 (1.57)	-0.072 (-0.48)	-0.067 (-0.40)
задоволеність життям	-0.014 (-0.40)	-0.189*** (-5.64)	-0.037 (-0.92)	-0.043 (-0.68)
рівень освіти	0.187*** (3.69)	0.337*** (6.54)	0.133* (2.23)	0.273*** (3.49)
вік	0.00537 (1.08)	-0.007 (-1.78)	0.019** (2.86)	0.005 (0.67)
стать (жін. = 1)	-0.454** (-2.78)	-0.111 (-0.85)	0.142 (0.64)	-0.754** (-3.06)
константа	-3.070*** (-4.89)	-1.705*** (-3.56)	-3.696*** (-4.61)	-2.496** (-2.59)

Закінчення табл. 3.8.1

	Україна	Німеччина	Росія	Польща
Могли б взяти участь у демонстраціях постматеріалістичні цінності	0.268* (2.16)	0.461*** (4.36)	0.128 (0.92)	0.325** (2.75)
рівень доходу	0.123 (1.41)	0.166 (1.93)	0.234* (2.22)	0.063 (0.68)
задоволеність життям	-0.0531 (-1.89)	-0.151*** (-4.73)	-0.00199 (-0.07)	-0.031 (-0.89)
рівень освіти	0.108** (2.59)	0.159** (3.26)	0.066 (1.46)	0.039 (0.90)
вік	-0.00939* (-2.28)	-0.0236*** (-6.25)	-0.001 (-0.12)	-0.018*** (-3.83)
стать (жін. = 1)	-0.258 (-1.87)	-0.0963 (-0.78)	-0.320* (-2.17)	-0.610*** (-4.46)
константа	-0.860 (-1.68)	0.540 (1.22)	-1.453** (-2.59)	1.061* (1.97)
N	1266	1674	1155	1007

z статистика в дужках
$^{*}p < 0.05$, $^{**}p < 0.01$, $^{***}p < 0.001$

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

На підтвердження теорії структури політичних можливостей дані крос-національних досліджень указують на те, що консолідовані демократії та економічно розвинені суспільства Західної Європи й Північної Америки мають більш високий рівень участі різних типів і демонструють більше проявів неконвенціональних (тобто неконтрольованих домінуючими елітами) форм політичної участі, ніж менш економічно благопо-

лучні й консолідовані демократії, у тому числі країни Східної Європи [Inglehart, Catterberg, 2002; Newton, Montero, 2007; Smith, 2009; Wallace, 2012]. Європейське соціальне дослідження (ESS) виявило, що на рівні суспільства "заможні країни з ефективною та стабільною владою мають високі показники за всіма видами участі", у той час як "екологічний ефект" сильного сектору "благодійних і гуманітарних організацій" впливає на збільшення "поведінки взаємодопомоги з боку приватних осіб" [Newton, Montero, 2007, p. 228].

Таким чином, існує взаємозв'язок між усіма трьома типами участі (політичною, громадянською та соціальною) і *високий загальний рівень участі (як прояв соціального включення соціальних акторів) є властивістю найрозвиненіших суспільств*. Це свідчить про фундаментальний зв'язок між участю соціальних акторів і рівнем розвитку суспільства та процесом його модернізації.

Таблиця 3.8.2. **Неконвенціональна політична участь. ("Чи брали участь у бойкотах?" Четверта хвиля EVS 2008–2010 рр. Мультиноміальна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти. Порівняльна категорія = ніколи б не взяли участь у бойкотах)**

	Україна	**Німеччина**	**Росія**	**Польща**
Брали участь у бойкотах постматеріалістичні цінності	0.656^{**} (2.60)	1.639^{***} (9.62)	0.623 (1.70)	0.001 (0.03)
рівень доходу	0.210 (1.12)	0.186 (1.43)	0.327 (1.13)	0.291 (1.14)
задоволеність життям	0.012 (0.20)	-0.108^{*} (-2.24)	-0.103 (-1.32)	-0.194^{*} (-2.12)
рівень освіти	-0.0374 (-0.43)	0.230^{**} (3.10)	0.241^{*} (2.10)	0.220 (1.81)
вік	-0.009	-0.017^{**}	0.035^{**}	-0.010

Закінчення табл. 3.8.2

	Україна	Німеччина	Росія	Польща
	(-0.95)	(-2.74)	(2.71)	(-0.78)
стать (жін. = 1)	-0.839** (-2.93)	-0.139 (-0.73)	-0.210 (-0.52)	-1.291** (-3.24)
константа	-2.594* (-2.40)	-5.089*** (-7.22)	-7.199*** (-4.58)	-0.967 (-0.67)
Могли б взяти участь у бойкотах				
постматеріалістичні цінності	0.325* (2.22)	0.631*** (6.43)	0.148 (0.96)	0.302* (2.57)
рівень доходу	0.101 (0.96)	0.118 (1.52)	0.0235 (0.20)	0.157 (1.71)
задоволеність життям	-0.048 (-1.42)	-0.111*** (-3.99)	-0.012 (-0.36)	-0.092** (-2.64)
рівень освіти	-0.013 (-0.26)	0.150*** (3.44)	0.007 (0.13)	-0.007 (-0.17)
вік	-0.011* (-2.21)	-0.025*** (-7.28)	-0.015** (-2.81)	-0.019*** (-4.24)
стать (жін. = 1)	-0.557*** (-3.44)	-0.269* (-2.42)	-0.715*** (-4.48)	-0.585*** (-4.29)
константа	-0.618 (-1.02)	-0.172 (-0.43)	0.107 (0.18)	1.250* (2.31)
N	1245	1630	1143	998

z – статистика в дужках
$^{*} p < 0.05$, $^{**} p < 0.01$, $^{***} p < 0.001$

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Проте, коли суспільство є одиницею аналізу, важливо підкреслити, що показники участі, як правило, порівнюються незалежно від його соціального та культурного контексту, такого, як ціннісні орієнтації, доступ до ресурсів, інституційні можливості й політичні режими, який є вкрай важливим для адекватного порівняння патернів участі в суспільствах, що мають різний рівень розвитку.

У нашому дослідженні ми тестуємо ресурсну і культурно-ціннісну моделі участі на індивідуальному рівні для України та деяких європейських країн, що будуть служити основою для порівняння. Також ми перевіримо гіпотезу взаємозв'язку політичної, громадянської й соціальної участі на індивідуальному рівні. Це дозволить оцінити систему факторів соціального включення через участь у порівняльному контексті.

Емпіричною базою дослідження є дані четвертої (2008–2010) хвилі Європейського дослідження цінностей [EVS, 2011]. Вибірка репрезентативна для населення віком від 18 років. Зокрема, в Україні вибірка становить 1507 осіб, що були опитані у 2008 р. Також для аналізу когнітивної мобілізації в Україні використовуватимуться дані п'ятої (2005–2007) хвилі Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) із загальнонаціональною репрезентативною вибіркою у 1000 осіб, що були опитані у 2006 р.

Усього для аналізу конвенціональної і неконвенціональної політичної участі було відібрано чотири країни, для аналізу громадянської та соціальної участі – шість країн. Крім України, яка є основним об'єктом дослідницького інтересу, було обрано три сусідні країни, що мають спільне соціалістичне минуле, але різні політичні системи сьогодні, а саме: Росія і Білорусь, в яких панують авторитарні режими, а також Польща, що є східноєвропейською країною ЄС з демократичними інститутами. Як основа для порівняння із західноєвропейськими суспільствами консолідованої демократії було обрано країни, що є найбільшими в ЄС – Німеччина і Франція.

Конвенціональна (інституціоналізована) форма політичної участі вимірюється питанням "Чи брали участь у санкціонованих / мирних демонстраціях?" із трьома категоріями відповіді: брав участь, міг би взяти участь та ніколи не взяв би участь. Неконвенціональна (неінституціоналізована) форма політичної участі також представлена питанням із трьома варіантами відповіді: "Чи брали участь у бойкотах?". Громадянська участь вимірюється за дихотомічною шкалою: так – якщо респондент був залучений до волонтерської (безоплатної) роботи для хоча б однієї з різноманітних громадських організацій; ні – якщо для жодної. Аналогічно для соціальної участі – це волонтерська (безоплатна) допомога в соціальній сфері (людям похилого віку, з обмеженими можливостями, знедоленим тощо). Основним методом аналізу, ураховуючи специфіку індикаторів різних типів участі (вони є категоріальними), є статистичне моделювання за допомогою бінарної та мультиноміальної логістичної регресії. Як зазначалось у підрозд. 3.5, коефіцієнти моделей логістичної регресії різних країн не можуть використовуватись для коректної оцінки відносного розміру ефекту, але ми можемо оцінити значущість і напрям зв'язку для порівняння обраних країн.

Результати аналізу свідчать про те, що в Україні ціннісні орієнтації є чинником політичної участі, яку можна поділити на конвенціональну (інституціоналізовану) і неконвенціональну (неінституціоналізовану) [Newton, 2005]. Згідно з моделлю модернізації Р. Інглхарта й К. Вельцеля цінності є мотивами діяльності, у процесі економічного розвитку збільшується кількість тих, хто є носієм постматеріалістичних емансипаційних цінностей [Inglehart, 2005]. Як видно з табл. 3.8.1 і 3.8.2, зміна ціннісних орієнтацій від матеріалістичних через змішаний тип до постматеріалістичних збільшує співвідношення шансів на участь або можливу участь у демонстраціях і бойкотах, навіть якщо контролювати рівень доходу, освіти, задоволеності життям, вік і стать. Тобто в Україні цінності відіграють важливу роль при залученні

громадян як до конвенціональної (санкціоновані демонстрації), так і неконвенціональної (бойкоти) політичної участі.

Подібна ситуація спостерігається також у найбільшій країні ЄС – Німеччині, яка обрана серед західноєвропейських суспільств як основа для порівняння. Менш помітний цей зв'язок у Польщі – країні, що також має соціалістичне минуле, а в Росії він узагалі відсутній. Для конвенціональної форми політичної участі значущим фактором є рівень освіти: чим вище рівень освіти, тим більш вірогідною є політична активність. Проте, для неконвенціональної форми участі в Україні освіта не відіграє такої ролі. У цьому аспекті Україна відрізняється від Німеччини, де освіта є важливим предиктором участі.

Якщо не контролювати вплив інших факторів у статистичній моделі, то цінності стають значущим фактором у всіх парах категорій, що порівнюються, також у Польщі, а для України їхня статистична значущість підвищується: для України логарифм співвідношення шансів участі в демонстраціях дорівнює 0,529, z-статистика = 3,82, $p < 0,001$; логарифм співвідношення шансів участі в бойкотах дорівнює 0,710, z-статистика = 2,93, $p < 0,01$. Проте, навіть у такому випадку в Росії ситуація є відмінною. Якщо оцінювати лише фактори ресурсної моделі – дохід і освіту, то статистика суттєво не змінюється і дохід не є важливим фактором жодного із різновидів політичної участі.

Також слід звернути увагу, що для України є характерною менш активна позиція жінок порівняно з чоловіками (усі коефіцієнти є значущими, крім можливої участі в демонстраціях). Така статева відмінність є нетиповою для Німеччини. Вона також спостерігається до певної міри в Польщі та Росії. Це може свідчити про певну патріархальність гендерних відносин у постсоціалістичних суспільствах порівняно із західноєвропейською країною.

Надзвичайно цікавим є той факт, що в Україні та Росії (а для конвенціональної форми політичної участі – і в Польщі) на відміну від Німеччини був відсутній зв'язок між рівнем

задоволеності життям та політичною активністю. У Німеччині він, як можна було б передбачити, є негативним: із підвищенням рівня задоволеністю життям співвідношення шансів на участь або можливу участь зменшується (усі коефіцієнти є значущими). Тобто в Росії й Україні зниження задоволеністю життям не приводить до зростання політичної активності як у конвенціональних, так і в неінституціоналізованих формах (на відміну від Німеччини).

Логічно припустити, що така конструктивна активність могла б впливати на діяльність органів влади, відносини із роботодавцями, організацію життя у громаді, прийняття політичних рішень тощо, тобто всього, що могло б покращити якість життя і, урешті-решт, підвищити рівень задоволеності ним. Отже, механізм перетворення суб'єктивної незадоволеності у площину реального політичного тиску з метою покращення ситуації в пострадянських країнах несформований. Це частково може пояснити відносно низьку політичну активність у східноєвропейських країнах порівняно із західноєвропейськими. Адже рівень незадоволеності життям у перших є суттєво більшим.

Оскільки політична участь є значною мірою такою, що скерована політичними елітами, надзвичайно важливими для характеристики суспільства є прояви громадянської й соціальної участі, які вимірюються через волонтерську роботу (добровільну допомогу). Громадянська участь свідчить про ефективність і міру підтримки громадських організацій, соціальна участь – про рівень солідарності та кооперативної поведінки в суспільстві. За цими показниками постсоціалістичні країни, як видно із попереднього підрозділу, значно поступаються західноєвропейським суспільствам [Newton, Montero, 2007].

Оскільки фактори громадянської та соціальної участі є значно менш дослідженими, ніж форми політичної участі [Dalton, 2010; Welzel, Deutsch, 2012], то ми розширили основу для порівняння і додатково включили в наші моделі одну західноєвропейську та одну пострадянську країну.

***Таблиця 3.8.3.* Фактори громадянської участі (волонтерська робота для громадських організацій). ("Чи брали участь у волонтерській роботі?" Четверта хвиля EVS 2008–2010 рр. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти)**

	Україна	**Німеччина**	**Франція**	**Польща**	**Росія**	**Білорусь**
Постмате-ріалістичні цінності	0.237 (1.01)	0.023 (0.16)	0.458** (2.82)	0.244 (1.07)	0.259 (0.79)	0.045 (0.30)
рівень доходу	0.064 (0.38)	0.180 (1.52)	0.160 (1.14)	0.085 (0.48)	–0.118 (–0.50)	0.049 (0.39)
задоволеність життям	0.115* (2.03)	0.177*** (3.46)	0.038 (0.70)	0.140 (1.85)	0.116 (1.50)	0.004 (0.08)
рівень освіти	0.207* (2.38)	0.240*** (3.64)	0.113* (2.03)	0.008 (0.10)	0.243* (2.19)	0.202** (3.10)
константа	-5.438*** (-7.15)	-5.340*** (-9.89)	-4.570*** (-8.21)	-4.508*** (-5.93)	-5.898*** (-6.14)	-3.552*** (-6.68)
N	1293	1749	1341	1099	1230	1307

z статистика в дужках;
$^{*}p < 0.05$, $^{**}p < 0.01$, $^{***}p < 0.001$

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

На відміну від політичної участі, як показує аналіз за допомогою бінарної логістичної регресії, ціннісні орієнтації не мають суттєвого впливу на громадянську активність в Україні (див. табл. 3.8.3). Із усіх шести країн, що порівнюються, вони є значущим фактором лише у Франції (логарифм співвідношення шансів дорівнює 0,458, *z*-статистика = 2,82, $p < 0{,}01$), якщо контролювати інші фактори. Не тільки в пострадянських країнах, але й у Німеччині та Польщі ціннісні орієнтації не пов'язані із громадянською активністю. Єдиним значущим фактором для більшості країн, крім Польщі, є рівень освіти. Люди з більш високим рівнем освіти є більш схильними для надання добровіль-

ної допомоги громадським організаціям – в Україні, Німеччині, Франції, Росії й Білорусі, тобто як у західноєвропейських, так і в пострадянських суспільствах.

Рівень доходу в моделі із чотирма предикторами не впливає на громадянську участь у жодній із країн, що аналізуються. Утім, якщо не контролювати інші фактори, то дохід є значущим у західноєвропейських суспільствах: Німеччині (логарифм співвідношення шансів дорівнює 0,435, z-статистика = 4,06, $p < 0{,}001$) і Франції (логарифм співвідношення шансів = 0,353, z-статистика = 2,78, $p < 0{,}01$).

***Таблиця 3.8.4.* Фактори соціальної участі (волонтерська робота в соціальній сфері). ("Чи брали участь у волонтерській роботі?" Четверта хвиля EVS 2008–2010 рр. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти)**

	Україна	Німеччина	Франція	Польща	Росія	Білорусь
Постматеріалістичні цінності	0.748 (1.86)	0.171 (1.45)	0.451*** (3.77)	–0.016 (-0.05)	0.361 (0.82)	0.435* (2.05)
рівень доходу	0.009 (0.03)	0.420*** (4.26)	0.083 (0.82)	0.249 (0.94)	–0.072 (–0.22)	0.090 (0.55)
задоволеність життям	0.019 (0.22)	0.142*** (3.44)	0.094* (2.35)	0.272* (2.10)	0.083 (0.81)	0.042 (0.63)
рівень освіти	0.284 (1.82)	0.150** (2.77)	0.070 (1.78)	0.374** (2.95)	0.179 (1.21)	0.233* (2.34)
константа	–7.218*** (–5.37)	–4.859*** (–11.03)	–3.706*** (–9.14)	–8.347*** (–6.05)	–6.164*** (–4.90)	–5.662*** (–6.74)
N	1294	1749	1341	1095	1229	1307

z статистика в дужках;
$^{*} p < 0{,}05$, $^{**} p < 0{,}01$, $^{***} p < 0{,}001$

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Підкреслимо, що рівень задоволеністю життям є чинником громадянської участі не лише в Німеччині, а й в Україні (логарифм співвідношення шансів дорівнює 0,115, z-статистика = 2,03, $p < 0,05$). На відміну від політичної активності, зв'язок у даному випадку позитивний: ті, хто більше задоволені життям, більше схильні надавати добровільну допомогу.

Система факторів соціальної участі, яка вимірюється як волонтерська робота в соціальній сфері й допомога іншим, дещо відрізняється від громадянської (див. табл. 3.8.4). В Україні жоден фактор, який був включений до моделі, не є значущим, навіть за умов відсутності контролю інших факторів. В інших країнах, що обрані для порівняння, існують свої особливості. Як і у випадку громадянської участі, постматеріалістичні цінності є важливими у Франції (логарифм співвідношення шансів дорівнює 0,451, z-статистика = 3,77, $p < 0,001$) і, дещо несподівано, у пострадянській Білорусі (логарифм співвідношення шансів – 0,435, z-статистика = 2,05, $p < 0,05$). Крім того, постматеріалістичні цінності збільшують шанс участі у волонтерській роботі в соціальній сфері (так само, як і у громадянській) у Німеччині, якщо не контролювати рівень доходу та освіти (логарифм співвідношення шансів дорівнює 0,257, z-статистика = 2,37, $p < 0,05$).

У Франції, Німеччині та Польщі чинником, що дозволяє спрогнозувати волонтерську діяльність у соціальній сфері, також є рівень задоволеністю життям. Як зазначалось, цей фактор так само є важливим для громадянської участі в Німеччині та Україні. Більш високий рівень освіти пов'язаний із наданням добровільної допомоги в соціальній сфері в Німеччині, Польщі та Білорусі, якщо контролювати інші фактори. Німеччина також виявилась єдиною країною, в якій збільшення ресурсів (рівня доходу) є значущим фактором у моделі із чотирма предикторами. За умов відсутності контролю інших факторів дохід має позитивний зв'язок з рівнем соціальної участі у Франції (логарифм співвідношення шансів дорівнює 0,245, z-статистика = 2,70, $p < 0,01$) і Польщі (логарифм співвідношення шансів 0,627, z-статистика = 2,54, $p < 0,05$).

Таким чином, в Україні ціннісні орієнтації (культурний компонент системи факторів) визначають рівень активності в політичній сфері, проте ані в громадянській, ані в соціальній. Однак, цінності не є вирішальним фактором в інших суспільствах, що є основою для порівняння. Лише у Франції схильність до постматеріалістичних цінностей позитивно впливає на громадянську і соціальну участь, а також у Білорусі на соціальну. З'ясування ролі цього фактора потребуватиме подальших досліджень, ураховуючи те, що в Україні кількість осіб, які поділяють постматеріалістичні цінності, є дуже малою.

Таблиця 3.8.5. **Динаміка волонтерської роботи (добровільної допомоги) для громадських організацій і в соціальній сфері в Україні. (Третя і четверта хвилі EVS 1999–2008 pp.)**

Брали участь у волонтерській роботі	1999	2008	разом
Ні	1071	1412	2483
%	89.6	93.7	91.9
Так	124	95	219
%	10.4	6.3	8.11
Разом	1195	1507	2702
%	100	100	100

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Іншим важливим чинником громадянської та соціальної участі в розвинених суспільствах є рівень задоволеності життям. Результати аналізу свідчать, що в Німеччині існує ефективний механізм трансформації задоволеності життям соціальними ак-

торами у площину реальної дії в громадянській і соціальній сферах (усі коефіцієнти значущі на рівні $p < 0{,}001$). У пострадянських країнах Росії та Білорусі з авторитарними політичними режимами він відсутній, в Україні – функціонує лише в громадянській сфері, а у Франції та Польщі – у соціальній. Зазначимо, що подібний механізм є не менш важливим, ніж той, що визначає політичні дії. Якщо незадоволеність спричиняє політичну активність, через яку стає можливим вплинути на процес прийняття рішень, подолати наявні проблеми і змінити ситуацію на краще, то задоволеність життям може викликати бажання надати допомогу тим, хто її потребує, підтримати інших, зробити власний внесок у розбудову своєї громади. Це інший, але не менш результативний, спосіб покращення соціальної реальності та якості суспільства завдяки активній позиції.

***Таблиця 3.8.6.* Динаміка рівня доходу в Україні (Третя і четверта хвилі EVS 1999–2008 рр.)**

Рівень доходу	**1999**	**2008**	**разом**
Низький	461	375	836
%	39.5	27.9	33.3
Середній	387	434	821
%	33.2	32.3	32.7
Високий	319	536	855
%	27.3	39.9	34.0
Разом	1167	1345	2512
%	100	100	100

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

У запропонованій моделі рівень доходу не виявився значущим фактором (за винятком Німеччини). Утім, зазначимо, що лише для ресурсної моделі без уміщення інших змінних рівень

доходу впливає на громадянську участь у Німеччині та Франції, а також на соціальну участь у Німеччині, Франції та Польщі. Більшість коефіцієнтів цього предиктора виявилися статистично незначущими так само і в регресійних моделях для політичної активності, у тому числі, і для Німеччини [Савельєв, 2014]. Лише в Україні та Росії простежується певний позитивний зв'язок у випадку конвенціональної політичної участі (табл. 3.8.1). Це можна проінтерпретувати як те, що наявність матеріальних ресурсів не є вирішальною для політичної, громадянської та соціальної участі (за винятком останньої в Німеччині) у країнах, що порівнюються, за умов контролю інших предикторів.

Згідно з ресурсною моделлю участі такий зв'язок має бути. Проте можна припустити, що наявність ресурсів (а це не тільки гроші, а й організаційні та комунікативні здібності, наявність вільного часу і соціальні навички), сама по собі не приводить до підвищення рівня участі. Більш важливу роль, як можна побачити з усіх моделей логістичної регресії, відіграє такий ресурсний фактор, як освіта. У більшості країн, як західноєвропейських, так і постсоціалістичних, рівень освіти виявився значущим предиктором участі в політичній, громадянській і соціальній сфері. Утім в Україні його вплив поширюється лише на громадянську і конвенціональну політичну участь.

Можна дійти висновку, що, принаймні, у компоненті доходу ресурсна модель не є адекватною для прогнозування громадянської, соціальної та не конвенціональної політичної участі в Україні. Вона також має суттєві обмеження і щодо освітнього компонента ресурсів соціальних агентів.

Передусім, некоректно пояснювати низькій рівень участі в деяких пострадянських країнах бідністю значної частини населення – адже зростання доходу не означає підвищення активності в громадянській і соціальній сфері. Це кардинально відрізняє таку активність в Україні від політичної участі. Якщо заможніші українці мають більше шансів взяти участь у санкціонованих демонстраціях, то зростання рівня доходу не приводить до реального надання допомоги поза межами родини.

Більше того, в Україні фактично відбувалось зменшення кількості тих, хто залучений до волонтерської діяльності – із 10,4 % у 1999 р. до 6,3 % – у 2008 р. (див. табл. 3.8.5). Причому, за цей період кількість людей із низькими доходами зменшилась, а людей із високими доходами збільшилась у понад 12 % (див. табл. 3.8.6). Інакше кажучи, економічна безпека за цей період в Україні зросла. Проте, за рівнем доходів зниження участі відбулось саме в групі людей з високими доходами – із 6,6 % у 1999 р. до 2,1 % – у 2008 (добровільна допомога в соціальній сфері) і з 11 % – у 1999 р. до 6 % – у 2008 (добровільна допомога громадським організаціям), у той час як серед людей з низькими і середніми доходами зниження було в межах статистичної похибки (розрахунки автора. – *Ю. С.*) [EVS, 2011].

Таблиця 3.8.7. **Волонтерська робота для громадських організацій і соціальної сфери за групами зайнятості в Україні (Четверта хвиля EVS, 2008–2010)**

Брали участь у волонтерській роботі	Зайняті повний робочий день	Частково зайняті	Самозайняті	Пенсіонери	Домогосподарки	Студенти	Безробітні	інші	разом
Ні	526	63	72	465	105	50	113	17	1411
%	89.5	92.6	94.7	97.45	94.6	96.1	96.6	100	93.7
Так	62	5	4	12	6	2	4	0	95
%	10.5	7.4	5.3	2.5	5.4	3.9	3.4	0	6.3
Разом	588	68	76	477	111	52	117	17	1506
%	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Таким чином, зростання доходів в Україні не супроводжується формуванням відповідних орієнтацій, які мотивують до волонтерської діяльності та взаємодопомоги. Навпаки – ці орієнтації втрачаються, якщо порівнювати кінець 1990-х і 2000-х років.

Не можна, однак, також виключати і фактор рекрутування (безпосереднього поштовху до участі), який, зокрема, залежить від інституціональних умов, соціального капіталу, розвиненості громадянського суспільства і волонтерських мереж. Установлення впливу цього фактора в Україні та визначення специфічних орієнтацій добровільної допомоги потребуватиме подальших досліджень. Виходячи із наявних даних, можна констатувати, що рівень доходу, який становить такий компонент соціальної якості, як економічна безпека, не приводить до підвищення іншого компоненту якості суспільства – соціального включення в Україні.

Показовим для розуміння специфіки активної громадянської позиції в Україні та ролі ресурсних факторів є розподіл респондентів, що залучені до волонтерської роботи, за групами зайнятості. Найбільший відсоток тих, хто добровільно надає допомогу в Україні, серед зайнятих повний робочий день – 10,5 % (див. табл. 3.8.7). Тобто це – найактивніша в цьому аспекті участі соціальна група. У Німеччині ця група на другому місці (22,8 %), а найбільше залучених серед самозайнятих – 29,3 % (див. табл. 3.8.8).

Відмінність України полягає не лише в тому, що частка активних громадян у кожній із груп і в цілому понад у 3 рази менша, ніж у Німеччині – 6,3 % проти 19,5 %, а й у тому, що серед самозайнятих надають добровільну допомогу лише 5,3 %. Цей показник подібний до групи домогосподарок (5,4 %). Якщо орієнтуватись на приклад західноєвропейської країни, то самозайняті мають бути найактивнішою групою. Можна зробити припущення, що в залученні представників цієї групи до волонтерської діяльності полягає потенціал підвищення громадянської активності в Україні.

Таблиця 3.8.8. **Волонтерська робота для громадських організацій і соціальної сфери за групами зайнятості в Німеччині (Четверта хвиля EVS 2008–2010 рр.)**

Брали участь у волонтерській роботі	Зайняті повний робочий день	Частково зайняті	Самозайняті	Пенсіонери	Домогосподарки	Студенти	Безробітні	Інші	Разом
Ні	608	146	53	469	74	51	209	55	1665
%	77.2	81.1	70.7	81.1	83.2	83.6	90	84.6	80.6
Так	180	34	22	109	15	10	22	10	402
%	22.8	18.9	29.3	18.9	16.9	16.4	9.5	15.4	19.5
Разом	788	180	75	578	89	61	231	65	2067
%	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Найнижчий рівень участі в Україні спостерігається серед тих груп, які мають більше вільного часу (іншого різновиду ресурсу) для надання допомоги – це безробітні, пенсіонери, домогосподарки і студенти. Проте в Польщі, яка має схожі з Україною низькі показники, найбільшу активність демонструють як раз студенти і домогосподарки – 14,9 % і 9,3 % (див. табл. 3.8.9). Як і в Україні, група самозайнятих у Польщі є надзвичайно пасивною – 2,4 %.

Приклад безробітних у різних країнах (у Німеччині ця група має найнижчий показник) доводить, що наявність вільного часу не є фактором громадянської активності та надання допомоги тим, хто її потребує. Навпаки, найвища активність притаманна тим групам, що найбільше залучені до ринку праці та, відповідно, соціальних мереж.

Крім того, важливим фактором активності громадян і соціального включення може бути когнітивна мобілізація [Welzel, 2013]. Вона входить до такого компоненту системи факторів участі, як культурні особливості поведінки та когнітивні структури. Наш аналіз демонструє, що конвенціональна і неконвенці-

ональна політична участь в Україні відчуває помірний вплив засобів масової інформації, проте він суттєво відрізняється залежно від виду ЗМІ (див. табл. 3.8.10).

Таблиця 3.8.9. **Волонтерська робота для громадських організацій і соціальній сфері за групами зайнятості в Польщі (Четверта хвиля EVS 2008–2010 рр.)**

Брали участь у волонтерській роботі	Зайняті повний робочий день	Частково зайняті	Самозайняті	Пенсіонери	Домогосподарки	Студенти	Безробітні	Інші	Разом
Ні	584	41	80	369	78	114	109	2	1377
%	92.7	91.1	97.6	93.4	90.7	85.1	97	100	92.7
Так	46	4	2	26	8	20	3	0	109
%	7.3	8.9	2.4	6.6	9.3	14.9	2.7	0	7.3
Разом	630	45	82	395	86	134	112	2	1486
%	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Джерелом інформації, яке найбільше пов'язане зі збільшенням політичної активності, є інтернет, навіть якщо контролювати рівень освіти респондента. Шанси участі в санкціонованих демонстраціях підвищуються, якщо людина читає газети та отримує інформацію з докладних оглядів по радіо і телебаченню. Останнє джерело має також позитивний зв'язок з участю в бойкотах. Випуски новин по радіо або телебаченню не мають визначного впливу на поведінку людей. Хоча радіо і телебачення можуть бути чинником політичної участі завдяки трансляції аналітичних матеріалів. Таким чином, як можна було б передбачити, найбільш політично активними в Україні були користувачі інтернету. Щоправда, на момент проведення дослідження в 2006 р. осіб, які використовували його як джерело інформації, було лише трохи більше 11 % [WVS, 2009].

Таблиця 3.8.10. **Когнітивна мобілізація: Вплив ЗМІ на політичну активність в Україні. ("Чи брали участь у санкціонованих / мирних демонстраціях (бойкотах)?" П'ята хвиля WVS 2006 р. Мультиноміальна логістична регресія з контролем рівня освіти, нестандартизовані коефіцієнти. Референтна категорія = ніколи б не взяли участь)**

Брали участь	**у демонстраціях**	**у бойкотах**
Джерело інформації: щоденні газети	0.483* (2.29)	0.240 (0.63)
Джерело інформації: випуски новин по радіо або телебаченню	0.766 (1.55)	-0.727 (-1.23)
Джерело інформації: друковані журнали	-0.291 (-1.36)	0.207 (0.56)
Джерело інформації: докладні огляди по радіо або телебаченню	0.222 (1.11)	0.891* (2.23)
Джерело інформації: інтернет, електронна пошта	1.171*** (4.16)	1.281** (3.15)
Рівень освіти	0.125* (2.38)	0.210* (2.15)
Константа	-3.146*** (-5.59)	-4.522*** (-5.57)
Могли б взяти участь	**у демонстраціях**	**у бойкотах**
Джерело інформації: щоденні газети	0.121 (0.70)	0.361 (1.77)
Джерело інформації: випуски новин по радіо або телебаченню	-0.198 (-0.66)	0.0670 (0.17)
Джерело інформації: друковані журнали	-0.263 (-1.46)	-0.229 (-1.11)

Закінчення табл. 3.8.10

Могли б узяти участь	у демонстраціях	у бойкотах
Джерело інформації: докладні огляди по радіо або телебаченню	0.773^{***} (4.46)	0.285 (1.45)
Джерело інформації: інтернет, електронна пошта	0.531 (1.93)	1.138^{***} (4.38)
Рівень освіти	0.0970^{*} (2.23)	0.131^{*} (2.56)
Константа	-1.629^{***} (-4.37)	-2.822^{***} (-6.01)
N	**904**	**898**

z статистика в дужках
* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Джерело: WVS (2009).World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Отже, вплив фактора когнітивної мобілізації на політичну участь в Україні підтверджується.

Важливим моментом виявляється саме джерело отримання інформації. Якщо воно передбачає високий ступінь активності й незалежності користувачів, то останні більш схильні до політичної участі, насамперед, у неконвенціональних (неінституціоналізованих) формах. Подальші події масових протестів в Україні свідчать про наявність такого зв'язку. З іншого боку, на основі отриманих результатів, можна припустити, що ті ЗМІ, які олігархічно контролюються, перешкоджають зростанню політичної участі та роблять її менш конструктивною. Це, звичайно, не сприяє формуванню стабільної та ефективної системи консолідованої демократії в країні.

Ключовою характеристикою адекватності соціального включення населення України є взаємозв'язок між різними типами участі, установлення якого, як було зазначено вище, – окрема

дослідницька проблема. Спираючись на наявні дослідження [van Deth, 1997; Newton, Montero, 2007; Abbott, Wallace, 2010], наша гіпотеза полягає в тому, що вища соціальна якість передбачає багатоманітність форм активності як проявів соціального включення. Тобто участь соціальних акторів має кумулятивний характер, що робить їх більш включеними до життя суспільства в його різних сферах.

Із попереднього дескриптивного аналізу було встановлено (підрозд. 3.7), що в період 2000-х років в Україні зростав рівень політичної участі на тлі незмінного рівня громадянської та соціальної участі або, навіть його зменшення. У більш розвинених країнах таких коливань не спостерігалось. Проте постає питання, чи існує зв'язок між політичною участю і типами участі, що сполучені із наданням добровільної допомоги?

Таблиця 3.8.11. **Волонтерська робота (добровільна допомога) і політична участь. ("Чи брали участь у волонтерській роботі?" Четверта хвиля EVS 2008–2010 рр. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти)**

	Україна	Німеччина	Франція	Польща	Росія	Білорусь
Участь у санкціонованих / мирних демонстраціях	–0.264 (–1.71)	–0.265** (–3.25)	–0.465*** (–4.44)	–0.507* (–2.53)	–0.263 (–1.33)	–0.084 (–0.68)
Участь у бойкотах	0.076 (0.34)	–0.181^{a} (–1.89)	–0.378** (–3.48)	–0.028 (–0.12)	–0.0495 (–0.18)	–0.106 (–0.52)
Константа	–2.269*** (–4.10)	–0.437* (–1.97)	0.205 (0.95)	–1.304** (–2.82)	–2.181** (–3.12)	–1.374** (–2.60)
N	1429	1864	1478	1301	1367	1390

z-статистика в дужках;
* $p < 0{,}05$, ** $p < 0{,}01$, *** $p < 0{,}001$;
^{a} $p = 0{,}059$

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Гіпотеза про те, що конвенціональна і неконвенціональна форми політичної участі мають позитивний зв'язок із рівнем активності у громадянській і соціальних сферах, була підтверджена для розвинених західноєвропейських суспільств, а також, частково, для Польщі. Як показує аналіз за допомогою бінарної логістичної регресії, люди, які беруть участь у конвенціональній формі політичної активності (мирних демонстраціях) або могли би взяти в них участь, більш схильні до надання добровільної допомоги у Франції, Німеччині та Польщі (див. табл. 3.8.11).

Волонтерська робота також має позитивний статистично значущий зв'язок із неконвенціональною формою політичної активності – участю в бойкотах у Франції. Цей зв'язок також існує в Німеччині й Польщі, якщо не контролювати фактор участі в демонстраціях. У Німеччині логарифм співвідношення шансів дорівнює - 0,323, z-статистика – - 3,77, $p < 0{,}001$. У Польщі коефіцієнт менш значущий: логарифм співвідношення шансів дорівнює - 0,382, z-статистика - 2,17, $p < 0{,}05$. Для Німеччини навіть при контролі участі в демонстраціях значущість z-статистики коефіцієнта є високою ($p = 0{,}059$), тобто граничною на рівні довірчої ймовірності 95 %. Відмінність впливу факторів конвенціональної та неконвенціональної політичної участі, звичайно, пояснюється тим, що люди, які є активними у мирних демонстраціях, частіше долучаються й до бойкотів.

На противагу обраним країнам ЄС зі стабільними демократичними інститутами, в Україні, Білорусі й Росії зв'язок між політичною участю і волонтерською діяльністю, на жаль, відсутній (табл. 3.8.11). Це означає, що у пострадянських країнах незалежно від того, наскільки людина є включеною до політичної сфери суспільства (у конвенціональній чи неконвенціональній формі), міра її включення в громадянській і соціальній сфері не збільшується. Тобто регресійна модель демонструє, що політична активність людини не збільшує шанси того, чи надає вона добровільну допомогу. Оскільки зв'язок є рекурсивним, то справедливим буде і зворотне твердження. Отже, політична участь

відокремлена від практик надання допомоги іншим, тому соціальне включення в пострадянських країнах не є повноцінним і, відповідно, у цих суспільствах знижується соціальна якість.

На наш погляд, взаємозв'язок між різними типами участі є надзвичайно важливим для стабільного функціонування суспільства та його розвитку. Його відсутність в Україні суттєво погіршує перспективи зростання соціального включення та його позитивний вплив на модернізаційні процеси. Адже можна припустити, що політичний тиск у випадку відсутності такого зв'язку здійснюється переважно з партикулярних інтересів без дотримання певного рівня солідарності в суспільстві та спрямованості на взаємодопомогу й суспільний діалог. А це знижує ефективність політичної участі соціальних агентів, робить її менш конструктивною. Як показали події в Україні, у деяких випадках вона виявилась руйнівною. Відсутність подібного зв'язку також пояснює, чому зростання рівня політичної участі в Україні в останнє десятиліття не супроводжувалось одночасним підвищенням громадянської та соціальної участі.

Отже, у цьому підрозділі за допомогою статистичного моделювання з використанням методу логістичної регресії було виявлено особливості системи факторів соціального включення через політичну, громадянську й соціальну участь в Україні порівняно з іншими постсоціалістичними і західноєвропейськими суспільствами. Зокрема, були установлені обмеження ресурсної та культурно-ціннісної моделей, що є поширеними в сучасній літературі, для пояснення участі соціальних агентів у житті суспільства в обраних для аналізу країнах на індивідуальному рівні.

Порівняльний аналіз продемонстрував, що у 2008 р. емансипаційні постматеріалістичні ціннісні орієнтації були чинником участі в політичній сфері в Україні, хоча вони не мали суттєвого впливу на громадянську і соціальну участь. Присутність фактора емансипаційних цінностей наближує Україну як до західноєвропейських країн (Німеччина і Франція), так і до східноєвропейського суспільства, що є членом ЄС (Польща), проте істотно відрізняє її від Росії. Оскільки ціннісні зміни, згідно

з моделлю Р. Інглхарта і К. Вельцеля, є ключовим елементом процесу модернізації. Це дозволяє оцінити з помірним оптимізмом перспективи розвитку українського суспільства, незважаючи на дуже малу кількість осіб, що поділяють емансипаційні орієнтації.

Позитивною характеристикою соціального включення також виявилось те, що на противагу пострадянським Росії та Білорусі з авторитарними політичними режимами в Україні функціонує механізм конвертації задоволеності життям соціальними акторами у площину реальної дії в громадянській сфері.

Водночас, можна констатувати, що в пострадянських країнах, у тому числі, в Україні, існують проблеми із трансляцією суб'єктивної незадоволеності громадян у площину конструктивної політичної дії, яка є основою ефективного суспільного співробітництва, з раціональною метою покращення ситуації. Про це свідчить відсутність зв'язку між рівнем задоволеності життям і політичною участю в Україні, який простежується у більш розвинених суспільствах. Це може бути ймовірним поясненням проблем ефективного функціонування політичної системи в Україні й вибуховим характером періодичного зростання політичної активності населення.

Подібно до інших країн (крім Німеччини), в Україні зростання доходів (економічна безпека) на індивідуальному рівні не спричиняє підвищення соціального включення (крім, частково, конвенціональної політичної дії) як компоненту якості суспільства. Значущим у більшості випадків, зокрема, в Україні, виявився позитивний вплив рівня освіти на всі типи участі. Також, для України була підтверджена вагома роль когнітивної мобілізації в підвищенні політичної активності. Тому можна зробити висновок про необхідність підтримки незалежних ЗМІ, які здатні кинути "виклик елітам".

Перевірка гіпотези взаємозв'язку політичної, громадянської та соціальної участі показала, що, на відміну від західноєвропейських країн і Польщі, в Україні, подібно до інших пострадянських суспільств, добровільна волонтерська допомога не

обумовлюється залученням до конвенціональної та неконвенціональної політичної участі на індивідуальному рівні. Таким чином, у цих суспільствах соціальне включення не є гармонійним і повноцінним, що визначає відповідний рівень соціальної якості.

У цілому, Україна за структурою факторів різних типів участі має спільні риси як з демократичними європейськими суспільствами, так і з пострадянськими країнами, що створює суперечливу картину перспектив формування активної громадянської позиції та ефективного включення різних соціальних груп до суспільного життя. Поточні трагічні події в Україні, на наш погляд, підтверджують наявну суперечливість. Зазначені протиріччя, брак солідарності й неадекватність соціального включення мешканців певних регіонів, урешті-решт, є однією із причин глибокої державної кризи українського суспільства.

За таких умов, українському уряду і місцевим органам влади необхідно звернути увагу на чинники соціального включення, що були виділені, та спрямувати зусилля на підвищення рівня солідарності, довіри й самоврядування в суспільстві, без чого неможлива його успішна модернізація. За результатами нашого дослідження, що було проведене в 2013 р., нами були запропоновані такі рекомендації уряду України та іншим державним органам влади, що не втрачають своєї актуальності [Савельєв, 2014]:

1. *Розвивати систему вищої освіти й підвищувати якість середньої освіти*. Концепція, згідно з якою вища освіта має орієнтуватись лише на потреби ринку праці, а частка людей, які навчаються у вищих навчальних закладах, має скорочуватись, є хибною, оскільки рівень освіти є найважливішим фактором політичної, громадянської та соціальної активності в Україні. Вища освіта виконує не лише функцію забезпечення ринку праці (що, безумовно, надзвичайно важливо), а й підвищення рівня людського капіталу і забезпечення загальної активної позиції громадян України. У середній і вищій школі мають викладатися суспільні дисципліни, які сприятимуть

формуванню свідомої, активної та відповідальної особистості. З цією метою необхідно привести зміст суспільних дисциплін у відповідність до кращих зразків провідних світових університетів і підвищити якість викладання.

2. *Створити і впровадити державну програму популяризації волонтерської діяльності та взаємодопомоги в громаді*, яка б включала проведення регіональних і національних конкурсів волонтерів із висвітленням на національному телебаченні та радіо, Інтернет-медіа й соціальних мережах; ініціювати і просувати актуальні волонтерські проекти, що передусім спрямовані на цільову аудиторію осіб з доходами вище середнього та самозайнятих, через популярні соціальні Інтернет-мережі; забезпечити умови для поширення волонтерських проектів у школах і вищих навчальних закладах серед учнів і студентів.

3. *Розробити і започаткувати пілотні проекти* із налагодження самоврядування та взаємодопомоги у громадах, особливо у великих містах з населенням у понад 50 тис., та запровадити мережу організаторів у громаді із її мешканців; забезпечити безоплатну юридичну допомогу з питань самоврядування, реалізації громадянських прав і організації роботи в громаді.

4. Вжити заходів для демонополізації та деолігархізації загальнонаціональних і місцевих ЗМІ, насамперед телевізійних каналів; забезпечити розвиток незалежних і громадських ЗМІ.

5. Сприяти розвитку громадських неурядових організацій та підвищенню їхньої спроможності; створити конкурсні програми з надання грантів неурядовим організаціям для розв'язання актуальних суспільних проблем; поширювати інформацію про діяльність успішних громадських неурядових організацій, зокрема проводити регіональні й національні конкурси громадських неурядових організацій із висвітленням на національному телебаченні та радіо, Інтернет-ЗМІ й соціальних мережах.

6. *Провести оцінку ефективності пілотних проектів* із налагодження самоврядування та взаємодопомоги у громадах для порівняння різних регіонів України і різних за розміром міст. Започаткувати національне моніторингове дослідження з ме-

тою виявлення специфічних орієнтацій населення на надання добровільної допомоги (крім постматеріалістичних цінностей), а також визначення впливу фактора рекрутування (інституціональних умов, рівня соціального капіталу, розвиненості волонтерських мереж) для різних соціальних груп і регіонів України, що дозволить скорегувати подальші втручання й підвищити їхню ефективність.

3.9. Соціокультурні виміри модернізації та економічний розвиток суспільства[50]

Активна участь соціальних агентів у житті суспільства є дуже важливим виміром модерну. Проте, як було показано в другому розділі, це не є вичерпна характеристика соціального включення. У добу пізнього модерну все більш вагомого значення набувають інші властивості соціального включення. Важливо не лише те, наскільки активними і включеними до громадського життя є соціальні агенти, але й те, які цілі вони ставлять, які цінності поділяють і як ставляться до інших.

У цьому підрозділі ми розглянемо актуальні сьогодні характеристики соціального включення – громадянську ідентичність і сполучену з нею готовність включення інших, а також міру індивідуальної відповідальності, що віддзеркалює процес набуття повноважень та можливостей (*human empowerment*), і ставлення до конкуренції тощо. Буде визначено співвідношення модерної готовності включення інших та емансипаційних цінностей для 42 європейських країн і продемонстровано зв'язок

[50] У цьому підрозділі використовуються матеріали дослідження, які вперше було опубліковано: *Савельев Ю. Б.* Емансипаційні цінності і толерантність в контексті модернізації українського суспільства / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2015. – № 1 (52); *Савельев Ю. Б.* Социокультурные измерения модернизации и экономическое развитие европейских обществ: Украина в координатах ценностей и идентичности / Ю. Б. Савельев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – № 3.

соціокультурних вимірів модернізації з економічним розвитком європейських суспільств. Також будуть зроблені висновки до всього третього розділу.

Таблиця 3.9.1. **Динаміка ставлення до індивідуальної відповідальності й конкуренції в Україні в 1996-2008 рр. (середні значення за шкалою від 1 до 10, де 1 – найвища індивідуальна відповідальність та найпозитивніше ставлення до конкуренції)**

Рік проведення дослідження	Ставлення до індивідуальної відповідальності	Ставлення до конкуренції	Кількість опитаних респондентів
1996	7.55	3.78	2691
1999	6.13	4.14	1171
2008	5.85	4.72	1487

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Для аналізу переважно використовуватимуться дані четвертої (2008–2010) хвилі Європейського дослідження цінностей [EVS, 2011]. Ставлення до індивідуальної відповідальності вимірюється за шкалою від 1 до 10, де 1 означає, що "люди мусять більше відповідати за своє забезпечення", проти 10 – "держава має брати більше відповідальності для гарантії забезпечення кожного".

Ставлення до конкуренції вимірюється за шкалою від 1 до 10, де 1 означає, що "конкуренція це добре", а 10 – "конкуренція є шкідливою" [EVS, 2011]. Показник громадянської ідентичності / типу включення інших розраховується із наявних індикаторів Європейського дослідження цінностей за формулою, яка пояснюється нижче.

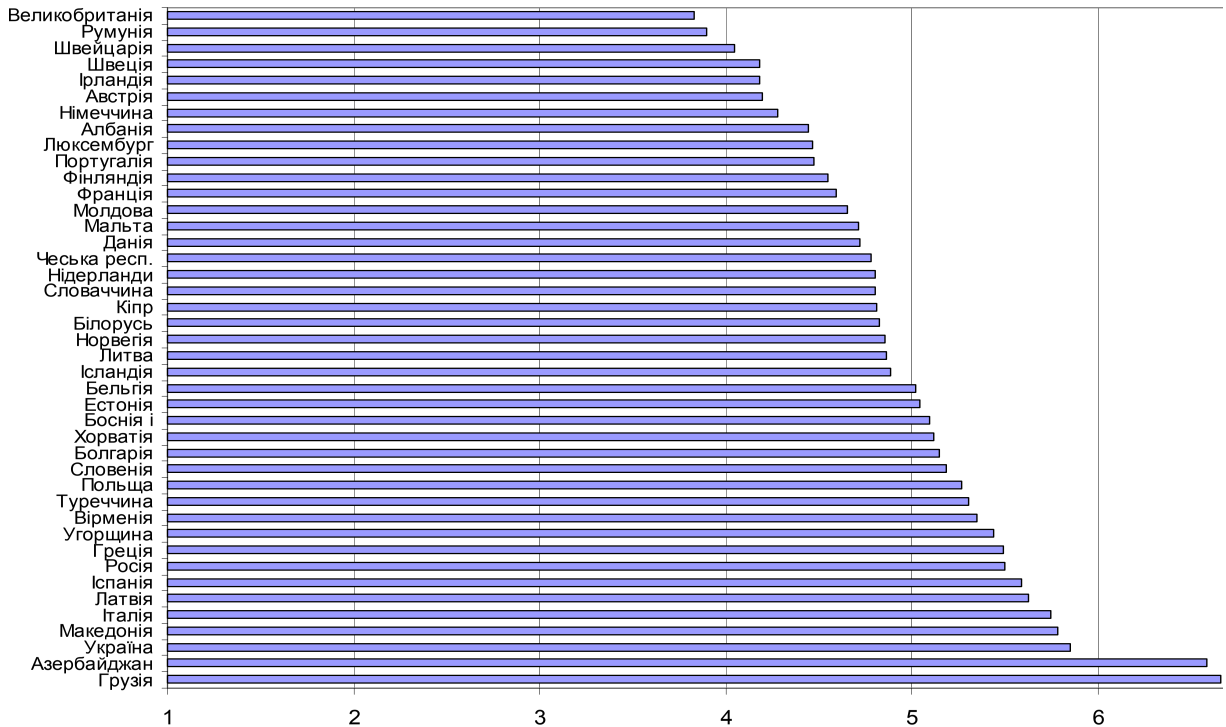


Рис. 3.9.1. Порівняння ставлення до індивідуальної відповідальності в 42 країнах, 2008–2010. (1 – "Люди мусять більше відповідати за своє забезпечення", 10 – "Держава має брати більше відповідальності для гарантії забезпечення кожного", середнє). *Джерело:* EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

В Україні за 12 років середнє значення індивідуальної відповідальності дещо покращилось, оскільки середнє значення очікування гарантій держави на користь відповідальності кожної людини знизилось із 7,55 у 1996 р. до 5,85 у 2008 р. (див. табл. 3.9.1).

Кількість осіб, які покладають основну відповідальність на людину, збільшилась у понад два рази – із 14,4 % у 1996 р. до 29,7 % – у 2008, у той час як тих, хто покладає основну відповідальність на державу, стало майже в два рази менше – 34 % замість 59,9 %.

Утім, якщо порівняти Україну з іншими європейськими країнами, то підтримка індивідуальної відповідальності населенням є однією із найнижчих на континенті (див. рис. 3.9.1). Більше патерналістичні очікування поширені лише в Азербайджані та Грузії, а показник України подібний до інших східно-європейських (Латвії, Угорщини, Польщі) та південно-європейських країн, зокрема, Італії, Іспанії та Греції. Найменше покладаються на державу у Великій Британії, Румунії, Швейцарії, Швеції, Ірландії, Австрії та Німеччині. Як було показано в попередніх дослідженнях, патерналістські очікування є несприятливим соціокультурним фактором модернізації України [Ціннісна складова, 2014].

Також порівняно з іншими європейськими країнами в Україні люди більш схильні бачити в конкуренції шкоду скоріше, ніж користь (див. рис. 3.9.2). Проте в цьому випадку ставлення до конкуренції також неоднозначне і в багатьох розвинених західноєвропейських країнах. Крім середземноморських Італії, Іспанії, Греції і Кіпру (водночас, Мальта є лідером позитивного ставлення), сприйняття конкуренції є відносно негативним у Франції, Бельгії, Нідерландах, Фінляндії, Люксембурзі, а також деяких східноєвропейських суспільствах. Натомість конкуренція вважається більш сприятливою в Румунії, Ісландії, Болгарії та Грузії.

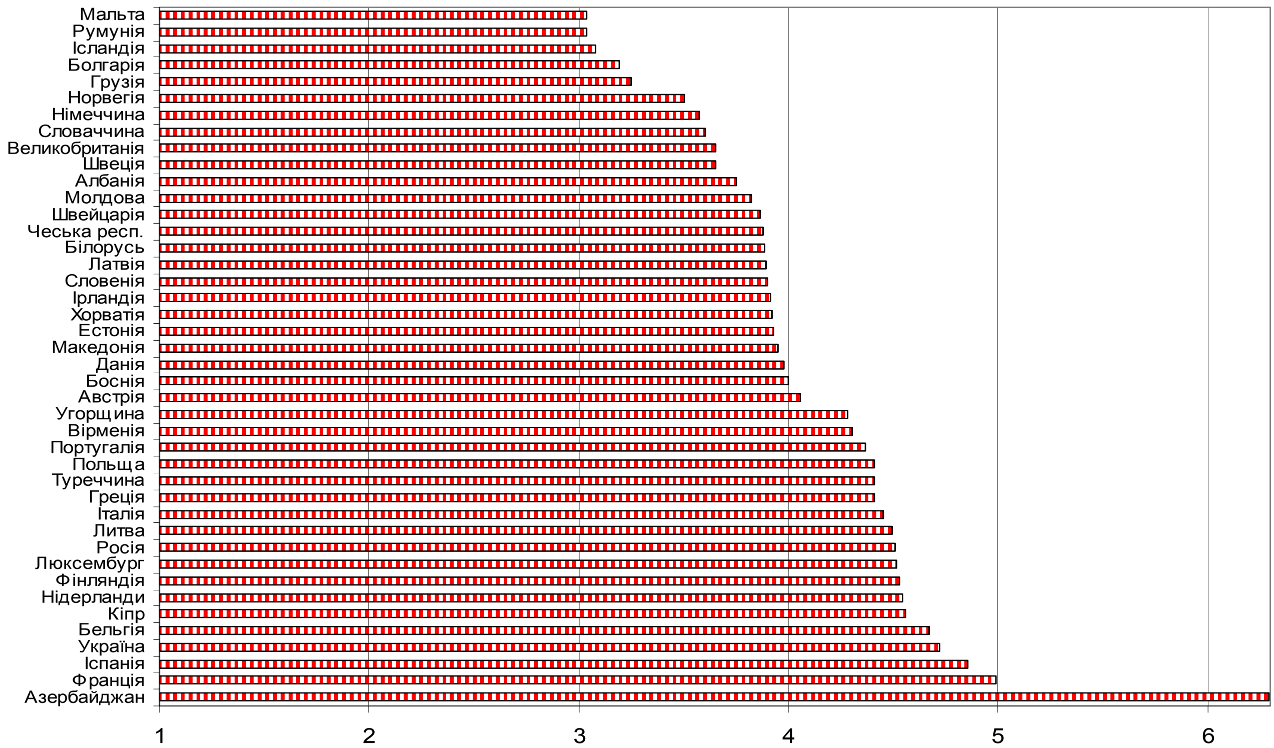


Рис. 3.9.2. Порівняння ставлення до конкуренції в 42 країнах, 2008–2010. (1 – "Конкуренція є корисною", 10 – "Конкуренція є шкідливою", середнє). *Джерело:* EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Цікаво, що на відміну від ставлення до індивідуальної відповідальності, підтримка якої в Україні за роки спостережень зросла, сприйняття конкуренції погіршилось (див. табл. 3.9.1). Якщо в 1996 р. 53 % опитаних схилялись до позитивної оцінки конкуренції, то у 2008 р. таких було менше 38 %. Відповідно із 15,1 до 25,7 % зросла кількість тих, хто переважно оцінювали конкуренцію як шкідливе явище. Отже, тенденція 1990-х – 2000-х рр. в Україні є суперечливою.

У підрозд. 3.4 ми вже розглянули в порівняльному аспекті поширення емансипаційних цінностей, які є показовим індикатором розвитку суспільства і перспектив його модернізації [Inglehart, 2010]. У цьому підрозділі крім зазначених соціокультурних показників, які є важливими характеристиками потенціалу модернізації суспільства, ми також пропонуємо новий підхід дослідження громадянської ідентичності, яка визначає практики включення інших, є основою для раціональної комунікації й оптимізує соціальну взаємодію. Громадянський тип включення інших є важливою властивістю суспільства пізнього модерну і ми з'ясуємо, як цей тип сполучається з емансипаційними постматеріалістичними цінностями в різних європейських суспільствах.

Включення інших, як ототожнення тих, хто може бути зарахований до своєї групи, пов'язано з ідентичністю – визначенням своєї групи, і толерантністю – ставленням до інших. Попередні дослідження дали змогу відслідкувати тенденції рівня толерантності населення в Україні [Панина, 2005; Панина, Головаха, 2006]. Проте акцент було зроблено на міжнаціональних установках з використанням шкали соціальної дистанції. Як правило, розглядають етнічну, національну, соціальну, територіальну ідентичність [Макеев, 1996; Ковалісько, 2006; Пелагеша, 2008; Коржов, 2010; Степико, 2011], а толерантність розуміють як терпимість до "іншого" або "чужого" [Соколов, 2003]. Проте, у цьому випадку архаїчні та модерні практики визначення своєї групи і включення інших не розрізняються.

На відміну від такого підходу нашою метою є виявити, наскільки населення України поділяє установки саме модерної – на противагу архаїчної – готовності до включення інших по-

рівняно з рештою європейських країн. Оскільки толерантність і визначення "своїх" та "інших" пов'язані зі "зміною ідентифікаційних практик", через які можна оцінити "сучасні соціальні зміни" [Панина, Головаха, 2006: с. 103], тому розрізнити ці протилежні типи включення інших цілком можливо через відповідні індикатори масових опитувань. Толерантність відображає сутність базової, передусім, національної ідентичності [Панина, 2005: с. 29], а в більш широкому розумінні – будь-які групові ідентичності [Хомяков, 2006].

Як було продемонстровано у другому розділі, у суспільстві пізнього модерну кардинально змінюються деякі групові ідентичності, віддзеркалюючи властивості цього суспільства. Водночас, частина населення зберігає пріоритет традиційних ідентичностей та надає перевагу архаїчним практикам. Спираючись на теорію громадянської сфери Дж. Александера [Alexander, 2006], зокрема, запропоновану диференціацію громадянського (*civil*) та первісного (*primordial*) типів соціального зв'язку, які зумовлюють характер солідарності та взаємовизнання в суспільстві [Shils, 1957; Geertz, 1973; Alexander, 1980], ми розглядаємо модерне включення іншого як таке, що обмежується оцінкою властивостей людини і "ми-ідентифікацією" лише у громадянській сфері раціональної дії [51]. Таким чином, практики модерного включення ґрунтуються на громадянській, а не первісній ідентичності.

Якщо у попередніх дослідженнях громадянська ідентичність протиставлялась етнічній, то під нею розумілась лише державна наднаціональна ідентичність (громадянство країни) [Дробижева, 2007]. У нашому дослідженні громадянська ідентичність і пов'язане з нею включення інших – це характеристики пізнього модерну, які, на відміну від ірраціональних архаїчних практик включення, є вільними від ставлення до особистісних приватних (походження, конфесійної належності, культурних традицій, цінностей, уподобань тощо) ознак людини.

[51] Докладніше див. підрозд. 2.5.

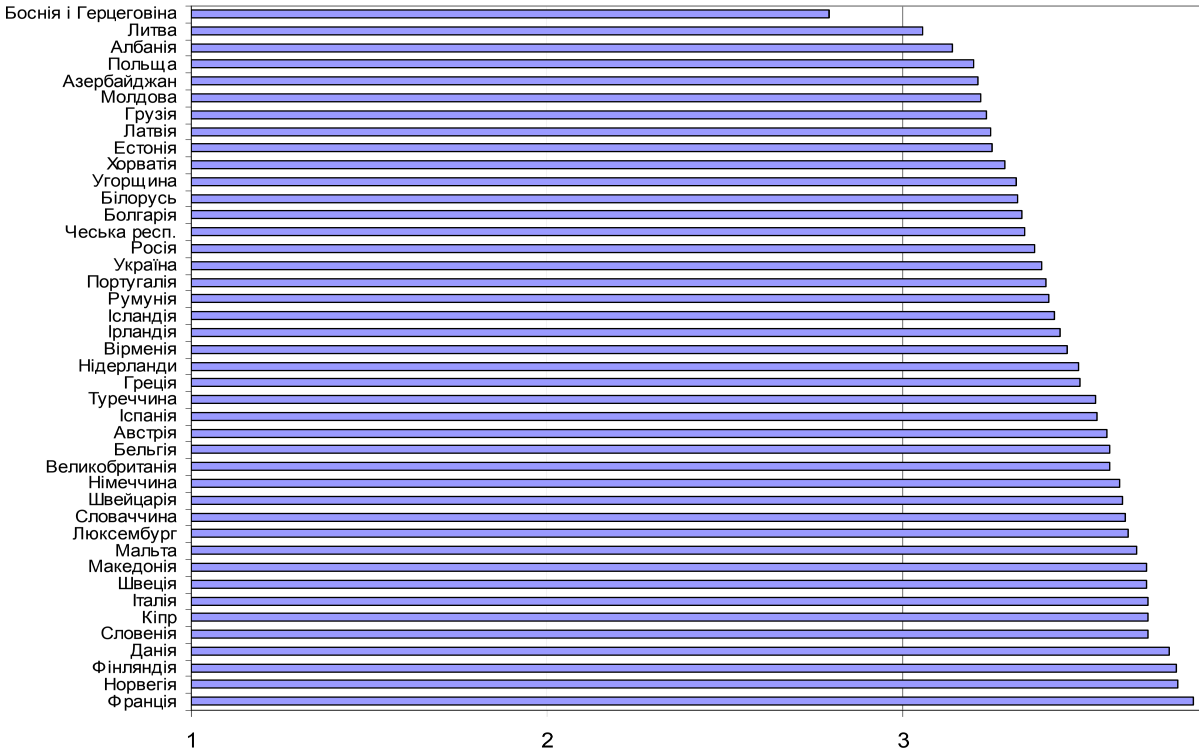


Рис. 3.9.3. Важливість поваги до політичних інститутів і законів країни в 42 країнах, 2008–2010 (від 1 – "зовсім не важливо", до 4 – "дуже важливо", середнє). *Джерело:* EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Поширення громадянської ідентичності може приводити до підвищення рівня толерантності в сучасному суспільстві. У свою чергу, зростання толерантності має позитивний вплив на економічну модернізацію [Shcherbak, 2013]. Разом із тим, виникає питання про межі толерантного ставлення і здоровий глузд надмірної поблажливості в деяких випадках. Принцип модерної громадянської ідентичності вичерпно розв'язує це питання, оскільки основним критерієм включення / толерування інших є *дотримання ними чинних у цьому суспільстві норм і законів*. На противагу цьому принципу культурно-центричні й етноцентричні практики включення інших є на сьогодні архаїчними і, передусім, акцентовані на такому різновиді групової ідентичності, як етнічне (територіальне) походження.

Відповідно до наявних індикаторів Європейського дослідження цінностей (EVS) [EVS, 2011], практика модерного включення інших може вимірюватись питанням про те, наскільки важливим є факт поваги до політичних інститутів і законів країни для людини, щоб її можна було б вважати справжнім громадянином (напр., справжнім українцем, росіянином, поляком, італійцем, тощо). Діаметрально протилежна позиція, що відображає архаїчне включення інших, яке було типовим для доби раннього модерну, коли виникли національні держави, але має своє коріння в домодерних трибалістичних суспільствах, є вимога мати предків (вести свій родовід) у країні, щоб бути її справжнім громадянином (представником). Значущість цих вимог фіксувалася за чотирьохбальною шкалою, що була для зручності зворотно перекодована: 4 – "дуже важливо", 3 – "скоріше важливо", 2 – "не важливо", 1 – "зовсім не важливо".

Як можна побачити на рис. 3.9.3 і 3.9.4, за обома вимірами модерного і архаїчного включення інших оцінка "дуже важливо" та "скоріше важливо" переважають у більшості країн, хоча громадянська сфера (середнє 3.5) дещо перевищує вагу національної ідентичності (середнє 3.2). Також із рис. 3.9.4 можна помітити групу із 13-ти розвинених західноєвропейських країн, в яких національне походження менш важливе за повагу до інститутів і законів. Україна в обох випадках має показники, що близькі до середньоєвропейського значення.

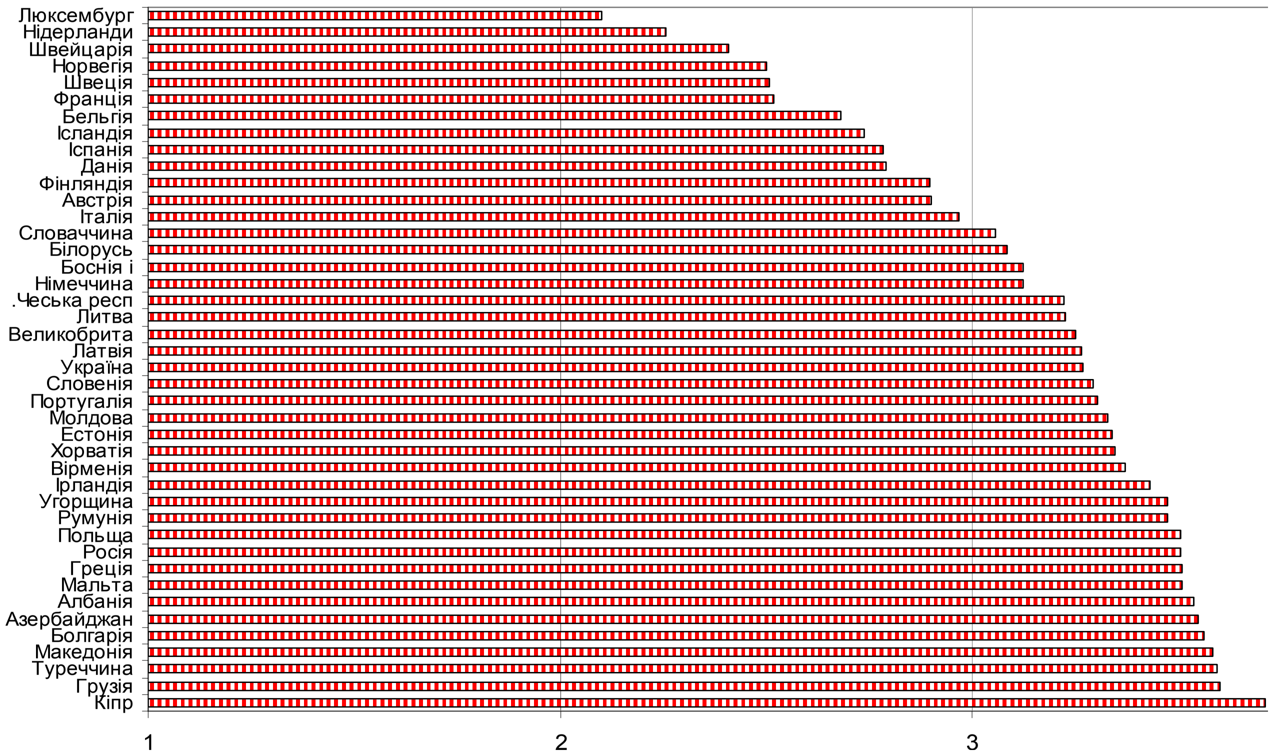


Рис. 3.9.4. Важливість мати предків (вести свій родовід) у країні (від 1 – "зовсім не важливо" до 4 – "дуже важливо", середнє). *Джерело:* EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Оскільки переважна більшість респондентів відповіли, що важливими є обидві вимоги, то для того, щоб вирізнити саме модерний тип включення інших на основі громадянської ідентичності, нами був створений узагальнений показник, в якому одночасно враховуються варіанти відповіді респондента на обидва запитання. Сукупність значень цього показника є результатом множення оригінальної шкали одного запитання ("важливість поваги до політичних інститутів і законів країни" від 1 до 4) на перекодовану шкалу іншого запитання ("важливість мати предків україні" від 0 до 3):

$$\text{MI} = \begin{pmatrix} a_1 & a_2 & a_3 & a_4 \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} b_0 \\ b_1 \\ b_2 \\ b_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_1b_0 & a_2b_0 & a_3b_0 & a_4b_0 \\ a_1b_1 & a_2b_1 & a_3b_1 & a_4b_1 \\ a_1b_2 & a_2b_2 & a_3b_2 & a_4b_2 \\ a_1b_3 & a_2b_3 & a_3b_3 & a_4b_3 \end{pmatrix},$$

де MI – показник модерного включення інших на основі громадянської ідентичності, a_i – елемент вектора значень поваги до політичних інститутів і законів країни (i = 1, …, 4), b_j – елемент вектора значень важливості мати предків у країні (j = 0, …, 3). Тоді, якщо $a_1= 1$, $a_2 = 2$, $a_3 = 3$, $a_4 = 4$, $b_0 = 0$, $b_1 = 1$, $b_2= 2$, $b_3 = 3$, то

$$\text{MI} = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 2 & 3 & 4 \\ 2 & 4 & 6 & 8 \\ 3 & 6 & 9 & 12 \end{pmatrix}.$$

Таким чином, через множення двох векторів ми отримуємо сукупність можливих значень модерного включення на основі ідентифікації своєї групи {0, 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 12}, де 0 є мінімальним значенням модерного включення інших (архаїчна ідентичність), а 12 – це максимальне значення модерного включення інших (громадянська ідентичність). Тобто для такого модерного ставлення є неприйнятним порушення законів і неповага до існуючих інститутів, проте національне й територіальне походження людини не має жодного значення. У результаті запропонованого перетворення двом відповідям, що обрав кожен респондент на окремі питання щодо поваги до політичних інститутів і законів країни та щодо вимоги мати предків, дорівнює один певний елемент сукупності.

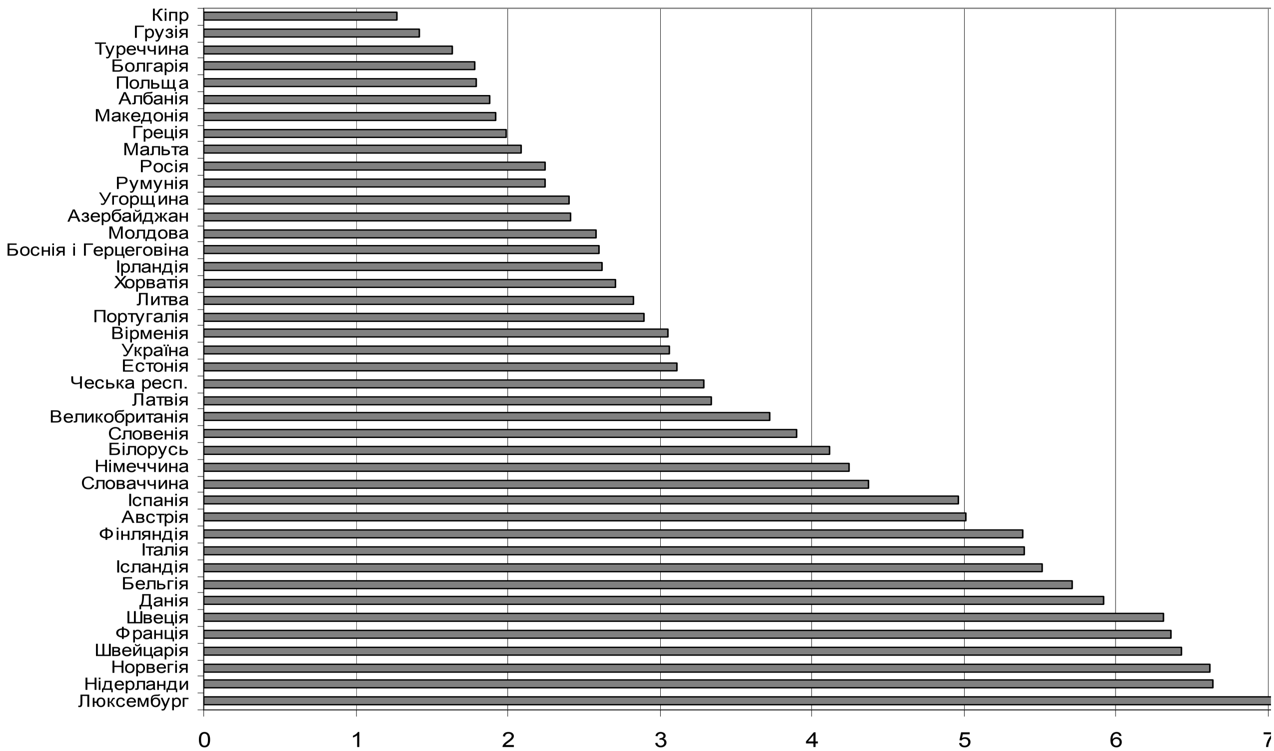


Рис. 3.9.5. Показник модерного включення в 42 країнах, 2008–2010 (від 0 до 12, середнє)

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Застосування національних середніх значень отриманого показника модерного включення інших дозволяє ранжувати європейські суспільства (рис. 3.9.5). Найбільш архаїчна ідентичність і практики включення притаманні деким країнам півдня Європи (крім Італії та Іспанії), зокрема балканським, а також Польщі, Росії й Угорщині. Україна має значення 3.1 (подібно до Вірменії та Естонії), що нижче за середньоєвропейське значення, яке становить 3.7 зі стандартним відхиленням 1.7.

***Таблиця 3.9.2.* Структура європейських суспільств за критерієм модерного та антимодерного включення, 2008–2010 рр. (ранжування за часткою модерної групи, у відсотках; країни, що потрапляють у перший або третій квартиль середньоєвропейського значення, виділені курсивом)**

Країна	Модерна група	Змішана група	Індиферентна група	Антимодерна група	Разом, %	Всього опитаних
Нідерланди	*74.2*	*20.2*	*4*	*1.6*	*100*	*1 533*
Люксембург	*70.5*	*24.4*	*3.7*	*1.3*	*100*	*1 588*
Норвегія	*66.6*	*31.5*	*1.9*	*0.1*	*100*	*1 083*
Швейцарія	*66*	*32.2*	*1.5*	*0.4*	*100*	*1 216*
Швеція	*61.8*	*34.2*	*1.6*	*2.4*	*100*	*1 104*
Франція	*59.2*	*39.3*	*1.1*	*0.5*	*100*	*1 496*
Данія	*58.2*	*39.4*	*1.5*	*1*	*100*	*1 477*
Ісландія	*57.5*	*37.1*	*3.7*	*1.6*	*100*	*803*
Бельгія	*54.3*	*41.5*	*2.3*	*1.9*	*100*	*1 506*
Італія	*53.2*	*44.1*	*1.8*	*1*	*100*	*1 477*
Фінляндія	*49.4*	*48.3*	*0.7*	*1.6*	*100*	*1 100*
Австрія	46.4	47.9	3.9	1.8	100	1 489
Іспанія	40.2	53.4	4.9	1.6	100	1 462
Німеччина	37.6	58.7	2.6	1	100	2 009
Словаччина	36.5	59.9	2.7	0.9	100	1 476
Білорусь	33.8	58.2	4.4	3.6	100	1 468
Словенія	31.3	62.9	3.6	2.3	100	1 354

Закінчення табл. 3.9.2

Країна	**Модерна група**	**Змішана група**	**Індиферентна група**	**Антимодерна група**	**Разом, %**	**Всього опитаних**
Велика Британія	31.1	64	3.3	1.6	100	1 517
Латвія	26.3	62.3	5.3	6.1	100	1 450
Естонія	25	63.3	4.5	7.3	100	1 502
Україна	**23**	**66.5**	**4.5**	**6**	**100**	**1 458**
Вірменія	21.3	68.5	3.4	6.9	100	1 490
Чеська респ.	20.7	66.3	6.5	6.5	100	1 776
Азербайджан	18.2	63.8	5.2	13	100	1 496
Ірландія	17.8	75.5	2.2	4.5	100	980
Хорватія	16.7	70	4.5	8.8	100	1 493
Португалія	16.6	75.5	3.7	4.2	100	1 532
Угорщина	14.5	72.5	2.9	10	100	1 499
Росія	13.8	75.9	2.7	7.6	100	1 462
Литва	13.5	72	6.2	8.3	100	1 409
Молдова	13.3	76.1	3.3	7.3	100	1 509
Румунія	*12.7*	*74.6*	*2.8*	*9.9*	*100*	*1 447*
Боснія і Герц.	*10.4*	*53.8*	*20*	*16*	*100*	*1 475*
Македонія	*10.2*	*87.1*	*1.4*	*1.3*	*100*	*1 465*
Албанія	*9.27*	*73.8*	*2*	*15*	*100*	*1 500*
Мальта	*9.16*	*88.3*	*0.8*	*1.8*	*100*	*1 485*
Туреччина	*8.75*	*81.9*	*4.5*	*4.8*	*100*	*2 229*
Болгарія	*8.54*	*80.6*	*2.2*	*8.7*	*100*	*1 441*
Греція	*7.62*	*87.4*	*1.4*	*3.6*	*100*	*1 483*
Польща	*5.74*	*81.8*	*3.2*	*9.3*	*100*	*1 480*
Кіпр	*5.38*	*92.2*	*1.1*	*1.3*	*100*	*985*
Грузія	*4.36*	*81.2*	*2.4*	*12*	*100*	*1 444*
Середнє значення	30	61.6	3.5	4.9	100	60 648
0.75-квантіль	48.6	75.5	4.3	7.5		
0.25-квантіль	12.9	48	1.9	1.6		

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Серед країн колишнього СРСР лише Білорусь має значення, що вище за середнє європейське – 4.1. Серед постсоціалістичних суспільств Східної Європи – це Словенія і Словаччина. Лідерами за модерним ставленням є країни Бенілюксу, скандинавські країні, Швейцарія та Франція.

Цей показник є середнім загальнонаціональним значенням. Фактично він віддзеркалює існування в кожному суспільстві чотирьох окремих груп, представники яких поділяють певну ідентичність і відповідні практики включення до своєї групи. Це група модерного громадянського включення, для якої повага до політичних інститутів і законів країни є "дуже важливою" і "скоріше важливою", походження є "неважливим" або "зовсім неважливим". Друга група – змішаного включення, для представників якої "дуже важливими" і "скоріше важливими" є обидва критерії. Для третьої групи притаманна потураюча позиція, оскільки для неї жоден із зазначених критеріїв не є важливим. Останню групу можна визначити як антимодерну з єдиним архаїчним критерієм наявності предків для статусу справжнього громадянина (представника країни), який є необхідним для включення, і зневажливим ставленням до громадянського включення. Зі свого боку антимодерна ідентичність може бути поміркованою або радикальною, якщо повага до законів і інститутів отримує мінімальне значення, а родовід максимальне.

У табл. 3.9.2. наводиться розподіл за цими групами в 42 європейських країнах. В основному він збігається з ранжуванням країн відповідно до узагальненого показника модерного включення, що наведено на рис. 3.9.5. Але за розміром групи антимодерного включення Україна (6 %) перевищує середньоєвропейський показник у 4,9 %. Це все одно менше третього квартиля і подібно до значень Чехії та Латвії. Найбільші групи антимодерного включення – у Болгарії, Хорватії, Польщі, Румунії, а трійку лідерів зі значним відривом становлять Грузія, Азербайджан, Боснія і Герцеговина. Остання ще є унікальною за розміром індиферентної групи – 20 %, що може бути наслідком війни 1990-х років і свідчити про дезінтеграцію суспільства. У 10-ти європейських країнах частка осіб із суто модерним ставленням перевищує 50 %. У Норвегії, Швейцарії та Франції антимодерна група практично відсутня.

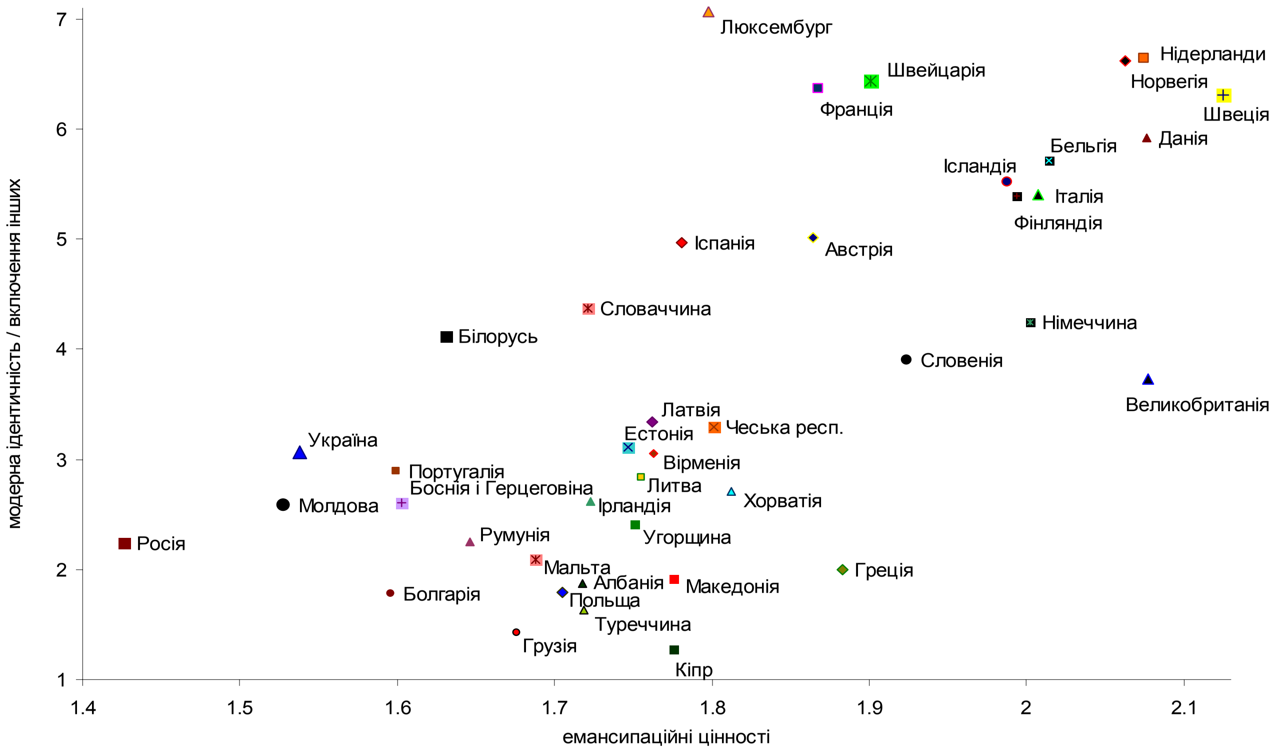


Рис. 3.9.6. Емансипаційні цінності й модерна ідентичність / включення інших в європейських країнах, 2008–2010 (за середніми показниками). *Джерело:* EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Таблиця 3.9.3. **Економічні та соціокультурні показники в 42 європейських країнах 2008–2010 рр.**

Країна	Індекс конкуренто-спроможності 2007–2008	ВВП (ПКС) на душу населення 2008 (міжнародний долар)	Емансипаційні цінності (середнє)	Модерне включення (середнє)	Важливість поваги до політичних інститутів і законів (середнє)	Важливість мати предків у країні (середнє)	Ставлення до індивідуальної відповідальності (середнє)	Ставлення до конкуренції (середнє)
Австрія	5.23	39634	1.86	5.01	3.57	2.9	4.2	4.06
Азербайджан	4.07	8620	2.13	2.42	3.21	3.55	6.59	6.29
Албанія	3.48	6859	1.72	1.88	3.14	3.54	4.45	3.76
Бельгія	5.1	36235	2.01	5.71	3.58	2.68	5.03	4.67
Білорусь	–	12291	1.63	4.12	3.32	3.08	4.83	3.89
Болгарія	3.93	12341	1.6	1.78	3.33	3.56	5.15	3.19
Боснія	3.55	7611	1.6	2.6	2.79	3.12	5.1	4
Велика Британія	5.41	36523	2.08	3.73	3.58	3.25	3.83	3.66
Вірменія	3.76	5273	1.76	3.06	3.46	3.37	5.35	4.31
Греція	4.08	30535	1.88	1.99	3.5	3.51	5.49	4.41
Грузія	3.83	4863	1.68	1.42	3.24	3.6	6.66	3.25
Данія	5.55	37266	2.08	5.92	3.75	2.79	4.73	3.98
Естонія	4.74	20259	1.75	3.11	3.25	3.34	5.04	3.93
Ірландія	5.03	42539	1.72	2.62	3.44	3.43	4.19	3.91
Ісландія	5.02	40025	1.99	5.52	3.43	2.74	4.89	3.08
Іспанія	4.66	30621	1.78	4.97	3.55	2.78	5.59	4.86
Італія	4.36	30581	2.01	5.4	3.69	2.97	5.75	4.45
Кіпр	4.23	29830	1.78	1.27	3.69	3.71	4.81	4.56
Латвія	4.41	17071	1.76	3.34	3.25	3.27	5.63	3.89
Литва	4.49	18946	1.76	2.83	3.05	3.23	4.86	4.5
Люксембург	4.88	82306	1.8	7.07	3.63	2.1	4.47	4.52
Македонія	3.73	9157	1.78	1.92	3.68	3.58	5.78	3.95
Мальта	4.21	23760	1.69	2.09	3.65	3.51	4.71	3.04

Закінчення табл. 3.9.3

Країна	Індекс конкуренто-спроможності 2007–2008	ВВП (ПКС) на душу населення 2008 (міжнародний долар)	Емансипаційні цінності (середнє)	Модерне включення (середнє)	Важливість поваги до політичних інститутів і законів (середнє)	Важливість мати предків у країні (середнє)	Ставлення до індивідуальної відповідальності (середнє)	Ставлення до конкуренції (середнє)
Молдова	3.64	3174	1.53	2.58	3.22	3.33	4.66	3.82
Нідерланди	5.4	40431	2.08	6.64	3.49	2.26	4.8	4.55
Німеччина	5.51	35442	2	4.24	3.61	3.12	4.28	3.57
Норвегія	5.2	53451	2.06	6.62	3.77	2.5	4.86	3.51
Польща	4.28	17482	1.71	1.8	3.2	3.51	5.27	4.41
Португалія	4.48	22190	1.6	2.89	3.4	3.3	4.48	4.37
Росія	4.19	15922	1.43	2.24	3.37	3.51	5.5	4.51
Румунія	3.97	12580	1.65	2.25	3.41	3.47	3.9	3.04
Словаччина	4.45	22040	1.72	4.37	3.62	3.06	4.81	3.6
Словенія	4.48	29472	1.92	3.9	3.69	3.29	5.19	3.9
Туреччина	4.25	13138	1.72	1.64	3.54	3.6	5.31	4.41
Угорщина	4.35	19499	1.75	2.41	3.32	3.47	5.44	4.29
Україна	**3.98**	**7347**	**1.54**	**3.06**	**3.39**	**3.27**	**5.85**	**4.72**
Фінляндія	5.49	36217	1.99	5.39	3.77	2.9	4.55	4.53
Франція	5.18	34208	1.87	6.37	3.81	2.52	4.6	4.99
Хорватія	4.2	18545	1.81	2.71	3.28	3.35	5.12	3.92
Чеська респ.	4.58	25395	1.8	3.29	3.34	3.22	4.78	3.88
Швейцарія	5.62	42783	1.9	6.43	3.62	2.41	4.05	3.87
Швеція	5.54	37245	2.13	6.31	3.68	2.51	4.19	3.66

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, April 2009; The Global Competitiveness Report 2009–2010. Geneva: World Economic Forum, 2009.

Поєднання національного рівня модерного включення і емансипаційних цінностей в європейських країнах подано на рис. 3.9.6. Кореляція між цими соціокультурними вимірами суспільства модерну на рівні показників країн є доволі високою – 0,69. Теорія модернізації та культурних змін передбачає існування такого зв'язку [Inglehart, 2005]. Проте кореляція в деяких суспільствах на рівні індивідуумів суттєво нижча. Тому можна побачити декілька кластерів суспільств, які характеризуються особливостями відносин цих вимірів.

Зауважимо, що Україна перевищує за показником модерного включення більшість країн Східної та Південної Європи, а також Ірландію. Проте вона значно поступається іншим країнам (крім Молдови й Росії) за рівнем поширення емансипаційних цінностей і займає за цим показником одне із найнижчих місць в Європі (докладніше див. підрозд. 3.4.). В Україні відсутня кореляція між модерним включенням та емансипаційними цінностями (0,05), у той час як вона відслідковується в більшості інших розвинених країн і деяких постсоціалістичних суспільств: 0,19 – у Німеччині, 0,28 – у Франції, 0,21 – у Швеції, 0,11 – у Польщі.

Отже, за соціокультурними вимірами модернізації Україна належить до групи суспільств, що тяжіють до архаїчно-традиційних орієнтацій населення. Більшість постсоціалістичних суспільств (разом з Ірландією) утворюють кластер, який вирізняється невисоким рівнем модерного включення і помірним поширенням емансипаційних цінностей. Словенія і Словаччина є ближчими до західноєвропейських країн. Найбільш гармонійно емансипаційні цінності поєднані із модерним включенням у Нідерландах і скандинавських країнах. Німеччина та Велика Британія, незважаючи на велике поширення емансипаційних цінностей, мають значно нижчий, ніж в інших західноєвропейських країнах, рівень модерного включення та громадянської ідентичності.

Гіпотезою нашого дослідження є зв'язок соціокультурних вимірів модернізації з економічним розвитком суспільства. Слід наголосити, що соціокультурні виміри модернізації не можуть прямо впливати на економічне зростання. Відповідно до наявної моделі модернізації соціокультурні зміни є наслідком такого

зростання, а не причиною. Приклад Ірландії або Польщі, що, як видно з рис. 3.9.6, не займають провідні позиції в Європі, але мають успішний досвід економічної модернізації. Утім, соціокультурні особливості суспільств можуть здійснювати зворотний зв'язок і сприяти сталому економічному розвитку. Урешті-решт, вони визначають важливі аспекти суспільного життя, наприклад, виникнення чи відвертання громадянських конфліктів, які у свою чергу зумовлять економічне піднесення або занепад.

Сполучення соціокультурних вимірів із економічним контекстом узагальнено в табл. 3.9.3. Економічний розвиток вимірюється фундаментальним показником ВВП на душу населення (у міжнародних доларах за паритетом купівельної спроможності) та інтегрованим індексом конкурентоспроможності, що розраховується Світовім економічним форумом (WEF) [International Monetary Fund, 2014; The Global Competitiveness Index, 2008]. Ці показники сильно взаємопов'язані між собою – коефіцієнт кореляції становить 0,77. У 2008 р., коли проводився польовий етап Європейського дослідження цінностей, Україна за показником ВВП (ПКС) випереджала серед європейських країн лише Албанію, Вірменію, Грузію та Молдову. Індекс конкурентоспроможності України був відносно кращим і вона була попереду також Румунії, Болгарії, Македонії та Боснії.

Зазначені показники економічного розвитку в європейських країнах корелюють із соціокультурними вимірами модернізації. Помірний позитивний зв'язок існує між емансипаційними цінностями і ВВП на душу населення (0,55), а також індексом конкурентоспроможності (0,68). Вимога щодо поваги до політичних інститутів і законів країни для дійсного представника країни також позитивно корелює із ВВП на душу населення (0,6) та індексом конкурентоспроможності (0,59). Навпаки, вимога мати предків (вести свій родовід) у країні, щоб уважатися її справжнім громадянином, має негативну кореляцію з обома економічними показниками: – 0,75 – для ВВП на душу населення, – 0,72 – для індексу конкурентоспроможності.

Ставлення до індивідуальної відповідальності має помірний зв'язок з економічними показниками розвитку і слабкий з емансипаційними цінностями і з модерним включенням. Відношення

до конкуренції не пов'язано ані з економічними, ані з іншими соціокультурними показниками (помірний зв'язок є лише зі ставленням до індивідуальної відповідальності). Таким чином, у країнах, в яких є вищий рівень модерного включення, водночас вищий рівень індивідуальної відповідальності та більш поширені емансипаційні цінності. Ці країни також мають кращий економічний стан і вищу конкурентоспроможність.

Важливо зазначити, що узагальнений показник модерного включення та громадянської ідентичності, який ураховує можливі комбінації поєднання архаїчного та модерного ставлення, має суттєво більші коефіцієнти кореляції з показниками економічного розвитку, ніж окреме оригінальне питання про громадянську сферу (важливість поваги до інститутів і законів): коефіцієнт кореляції із ВВП на душу населення дорівнює 0,75 (порівняно із 0,6), а з індексом конкурентоспроможності - 0,79 (порівняно із 0,59). Це доводить, що саме модерне включення, яке обмежене громадянською сферою, більшою мірою пов'язане з економічною ефективністю країни, ніж будь-які інші практики толерування і включення інших (архаїчні або змішані) самі по собі.

Отже, економічний розвиток є спорідненим із соціокультурними вимірами модернізації, що передбачає виникнення все більшої кількості людей, які поділяють емансипаційні цінності, здатні до критичного мислення і раціональної комунікації, є відповідальними, мають активну громадянську позицію й модерне толерантне ставлення, тобто демонструють готовність до включення інших безвідносно їхньої культурно-національної ідентичності, якщо поведінка цих людей є конструктивною (а не дисфункціональною) у публічній (громадянській) сфері. Водночас, у всіх європейських суспільствах модерні соціокультурні елементи, тією чи іншою мірою переплетені із традиційними уявленнями і практиками, які проявляються у вигляді матеріалістичних ціннісних орієнтацій, ірраціональних міфів, патерналістських очікувань, протиставлення на "своїх і чужих", архаїчних практик включення, що засновані на національно-територіальній ідентичності.

***Таблиця 3.9.4.* Кореляційний зв'язок економічних і соціокультурних показників у 42 європейських країнах 2008–2010 рр.**

	Індекс конкуренто-спроможності 2007–2008	**ВВП (ПКС) на душу населення 2008 (міжнародний долар)**	**Емансипаційні цінності (середнє)**	**Модерне включення (середнє)**	**Важливість поваги до політичних інститутів і законів (середнє)**	**Важливість мати предків у країні (середнє)**	**Ставлення до індивідуальної відповідальності (середнє)**	**Ставлення до конкуренції (середнє)**
Індекс конкуренто-спроможності 2007–2008	1	**0.77**	**0.68**	**0.79**	**0.59**	**-0.72**	**–0.53**	–0.002
ВВП (ПКС) на душу населення 2008 (міжнародний долар)		1	**0.55**	**0.75**	**0.6**	**-0.75**	**–0.47**	0.01
Емансипаційні цінності (середнє)			1	**0.69**	**0.59**	**–0.59**	**–0.29**	0.001
Модерне включення (середнє)				1	**0.55**	**–0.97**	**–0.36**	0.08
Важливість поваги до політичних інститутів і законів (середнє)					1	**–043**	**–0.28**	–0.01
Важливість мати предків у країні (середнє)						1	**0.37**	–0.08
Ставлення до індиві-дуальної відповідаль-ності (середнє)							1	**0.39**
Ставлення до конку-ренції (середнє)								1

Статистично значущі коефіцієнти кореляції виділено жирним шрифтом.

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, April 2009; The Global Competitiveness Report 2009–2010. Geneva: World Economic Forum, 2009.

Аналіз даних продемонстрував, що в сучасному українському суспільстві за соціокультурними вимірами ціннісних орієнтацій, модерного включення інших і ставлення до індивідуальної відповідальності, які є вкрай важливими для успішного розвитку, архаїчні елементи переважають над модерними, що створює ризики для процесу модернізації в цілому.

У результаті дослідження було визначено місце України в координатах емансипаційних цінностей і модерної громадянської ідентичності в загальноєвропейському контексті. Установлено, що емансипаційні цінності в Україні, на відміну від розвинених країн, не пов'язані із модерною готовністю до включення інших. Утім, окремо рівень громадянської ідентичності в Україні є близьким до середньоєвропейського значення і вищим, ніж у більшості країн Східної та Південної Європи, що могло б стати позитивним фактором для модернізації. На відміну від наявних підходів ми виявили, наскільки населення України поділяє установки саме модерної – на противагу архаїчної – готовності до включення інших порівняно з рештою європейських країн.

Було підтверджено, що показники економічного розвитку в європейських країнах мають позитивний зв'язок з емансипаційними цінностями, ставленням до індивідуальної відповідальності і, особливо, з модерним включенням на основі громадянської ідентичності. Водночас, ставлення до конкуренції не є релевантним індикатором. Тому його не варто використовувати для вимірювання потенціалу модернізації в Україні [Ціннісна складова, 2014: с. 116].

У даному контексті складно говорити про напрям причинного зв'язку між соціокультурними й економічними вимірами модернізації. Як і у випадку емансипаційних цінностей [Inglehart, 2005; Inglehart, 2010], можна припустити, що економічна та екзистенціальна безпека підвищує схильність соціальних агентів до модерного включення. Проте, модерна громадянська ідентичність зі свого боку може сприяти зростанню довіри і кооперативної поведінки, а також запобігати громадянським конфліктам, що виникають на основі різних етнічних, територіальних та інших локальних ідентичностей. Урешті-решт, це є передумовою економічного піднесення та відвертання соціальної напруженості.

На жаль, в Україні рівень модерного включення не досяг критичного значення для уникнення громадянського протистояння. Тим не менш, альтернативи громадянській ідентичності та практикам модерного включення для українського суспільства не існує і слід рекомендувати державним структурам визнати їхнє формування пріоритетним у соціокультурному контексті модернізації України.

Можна дійти висновку, що розвиток українського суспільства і підвищення конкурентноздатності економіки є більш імовірними за умов піднесення саме громадянської, а не етнічної нації. Етнічна й культурна самоідентифікація залишаються важливою складовою сучасних націй і навіть підсилюються в епоху глобалізації як відповідь на неї. Сильна культурна національна ідентичність зберігається, у тому числі, у розвинених країнах Західної Європи [Shulman, 2002]. Водночас, як продемонстрував наш аналіз, у цих країнах вона збалансована модерним включенням на основі громадянської ідентичності на відміну від східноєвропейських суспільств. Підтримка розвитку тільки етнічної національної ідентичності може сприяти інтеграції лише етнічно і культурно гомогенних суспільств, до яких Україна не належить. Але, навіть у цьому випадку, цей шлях не має довгострокової перспективи.

Тому в інформаційній політиці уряду України та українських ЗМІ не слід обмежувати патріотизм етнічною ідентичністю. Громадянський патріотизм і українська національна ідея мають ґрунтуватись на більш широкому змісті національної ідентичності, що охоплює етнічну, культурну та громадянську складову із пріоритетом останньої. Українська національна ідея буде життєздатною, якщо вона апелюватиме не до архаїчного історичного досвіду, міфів і етнічної спільності, а до сучасної конкурентноспроможної громадянської нації, яка базується на повазі до закону і суспільних інститутів без винятку за принципом кровного зв'язку, "кумівства", походження та поділу на "своїх і чужих". Це не лише вимога модернізації, а й умова виживання у глобальному світі.

Отже, завершуючи третій розділ, ми дійшли таких висновків.

Для підвищення конкурентоспроможності в глобальній системі й перетворення на високоінтегроване суспільство зі сталим розвитком і високим рівнем добробуту та якості життя населен-

ня Україні потрібна глибока інтеграція з демократичними суспільствами з інноваційно-орієнованою економікою й інклюзивними соціальними інститутами.

Досвід суспільств Східної Європи демонструє, що європейська інтеграція може бути ефективною стратегією для модернізації та розвитку постсоціалістичних суспільств регіону. Напрацьовано робочий механізм включення країн колишнього соціалістичного блоку в сучасні європейські структури.

Існує висока ймовірність того, що, незважаючи на економічні і політичні виклики, ЄС може зберегти глобальне лідерство в найближчі десятиліття лише за умов привабливості та інклюзивності загальноєвропейського проекту, який сприятиме активній участі й самореалізації громадян.

Поширення емансипаційних цінностей, соціальне включення та інші соціокультурні виміри модернізації дозволили оцінити рівень розвитку українського суспільства в загальноєвропейському контексті й визначити перспективи його подальшої модернізації.

Із середини 1990-х до кінця 2000-х років в Україні спостерігався обмежений процес трансформації цінностей, який характеризувався помірним зменшенням поширення матеріалістичних ціннісних орієнтацій. Було знайдено емпіричне підтвердження теорії модернізації Р. Інглхарта, К. Вельцеля, Г.-Д. Клінгемана і зроблені уточнення, які приймають до уваги вплив контекстуальних факторів.

Виявлені тенденції й конфігурації типів участі соціальних агентів у суспільному житті вказали на недостатній рівень солідарності, довіри і самоврядування в Україні, без підвищення якого неможлива розбудова конкурентоспроможної економіки та прискорення економічного зростання. Вони також засвідчили потребу в зрушеннях у сфері громадянської та соціальної участі для посилення демократичних інститутів і створення стабільної системи консолідованої демократії. На підставі цього було надано рекомендації уряду України, місцевим органам влади та ЗМІ щодо сприяння розвитку громадських організацій, самоуправління, формування громадянської ідентичності, популяризації волонтерської діяльності та взаємодопомоги.

Було визначено особливості системи факторів соціального включення через політичну, громадянську і соціальну участь в Україні порівняно з іншими постсоціалістичними та західноєвропейськими суспільствами і запропоновано уточнення до ресурсної й культурно-ціннісної теоретичних моделей. Доведено, що Україна за структурою факторів різних типів участі має спільні риси як з демократичними європейськими суспільствами, так і з пострадянськими країнами, що створює суперечливу картину перспектив ефективного включення різних соціальних груп до суспільного життя.

Було установлено зв'язок соціокультурних вимірів модернізації з економічним розвитком суспільства і продемонстровано особливості сполучення емансипаційних цінностей і модерного включення на основі громадянської ідентичності в Україні та інших європейських суспільствах.

Таким чином, проведений порівняльний аналіз соціокультурних вимірів модернізації, передусім, соціального включення, доповнює існуючі дослідження інституціональних і економічних процесів та дозволяє краще оцінити перспективи й перешкоди розвитку України на шляху модернізації. Зокрема, продемонстровано як важливість ціннісного виміру суспільного розвитку, так і суттєве значення виміру громадянської ідентичності, яке залишалось поза фокусом наявних досліджень.

Результатом нашого монографічного дослідження є вдосконалена теоретична модель модернізації і методологія порівняння розвитку різних країн та оцінки соціальних змін. Унаслідок цього ми можемо надати обґрунтовану позитивну відповідь на питання, чи можуть постсоціалістичні суспільства Східної Європи прямувати тим самим шляхом розвитку, як і розвинені країни Західної Європи.

ВИСНОВКИ

Шанс для України

Результати дослідження і розроблена концепція соціального включення як виміру модернізації дозволяють дійти певних висновків щодо сучасних глобальних тенденцій соціальних змін і, зокрема, перспектив розвитку України.

По-перше, ми продемонстрували, що модернізаційні соціокультурні зрушення не зводяться до "західних цінностей", лібералізму і демократії, з якими ведуть боротьбу сучасні авторитарні лідери, антиглобалісти, консерватори, фундаменталісти різного штибу і прихильники патріархальних "сімейних устоїв". Насправді лінія розмежування розташована не поміж "традиційних" і "ліберальних" цінностей [The Economist, 2015], а натомість ідеться про спроможність соціальних агентів, зокрема, про міру їхнього соціального включення та практики включення інших.

По-друге, спроможність вибору і можливості для самореалізації передбачають, що людина має бути повноцінним соціальним агентом, який здатен до дії, для чого людина повинна володіти певними якостями, мотивацією, вміннями і займати активну позицію щодо світу. Тому успіх модернізації, зокрема, залежить від того, наскільки високим є рівень участі спроможних і відповідальних громадян у різних сферах суспільного життя. У цьому полягає недолік "авторитарних модернізаційних проектів", які забороняють "участь суспільства в модернізації, але при цьому *неучасть суспільства призводить до ефекту відкочування* (курсив автора. – *Ю. С.*)" [Аузан, 2007: с. 57]. Варіантом подібних проектів також може бути "керована" державою або олігархічними групами участь громадян, що є залежними від режиму. Таким чином, інструментальне розуміння процесу модернізації як суто технологічного переоснащення економіки та розбудови її інноваційних галузей без відповідних інституціональних змін і збільшення спроможності людей робить суспільство приреченим на "навздогінний шлях" розвитку та ставить під сумнів перспективи тривалого економічного зростання.

По-третє, модернізація є нелінійним, перманентним і релятивним процесом, який відбувається у взаємодії з антимодерними структурами, практиками та інститутами, а також визначається протиріччями і самозапереченням діалектики емансипації. Відповідно, спроможність вибору людини перебуває під постійною загрозою й тиском відповідальності за нього. Таким чином, емансипаційна сутність модернізації не обмежується лише зростанням життєвих шансів, збільшенням споживання і підвищенням якості життя, а полягає в постійному пошуку відповідей на нові виклики й боротьбі за свої права та свободи в контексті прав і свобод іншого.

По-четверте, концепція соціального включення, яка охоплює не лише інституціональний аспект, а й аспект агентності, дозволяє пояснити, чому інституціональні реформи не приводять до очікуваних позитивних ефектів у країнах, що розвиваються, і створюють своєрідні "пастки" девелопменталізму [Pritchett, 2010]. Можна стверджувати, що потрібні не лише ефективні та інклюзивні інститути, а й спроможні агенти, які мають доступ до ресурсів, є мотивованими, компетентними, відповідальними та здатними до кооперативної поведінки. Інакше кажучи, для закріплення результатів реформ інклюзивним інститутам мають відповідати такі соціальні агенти, які спроможні створювати нові поля, змінювати самі інститути і оптимізувати умови соціальної взаємодії.

Навіть приклади дуже успішних реформ потрібно оцінювати в контексті соціокультурних вимірів модернізації. Сповільнення розвитку китайської економіки та її структурні проблеми, які загострилися в 2015 р., можуть бути пояснені саме невідповідністю економічних, інституціональних та соціокультурних процесів. Китайська економічна модель, яку так полюбляють і часто беруть за взірець у деяких авторитарних пострадянських країнах, орієнтована на інвестиції, якими керують "далекоглядні й турботливі партія та уряд", у той час як активність та інноваційність соціальних агентів відіграє другорядну роль. За оцінками, інвестиції зумовлюють зростання економіки Китаю більш ніж на 50 % і ця модель вичерпала себе [Wolf, 2015]. Сталий розвиток вимагає переходу від економіки інвес-

тицій до економіки, драйвером якої є активні й самостійні соціальні агенти, які визначають тенденції на споживчому ринку і продукують інновації.

По-п'яте, розроблена концепція соціального включення надає можливість уточнення концепції соціальної держави, яка є поширеною в Україні. Фактично, та інтерпретація соціальної держави, що є домінуючою в суспільно-політичному дискурсі України, зводиться до її розуміння в сенсі певного клієнталізму, у той час, коли держава відповідає за добробут громадян, хоча така інтерпретація не є адекватною [Esping-Andersen, 2002]. Концепція соціального включення вказує на цей розрив, оскільки включення (або залучення) передбачає не лише забезпечення доступу до ресурсів, а й взаємну відповідальність спроможних соціальних агентів.

По-шосте, результати нашого дослідження уточнюють роль змін ціннісних орієнтацій у контексті модернізації українського суспільства. На доповнення тези Я. Грицака, що потрібно "менше звертати уваги на ідентичності", а "серйозно думати про цінності" [Грицак, 2014: с. 132], ми продемонстрували як важливість ціннісного виміру модернізації, так і суттєве значення виміру громадянської ідентичності, яке залишалось поза фокусом наявних досліджень. Було доведено існування тенденції трансформації цінностей через механізм соціалізації [Inglehart, 1990] та зміни поколінь в Україні й інших країнах Східної Європи. З іншого боку, поширення емансипаційних ціннісних орієнтацій має поєднуватись зі зростанням рівня соціального включення, про що свідчить досвід найрозвиненіших європейських країн.

По-сьоме, незважаючи на обмежений потенціал модернізації українського суспільства в соціокультурних вимірах [Балакірєва, 2015], ми знайшли підтвердження того, що Україна має певний шанс на цьому шляху. Про його існування свідчить структура факторів політичної, громадянської й соціальної участі, за якою Україна суттєво відрізняється від Російської Федерації і є подібною до Польщі, а також близький до середньоєвропейського показник громадянської ідентичності та модерного включення інших. Крім того, в Україні кардинально підвищився рі-

вень громадянської та політичної участі з початком масових протестів у кінці 2013 р. Якщо зростання громадянської активності, взаємодопомоги, волонтерської діяльності й когнітивної мобілізації буде стійким і тривалим, а політична участь проходитиме в конструктивні площині суспільного діалогу, то це створить сприятливі умови для реалізації інституціональних реформ та успішної модернізації.

І, нарешті, заключний висновок нашого дослідження теж вказує на шанс для модернізації українського суспільства. Важливим результатом аналізу стало виявлення свідчень того, що процеси модернізації, які відбуваються дуже повільно і відповідно до об'єктивних тенденцій, також залежать від контекстуальних факторів, а механізм соціалізації не є єдиним можливим каналом формування емансипаційних цінностей, що суттєво уточнює наявну модель модернізації [Inglehart, 2015]. Це означає, що адекватні втручання, насамперед, національних урядів, місцевих органів влади, міжнародних організацій, громадянського суспільства можуть позитивно впливати на модернізацію, скеровувати її в необхідне русло і таким чином сприяти економічному піднесенню та процвітанню. Випадки "держав, що спрямовані на розвиток", є успішним прикладом таких утручань. Але такі втручання не мають обмежуватись лише економічною політикою, і не лише держава є ексклюзивним джерелом таких втручань. Велику роль може відігравати громадянське суспільство, самоорганізація спроможних, мотивованих і компетентних соціальних агентів.

Тому не варто абсолютизувати об'єктивно "обмежений ресурс модернізації" України і готуватись лише до перспективи "багаторічного розвитку до параметрів провідних західних демократій" [Балакірєва, 2015: с. 31]. Дійсно, цінності й культура в цілому змінюються вкрай повільно і вони можуть бути несприятливими для модернізації, що ініціюється "згори". Але наявні дослідження недвозначно вказують на те, що ціннісні орієнтації змінюються, насамперед, під впливом економічного зростання і покращення якості життя. Було б марно сподіватись, що соціокультурні зміни визначатимуть темпи зростання економіки. Україна вже тривалий час перебуває в "пастці бідності", що

є перешкодою для соціокультурних модернізаційних трансформацій. Економічний успіх і зростання добробуту широких верств населення може розірвати це хибне коло. Необхідно спрямувати зусилля держави та громадянського суспільства на те, щоб допомогти мешканцям України стати спроможними соціальними агентами і створити сприятливі умови для їхнього соціального включення. Робити це потрібно негайно й систематично, не відкладаючи до "кращих часів", які самі по собі не настануть. Удосконалена модель модернізації демонструє існування "вікон можливостей" і це дає шанс для України за умов виваженої й компетентної урядової політики, справжніх інституціональних реформ і активної позиції населення.

ANNOTATION

The book aims at assessment of level of development and prospects of modernization in European societies within perspective of the capability approach (Sen, 1999), social quality model (Beck, 2001; van der Maesen, Walker, 2005) and emancipative values model of modernization (Inglehart, Welzel, 2005, 2010). It is suggested that more accurate assessment can be achieved via comparative analysis of sociocultural dimensions of modernization one of which is social inclusion.

The first chapter provides thorough examination of sociological discourse of modern society and modernization. Five leading segments of the discourse are identified and a manifold perspective on existing theories of modernity is elaborated. The novelty of the proposed analysis, which is rooted in J. C. Alexander's and W. Zapf's studies, is a focus on profound similitude of different theories of modernity and possibility of simultaneous application of distinct explanatory platforms. Such an application significantly differs from existing traditional vision of sociological discourse of modernity and modernization as subsequent change of theoretical approaches or dramatic competition of alternative research programs. Suggested analysis allows identifying various dimensions of modernity that overall constitute a whole picture of modern society. The following segments of the discourse of modernity and modernization have been classified: 1) universal stage of evolution, 2) local civilizations (with two variants of Eurocentric position and multiple modernities theory), 3) emancipative values and normative core of culture, 4) temporal orientation on change and innovation, 5) efficiency and competitiveness. It is argued that the entity of modern society is multidimensional, which requires systematic use of a complex of the theories of modernity and modernization, and a classification of these dimensions is depicted.

The chapter also reveals the limitations and contradictions of current theoretical interpretations of development of society, social evolution, modernization and social change. Differences in understanding of essence of development and evolution in contemporary science and

sociology are demonstrated. The author elaborates a model that includes six dimensions of social development: 1. Economic growth; 2. Scientific and technological development; 3. Social change; 4. Evolutionary development; 5. Social relations development; 6. Modernization. Unlike existing approaches in sociology dimensions of society are not distinguished by the spheres of public life or the transformation of various social institutions, but differentiated in terms of the features and direction of changes in society. Each of these dimensions determines appropriate theoretical interpretation of social development and the perspective of scientific analysis. Together they form a set of reconciled interpretations of complex multi-effects phenomenon, which minimizes the existing conceptual contradictions. Based on the developed model criteria it is argued that terminal criterion of modernization is the increase in the capabilities of people to make their choices.

The second chapter is focused on the analysis of the concepts of social exclusion and social inclusion and identifies their contradictions. Based on the existing scholarship it is argued that a separate line of elaboration of this concept has been formed within European social policy discourse which was influenced by the following ideologies: communitarian-republican, liberal-integrationist, social-redistributionist. It is asserted that all these ideologies share understanding of social exclusion to be relative, relational and multidimensional deprivation and social inclusion to be compensation of deprivation and repair of social bonds. Such understanding is not compatible with a wide-spread notion in contemporary sociology that importance of hierarchical inequalities has been substituted by horizontal differentiation in post-modern society. Existing approaches to social inclusion are highlighted and their heuristical opportunities and limitations are demonstrated.

The chapter also demonstrates advantages and limitations of existing EU policy of social inclusion in the context of societal processes and problems of modern society and modernization. A conceptual connection between social inclusion and theory of Modernity is highlighted. It is argued that the concept of social inclusion reflects essential features and profound contradictions of Modernity. It is

asserted that social exclusion is a serious impediment on the way of modernization of Ukraine, and social inclusion is an important factor to increase a level of its social organization as well as enhancement of social and human capital.

In the third chapter the trends of global development in the context of European integration processes as well as sociocultural and economic dimensions of modernization are explored. The author provides an assessment of the potential of European societies on the background of the rising new global powers. It is argued that despite existing political and demographic problems, Europe will maintain the economic role in the subsequent 25–30 years. Transformation of the European Union into supranational federative state is a precondition for geopolitical leadership of Europe. Effectiveness of the transformation may be achieved via democratization (debureaucratization) of the EU institutions and the European integration project.

The research tests modernization model suggested by R. Inglehart and C. Welzel (2009; 2010), which links modernization to the concept of human development and comprises individual resources (objective means of choice), emancipative cultural values (motives of choice) and institutional rules (effective rights to human choice). According to this model emancipative and self-expression values have to appear due to the growth of resources and economic security and this process has proved to be universal. On the contrary, "multiple modernities" theorists contend that there are different cultural interpretations or trajectories of modernity (Eisenstadt 2000; Wagner 2010). Existing research demonstrates peculiarities in values and attitudes that did not change along with economic development and growing prosperity.

The dataset for analysis consists of integrated World Values Survey data (waves 3, 4, 5: WVS1994–1999, WVS1999–2004, WVS2005–2007) and European Values Survey data (waves 3, 4: EVS1999–2001, EVS2008–2010) with the matching questions. Using method of linear decomposition of the trend (Firebaugh 1989; 1992), the study of 16 European societies from 1995 till 2008 reveals a general shift from materialist to post-materialist values although this trend is obscured by adverse directions of intracohort values changes in some

European societies. The linear decomposition analysis showed that Inglehart's socialization hypothesis (Inglehart 1990) on values change was true for both selected West European and East European countries. The study supports modernization model by R. Inglehart and his collaborators if assume that emancipative cultural values (motives of choice) are formed via socialization process and remain relatively stable during the life course.

From the perspective of the capability approach it is argued that the level of social inclusion through participation of social actors and efficiency of their inclusion into social processes and institutions determine the result of modernization. Low level of social participation indicates insufficient community integrity, mutual help and solidarity. Domination of "elite controlled" political activities in post-soviet countries and week relationships between political participation and emancipative values are assumed based on the research. A comparative analysis of political, civic and social types of participation in 32 countries is performed and peculiarities of Ukraine in the European context is indicated that will enable to assess the prospects for modernization of Ukrainian society.

The author proposes differentiation of the factors of participation of social actors into three groups that comprise: 1) cultural features of behavior, cognitive structures and value orientations, 2) the resources and access to them for social actors; 3) institutional terms, in particular, the structure of political opportunities. The analysis of the data from the fourth (2008–2010) wave of European Values Study (EVS) demonstrates peculiarities of the factors of political, civic and social participation in Ukraine in comparison with Germany, Russia and Poland that have different development paths. The research identifies limitations of the resource model and cultural-value model that are currently used to explain participation in the selected countries at the individual level. The hypothesis of the relationship of political, civic and social participation at the individual level was not confirmed for Ukraine. The findings of the research indicate that emancipative values are a determinant of active position in political sphere in Ukraine although they do not have significant influence on civic and social participation. Low rates of activity in civic and social

spheres induce insufficient level of solidarity, trust and self-government in Ukraine. It is also shown that in Ukraine and Russia mechanism of converting subjective dissatisfaction into political action is not functional.

The novelty of the presented study also comprises revealing the link of sociocultural dimensions of modernization (emancipative values and social inclusion based on civic identity) to the economic development of contemporary society. The book develops an original concept of modern social inclusion and tolerance that is based on J. C. Alexander understanding of civil sphere (Alexander, 2006). Prevalence of modern social inclusion and tolerance is compared to its opposite form of archaic inclusion and tolerance among the population of Ukraine as well as in other European countries. Specificity of relationship between modern social inclusion and emancipative values was clarified in different regions of Europe and peculiarities of Ukrainian society were located within the European context. The analysis showed that in the contemporary Ukraine archaic elements outweigh the modern ones which jeopardizes the modernization process in general. Since social inclusion and tolerance are inextricably linked to national identity, it can be concluded that the spread of modern social inclusion and tolerance is possible only in the case of development of civic nation but not ethnic. Based on the research results the book provides recommendations to the government of Ukraine and the Ukrainian mass media to promote national identity that encompasses ethnic, cultural and civic components with the priority of the latter.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрахамсон П.* Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахамсон // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 158–166.

2. *Аллард Э.* Сомнительные достоинства концепции модернизации / Э. Аллард // Социологические исследования. – 2002. – № 9. – С. 60–66.

3. *Анджелкович Б.* От трансформации к обществу для всех: Региональный доклад о человеческом развитии [Електронний ресурс] / Бранка Анджелкович, Андрей Иванов, Шейла Марни и др. – Братислава: ПРООН, 2011. – 132 р. – Режим доступу до ресурсу: http://www.undp.tj/files/Regional_Human_Development_Report__Beyond_transition__towards_inclusive_societies_RUS.pdf.

4. *Антоновский А.* Эволюция: системно-конструктивисткий подход / А. Антоновский // Н. Луман. Эволюция ; пер. с нем. А. Антоновского. – М: Издательство "Логос", 2005. – С. 215–255.

5. *Арон Л.* Почему Путин говорит об исключительности России / Леон Арон // The Wall Street Journal. – 2014. – 2 июня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inopressa.ru/article/02jun2014/wsj/putin_aron.html.

6. *Арон Р.* Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство / Р. Арон // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 8–24.

7. *Аузан А. А.* "Колея" российской модернизации / А. А. Аузан // Общественные науки и современность. – 2007. – № 6. – С. 54–60.

8. *Бабенко С. С.* Социальная включенность и социальная эксклюзия: новое измерение социальных неравенств в современном обществе / С. С. Бабенко // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук пр. – Х.: Вид. центр Харків. національного ун-ту імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 49–56.

9. *Балакірєва О. М.* Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку : наук. доп. [Електронний ресурс] / за ред. О. М. Балакірєвої ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 36 с. – Режим доступу: http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/01/Dop_Balakireva2015W.pdf.

10. *Балакірєва О. М.* Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. Балакірєва // Український соціум. – 2002. – № 1. – С. 21–32.

11. *Беккер Г.* Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении / Г. Беккер, А. Босков. – М.: Прогресс, 1961. – 896 с.

12. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество: Образец социального прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. / под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 578 с.

13. *Белл Д.* Прихід постіндустріального суспільства / Д. Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 194–250.

14. *Бергер П.* Понимание современности / П. Бергер // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 127–133.

15. *Валлерстайн И.* Модернизация: мир праху ее / И. Валлерстайн // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 2. – С. 21–25.

16. *Вельцель Х.* Человеческое развитие и "взрыв" демократии: вариации изменений режимов среди 60 обществ / Х. Вельцель, Р. Инглехарт // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 85–118.

17. *Гегель Г. В. Ф.* Наука логики : у 3-х т. / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1971. – Т. 2. – 248 с.

18. *Гилмор Д.* Загадка мужественности : в 2-х ч. / Д. Гилмор // Введение в гендерные исследования. Ч. 2: Хрестоматия / под ред. С. В. Жеребкина. – СПб: Изд-во "Алетейя", 2001. – С. 880–904.

19. *Головаха Є.* Модернізація та зміна системи цінностей в українському суспільстві / Є. І. Головаха // Економіка і прогнозування. – 2013. – № 1. – С. 130–131.

20. *Головаха Є.* Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.

21. *Грицак Я.* 26-й процент, або Як подолати історію / Ярослав Грицак. – К.: Фонд Порошенка, 2014. – 136 с.

22. *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф ; пер. с нем. Л. Ю. Пантиной ; ред. перевода М. Н. Грецкий. – М.: "РОССПЭН", 2002. – 288 с.

23. Движущие силы нежелательных реформ: уроки украинского переходного периода / Владимир Дубровский, Януш Ширмер, Уильям Грейвс-Третий, Евгений Головаха и др. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 106–127.

24. *Де Болт Дж. У.* Причины и следствия неудач модернизации в России / J. W. De Bolt // Социологические исследования. – 2006. – № 1. – С. 20–31.

25. *Дробижева Л. М.* Возможность совместимости гражданской и этнической идентичности / Л. М. Дробижева // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформаций. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2007. – С. 115–127.

26. Економіка України : стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. В. М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогнозув. "Фенікс", 2003. – 1008 с.

27. *Ермолаев А.* "Вишневый сад" украинского традиционализма [Електронний ресурс] / А. Ермолаев, А. Левцун // Зеркало недели. – 2011. – 10 июня. – № 21. – Режим доступу до ресурсу: http: //zn.ua/SOCIETY/vishnevyy_sad_ukrainskogo_traditsionalizma-82561.html.

28. *Жуков В. И.* Модернизация социальных отношений в России: замыслы, итоги, возможности / В. И. Жуков // Социологические исследования. – 2005. – № 6.

29. *Зевин Л. З.* Постсоветское пространство в глобализирующемся мире. Проблемы модернизации / отв. ред. Л. З. Зевин. – СПб.: Алетейя, 2008. – 312 с.

30. *Ільченко Н.* Соціальне включення: теорія і практика / Н. Ільченко, Р. Жиленко // Економічний розвиток громади. – 2006. – № 2. – С. 2–6.

31. Инновационное развитие – основа модернизации экономики России: Национальный доклад / Л. М. Гохберг, Н. И. Иванова, Д. В. Клевжиц и др. – М.: ИМЭМО РАН, ГУ-ВШЭ, 2008. – 168 с.

32. *Иноземцев В. Л.* Пределы "догоняющего" развития / В. Л. Иноземцев. – М.: Экономика, 2000. – 299 с.

33. *Ионин Л. Г.* Постмодерн: Новая магическая эпоха / под ред. Л. Г. Ионина. – Х., 2002. – 354 р.

34. *Ионин Л. Г.* Социология в обществе знаний : от эпохи модерна к информационному обществу / Л. Г Ионин. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 431 с.

35. *Ионин Л. Г.* Социология культуры : учеб. пособие для вузов / Л. Г. Ионин. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 427 с.

36. *Каган Р.* Европа сползает к собственной незначительности // The Washington Post. 15 июня 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.inosmi.ru/translation/241972.html.

37. *Касториадис К.* Воображаемое установление общества / К. Касториадис / пер с фр. Г. Волковой, С. Офертаса. – М.: "Гнозис", "Логос", 2003. – 480 с.

38. *Келлер Я.* Модернизация – гуманизация общества или коррозия бытия? Критические заметки о теории модернизации / Я. Келлер // Социологические исследования. – 2002. – № 7. – С. 48–52.

39. *Кимлічка В.* Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка. – Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 176 р.

40. *Коваліско Н.* Соціальна ідентичність як чинник соціальної стратифікації / Н. Коваліско // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 94–106.

41. КМІС. Результатати порівняльного міжнародного дослідження "Сучасне і майбутнє трьох ключових пострадянських країн (Азербайджан, Росія, Україна). Погляд молодих". 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/txt/110703/tables.htm.

42. Коммерса́нтъ. Минобороны подключается к борьбе с "цветными революциями". – 24 июня 2015 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kommersant.ru/doc/2753508.

43. Коммерса́нтъ Украина. Украина – на третьем месте в мире по числу желающих эмигрировать в США [Електронний ресурс] // Коммерсант Украина : 23.11.2010. – Режим доступу до ресурсу: http://www.kommersant.ua/news/1738533.

44. Концепция модернизации в работах классиков социологической мысли второй половины XIX – начала XX вв. / Н. Е. Тихонова, В. А. Аникин, С. В. Горюнова, Ю. П. Лежнина // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 2007. – № 24. – С. 102–129.

45. *Коржов Г.* Территориальные идентичности: концептуальные интерпретации в современной зарубежной социологической мысли / Г. Коржов // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 107–124.

46. *Коровицына Н. В.* Уроки вестернизации Восточной Европы "ПОСТ-1989". Социогуманитарная критика / Н. В. Коровицына // Социологические исследования. – 2009. – № 5. – С. 30–39.

47. *Коротаев А. В.* Современные тенденции мирового развития / А. В. Коротаев, Д. А. Халтурина. – М.: ЛИБРОКОМ/URSS, 2009. – 240 с.

48. *Коротаев А. В.* Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции / А. В. Коротаев. – М.: Восточная литература РАН, 2003. – 288 с.

49. *Красильщиков В.* Латинская Америка сегодня – Россия завтра (оптимистический вариант будущего России) / В. Красильщиков // Мир России. – 2002. – Т. 11. – № 1. – С. 57–96.

50. *Кудров В. М.* Экономика "Трех Европ" на подъеме (Сопоставительный анализ). ДИЕ РАН № 159 / В. М. Кудров. – М.: "ОГНИ ТД", 2005. – 70 с.

51. *Кудров В. М.* Экономика России в Европе и мире: прошлое, настоящее и будущее / В. М. Кудров // Общественные науки и современность. – 2011. – № 5. – С. 21–33.

52. Культурные факторы модернизации [Електронний ресурс] / А. А. Аузан, А. Н. Архангельский, П. С. Лунгин и др. – М. ; СПб.: Фонд "Стратегия 2020", 2011. – 221 с. – Режим доступу: http://www.strategy-2020.ru/ru/article/kulturnye-faktory-modernizatsii.

53. *Кутуєв П. В.* Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу / П. В. Кутуєв. – К. : Сталь, 2005. – 500 с.

54. *Кутуєв П. В.* Парадигма держави, що стимулює розвиток у соціології: концептуальний аналіз / П. В. Кутуєв // Наукові записки НаУКМА. Серія "Соціологічні науки". – К.: Національний університет "Києво-Могилянська Академія". – 2002. – Т. 20. – С. 3–10.

55. *Кутуев П. В.* Проблематика современного социологического теоретизирования / П. В. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 144–165.

56. *Кутуев П. В.* Сообщества ритуала модернизации: от логоса к культу / П. В. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 106–127.

57. *Куценко О. Д.* Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? / О. Д. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 92–115.

58. *Лапин Н. И.* Социокультурные факторы российской стагнации и модернизации / Н. И. Лапин // Социологические исследования. – 2011. – № 9. – С. 3–18.

59. *Куценко О. Д.* Статус культурных неравенств в современной социологии / О. Д. Куценко // Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – С. 43–72.

60. *Лебедева Н. М.* Ценности культуры и модели экономического поведения: науч. моногр. / под ред. Н. М. Лебедевой, А. Н. Татарко. – М.: Издательство "Спутник+", 2011. – 389 с.

61. *Лібанова Е.* Україна: на шляху до соціального залучення : Національна Доповідь про людський розвиток 2011 [Електронний ресурс] / Е. Лібанова, Ю. Левенець, О. Макарова та ін. – К.: ПРООН, 2011. – 124 с. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf.

62. *Лібанова Е.* Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства / Е. М. Лібанова // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 120–136.

63. *Луман Н.* Эволюция / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновский. – М: Издательство "Логос", 2005. – 256 с.

64. *Магун В. С.* Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами / В. С. Магун, М. Г. Руднев // Вестник общественного мнения. – 2007. – № 3. – С. 21–34.

65. *Магун В. С.* Базовые ценности россиян в европейском контексте / В. С. Магун, М. Г. Руднев // Общественные науки и современность. – 2010. – № 4. – С. 5–17.

66. *Магун В. С*. Ценностный консенсус и факторы ценностной дифференциации населения России и других европейских стран / В. С. Магун, М. Г. Руднев // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2011. – Т. 110. – № 4. – С. 81–96.

67. *Магун В. С*. Типология европейцев по ценностям Р. Инглхарта и межстрановые сравнения / В. С. Магун, М. Г. Руднев // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2012. – Т. 113. – № 3–4. – С. 12–24.

68. *Макеев С. А.* Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.

69. *Маркарян Э. С.* О концепции локальных цивилизаций / Э. С. Маркарян. – Ереван: Изд. А. Н. Арм. ССР, 1962. – 178 с.

70. *Маркарян Э. С.* Теория культуры и современная наука / Э. С. Маркарян. – М.: Мысль, 1983. – 284 с.

71. *Маркс К.* К критике политической экономии. Предисловие // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959 [1859]. – Т. 13. – С. 5–9.

72. *Маркс К., Энгельс Ф.* Манифест коммунистической партии // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд.– М.: Государственное издательство политической литературы, 1955 [1848]. – Т. 4. – С. 419–459.

73. *Мартинелли А.* Глобальная модернизация: переосмысляя проект современности / Альберто Мартинелли; пер. с англ. / под общ. ред. А. В. Резаева. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – 230 с.

74. *Махбубани К.* Европа – геополитический карлик // The Financial Times. 22 мая 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inosmi.ru/translation/241514.html.

75. *Медведев С.* Донецкий джихад: чем ДНР похожа на "Исламское государство" // Forbes. – 26.11.2014 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.forbes.ru/mneniya-column/tsennosti/274247-chem-dnr-pokhozha-na-islamskoe-gosudarstvo-i-kolumbiiskikh-partizan.

76. Межгосударственный статистический комитет СНГ [Електронний ресурс]: 2009. – Режим доступу до ресурсу: http://www.cisstat.com.

77. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 с.

78. *Місютіна В. І.* Зміна ціннісних орієнтацій українців / В. Місютіна // Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : моногр. / О. М. Балакірєва, В. А. Головенько, Д. А. Дмитрук та ін. ; за ред. О. М. Балакірєвої; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 592 с.

79. Модернизационный вызов современности и российские альтернативы // Мир России. – 2001. – № 4. – С. 3–58.

80. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – К., 2011. – 416 с. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf.

81. *Моравчик Э.* Уникальный момент // Newsweek. 19 марта 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.inosmi.ru /translation/233492.html.

82. *Муази Д.* Конкурентоспособный упадок Запада // Les Echos. 30 июня 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inosmi.ru /translation/242273.html.

83. *Науэн М. С.* Метод когортного анализа в социологии / М. С. Науэн // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т. IX. – № 3. – С. 137–144.

84. Неекономічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи : наук. доп. / за ред. канд. соціол. наук О. М. Балакірєвої; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2015. – 162 с.

85. Новая технократическая волна на западе / ред. П. С. Гуревич. – М.: Прогресс, 1986. – 456 с.

86. *Оксамитна С.* Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма / С. Оксамитна, В. Хмелько // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 66–77.

87. *Павленко Ю.* Україна у світовому цивілізаційному процесі // Вісн. Національної академії наук України. – 2002. – № 3. – С. 18–26.

88. *Панина Н. В.* Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 26–45.

89. *Панина Н. В.* Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании / Н. Панина, Е. Головаха // Социологический журн. – 2006. – № 3–4. – С. 102–126.

90. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Т. Парсонс / пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

91. *Пелагеша Н.* Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – К.: НІСД, 2008. – 288 с.

92. *Погосян В.* Модернизация как фактор сохранения социального гомеостаза / В. Погосян // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 96–103.

93. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации [Електронний ресурс]. – 12 ноября 2009 года, Москва, Большой Кремлёвский дворец. – Режим доступу: http://news.kremlin.ru/transcripts/5979.

94. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации [Електронний ресурс]. – 22 декабря 2011 года, Москва, Кремль. – Режим доступу: http://news.kremlin.ru/news/14088.

95. *Пригожин И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс ; пер. с англ. / общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

96. *Радаев В. В.* Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 4. – С. 20–32.

97. Распутывание связей между культурой и институтами на примере эмансипации человечества / К. Вельцель, Р. Инглхарт, Э. Александер, Э. Понарин // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2012. – № 15(4). – С. 12–43.

98. *Рахман Г.* Бесполезность – логический выбор Европы // The Financial Times. 20 мая 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.inosmi.ru/translation/241457.html.

99. *Рєвнівцева О. В.* Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження / О. В. Рєвнівцева // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1. – С. 98–106.

100. *Рукавишников В. О.* Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ / В. О. Рукавишников // Социологические исследования. – 1995. – № 1. – С. 34–46.

101. *Ручка А.* Ціннісні пріоритети населення України за умов суспільних трансформацій / А. Ручка // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 210–214.

102. *Савельєв Ю. Б.* Взаємодія субкультур як фактор соціокультурного розвитку : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Савельєв Юрій Борисович ; Київський ун-т імені Т. Г. Шевченка. – К., 1997. – 26 с.

103. *Савельев Ю. Б.* До питання про фактори суспільного (соціокультурного) розвитку // Вісн. Східноукраїнського державного університету. – 1998. – № 5 (15). – С. 77–82.

104. *Савельєв Ю. Б.* Мультикультуралізм та соціокультурні конфлікти / Ю. Б. Савельєв // Актуальні проблеми духовності : зб. наук. пр. – Вип. 4 (1). – Кривий Ріг: Вид-во "ІВІ", 2002. – С. 227–234.

105. *Савельєв Ю. Б.* Культура як предмет викладання: Філософський аналіз мультикультуралізму // Освіта Донбасу. – 2002. – № 1. – С. 80–84.

106. *Савельев Ю. Б.* Антиномичность современного социального порядка: гомогенность и мультикультурализм / Ю. Б. Савельев // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х.: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 88–92.

107. *Савельев Ю. Б.* Концепция мультикультурализма в контексте теории глобальной гомогенизации / Ю. Б. Савельев // Sententiae. – Т. XI. – 2004. – № 2. – С. 249–259.

108. *Савельев Ю. Б.* О биологических симулякрах в социокультурном развитии: смерть и гендер от архаики к постмодерну / Ю. Б. Савельев // Логос: Журнал по философии и прагматике культуры. – 2005. – № 2. – С. 245–261.

109. *Савельєв Ю. Б.* Соціальне включення у процесі модернізації / Ю. Б. Савельєв // Вісн. Одеського національного ун-ту. – 2010. – Т. 15. – Вип. 7. Соціологія і політичні науки. – С. 25–29.

110. *Савельєв Ю. Б.* Ризики соціального включення: випадок життєвих навичок дітей, позбавлених батьківського піклування / Ю. Б. Савельєв, В. М. Дмитрук // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 109: Соціологічні науки. – К.: Національний університет "Києво-Могилянська Академія", 2010. – С. 86–91.

111. *Савельєв Ю. Б.* Експертні та масові оцінки майбутнього Європейського Союзу в ґлобальному світі / Ю. Б. Савельєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 39–55.

112. *Савельєв Ю. Б.* Соціальне включення: Міжособистісний аспект / Ю. Б. Савельєв, Т. М. Салата // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. пр. – К: Фенікс, 2010. – Вип. 10. – С. 30–37.

113. *Савельєв Ю. Б.* Оцінка концептуальних засад політики соціального включення (соціальної інклюзії) у Європейському союзі / Ю. Б. Савельєв // Соціологічні дослідження. – 2011. – № 11. – С. 164–176.

114. *Савельєв Ю. Б.* Концепт "соціальне включення" у контексті теорії суспільства модерну / Ю. Б. Савельєв // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 17. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 40–44.

115. *Савельєв Ю. Б.* Застосування принципу колективних прав як механізму соціального включення / Ю. Б. Савельєв // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. – К: Логос, 2011. – Вип. 13. – С. 55–63.

116. *Савельєв Ю. Б.* Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії / Ю. Б. Савельєв // Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія. – 2012. – Вип. 3. – С. 33–41.

117. *Савельєв Ю. Б.* Соціологія в пошуках сутності сучасності: систематизація теорій суспільства модерну і модернізації / Ю. Б. Савельєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 3. – С. 45–67.

118. *Савельєв Ю. Б.* Соціальне включення як вимір розвитку суспільства: постановка проблеми / Ю. Б. Савельєв // Наукові записки НаУКМА. – 2012. – Т. 135: Соціологічні науки. – К.: Національний університет "Києво-Могилянська Академія", 2012. – С. 25–33.

119. *Савельєв Ю. Б.* Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999–2010 роки) / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2013. – № 2(45) – С. 77–98.

120. *Савельєв Ю. Б.* Ціннісний вимір суспільного розвитку: суперечності змін цінностей в процесі модернізації // Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві : Матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф., 2 листоп. 2012 р., м. Київ / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка ; за заг. ред. В. І. Судакова, О. Д. Куценко. – К.: Логос, 2013. – С. 34–41.

121. *Савельев Ю. Б.* Основные типы участия в общественной жизни европейских стран / Ю. Б. Савельев // Социологические исследования. – 2013. – № 12. – С. 64–71.

122. *Савельєв Ю. Б.* Современное состояние сравнительных социальных исследований / Ю. Б. Савельев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2014. – № 1. – С. 218–221.

123. *Савельєв Ю. Б.* Ціннісні передумови формування активної громадянської позиції як прояву соціального включення в процесі модернізації / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2014. – № 1(48). – С. 66–77.

124. *Савельєв Ю. Б.* Фактори і взаємозв'язок політичної, громадянської і соціальної участі в європейських суспільствах / Ю. Б. Савельєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 3. – С. 56–72.

125. *Савельев Ю. Б.* Емансипаційні цінності і толерантність в контексті модернізації українського суспільства / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2015. – № 1 (52). – С. 68–81.

126. *Савельев Ю. Б.* Когортный анализ и проблема разграничения компонентов социальных изменений: метод линейной декомпозиции тренда / Ю. Б. Савельев // Социологические исследования. – 2015. – № 10. – С. 130–135.

127. *Савельєв Ю. Б.* Суперечності сучасних теоретичних інтерпретацій суспільного розвитку, соціальної еволюції, модернізації і соціальних змін / Ю. Б. Савельєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 3. – С. 59–74.

128. *Савельєв Ю. Б.* Соціальне включення як вимір соціальної якості і суперечності практик участі населення України в кінці 1990-х – 2000-х роках / Ю. Б. Савельєв // Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія. – 2015. – Вип. 6. – С. 5–15.

129. *Савельев Ю. Б.* Соціальне включення та експлюзія як форми взаємодії в суспільстві: евристичний потенціал соціологічних концепцій / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2015. – № 4 (55). – С. 61–74.

130. *Савельєв Ю. Б.* Порівняння і оцінка розвитку сучасних суспільств: перспектива теоретичного синтезу / Ю. Б. Савельєв // Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія. – 2016. – Вип. 7. – С. 15–22.

131. *Савельєв Ю. Б.* Перешкоди розвитку України і перспективи модернізації: Особливості цінностей чи "пастка бідності"? / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2016. – № 3. – С. 20–32.

132. *Савельєв Ю. Б.* Соціокультурні виміри модернізації і економічний розвиток європейських суспільств: Україна в координатах цінностей та ідентичності / Ю. Б. Савельєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2016. – № 3. – С. 18–37.

133. *Сен А.* Развитие как свобода / Амартия Сен ; пер. с англ. / под ред. Р. М. Нуреева. – М.: Новое издательство, 2004. – 432 с.

134. *Сидентоп Л.* Европа пытается вернуться к идеализму, но не может // The Financial Times. 4 июля 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.inosmi.ru/translation/242382.html.

135. *Спенсер Г.* Опыты научные, политические и философские / Г. Спенсер ; пер. с англ. / под ред. Н. А. Рубакина. – Минск: Современный литератор, 1998. – 1480 с.

136. *Соколов В. М.* Толерантность: состояние и тенденции / В. М. Соколов // Социологические исследования. – 2003. – № 8. – С. 54–63.

137. *Сокурянская Л. Г.* Ценностная дифференциация украинского студенчества: кластерный анализ / Л. Г. Сокурянская, О. Н. Кислова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х.: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 534–539.

138. *Сокурянская Л. Г.* Постмодернизация ценностного сознания современного студенчества: украинский и белорусский вариант / Л. Г. Сокурянская, О. Н. Кислова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х.: Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 527–533.

139. *Сокурянская Л. Г.* Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода : моногр. / Л. Г. Сокурянская. – Х.: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.

140. *Сутулин А. М.* Три центра империализма: сферы экономического соперничества / А. М. Сутулин. – М.: "Международные отношения", 1987. – 201 с.

141. *Степико М. Т.* Українська ідентичність: феномен і засади формування: моногр. / М. Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.

142. *Тихонова Н. Е.* Особенности нормативно-ценностной системы российского общества через призму теории модернизации / Н. Е. Тихонова // Terra Economicus. – 2011. – Т. 9. – № 2. – С. 60–85.

143. *Тихонова Е. Н.* Социокультурная модернизация в России (Опыт эмпирического анализа). Ст. 1 / Н. Е. Тихонова // Общественные науки и современность. – 2008. – № 2. – С. 5–23.

144. *Тихонова Е. Н.* Социокультурная модернизация в России (Опыт эмпирического анализа). Ст. 2 / Н. Е. Тихонова // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 5–20.

145. *Тихонова Н. Е.* Россияне: нормативная модель взаимоотношений общества, личности и государства / Н. Е. Тихонова // Общественные науки и современность. – 2005. – № 6. – С. 34–45.

146. *Толстих Н. В.* Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки / Н. В. Толстих // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 81–85.

147. *Тоффлер О.* Наука и изменение (предисловие) / О. Тоффлер // Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс : пер. с англ. / общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – С. 11–33.

148. *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер ; науч. ред. П. С. Гуревич. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.

149. *Тощенко Ж.* Вступительное слово / Ж.Тощенко // Социологические исследования. – 2002. – № 5. – С. 7–9.

150. *Травин Д.* Европейская модернизация : в 2 кн. / Д. Травин, О. Маргания. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2004. – Кн. 1. – 665 с.

151. *Трубицин Д. В.* "Модернизация" и "негативная мобилизация" конструкты и сущность / Д. В. Трубицин // Социологические исследования. – 2010. – № 5. – С. 3–13.

152. Україна для людей : Програма кандидата в Президенти України [Електронний ресурс]. – 2009. – Режим доступу : www.president.gov.ua/docs/udl_ua.pdf.

153. *Урсуленко К.* Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь / К. Урсуленко // Соціологія: Теорія. Методи. Маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 126–157.

154. *Федотова В. Г.* Глобальный капитализм: три великие трансформации / В. Г. Федотова, В. А. Колпаков, Н. Н. Федотова. – М.: Культурная революция, 2008. – 608 с.

155. *Федотова В. Г.* Модернизация "другой" Европы / В. Г. Федотова. – М.: ИФ РАН, 1997. – 255 с.

156. *Федотова В. Г.* Хорошее общество / В. Г. Федотова. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – 544 с.

157. *Флигстин Н.* Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений / Нил Флигстин // Экономическая социология. – 2001. – Т. 2. – № 4. – С. 28–55.

158. *Фурдига О.* Ексклюзія в сучасній культурі / О. О. Фурдига // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". – Т. 109: Соціологічні науки. – К.: НаУКМА, 2010. – С. 60–66.

159. *Хабермас Ю.* Модерн – незавершенный проект / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1992. – № 4.– С. 40–52.

160. *Хабермас Ю.* Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас : пер. с нем. – М.: Издательство "Весь Мир", 2003. – 416 с.

161. *Хомяков М. Б.* Идентичность, толерантность и идея гражданства. Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / М. Б. Хомяков. – М.: Ин-т социологии РАН, 2006. – С. 30–56.

162. *Хэ Чуаньци*. Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001–2010) ; пер. с англ. / под общ. ред. Н. И. Лапина / предисл. Н. И. Лапин, Г. А. Тосунян. – М.: Издательство "Весь Мир", 2011. – 256 с.

163. *Цапф В.* Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф // Социс. – 1998. – № 8. – С. 14–26.

164. Цивилизационные модели современности / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. – К.: Наукова думка, 2002. – 632 с.

165. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / О. М. Балакірєва, В. М. Геєць, В. Р. Сіденко та ін. ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2014. – 340 с.

166. *Чемпион М.* 50-летие ЕС. К вопросу о континентальном бездействии // The Wall Street Journal. 19 марта 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inosmi.ru/translation/233480.html.

167. *Штомпка П.* Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка / пер. с польск. С. М. Червонной. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

168. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / П. Штомпка : пер. с англ. / под ред. В. А. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

169. Эволюция концепции модернизации во второй половине XX века / Н. Е. Тихонова, В. А. Аникин, С. В. Горюнова, Ю. П. Лежнина // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 2007. – № 25. – С. 22–48.

170. *Энгельс Ф.* Диалектика природы / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – Т. 20. – С. 339–626.

171. *Ядов В. А.* К вопросу о национальных особенностях модернизации российского общества / В. А. Ядов // Мир России. – 2010. – № 3. – С. 46–56.

172. *Якуба Е. А.* Понятие социальной активности личности. Социальная активность специалиста: истоки и механизм формирования (социологический анализ) / Е. А. Якуба. – Х.: Изд-во при ХГУ Вища школа, 1983. – С. 5–12.

173. *Ясин Е.* Модернизация и общество / Е. Ясин // Вопросы экономики. – 2007. – № 5. – С. 3–29.

174. *Ясин Е. Г.* Модернизация и общество: докл. к VIII Междунар. науч. конф. "Модернизация экономики и общественное развитие", Москва, 3–5 апреля 2007 г. / Е. Г. Ясин ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2007. – 114 с.

175. *Ясин Е. Г.* Модернизация российской экономики: что в повестке дня / Е. Г. Ясин // Экономический журнал ВШЭ. – 2001. – Т. 5. – № 2. – С. 157–178.

176. A new global partnership: eradicate poverty and transform economies through sustainable development / Final Report of the UN High-Level Panel of Eminent Persons on the Post-2015 Development Agenda [Електронний ресурс]. – New York: UN, 2013. – 69 p. – Режим доступу: http://www.un.org/sg/management/pdf/HLP_P2015_Report.pdf.

177. *Aasland A.* Ethnicity and Social Exclusion in Estonia and Latvia / A. Aasland, T. Fløtten // Europe-Asia Studies. – 2001. – Vol. 53. – No. 7. – P. 1023–1049.

178. *Abbott P., Wallace C.* Explaining economic and social transformations in Post-Soviet Russia, Ukraine and Belarus / P. Abbott, C. Wallace // European Societies. – 2010. – Vol. 12. – P. 653–674.

179. *Abbott P., Wallace C.* Social Quality: A Way to Measure the Quality of Society / P. Abbott, C. Wallace // Social Indicators Research. – 2012. – Vol. 108. – P. 153–167.

180. *Abbott P., Wallace C.* Rising economic prosperity and social quality the case of New Member States of the European Union / P. Abbott, C. Wallace // Social indicators research. – 2014. – Vol. 115(1). – P. 419–439.

181. *Abdallah S.* The Happy Planet Index 2.0: Why good lives don't have to cost the Earth / Saamah Abdallah, Sam Thompson, Juliet Michaelson, Nic Marks and Nicola Steuer. – London: New Economics Foundation, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.happyplanetindex.org/learn/download-report.html.

182. *Abramson P.* Critiques and Counter-Critiques of the Postmaterialism Thesis: Thirty-four Years of Debate / P. Abramson // CSD Working Papers, Center for the Study of Democracy. – UC Irvine, 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Available at: http: //escholarship.org/uc/item/3f72v9q4.

183. *Abramson P.* Formative Security, Education, and Postmaterialism: A Response to Davis / P. Abramson, R. Inglehart // Public Opinion Quarterly. – 1996. – Vol. 60. – No. 3. – P. 450–455.

184. Academic Ranking of World Universities, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.arwu.org/rank2008 /EN2008.htm.

185. Academic Ranking of World Universities, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.shanghairanking.com/ARWU-Statistics-2014.html.

186. *Acemoglu D.* The colonial origins of comparative development: Anempirical investigation / Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A. Robinson // American Economic Review. – 2001. – Vol. 91 (5). – P. 1369–1401.

187. *Acemoglu D.* Productivity Differences / Daron Acemoglu, Fabrizio Zilibotti // The Quarterly Journal of Economics. – 2001. – Vol. 116. – No. 2. – P. 563–606.

188. *Acemoglu D.* Institutions as Fundamental Determinants of Long-Run Growth / Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A. Robinson // Handbook of Economic Growth, Volume 1 A ; edited by Philippe Aghion and Steven Durlauf. – Amsterdam: Elsevier, 2005. – P. 386–472.

189. *Acemoglu D.* Economic Backwardness in Political Perspective / Daron Acemoglu, James Robinson // American Political Science Review. – 2006. – Vol. 100. – No. 1. – P. 115–131.

190. *Acemoglu D.* A Simple Model of Inefficient Institutions / Daron Acemoglu // The Scandinavian Journal of Economics. – 2006. – Volume 108. – Issue 4. – P. 515–546.

191. *Acemoglu D.* Introduction to modern economic growth / Daron Acemoglu. – Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2009. – 990 p.

192. *Acemoglu D.* Why Nations Fail : The Origins of Power, Prosperity, and Poverty / Daron Acemoglu, James A. Robinson. – 1st ed. – New York: Crown Publishers, 2012. – 544 p.

193. *Acemoglu D.* Political model of social evolution / D. Acemoglu, G. Egorov, K. Sonin // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2011. – Vol. 108. (Supplement 4). – P. 21292–21296.

194. *Acik N.* Reducing the participation gap in civic engagement: Political consumerism in Europe / Necla Acik // European sociological review. – 2013. – Vol. 29(6). – P. 1309–1322.

195. *Alexander J. C.* Core Solidarity Ethnic Outgroup, and Social Differentiation: A Multidimensional Model of Inclusion in Modern Societies / Jeffrey C. Alexander // National and ethnic movements ; ed. by Jacques Dofny and Akinsola Akiwowo. – Beverly Hills, Calif. & London: Sage Publications, 1980. – P. 5–28.

196. *Alexander J. C.* Modern, Anti, Post and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the "New World" of "Our Time" / Jeffrey C. Alexander // Zetschrift für Soziologie. – 1994. – Jg. 23. Heft 3. Juni 1994. – S. 165–197.

197. *Alexander J. C.* The civil sphere / C. Jeffrey Alexander. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 793 p.

198. *Allan J.* Inclusion, Participation and Democracy: What is the Purpose? / Ed. by J. Allan. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003. – 233 p.

199. *Allman D.* The sociology of social inclusion / D. Allman // SAGE Open. – 2013. – No. 3(1): DOI: 10.1177/2158244012471957 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://sgo.sagepub.com/content /3/1/2158244012471957.

200. *Almond G. A.* The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963. – 562 p.

201. *Alwin D. F.* Aging, Cohorts, and the Stability of Sociopolitical Orientations Over the Life Span / D. F. Alwin, J. Krosnick // American Journal of Sociology. – 1991. – Vol. 97. – No. 1. – P. 169–195.

202. *Alwin D. F.* Aging versus cohort interpretations of intercohort differences in GSS vocabulary scores / D. Alwin, R. McCammon // American Sociological Review. – 1999. – Vol. 64. – No 2. – P. 272–286.

203. *Alwin D. F.* Generations, Cohorts, and Social Change / D. Alwin, R. McCammon // Handbook of the life course / eds. Jeylan T. Mortimer, Michael J. Shanahan. – New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers, 2003. – P. 23–49.

204. *Anand P.* Capabilities and well-being: evidence based on the Sen–Nussbaum approach to welfare / Paul Anand, Graham Hunter, Ron Smith // Social Indicators Research. – 2005. – Vol. 74 (1). – P. 9–55.

205. *Anand S.* Human Development Index: Methodology and Measurement / S. Anand, A. Sen. –New York: Human Development Report Office, 1994. – 21 p.

206. *Andersen J.* Europe's New State of Welfare Unemployment, Employment Policies and Citizenship / Andersen, J. Andersen J. G., Clasen J., Oorschot, W. V., Halvorsen K. editors. – Bristol: The Policy Press, 2002. – 297 p.

207. *Arnason J. P.* The Imaginary Constitution of Modernity / Johann P. Arnason // Revue européenne des sciences sociales. – 1989. – T. 27. – No. 86. – Pour une philosophie militantede la démocratie (1989). – P. 323–337.

208. *Arnason J. P.* The Cultural Turn and the Civilizational Approach / Johann P. Arnason // European Journal of Social Theory. – 2010. – Vol. 13(1). – P. 67–82.

209. *Atkinson A.* Social Indicators: The EU and Social Inclusion / A. Atkinson, B. Cantillon, E. Marlier and B. Nolan. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 240 p.

210. *Atkinson A. B.* Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context / A. Atkinson, E. Marlier. – New York: United Nations, 2010. – 68 p.

211. *Barnes S.* Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies / Samuel H. Barnes, Max Kaase editors. – Beverly Hills, Calif.: Sage, 1979. – 607 p.

212. *Bask M.* Increasing Inequality in Social Exclusion Occurrence: The Case of Sweden During 1979–2003 / Miia Bask // Social Indicators Research. – 2010. – Vol. 97. – P. 299–323.

213. *Basy A.* The Challenge of Local Feminism: Women's Movements in Global Perspective / edited by Amrita Basu, C. Elizabeth McGrory. – Boulder, Colorado: Westview Press, 1995. – 493 p.

214. *Bauman Z.* Liquid Modernity / Zygmunt Bauman. – Cambridge, UK : Polity Press, 2000. – 229 p.

215. *Bauman Z.* Second Letter / Zygmunt Bauman // Zygmunt Bauman: prophet of postmodernity / Dennis Smith. – Cambridge: Blackwell Publishers, 1999. – P. 191–197.

216. *Beck U.* Second modernity as a research agenda : Theoretical and empirical explorations in the "meta-change" of modern society / Ulrich Beck, Christoph Lau // British Journal of Sociology. – 2005. – Vol. 56. – Issue 4. – P. 525–557.

217. *Beck U.* The theory of reflexive modernization : Problematic, hypotheses and research programme / Ulrich Beck, Wolfgang Bonss, Christoph Lau // Theory, Culture and Society. – 2003. – Vol. 20. – № 2. – P. 1–33.

218. *Beck U.* Varieties of second modernity : the cosmopolitan turn in social and political theory and research / Ulrich Beck, Edgar Grande // British Journal of Sociology. – 2010. – Vol. 61. – Issue 3. – P. 409–443.

219. *Beck W.* Social Quality: A Vision for Europe / Beck W., van der Maesen L. J., Thomese F., Walker A. – The Hague: Kluwer Law International, 2001. – 393 p.

220. *Beck W.* The social quality of Europe / W. Beck, Van der Maesen, L., eds. – The Hague: Kluwer Law International, 1997. – 321 p.

221. *Becker G. S.* Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education / Gary S. Becker. – 3rd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 1993. – 390 p.

222. *Bell D.* The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting / Daniel Bell. – New York: Basic Books Incorporated, 1976. – 507 p.

223. *Bellah R.* The Necessity of Opportunity and Community in a Good Society / Robert N. Bellah // International Sociology. – 1997. – Vol. 12 (4). – P. 387–393.

224. *Béland B.* The social exclusion discourse: ideas and policy change / B. Béland // Policy and Politics. – 2007. – Vol. 35. – No. 1. – P. 123–139.

225. *Bem S. L.* The Lenses of Gender. Transforming the Debate on Sexual Inequality / Sandra L. Bem. – Hew Haven: Yale University Press, 1993. – 244 p.

226. *Bendix R.* Nation Building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order / Reinhard Bendix. – University of California Press: Berkeley, 1977 [1964]. – 450 p.

227. *Benhabib S.* Autonomy, modernity, and community: communitarianism and critical social theory in dialogue / Seyla Benhabib // Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment / edited by Axel Honneth, Thomas McCarthy, Claus Offe, and Albrecht Wellmer. – Cambridge, MA: MIT Press, 1992. – P. 39–62.

228. *Berkel van R.* The concept of of activation / Rik van Berkel, Iver Hornemann Møller // Active Social Policies in the EU: Inclusion through participation? Edited by Rik van Berkel and Iver Hornemann Møller. – Bristol: The Policy Press, 2002. – P. 45–72.

229. *Berkel van R.* The concept of inclusion/exclusion and the concept of work / Rik van Berkel, Iver Hornemann Møller // Active Social Policies in the EU: Inclusion through participation? Edited by Rik van Berkel and Iver Hornemann Møller. – Bristol: The Policy Press, 2002. – P. 15–44.

230. Beyond GDP: Measuring progress, true wealth, and the well-being of nations. European Commission, 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:http://ec.europa.eu/environment/beyond_gdp/indicators_en.html.

231. *Blokker P.* Post-Communist Modernization, Transition Studies, and Diversity in Europe / P. Blokker // European Journal of Social Theory. – 2005. – Vol. 8 (4). – P. 503–525.

232. *Blyth M.* We can't all export to Mars [Електронний ресурс] / Mark Blyth // Radio Open Source. – 2011. – November 17. – Режим доступу до ресурсу: http://www.radioopensource.org/mark-blyth-7-we -cant-all-export-to-mars.

233. *Böhnke P.* First European Quality of Life Survey: Life satisfaction, happiness and sense of belonging / European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005. – 102 p.

234. *Booysen F.* An overview and evaluation of composite indices of development / F. Booysen // Social indicators research. – 2002. – Vol. 59(2). – P. 115–151.

235. *Bourdieu P.* Cultural reproduction and social reproduction / P. Bourdieu // Knowledge, education and social change / editor R. Brown. – London, 1974. – P. 71–84.

236. *Bourdieu P.* Masculine domination / P. Bourdieu. – Stanford, CA: Stanford University Press, 2001. – 133 p.

237. *Bourdieu P.* Reproduction in education, society and culture / P. Bourdieu, Passeron Jean-Claude. – London: SAGE Publications, 1990. [1970]. – 260 p.

238. *Bourdieu P.* Outline of a Theory of Practice / P. Bourdieu. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2013 [1977]. – 249 p.

239. *Bourdieu P.* Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste / P. Bourdieu. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1984. – 614 p.

240. *Brooks C.* The Social and Ideological Bases of Middle-Class Political Realignment in the United States, 1972 to 1992 / C. Brooks, J. Manza // American Sociological Review. – 1997. – Vol. 62. – No. 2. – P. 191–208.

241. *Brooks C.* The transformation of US gender role attitudes: Cohort replacement, socio-structural change, and ideological learning / C. Brooks, C. Bolzendahl // Social Science Research. – 2004. – Vol. 33. – Issue 1. – P. 106–133.

242. Building the Knowledge Society: Social and Human Capital Interactions. European Commission Working Paper SEC(2003)652 [Електронний ресурс] – Brussels, 2003. – Режим доступу до ресурсу: https://ec.europa.eu/digital-agenda/en/news/building-knowledge-society-social-and-human-capital-interactions-commission-staff-working

243. *Burchardt T.* Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure / T. Burchardt // Understanding social exclusion / editor Phil Agulnik. – Oxford, New York: Oxford University Press, 2002. – P. 30–43.

244. *Burns N.* The private roots of public action: gender, equality, and political participation / N. Burns, K. L. Schlozman, S. Verba. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2001. – 453 p.

245. *Calhoun C.* Social change / Craig Calhoun // Encyclopedia of Sociology / Edgar F.Borgatta, editor-in-chief, Rhonda Montgomery, managing editor. – 2 nd ed. – Vol. 4. – New York : Macmillan Reference USA, 2000. – P. 2641–2649.

246. *Castells M.* The network society: a cross-cultural perspective / edited by Manuel Castells. – Northampton, Mass. : Edward Elgar, 2004. – 465 p.

247. *Castoriadis C.* The imaginary institution of society / Cornelius Castoriadis ; translated by Kathleen Blamey. – 1st MIT Press ed. – Cambridge, Mass. : MIT Press, 1987. – 418 p.

248. *Chirot D. A* Clash of Civilizations or of Paradigms?: Theorizing Progress and Social Change / Daniel Chirot // International Sociology. – 2001. – Vol. 16. – № 3. – P. 341–360.

249. *Cohen J.* Deliberation and Democratic Legitimacy / Joshua Cohen // The Good Polity: Normative Analysis of the State Alan Hamlin and Phillip Petit, editors. – New York: Blackwell, 1989. – P. 17–34.

250. *Comim F.* The Capability Approach: Concepts, Measures and Applications / Edited by Flavio Comim, Mozaffar Qizilbash and Sabina Alkire. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 615 p.

251. *Connell R. W.* Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics / R. W. Connell. – Stanford, Calif. : Stanford University Press, 1987. – 334 p.

252. *Cracolici M.* The Measurement of Economic, Social and Environmental Performance of Countries: A Novel Approach / Maria Francesca Cracolici, Miranda Cuffaro, Peter Nijkamp // Social Indicators Research. – 2010. – Vol. 95. – P. 339–356.

253. *Creighton J.* The public participation handbook: making better decisions through citizen involvement / J. Creighton. – San Francisco, CA: Jossey-Bass, 2005. – 261 p.

254. *Dalton R.* Advanced Democracies and the New Politics / R. Dalton, S. Scarrow, B. Cain // Journal of Democracy. – 2004. – Vol. 15. – No. 1. – P. 124–138.

255. *Dalton R.* The Individual–Institutional Nexus of Protest Behaviour / Russell Dalton, Alix Van Sickle, Steven Weldon // British Journal of Political Science. – Vol. 40. – Issue 1. – 2010. – P. 51–73.

256. *Damachi U.* Social change and economic development in Nigeria / edited by Ukandi G. Damachi, Hans Dieter Seibel. – New York: Praeger, 1973. – 252 p.

257. *Dahrendorf R.* Life chances: Approaches to social and political theory / Ralf Dahrendorf. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1979. – 181 p.

258. *Dahrendorf R*. Democracy and modernity: notes on the European experience / Ralf Dahrendorf // Democracy and Modernity / edited by S. N. Eisenstadt. – Leiden: E. J. Brill, 1992. – P. 15–19.

259. *Daly M*. Social exclusion and social capital: A comparison and critique / M. Daly, H. Silver // Theory and society. – 2008. – Vol. 37(6). – P. 537–566.

260. *Danigelis N.* Population aging, intracohort aging, and sociopolitical attitudes / N. Danigelis, M. Hardy, S. Cutler // American Sociological Review. – 2007. – Vol. 72. – No. 5. – P. 812–830.

261. *Davis J. A.* Review Essay of Value Change in Global Perspective / J. A. Davis // Public Opinion Quarterly. – 1996. – Vol. 60. – No. 2. – P. 322–331.

262. *Debraj R.* Development economics / Ray Debraj. – Princeton, N. J. : Princeton University Press, 1998. – 848 p.

263. Development economics through the decades : a critical look at 30 years of the world development report / Shahid Yusuf ; with Angus Deaton, Kemal Dervi et al. – Washington, D. C. : World Bank, 2009. – 188 p.

264. *Deutsch K. W.* Social Mobilization and Political Development / K. Deutsch // The American Political Science Review. – 1961. – Vol. 55, No. 3. (Sep., 1961). – P. 493–514.

265. *Dryzek J. S.* Deliberative global politics: Discourse and democracy in a divided world / John S. Dryzek. – Cambridge: Polity, 2006. – 191 p.

266. *Duch R. M.* Postmaterialism and the Economic Condition / R. M. Duch, M. Taylor // American Journal of Political Science. – 1993. – Vol. 37. – No. 3. – P. 747–779.

267. *Dutta S.* The global innovation index 2012. Stronger Innovation Linkages for Global [Електронний ресурс]. – INSEAD and WIPO, 2012. – 441 p. – Режим доступу до ресурсу: http://www.wipo.int/edocs/pubdocs /en/economics/gii/gii_2012.pdf

268. *Eisenstadt S. N.* Post-traditional societies and the continuity and reconstruction of tradition / N. Shmuel Eisenstadt // Daedalus. – 1973. – Vol. 102. – № 1. – С. 1–27.

269. *Eisenstadt S. N.* The Civilizational Dimension of Modernity: Modernity as a Distinct Civilization / N. Shmuel Eisenstadt // International Sociology. – 2001. – Vol. 16 (3). – P. 320–340.

270. *Eisenstadt S. N.* Multiple Modernities / N. Shmuel Eisenstadt // Daedalus. – 2000. – Vol. 129. – No. 1. – Multiple Modernities (Winter, 2000). – P. 1–29.

271. *Eisenstadt S. N.* Modernity and Modernization [Електронний ресурс] / S. N. Eisenstadt // Sociopedia. International Sociological Association. – 2010. – P. 1–15. – Режим доступу до ресурсу: http: //www.sociopedia.isa.

272. *Eisinger P.* The Conditions of Protest Behavior in American Cities / P. Eisinger // American Political Science Review. – 1973. – Vol. 67. – P. 11–28.

273. *Ekman J.* Political participation and civic engagement: Towards a new typology / Joakim Ekman, Erik Amnå // Human Affairs. – 2012. – Vol. 22(3). – P. 283–300.

274. *Erikson R.* Has social mobility in Britain decreased? Reconciling divergent findings on income and class mobility / Robert Erikson, John H. Goldthorpe // The British Journal of Sociology. – 2010. – Vol. 61. – Issue 2. – P. 211–230.

275. *Esping-Andersen G.* Sociological Explanations of Changing Income Distributions / Gøsta Esping-Andersen // American Behavioral Scientist. – 2007. – Vol. 50. – No. 5. – P. 639–658.

276. *Esping-Andersen G.* Why we need a new welfare state / Gøsta Esping-Andersen. Oxford: Oxford University Press, 2002. – 244 p.

277. *Etzioni A.* The Third Way to a Good Society / Amitai Etzioni. – London : Demos, 2000. – 63 p.

278. Eurobarometer 62: Public Opinion in the European Union, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb62/eb62_en.htm.

279. Eurobarometer 67: Public Opinion in the European Union, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb67/eb67_en.htm.

280. Eurobarometer 71: Public Opinion in the European Union, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb71/eb71_en.htm

281. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth: Communication from the Commission. Brussels, 3.3.2010. COM (2010). [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF.

282. European Civic Citizenship and Inclusion Index. – Brussels : British Council, 2005 – 176 p.

283. European Commission: Lisbon European Council of March 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/index_en.htm.

284. European Commission official website. Доступно 25 сентября 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/objectives_en.htm.

285. European Commission official website. 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/past_enlargements/index_en.htm.

286. European Commission official website. 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://eeas.europa.eu/eastern/index_en.htm.

287. European Network Indicators on Social Quality: Final Report / L. van der Maesen, A. Walker, M. Keizer. – European Foundation on Social Quality, May 2005.

288. EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File. GESIS Data Archive, Cologne, Germany, ZA4804 Data File Version 2.0.0 (2011-12-30) DOI:10.4232/1.11005. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacat.gesis.org/obj/fCatalog/Catalog5.

289. *Ferrans C. E.* Quality of life index: development and psychometric properties / C. E. Ferrans, M. J. Powers // Advances in nursing science. – 1985. – Vol. 8 (1). – P. 15–24.

290. *Ferrera M.* Open co-ordination against poverty: the new EU social inclusion process / Maurizio Ferrera, Manos Matsaganis and Stefano Sacchi // Journal of European Social Policy. – 2002. – Vol. 12 (3). – P. 227–239.

291. *Firebaugh G.* Methods for Estimating Cohort Replacement / G. Firebaugh // Sociological Methodology. – 1989. – Vol. 19. – P. 243–262.

292. *Firebaugh G.* Where does social change come from? Estimating the relative contributions of individual change and population turnover / G. Firebaugh // Population Research and Policy Review. – 1992. – Vol. 11. – P. 1–20.

293. *Fishman T. C.* China, Inc.: How the Rise of the Next Superpower Challenges America and the World / C. Fishman Ted. – New York: Simon & Schuster, 2005. – 342 p.

294. *Fleurbaey M.* Beyond GDP: The quest for a measure of social welfare / Marc Fleurbaey // Journal of Economic Literature. – 2009. – Vol. 47. – No. 43. – P. 1029–1075.

295. *Fligstein N.* Social Skill and the Theory of Fields // Sociological Theory. – 2001. – Vol. 19. – No. 2 (July 2001). – P. 105–125.

296. *Florida R.* Cities and the creative class / R. Florida. – New York: Routledge, 2005. – 199 p.

297. *Fogel R. W*. Capitalism and democracy in 2040 : forecasts and speculations / Robert Fogel. – NBER Working Paper No. 13184, 2007.

298. Forbes / The World's Biggest Companies. – 5 сентября 2009 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http : //www.forbes.com/2009/04/08/worlds-largest-companies-business -global-09-global_land.html.

299. Forbes / Интервью Forbes на Петербургском международном экономическом форуме / Виктор Вексельберг: Приоритеты модернизации и инноваций никуда не делись. – 20 июня 2015 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.forbes.ru/sobytiya-video/291935-viktor-vekselberg-prioritety-modernizatsii-i-innovatsii-nikuda -ne-delispeterburgskii-ekonomicheskii.

300. *Foucault M.* Discipline and punish : the birth of the prison / Michel Foucault ; translated from the French by Alan Sheridan. – [1st American ed.]. – New York: Pantheon Books, 1977. – 333 p.

301. *Foucault M.* Madness and civilization : a history of insanity in the age of reason / Michel Foucault ; Translated from the French by Richard Howard. – New York, Pantheon Books, 1965. – 299 p.

302. *Fraser N.* Recognition or Redistribution? A Critical Reading of Iris Young's Justice and the Politics of Difference / N. Fraser // Journal of Political Philosophy. – 1995. – Vol. 3(2). – P. 166–180.

303. *Fraser N.* Identity, Exclusion, and Critique: A Response to Four Critics / N. Fraser // European Journal of Political Theory. – 2007. – Vol. 6. – P. 305–338.

304. *Fremstad S.* Measuring Poverty and Economic Inclusion: The Current Poverty Measure, the NAS Alternative, and the Case for a Truly New Approach. Washington D. C.: Center for Economic and Policy Research, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.cepr.net/documents/publications/2008-12-Measuring-Poverty-and-Economic-Inclusion.pdf.

305. *Friedman T. L.* Made in the World [Електронний ресурс] / Thomas L. Friedman // The New York Times. – January 29. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nytimes.com/article?a=904523&f=28&sub=Sunday.

306. *Friedmann J.* Empowerment: the politics of alternative development / John Friedmann. – Cambridge, MA: Blackwell, 1992. – 196 p.

307. *Habermas J.* The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory Studies in Contemporary German Social Thought / Jèurgen Habermas; edited by Ciaran Cronin and Pablo De Greiff. – Cambridge, Mass. : MIT Press, 1998. – 300 p.

308. *Habermas J.* Communication and the Evolution of Society / Jürgen Habermas. – Boston: Beacon Press, 1979. – 240 p.

309. *Haferkamp H.* Social change and modernity / ed. by Hans Haferkamp and Neil J. Smelser. – Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, 1992. – 445 p.

310. *Hagerty M. R.* Constructing summary indices of quality of life a model for the effect of heterogeneous importance weights / M. R. Hagerty, K. C. Land // Sociological Methods & Research. – 2007. – Vol. 35(4). – P. 455–496.

311. *Hall P.* Successful Societies: How Institutions and Culture Affect Health / ed. by Peter A. Hall, Michele Lamont. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 347 p.

312. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. OECD, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://dx.doi.org/10.1787/9789264043466-en.

313. *Harrison D.* The Sociology of Modernization and Development / David Harrison. – London & New York: Routledge, 1988. – 193 p.

314. *Häyrinen-Alestalo M.* Is Knowledge-Based Society a Relevant Strategy for Civil Society? / M. Häyrinen-Alestalo // Current Sociology. – 2001. – Vol. 49. – P. 203–218.

315. *Helliwell J.* World happiness report 2012 / eds. John F. Helliwell, Layard Richard and Jeffrey Sachs. – New York: The Earth Institute, Columbia University, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.earth.columbia.edu/sitefiles/file/Sachs%20Writing/2012/World%20 Happiness%20Report.pd.

316. *Helliwell J.* World Happiness Report 2015 / eds. John F. Helliwell, Richard Layard, and Jeffrey Sachs. – New York: Sustainable Development Solutions Network, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://worldhappiness.report/download.

317. *Hernández-Medina E.* Social inclusion through participation: the case of the participatory budget in São Paulo / E. Hernández-Medina // International Journal of Urban and Regional Research. – 2010. – Vol. 34(3). – P. 512–532.

318. *Hirsch F.* Social Limits to Growth / Fred Hirsch. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1976. – 208 p.

319. *Holmqvist M.* The disabling state of an active society / by Mikael Holmqvist. – Farnham, UK: Ashgate Publishing Limited, 2009. – 170 p.

320. *Honneth A.* Recognition or Redistribution? Changing Perspectives on the Moral Order of Society / A. Honneth // Theory Culture & Society. – 2001. – Vol. 18 (2–3). – P. 43–55.

321. *Horvat E. M*. From social ties to social capital: Class differences in the relations between schools and parent networks / E. M. Horvat, E. B. Weininger, A. Lareau // American educational research Journal. – 2003. – Vol. 40(2). – P. 319–351.

322. *Hsieh M. F.* Similar opportunities, different responses: Explaining the divergent patterns of development between Taiwan and South Korea / M. Hsieh // International Sociology. – 2011. – Vol. 26 (3). – P. 364–391.

323. Human Development Report 1990 [Електронний ресурс] : United Nations Development Program. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1990. – Режим доступу до ресурсу: http://hdr.undp.org/en/reports /global/hdr1990/chapters.

324. Human Development Report 2007–2008. Fighting Climate Change: Human solidarity in a divided world [Електронний ресурс] : United Nations Development Program. – New York: Palgrave Macmillan, 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://hdr.undp.org/sites/default/files /reports/268/hdr_20072008_en_complete.pdf.

325. Human Development Report 2009. Overcoming barriers: Human mobility and development [Електронний ресурс] : United Nations Development Program. – New York: Palgrave Macmillan, 2009. – Режим доступу до ресурсу: http:// hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009.

326. Human Development Report 2011. Sustainability and Equity: A Better Future for All development [Електронний ресурс] : United Nations Development Program. – New York: Palgrave Macmillan, 2011. – Режим доступу: http:// hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2011.

327. Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience [Електронний ресурс] : United Nations Development Program. – New York: UNDP, 2014. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf.

328. Human Development Report Office calculations based on data from World Bank (2014), IMF (2014) and United Nations Statistics Division (2014) available to HDRO as of 15 May, 2014 [Електронний ресурс] : United Nations Development Program, 2014. – Режим доступу : http://hdr.undp.org/en/content/gni-capita-ppp-terms-constant-2011-ppp.

329. *Huntington S.* Culture matters : how values shape human progress / Samuel P. Huntington ; Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington, editors. – New York: Basic Books, 2000. – 348 p.

330. *Huppert F.* Measuring Well-being Across Europe: Description of the ESS Well-being Module and Preliminary Findings / [Felicia A. Huppert, Nic Marks, Andrew Clark, Johannes Siegrist, Alois Stutzer, Joar Vittersø, Morten Wahrendorf] // Social Indicators Research. – 2009. – Vol. 91. – P. 301–315.

331. *Hvinden B.* Citizenship in Nordic welfare states: Dynamics of choice, duties and participation in a changing Europe / edited by Bjørn Hvinden and Håkan Johansson. – New York: Routledge, 2007. – 248 p.

332. *Galbraith J. K.* The good society : the humane agenda / John Kenneth Galbraith. – Boston : Houghton Mifflin Co., 1996. – 152 p.

333. Gallup World Poll Methodology 2015 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.gallup.com/poll/105226/world-poll-methodology.aspx.

334. *Gaonkar D. P.* On Alternative Modernities / D. P. Gaunkar // Alternative Modernities / edited by D. P. Gaunkar. – Durham, NC: Duke University Press, 2001. – P. 1–23.

335. GDP and beyond : Measuring progress in a changing world [Електронний ресурс] / COM(2009) 433. – Brussels: European Commission, 2009. – Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0433:FIN:EN:PDF.

336. *Geertz C.* The interpretation of cultures: Selected essays / Clifford Geertz. – New York: Basic Books, 1973. – 470 p.

337. *Giddens A.* The Constitution of Society : Outline of the Theory of Structuration / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1984 – 403 p.

338. *Giddens A.* The Consequences of Modernity / Anthony Giddens. – Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1990 – 186 p.

339. *Giddens A.* Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. – Stanford Calif.: Stanford University Press, 1991. – 256 p.

340. *Gibson R.* Conceptualizing and measuring participation in the age of the internet: Is online political engagement really different to offline? / R. Gibson, M. Cantijoch // The Journal of Politics. – 2013. – Vol. 75 (03). – P. 701–716.

341. *Gilleard C.* The achieving society revisited: A further analysis of the relation between national economic growth and need achievement / Christopher J. Gilleard // Journal of Economic Psychology. – 1989. – Vol. 10. – Issue 1. – P. 21–34.

342. *Glenn N. D.* Cohort Analys' futile quest: Statistical attempts to separate age, period, and cohort effects / Norval D. Glenn // American Sociological Review. – 1976. – Vol. 41. – P. 900–904.

343. *Glenn N. D.* Cohort Analysis / Norval D. Glenn. (Quantitative applications in the social sciences; no. 5). – Beverly Hills, Calif.: Sage, 1977. – 72 p.

344. *Glenn N. D.* Cohort Analysis / Norval D. Glenn. – 2nd ed. – (Quantitative applications in the social sciences; no. 07-005). – Thousand Oaks, Calif.: Sage, 2005. – 61 p.

345. *Glenn N. D.* Distinguishing Age, Period, and Cohort Effects // Handbook of the life course / eds. Jeylan T. Mortimer, Michael J. Shanahan. – New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers, 2003. – P. 465–476.

346. *Golovakha E.* Social Change in Ukraine and Europe: Outcomes of European Social Survey 2005–2007 / E. Golovakha, A. Gorbachyk. – National Academy of Sciences of Ukraine Institute of Sociology. – Kyiv, 2009. – 116 p.

347. *Gough J.* Spaces of social exclusion / Jamie Gough, Aram Eisenschitz, Andrew McCulloch. – London: Routledge, 2006. – 272 p.

348. *Greenwald B. C.* Externalities in economies with imperfect information and incomplete markets / B. C. Greenwald, J. E. Stiglitz // The quarterly journal of economics. – 1986. – Vol. 101. – No. 2. – P. 229–264.

349. *Gusfield J.* Tradition and Modernity : Misplaced Polarities in the Study of Social Change / Joseph R. Gusfield // American Journal of Sociology. – 1967. – Vol. 72. – Issue 4. – P. 351–362.

350. *Inglehart R.* Culture shift in advanced industrial society / R. Inglehart. – Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1990. – 484 p.

351. *Inglehart R.* Measuring Culture and Cultural Change / R. Inglehart // Culture Matters in Russia and Everywhere: Backdrop for the Russia-Ukraine Conflict / ed. by Lawrence Harrison, Evgeny Yasin. – Lanham, MD: Lexington Books, 2015. – P. 345–364.

352. *Inglehart R.* Modernization and Post-Modernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies / R. Inglehart. – Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1997. – 453 p.

353. *Inglehart R*. Modernization, cultural change and the persistence of traditional values / R. Inglehart, W. Baker // American Sociological Review. – 2000. – Vol. 65. – No. 1. – P. 19–51.

354. *Inglehart R.* Changing Mass Priorities. The Link between Modernization and Democracy / R. Inglehart, C. Welzel // Perspectives on Politics. – 2010. – Vol. 8. – No. 2. – P. 551–567.

355. *Inglehart R.* How Development Leads to Democracy: What We Know about Modernization Today / R. Inglehart, C. Welzel // Foreign Affairs. – 2009. – Vol. 8. – No. 2. – March / April.– P. 33–41.

356. *Inglehart R.* Modernization, Cultural Change and Democracy : The Human Development Sequence / Ronald Inglehart and Christian Welzel. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 333 p.

357. *Inglehart R*. Trends in Political Action: The Developmental Trend and the Post-Honeymoon Decline / R. Inglehart, G. Catterberg // International Journal of Comparative Sociology. – 2002. – Vol. 43 (3–5) – P. 300–316.

358. *Inglehart R*. Understanding the Russian Malaise: The Collapse and Recovery of Subjective Well-Being in Post-Communist Russia (December 30, 2013) / [Inglehart Ronald, Foa Roberto, Ponarin Eduard, Welzel Christian]. Higher School of Economics Research Paper No. WP BRP 32/SOC/2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ssrn.com /abstract=2373138.

359. *Inkeles A.* Making Men Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries / A. Inkeles // American Journal of Sociology. – Vol. 75. – No. 2 (Sep., 1969). – P. 208–225.

360. *Inkeles A.* Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries / A. Inkeles, D. H. Smith. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974. – 437 p.

361. *Inklaar R.* GGDC Productivity Level Database: International Comparisons of Output, Inputs and Productivity at the Industry Level (No. GD-104) / Inklaar Robert and Timmer Marcel P. – Groningen Growth and Development Centre. University of Groningen, 2008.

362. International Monetary Fund. World Economic Outlook Database [Електронний ресурс]: October 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/02/weodata/download.aspx.

363. *Ippel L.* Investigating Longitudinal and Cross Cultural Measurement Invariance of Inglehart's Short Post-materialism Scale / L. Ippel, J. Gelissen, G. Moors // Social Indicators Research. – 2014. – Vol. 115.– Issue 3. – P. 919–932.

364. *Janos A.* Continuity and Change in Eastern Europe: Strategies of Post-communist Politics / Andrew C. Janos // East European Politics and Societies. – 1993. – Vol. 8. – No. 1. – C. 1–31.

365. *Janos A.* From eastern empire to western hegemony: East Central Europe under two international regimes / Andrew C. Janos // East European Politics and Societies. – 2001. – Vol. 8. – No 2. – C. 221–249.

366. Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2010. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2010. – 297 p.

367. *Jordan B.* A theory of poverty and social exclusion / B. Jordan. – Cambridge, UK: Polity Press, 1996. – 276 p.

368. *Kapustin B.* Modernity's failure/post-modernity's predicament: the case of Russia / B. Kapustin // Critical Horizons. – 2003. – Vol. 4(1). – P. 99–145.

369. *Kaufmann D.* The worldwide governance indicators: methodology and analytical issues / D. Kaufmann, A. Kraay, M. Mastruzzi // Hague Journal on the Rule of Law. – 2011. – Vol. 3(02). – P. 220–246.

370. *Kaya I.* Modernity, openness, interpretation : A perspective on multiple modernities / Ibrahim Kaya // Social Science Information. – 2004. – Vol. 43. – No 1. – P. 35–57.

371. *Kirkpatrick G.* Evolution or Progress? A (Critical) Defence of Habermas's Theory of Social Development / Graeme Kirkpatrick // Thesis Eleven. – 2003. – No 72. – February. – P. 91–112.

372. *Kitschelt H.* Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies / H. Kitschelt // British Journal of Political Science. – 1986. – Vol. 16. – P. 57–85.

373. *Kivisto P.* Multiculturalism in a global society / Peter Kivisto. – Oxford, UK; Malden, MA.: Blackwell Pub., 2002. – 228 p.

374. *Klingemann, H.-D.* Citizens and the State / editors H.-D. Klingemann, D. Fuchs. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 474 p.

375. *Klingemann H.-D.* Democracy and Political Culture in Eastern Europe / Edited by Hans-Dieter Klingemann, Dieter Fuchs and Jan Zielonka. – London: Routledge, 2006. – 399 p.

376. *Knöbl W.* Theories That Won't Pass Away: The Never-ending Story of Modernization Theory / Wolfgang Knöbl // Handbook of Historical Sociology / ed. by Gerard Delaty and Engin F. Isin. L.: SAGE, 2003. – P. 96–107.

377. *Köhler G.* Policies Toward Social Inclusion: A South Asian Perspective / G. Köhler // Global Social Policy. – 2009. – Vol. 9. – P. 24–29.

378. *Kraaykamp G.* Employment Status And Family Role Attitudes: A trend analysis for the Netherlands / G. Kraaykamp // International Sociology. – 2012. – Vol. 27. – P. 308–329.

379. *Kuhn T. S.* The Structure of Scientific Revolutions / Tomas S. Kuhn. – 2nd edition Chicago: University of Chicago Press, 1970. – 210 p.

380. *Kuklys W.* Amartya Sen's capability approach: theoretical insights and empirical applications / Kuklys Wiebke. – Berlin: Springer, 2005. – 116 p.

381. *Kumar K.* From post-industrial to post-modern society: new theories of the contemporary world / K. Kumar. – Oxford: Wiley-Blackwell, 1995 – 253 p.

382. *Kymlicka W.* Contemporary Political Philosophy / W. Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 497 p.

383. *Lamont M.* Responses to Racism, Health, and Social Inclusion as a Dimension of Successful Societies / M. Lamont // Successful Societies: How Institutions and Culture Affect Health / Edited by Peter A. Hall, Michele Lamont. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – P. 151–168.

384. *Lamont M.* Cultural capital: Allusions, gaps and glissandos in recent theoretical developments / M. Lamont, A. Lareau // Sociological theory. – 1988. – Vol. 6(2). – P. 153–168.

385. *Lareau A.* Social class differences in family-school relationships: The importance of cultural capital / A. Lareau // Sociology of education. – 1987. – Vol. 60. – P. 73–85.

386. *Lee R.* In search of second modernity : reinterpreting reflexive modernization in the context of multiple modernities / Raymond L. M. Lee // Social Science Information. – 2008. – Vol. 47. – № 1. – P. 55–69.

387. *Lee R.* Reinventing Modernity: Reflexive Modernization vs Liquid Modernity vs Multiple Modernities / Raymond L. M. Lee // European Journal of Social Theory. – 2006. – Vol. 9. – № 3. – P. 355–368.

388. *Lenski G. E.* Human societies: A macrolevel introduction to sociology / Gerhard E. Lenski. – New York: McGraw-Hill, 1970. – 525 p.

389. *Lenski G. E.* Social Participation and Status Crystallization / Gerhard E. Lenski // American Sociological Review. – 1956. – Vol. 21. – No. 4. – P. 458–464.

390. *Lerner D.* Modernization: social aspects / D. Lerner // International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York: Macmillan, 1968. – P. 386–395.

391. *Lerner D.* The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East / D. Lerner. – Glencoe, IL.: Free Press, 1958. – 466 p.

392. *Levitas R.* Inclusive society? Social Exclusion and New Labour / R. Levitas. – New York: Palgrave Macmillan, 1998. – 277 p.

393. *Levitas R.* The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony / R. Levitas // Critical Social Policy. – 1996. – Vol. 16. – P. 5–20.

394. *Levy M. J.* Modernization and the Structure of Societies / M. J. Levy. – Vol. 2. The organizational contexts of societies. New Brunswik: Transactions Pub, 1996 (1966). – 867 p.

395. *Lipset S. M.* Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy / Seymour Martin Lipset // American political science review. – Vol. 53(01). – P. 69–105.

396. *Lipset S. M.* Social mobility in industrial society // Seymour Martin Lipset, Reinhard Bendix. – Berkeley: Institute of Industrial Relations Berkeley, University of California Press, 1959. – 309 p.

397. Lisbon European Council of March 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/employment_social /social_inclusion/index_en.htm.

398. *Lister R.* From equality to social inclusion: New Labour and the welfare state / R. Lister // Critical Social Policy. – 1998. – Vol. 18 (2). – P. 215–225.

399. *Lockwood D.* Social Integration and System Integration / David Lockwood // Explorations in Social Change / editors George K. Zollschan and Walter Hirsch. – London: Routledge & Kegan Paul, 1964. – P. 244–256.

400. *Maddison A.* The World Economy: a Millennial Perspective / Angus Maddison. – Paris: OECD, 2001. – 384 p.

401. *Magun V.* Within and Between-Country Value Diversity in Europe: Latent Class Analysis / Magun Vladimir, Rudnev Maksim, Schmidt Peter. – 2012. – Higher School of Economics Research Paper No. WP BRP, 6 [Електронний ресурс] Series: Sociology, Moscow. : NRU HSE, 02/2012. SSRN-id2011004. – Режим доступу до ресурсу: http://ssrn.com /abstract=2011004.

402. *Mandelson P.* European Union in the Global Age / P. Mandelson. – London: Policy Network, 2007. – 33 p.

403. *Mannheim K.* The Problem of Generations / K. Mannheim // Essays on the Sociology of Knowledge by Karl Mannheim / ed. by P. Kecskemeti. – London & New York: Routledge & Kegan Paul, 1952. – P. 276–322.

404. *Mann M.* The Sources of Social Power / M. Mann. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 550 p.

405. *Marchenko A.* Comparisons of Civic Engagement in Europe: Evidence from European Values Study / A. Marchenko // Slovenská politologická revue. – 2014. – Vol. 4. – P. 331–360.

406. *Marshall T. H.* Citizenship and social class / T. H. Marshall and Tom Bottomore. – Concord, MA: Pluto Press, 1992 [1950]. – 101 p.

407. *Martinelli A.* Global Modernization: Rethinking the project of modernity / A. Martinelli. – London: SAGE Publications, 2005. – 159 p.

408. *Martinetti E. C.* A multidimensional assessment of well-being based on Sen's functioning approach / Martinetti Enrica Chiappero // Rivista internazionale di scienze sociali. – 2000. – Anno 108. – No. 2. – P. 207–239.

409. *Matsaganis M.* Open co-ordination against poverty: the new EU 'social inclusion process' / Manos Matsaganis and Stefano Sacchi // Journal of European Social Policy. – 2002. – Vol. 12 (3). – P. 227–240.

410. *Matthijs M.* Why Only Germany Can Fix the Euro [Електронний ресурс] / Matthias Matthijs, Mark Blyth // Foreign Affairs. – 2011. – November 17. – Режим доступу до ресурсу: http://www.foreignaffairs.com/articles /136685/matthias-matthijs-and-mark-blyth/why-only-germany-can-fix-the -euro?page=show.

411. *McAdam D.* Dynamics of Contention / Doug McAdam, Sidney Tarrow, Charles Tilly. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 387 p.

412. *McAdam D.* Comparative Perspectives on Social Movements : Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framing / editors Doug McAdam, John McCarthy and Mayer Zald. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 426 p.

413. *McClelland D. C.* The Achieving society / David McClelland. – Princeton, N. J.: Van Nostrand, 1961. – 512 p.

414. *McMichael P.* Development and Social Change : A Global Perspective / Philip David McMichael. – Third Edition. – Thousand Oaks, California: SAGE Publications, 2004. – 400 p.

415. *Meier G.* Frontiers of Development Economics: The Future in Perspective / edited by Gerald M. Meier, Joseph M. Stiglitz. – New York : The World Bank and Oxford University Press, 2001. – 592 p.

416. *Messner J. J.* Fragile States Index 2015 / J. J. Messner, Nate Haken, Patricia Taft, Hannah Blyth. – Washington, D. C. : The Fund for Peace, 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://library.fundforpeace.org/library/fragilestatesindex-2015.pdf.

417. *Mies M.* Ecofeminism / M. Mies, V. Shiva. – Halifax, Nova Scotia. – London: Fernwood Publications, 1993. – 328 p.

418. *Mood C.* Logistic Regression: Why We Cannot Do What We Think We Can Do, and What We Can Do About It / C. Mood // European Sociological Review. – 2010. – Vol. 26. – No. 1. – P. 67–82.

419. *Mouzelis N.* Modernity: A Non-European Conceptualization // British Journal of Sociology. – Vol. 50. – Issue 1. – March 1999. – P. 141–159.

420. *Mulkay M.* Measuring the quality of life: a sociological invention concerning the application of economics to health care / M. Mulkay, M. Ashmore, T. Pinch // Sociology. – 1987. – Vol. 21(4). – P. 541–564.

421. New Social Movements in Western Europe : a comparative analysis / Hanspeter Kriesi, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak and Marco G. Giugni]. – Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1995. – 311 p.

422. *Newall N. E.* Causal beliefs, social participation, and loneliness among older adults: A longitudinal study / N. E. Newall, J. G. Chipperfield, R. A. Clifton et al. // Journal of Social and Personal Relationships. – 2009. – Vol. 26(2–3). – P. 273–290.

423. *Newton K.* Patterns of political and social participation in Europe / K. Newton, J. R. Montero // Measuring Attitudes Cross-Nationally: Lessons from the European Social Survey / Roger Jowell, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald, Gillian Eva Editors. – London: Sage, 2007. – P. 205–238.

424. *Newton K.* Foundations of Comparative Politics: Democracies of the Modern World / K. Newton, Jan W. van Deth. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 375 p.

425. *Niiniluoto I.* Scientific Progress [Електронний ресурс] / I. Niiniluoto // The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.). – Режим доступу до ресурсу: http://plato.stanford.edu /archives/sum2011/entries/scientific-progress.

426. *Nicase I.* Social investment: the new paradigm of EU social policy? / I. B. Nicase, Wouter Schepers // Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid / Revue Belge de Sécurité Sociale. – 2013. – Vol. 55(3). – P. 189–230.

427. *Niessen J.* Civic citizenship and immigrant inclusion: A guide for the implementation of civic citizenship policies / J. Niessen, M. J. Peiro, Y. Schibel. – Brussels: Migration Policy Group, 2005. – 110 p.

428. *Norris P.* Cosmopolitan communications: Cultural diversity in a globalized world / Pippa Norris, Ronald Inglehart. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 429 p.

429. *Norris P.* Democratic Phoenix: reinventing political activism / P. Norris. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 291 p.

430. *Norris P.* Digital divide: Civic engagement, information poverty, and the Internet worldwide / P. Norris. – Cambridge University Press, 2001. – 303 p.

431. *North D.* Violence and social orders: a conceptual framework for interpreting recorded human history / North Douglass C., John Joseph Wallis, Barry R. –Weingast: Cambridge University Press, 2009. – 309 p.

432. *Nussbaum M.* The Quality of Life / M. Nussbaum, A. Sen / edited by Martha C. Nussbaum and Amartya Sen. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – 453 p.

433. *O'Brien R. M.* A Mixed Model Estimation of Age, Period, and Cohort Effects / R. M. O'Brien, K. Hudson, J. Stockard // Sociological Methods & Research. – 2008. – Vol. 36. – No. 3. – P. 402–428.

434. *Odmalm P.* Migration policies and political participation: inclusion or intrusion in Western Europe? / P. Odmalm. – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 258 p.

435. OECD Better Life Index Edition 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=BL.

436. *Olson M.* The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965. – 186 p.

437. *Parkin F.* Strategies of Social Closure in Class Formation // The Social analysis of class structure / ed. by Frank Parkin. – London, Tavistock Publications, 1974. – 315 p.

438. *Parsons T.* Societies: evolutionary and comparative perspectives. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1966. – 120 p.

439. *Parsons T.* The system of modern societies / T. Parsons. – Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1971. – 152 p.

440. *Parsons T.* The evolution of societies / T. Parsons, J. Toby. – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1977. – 269 p.

441. *Pattie C.* Citizenship in Britain: Values, participation and democracy / Charles Pattie, Patrick Seyd, Paul Whiteley. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 346 p.

442. *Pavis S.* Young people in rural areas: Socially excluded or not? / S. Pavis, G. Hubbard, S. Platt // Work, Employment, Society. – 2001. – Vol. 15. (2). – P. 291–309.

443. *Paugam S.* Poverty and Social Exclusion: A Sociological View / S. Paugam // The future of European welfare: a new social contract / ed. by Martin Rhodes and Yves Mény. – New York: St. Martin's Press, 1998. – P. 41–62.

444. *Pearson R*. Immigration and the challenge of economic integration in the UK / R. Pearson // Rethinking Immigration and Integration: a New Centre-Left Agenda. – London: Policy Networ, 2007. – P. 147–165.

445. *Piketty T.* Capital in the twenty-first century / Thomas Piketty; translated by Arthur Goldhammer. – Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2014. – 685 p.

446. *Phelps S.* Designing Inclusion: Tools to Raise Low-end Pay and Employment in Private Enterprise / ed. by Edmund S. Phelps. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 165 p.

447. *Porter M. E.* Social progress index 2013 / Michael E. Porter, Scott Stern, R. Artavia Loria. – Washington, DC: Social Progress Imperative, 2013. – 153 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.socialprogressimperative.org/system/resources/W1siZiIsIjIwMTMvMDQvMTAvMTgvMTUvNDQvNzk4L3NvY2lhbF9wcm9ncmVzc19pbmRleF8yMDEzLnBkZiJdXQ/social_progress_index_2013.pdf.

448. *Porter M. E.* Social progress index 2015 / Michael E. Porter, Scott Stern, Michael Green. – Washington, DC: Social Progress Imperative, 2015. – 158 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.socialprogressimperative.org/system/resources/W1siZiIsIjIwMTUvMDUvMDcvMTcvMjkvMzEvMzI4LzIwMTVfU09DSUFMX1BST0dSRVNTX0lOREVYX0ZJTkFMLnBkZiJdXQ/2015%20SOCIAL%20PROGRESS%20INDEX_FINAL.pdf.

449. Poverty and social exclusion in North and South : essays on social policy and global poverty reduction / ed. by Paul Mosley and Elizabeth Dowler. – London and New York: Routledge, 2003. – 276 p.

450. *Pritchett L.* Capability Traps? The Mechanisms of Persistent Implementation Failure / Lant Pritchett, Michael Woolcock, Matthew Andrews. – Center for Global Development Working Paper No. 234. – December 7, 2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ssrn.com/abstract=1824519 or http://dx.doi.org/10.2139 /ssrn.1824519.

451. *Procacci G.* Against Exclusion: The Poor and the Social Sciences View / G. Procacci // The future of European welfare: a new social contract / ed. by Martin Rhodes and Yves Mény. – New York: St. Martin's Press, 1998. – P. 63–77.

452. *Putnam R.* Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society / editor R. Putnam. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 516 p.

453. *Rawal N.* Social Inclusion and Exclusion: A Review / N. Rawal // Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology. – 2008. – Vol. 2. – P. 161–180.

454. Reevaluating the modernization hypothesis / Daron Acemoglu, Simon Johnson, James Robinson, Pierre Yared // Journal of Monetary Economics. – 2009. – Vol. 56. – No. 8. – P. 1043–1058.

455. *Ritzer G.* The McDonaldization of Society / George Ritzer. – New Century edition. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2000. – 278 p.

456. *Robertson R.* Globalization: Social theory and Global Culture / R. Robertson. – London: SAGE, 1992. – 211 p.

457. *Robeyns I.* Selecting capabilities for quality of life measurement / Ingrid Robeyns // Social indicators research. – 2005. – Vol. 74(1). – P. 191–215.

458. *Rodgers G.* Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses / editors Gerry Rodgers, Charles Gore, Jose B. Figueiredo. – Geneva: International Labour Organization, 1995. – 311 p.

459. *Room G.* Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion / Graham Room. – Bristol: The Policy Press, 1995. – 266 p.

460. *Ryder N. B.* The Cohort as a Concept in the Study of Social Change / N. Ryder // American Sociological Review. – 1965. – Vol. 30. – P. 843–61.

461. *Sangster R. L.* A Test of Inglehart's Socialization Hypothesis for the Acquisition of Materialist / Postmaterialist Values: The Influence of Childhood Poverty on Adult Values / R. L. Sangster, R. W. Reynolds // Political Psychology. – 1996. – Vol. 17. – No. 2. – P. 253–269.

462. *Savelyev Y.* Contradictions of Contemporary Sociology of Gender: Gender Inequality, Feminist Theory and Multiculturalism / Ю. Б. Савельєв // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х.: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2002. – С. 286–289.

463. *Savelyev Y.* European Integration and Trends of Development of Eastern European Borderland / Yuriy Savelyev // Proceedings of National University of "Kyiv-Mohyla Academy". – 2011. – Vol. 122. – P. 71–79. Available at SSRN: http://ssrn.com/abstract=2803927 or http://dx.doi.org /10.2139/ssrn.2803927.

464. *Savelyev Y.* Main types of public life participation in European countries / Yuriy Savelyev // Sotsiologicheskie Issledovaniya. – 2013. – No. 12. – P. 64–71. Available at SSRN: http://ssrn.com/abstract=2705378 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2705378.

465. *Savelyev Y.* Multidimensional Modernity: Essential Features of Modern Society in Sociological Discourse / Yuriy Savelyev // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2013. – Vol. 6. – No. 11. – P. 1673–1691.

466. *Savelyev Y.* Modernization and Pseudomorphosis / Yuriy Savelyev // RSC: Research in Social Change. – 2013. – Vol. 5. – Issue 1. – P. 64–92.

467. *Savelyev Y.* Participation and Political Regimes in Contemporary Europe: Comparing Non-EU 'New Eastern Europe' with 'Old' and 'Recent' EU Member States / Ю. Б. Савельєв // Вісн. Київ. ун-ту. Соціологія. – 2013. – Вип. 4. – С. 9–15.

468. *Savelyev Y.* Critical Assessment of Development of a Modernizing Society in Eastern Europe: Latent Risks for Social Inclusion / Yuriy Savelyev // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2014. – Vol. 7. – No. 10. – P. 1775–1793.

469. *Savelyev Y.* Modernization and Variations in Emancipative Values in European Societies in 1995–2008: Test of Inglehart's Socialization Hypothesis. (August 13, 2014). Higher School of Economics Research Paper No. WP BRP 48/SOC/2014. Available at SSRN: http://ssrn.com/abstract=2479869.

470. *Savelyev Y.* Cohort Analysis and the Issue of Delimitating Components of Social Changes: Method of Linear Trend De-composition / Yuriy Savelyev // Sotsiologicheskie Issledovaniya. – 2015. – No. 10. – P. 130–135. Available at SSRN: http://ssrn.com/abstract=2704410.

471. *Savelyev Y.* Decomposition of Value Change in European Societies in 1995–2008: Test of Modernization Model and Socialization Hypothesis / Yuriy Savelyev // Sociológia. – 2016. – Vol. 48. – No. 3. – P. 267–289.

472. *Shcherbak A*. The Impact of Tolerance on Economic Modernization in a Comparative Perspective / A. Shcherbak // Foresight-Russia. – 2013. – Vol. 7(4). – P. 6–15.

473. *Schmidt V*. H. How unique is East Asian modernity? / H. Schmidt Volker // Asian Journal of Social Science. – 2011. – Vol. 39. – № 3. – P. 304–331.

474. *Schmidt V*. H. Modernity and diversity: Reflections on the controversy between modernization theory and multiple modernists / H. Schmidt Volker // Social Science Information. – 2010. – Vol. 49. – № 4. – P. 511–538.

475. *Schmidt V. H*. One world, one modernity / H. Schmidt Volker // Modernity at the Beginning of the 21st Century / ed. by H. Schmidt Volker. – Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007. – P. 205–228.

476. *Schmidt V. H*. Multiple modernities or varieties of modernity? / H. Schmidt Volker // Current Sociology. – 2006. – Vol. 54. – № 1. – P. 77–97.

477. *Schultz T. W*. The economic importance of human capital in modernization / Theodore Schultz // Education Economics. – 1993. – Vol. 1.– No. 1. – P. 13–19.

478. *Schumpeter J*. Capitalism, Socialism and Democracy / Joseph Schumpeter. – London and New York: Routledge, 1994 [1943]. – 437 p.

479. *Schwartz S*. National culture as value orientations: consequences of value differences and cultural distance / Shalom H. Schwartz // Handbook of the Economics of Art and Culture: Volume 2; ed. by Victor A. Ginsburgh and David Throsby. – Burlington: Elsevier B.V., 2014. – P. 547–586.

480. *Sen A*. Commodities and capabilities / Amartya Sen. – Amsterdam: North-Holland, 1985. – 130 p.

481. *Sen A*. On Economic Inequality / Amartya Sen. – Enlarged Edition With a Substantial Annexe 'On Economic Inequality After a Quarter Century' by James E. Foster and Amartya Sen. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – 260 p.

482. *Sen A*. Development as freedom / Amartya Sen. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 367 p.

483. *Sen A*. Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny / Amartya Sen // Social Development Papers. – No. 1. Asian Development Bank, June 2000. – 54 p.

484. *Shapiro R*. Futurecast : how superpowers, populations and globalization will change the way you live and work / Shapiro Robert. – New York: St. Martin's Press, 2008. – 371 p.

485. *Shils E.* Primordial, personal, sacred and civil ties: Some particular observations on the relationships of sociological research and theory / E. Shils // British Journal of Sociology. – 1957. – Vol. 8. – No. 2. – P. 130–145.

486. *Shulman S.* Challenging the civic/ethnic and West/East dichotomies in the study of nationalism / S. Shulman // Comparative Political Studies. – 2002. – Vol. 35(5). – P. 554–585.

487. *Silver H.* Understanding Social Inclusion and Its Meaning for Australia / H. Silver // Australian Journal of Social Issues. – 2010. – Vol. 45. – No. 2. – P. 183–211.

488. *Silver H.* Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms? // H. Silver // International Labour Review. – 1994. – Vol. 133. – P. 531–578.

489. *Silver H.* Social Exclusion: The European Approach to Social Disadvantage / H. Silver, S. Miller // Indicators. – 2003. – Vol. 2. – No. 2. – P. 1–30.

490. *Skrentny J. D.* Policy-Elite Perceptions and Social Movement Success: Understanding Variations in Group Inclusion in Affirmative Action / J. Skrentny // The American Journal of Sociology. – 2006. – Vol. 111. – No. 6. – P. 1762–1815.

491. *Smith M. L.* The Inequality of Participation: Re-examining the Role of Social Stratification and Post-Communism on Political Participation in Europe / M. L. Smith // Sociologicky časopis / Czech Sociological Review. – 2009. – Vol. 45. – No. 3. – P. 487–517.

492. Social Change / Évolution Sociale // Current Sociology. – 1955. – Vol. 4. – № 2–3. – P. 155–159.

493. *Spohn W.* Political Sociology: Between Civilizations and Modernities: A Multiple Modernities Perspective / Willfried Spohn // European Journal of Social Theory. – 2010. – Vol. 13. – № 1. – P. 49–66.

494. *Spohn W.* Europeanization, Religion and Collective Identities in an Enlarging Europe: A Multiple Modernities Perspective / Willfried Spohn // European Journal of Social Theory. – 2009. – Vol. 12. – № 3. – P. 358–374.

495. *Srinivasan T. N.* Human development: A new paradigm or reinvention of the wheel? / Srinivasan, Thirukodikaval Nilakanta // The American Economic Review. – 1994. – Vol. 84. – No. 2. – P. 238–243.

496. *Stehr N.* Knowledge societies / Nico Stehr. – London : Thousand Oaks, Calif. : Sage, 1994. – 291 p.

497. *Stewart A.* Social inclusion: possibilities and tensions / edited by Angus Stewart and Peter Askonas. – London: Palgrave Macmillan, 2000. – 311 p.

498. *Stewart A*. Never ending story: Inclusion and exclusion in late modernity / Angus Stewart // Social inclusion: possibilities and tensions / edited by Peter Askonas and Angus Stewart. – London: Palgrave Macmillan, 2000. – P. 55–72.

499. *Stewart K.* Monitoring Social Inclusion in Europe's Regions / K. Stewart // Journal of European Social Policy. – 2003. – Vol. 13 (4). – P. 335–356.

500. *Stiglitz J.* Evaluating economic change / Joseph E. Stiglitz // Daedalus. – 2004. – Vol. 133. – No. 3. – P. 18–25.

501. *Stiglitz J.* Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress [Електронний ресурс] / Joseph E. Stiglitz, Amartya Sen, Jean-Paul Fitoussi. – 2009. – Режим доступу до ресурсу : http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf.

502. *Stoltz Chinchilla N.* Toward a New Understanding of Development and Underdevelopment / Norma Stoltz Chinchilla, James Lowell Dietz // Latin American Perspectives. – 1981. – Vol. 8. – P. 138–147.

503. *Soubbotina T.* Beyond economic growth : meeting the challenges of global development / P. Tatyana Soubbotina with Katherine A. Sheram. [Електронний ресурс]. – Washington, D. C. : World Bank, 2000. – 155 p. – Режим доступу до ресурсу: http://www.worldbank.org-depweb.

504. *Sugden R.* Welfare, resources, and capabilities: a review of inequality reexamined by Amartya Sen / Robert Sugden // Journal of Economic Literature. – 1993. – Vol. 31. – No. 4. – P. 1947–1962.

505. *Sztompka P.* Cultural Trauma: The Other Face of Social Change / P. Sztompka // European Journal of Social Theory. – 2000. – Vol. 3. – № 4. – P. 449–466.

506. *Sztompka P.* Society in action – the theory of social becoming / P. Sztompka. – Chicago: University of Chicago Press, 1991. – 211 p.

507. *Tarrow S.* States and Opportunities: The Political Structuring of Social Movements / Sidney Tarrow // Comparative Perspectives on Social Movements : Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framing / editors Doug McAdam, John McCarthy and Mayer Zald. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – P. 41–62.

508. *Taylor Ch.* Multiculturalism: examining the politics of recognition / Charles Taylor [et al.]; edited and introduced by Amy Gutmann. – Princeton: Princeton University Press. – 1994. – 175 p.

509. The Credit Suisse Global Wealth Databook. October 2015. – Zurich : Credit Suisse Research Institute, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.credit-suisse.com/researchinstitute.

510. The Economist: A new global force is fighting liberal social mores // The Economist. – July 11th. – 2015 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.economist.com/node/21657576/print.

511. The Economist Intelligence Unit's quality-of-life index // The Economist. – 2005 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.economist.com/media/pdf/QUALITY_OF_LIFE.pdf.

512. The Economist: The lottery of life // The Economist. – Nov 21st. – 2012 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.economist.com/node/21566430/print.

513. The Failed States Index 2013 / The Fund for Peace. – Washington, D.C.: The Fund for Peace, 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://fsi.fundforpeace.org/rankings-2013-sortable.

514. The Financial Times / Время сосредоточиться на успехах Европы. – 19 июня 2008 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.inosmi.ru/translation/242090.html.

515. The Global Competitiveness Index 2007–2008 / Schwab K., Porter M. et al. [Електронний ресурс]. – Geneva : World Economic Forum, 2008. – Режим доступу до ресурсу: http://www.weforum.org/pdf/gcr/2008 /rankings.pdf.

516. The Global Competitiveness Index 2009–2010: Contributing to Long-Term Prosperity amid the Global Economic Crisis / Xavier Sala-i-Martin, Jennifer Blanke, Margareta Drzeniek Hanouz et al.] // The Global Competitiveness Report 2009–2010 / Schwab K., Sala-i-Martin X. editors. – Geneva : World Economic Forum, 2009. – P. 3–47. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport _2009-10.pdf.

517. The Global Competitiveness Index 2011–2012: Setting the Foundations for Strong Productivity / Xavier Sala-i-Martin, Beñat Bilbao-Osorio, Jennifer Blanke et al. // The Global Competitiveness Report 2011–2012 / editors Schwab K., Sala-i-Martin X. – Geneva : World Economic Forum, 2011. – P. 3–49. – [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf.

518. The Global Innovation Index 2014: The Human Factor in Innovation / editors Soumitra Dutta, Bruno Lanvin and Sacha Wunsch-Vincent. – Cornell University, INSEAD, WIPO, 2014. – 400 p.

519. The Good Society / Robert N. Bellah, Richard Madsen, William Sullivan et al. – New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1991. – 347 p.

520. The Innovation Union's performance scoreboard for Research and Innovation. 2014. [Електронний ресурс]. – European Union, 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://ec.europa.eu/enterprise/policies /innovation/files/ius/ius-2014_en.pdf.

521. The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind / Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers, William W. Behrens III. – New York: Universe Books, 1972. – 205 p.

522. The Worldwide Governance Indicators (WGI) / [Електронний ресурс]. – World Bank, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.govindicators.org.

523. *Therborn G.* Entangled Modernities / G. Therborn // European Journal of Social Theory. – 2003. – Vol. 6. – № 3. – P. 293–305.

524. *Therborn G.* Europe and Asias: In the Global Political Economy, and in the World as a Cultural System / Goran Therborn // Asia and Europe in globalization: continents, regions, and nations / edited by Goran Therborn and Habibul Haque Khondker. – Leiden, Boston : Brill, 2006. – P. 275–309.

525. *Thompson S.* The happy planet index / Sam Thompson, Saamah Abdallah, Nic Marks, Andrew Simms and Victoria Johnson. – London: New Economics Foundation, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.happyplanetindex.org/learn/download-report.html.

526. *Thye S. R.* Responses to Social Exchange and Social Exclusion in Networks / S. R. Thye, M. J. Lovaglia, B. Markovsky // Social Forces. – 1997. – Vol. 75. – No. 3. – P. 1031–1047.

527. *Tilly Ch.* Durable inequality / Charles Tilly. – Berkeley, Calif.: University of California Press, 1998. – 299 p.

528. *Tilly Ch.* From Interactions to Outcomes in Social Movements / Charles Tilly // How social movements matter / editors Marco Giugni, Doug McAdam and Charles Filly. – Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1999. – P. 253–270.

529. *Tilly Ch.* Regimes and repertoires / Charles Tilly. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 2006. – 256 p.

530. *Tiryakian E. A.* Modernisation: Exhumetur in Pace (Rethinking Modernisation in the 1990s) / E. A. Tiryakian // International Sociology. – 1991. – Vol. 6 (June). – P. 165–180.

531. *Tiryakian E. A.* Modernization in a Millenarian Decade: Lessons for and from Eastern Europe / E. A. Tiryakian // Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe. – Berlin, New York, 1995. – P. 249–264.

532. *Tiryakian E. A*. Introduction: The Civilization of Modernity and the Modernity of Civilization / E. A. Tiryakian // International Sociology. – 2001. – Vol. 16. – № 3. – P. 277–292.

533. *Touraine A.* A new paradigm for understanding today's world / A. Touraine. – Cambridge, Eng.: Polity Press, 2007. – 226 p.

534. *Touraine A.* Thinking differently / A. Touraine. – Cambridge, Malden, Mass.: Polity Press, 2009. – 236 p.

535. *Turner B. S.* Outline of a theory of citizenship / B. S. Turner // Sociology. – 1990. – Vol. 24. – No. 2. – P. 189–217.

536. *Turner B. S.* The erosion of citizenship / B. S. Turner // British Journal of Sociology. – 2001. – Vol. 52. – No. 2. – P. 189–209.

537. *Uberoi V*. Social Unity in Britain / V. Uberoi // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 2007. – Vol. 33(1). – P. 141–157.

538. UNDP. Social Inclusion in Bosnia and Herzegovina: National Human Development Report 2007. – UNDP, 2007. – 210 p.

539. *Voicu M. C*hanging Support For Democracy in Central And Eastern Europe between 1995 and 2005: Cohort Replacement and Contextual Effects / M. Voicu // Mapping Value Orientations in Central and Eastern Europe / Eds. Loek Halman, Mălina Voicu. – Brill, 2010. – P. 219–238.

540. *Voicu M*. Trends in gender beliefs in Romania: 1993–2008 / M. Voicu, P. A. Tufiş // Current Sociology. – 2012. – Vol. 60. – P. 61–80.

541. *van der Maesen L.* Indicators of Social Quality: Outcomes of the European Scientific Network / van der L. Maesen, A. Walker // European Journal of Social Quality. – 2005. – Vol. 5. – Numbers 1–2. – P. 8–24.

542. *van der Meer T.* The Politicized Participant: Ideology and Political Action in 20 Democracies / van der Meer T. van Deth, J. P. Scheepers // Comparative Political Studies. – 2009. – Vol. 42. – No. 11. – P. 1426–1457.

543. *van Deth J.* Citizenship and Involvement in European Democracies : A Comparative Analysis / J. Van Deth, José Ramón Montero, A. Westholm. – New York: Routledge, 2007. – 476 p.

544. *van Deth J.* Private Groups and Public Life. Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in Representative Democracies / ed. by Jan W. van Deth. – London: Routledge, 1997. – 247 p.

545. *van Ingen E*. Social Participation Revisited: Disentangling and Explaining Period, Life-Cycle and Cohort Effects / Erik van Ingen // Acta Sociologica. – 2008. – Vol. 51(2). – P. 103–121.

546. *Verba S.* Participation and Political Equality. A Seven Nation Comparison / S. Verba, N. Nie, J.-O. Kim. – Cambridge: Cambridge University Press, 1978. – 394 p.

547. *Verba S*. Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics / S. Verba, K. L. Schlozman, H. E. Brady. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1995. – 640 p.

548. *Wagner P.* A Sociology of Modernity : Liberty and Discipline / P. Wagner. – London: Routledge, 1994. – 268 p.

549. *Wagner P.* From interpretation to civilization – and back: Analyzing the trajectories of non-European modernities / P. Wagner // European Journal of Social Theory. – 2011. – Vol. 14. – № 1. – P. 89–106.

550. *Wagner P.* Violence and justice in global modernity: Reflections on South Africa with world-sociological intent / P. Wagner // Social Science Information. – 2011. – Vol. 50 (3–4). – P. 483–504.

551. *Wagner P.* Multiple Trajectories of Modernity: Why Social Theory Needs Historical Sociology / P. Wagner // Thesis Eleven. – 2010. – Vol. 100. – P. 53–60.

552. *Wallerstein I.* Globalization or the Age of Transition? : A Long-Term View of the Trajectory of the World-System / Immanuel Wallerstein // International Sociology. – 2000. – Vol. 15. – No. 2. – P. 249–265.

553. *Wallace C*. Changing patterns of civil society in Europe and America 1995–2005. Is Eastern Europe Different? / C. Wallace, F. Pichler, C. Haerpfer // East European Politics and Societies. – 2012. – Vol. 26 – No. 1. – P. 3–19.

554. *Wahlström M*. Between the State and the Market : Expanding the Concept of 'Political Opportunity Structure' / Mattias Wahlström and Abby Peterson // Acta Sociologica. – December 2006. – Vol. 49(4). – P. 363–377.

555. *Warschauer M*. Technology and social inclusion: rethinking the digital divide / Warschauer Mark. – Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 2003. – 260 p.

556. *Warwick P.* Disputed Cause, Disputed Effect: The Postmaterialist Thesis Re-Examined / P. Warwick // The Public Opinion Quarterly. – 1998. – Vol. 62. – No. 4. – P. 583–609.

557. *Watters R. F.* Koro: economic development and social change in Fiji / R. F. Watters. – Oxford, Clarendon Press, 1969. – 305 p.

558. *Weber M.* The theory of social and economic organization / Edited with an Introduction by Talcott Parsons. – New York, Oxford University Press, 1947. – 436 p.

559. *Weber M.* Economy and Society / Edited by Guenther Roth and Claus Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. [1922]. – 1470 p.

560. *Weeden K.* Social Class and Earnings Inequality / K. A. Weeden, Y. M. Kim, Di Carlo M., D. B. Grusky // American Behavioral Scientist. – 2007. – Vol. 50. – No. 5. – P. 702–736.

561. *Welzel C.* Emancipative values and non-violent protest: The Importance of 'Ecological' Effects / Christian Welzel, Franziska Deutsch // British Journal of Political Science. – Vol. 42. – Issue 2. – 2012. – P. 465–479.

562. *Welzel C.* Freedom rising: Human empowerment and the contemporary quest for emancipation / Christian Welzel. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 441 p.

563. *Welzel C.* The theory of human development: A cross-cultural analysis / C. Welzel, R. Inglehart, H-D. Klingemann // European Journal of Political Research. – 2003. – Vol. 42. – P. 341–379.

564. *Welzel C.* Individual Modernity / C. Welzel // The Oxford Handbook of Political Behaviour / Edited by Russell J. Dalton, Hans-Dieter Klingemann. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – P. 185–205.

565. *Welzel C.* The Role of Ordinary People in Democratization / Christian Welzel, Ronald Inglehart // Journal of Democracy. – 2008. – Vol. 19. – Number 1. – P. 126–140.

566. *Wilson L.* Developing a Model for the Measurement of Social Inclusion and Social Capital in Regional Australia / L. Wilson // Social Indicators Research. – 2006. – Vol. 75. – No. 3. – P. 335–360.

567. *Wilson K.* The history of the idea of Europe / Ed. by Kevin Wilson and Jan van der Dussen. – London: Open University, 1995. – 180 p.

568. *Wittrock B.* Modernity: One, None, or Many? European Origins and Modernity as a Global Condition / B. Wittrock // Daedalus – 2000. – Vol. 129. – No. 1 : Multiple Modernities. – P. 31–60.

569. *Wolf M.* Creditors can huff but they need debtors [Електронний ресурс] / Martin Wolf // Financial Times. – 2011. – November 1. – Режим доступу : http://www.ft.com/intl/cms/s/0/e71ab1d6-049d-11e1 -ac2a-00144feabdc0. html.

570. *Wolf M.* Why worries about China make sense: The question is over a shift to a consumption-dominated economy [Електронний ресурс] / Martin Wolf // Financial Times. – 2015. – August 25. – Режим доступу до ресурсу : http://www.ft.com/cms/s/0/edd707ba-4a56-11e5-9b5d-89a026fda5c9.html #axzz3kBOoFetp.

571. *Wolf N.* The Beauty Myth The beauty myth: How images of beauty are used against women / N. Wolf. – New York: HarperCollins Publishers, 2002. – 365 p.

572. *Wonglimpiyarat J.* Innovation index and the innovative capacity of nations / J. Wonglimpiyarat // Futures. – 2010. – 42(3). – P. 247–253.

573. *Woodward A.* Inclusions and Exclusions in European Societies / Edited by Alison Woodward and Martin Kohli. – London: Routledge, 2001. – 224 p.

574. WVS (2009).World Value Survey 1981–2008 official aggregate v.20090901, 2009. World Values Survey Association. Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.worldvaluessurvey.org.

575. *Yates Ch.* Why 'Good' Jobs Lead to Social Exclusion / Charlotte Yates, Belinda Leach // Economic and Industrial Democracy. – 2006. – Vol. 27(3). – P. 341–368.

576. *Zapf W.* Complex societies and social change : Problems of macro-sociology / Wolfgang Zapf // Social Science Information. – 1968. – Vol. 7. – № 1. – P. 7–30.

577. *Zapf W.* Differences in Path of Development : An Analysis for Ten Countries / Wolfgang Zapf, Peter Flora // Building States and Nations : Models and Data Resources / S. N. Eisenstadt, S. Rokkan (eds.): Vol. I. – London: Sage, 1973. – C. 161–211.

578. *Zapf W.* Modernization and welfare development: The case of Germany / Wolfgang Zapf // Social Science Information. – 1979. – Vol. 12. – № 2. – P. 219–246.

579. *Zapf W.* Some problems of time-series analysis in research on modernization / Wolfgang Zapf, Peter Flora // Social Science Information. – 1971. – Vol. 10. – № 3. – P. 53–102.

580. *Zittel T.* Participatory Democracy and Political Participation / editors T. Zittel, D. Fuchs. – London and New York: Routledge, 2007. – 234 p.

Для нотаток

Наукове видання

САВЕЛЬЄВ Юрій Борисович

БАГАТОВИМІРНА СУЧАСНІСТЬ

СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ В ОЦІНЦІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Монографія

Редактор *І. А. Кирницька*

Технічний редактор *Л. П. Шевченко*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат $60x84^{1/16}$. Ум. друк. арк. 26,04. Наклад 300. Зам. № 217-8076.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № С3.[*]
Підписано до друку 17.02.17

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет",
б-р Т. Шевченка 14, м. Київ, 01601
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail:vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02